CHARLES TEXIER

KÜÇÜK ASYA

Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi

Çeviren

Ali SUAT

BİRİNCİ CİLT

ENFORMASYON VE DOKÜMANTASYON HİZMETLERİ VAKFI

CHARLES TEXIER

KÜÇÜK ASYA

Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi

Konya'dan Başbakan İnönü'ye Telgraf

20. 11. 1931

Acele ve önemlidir.

Son tetkik seyahatimde muhtelif yerlerdeki müzeleri, eski sanat ve medeniyet eserlerini de gözden geçirdim:

1. İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gözdüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhafaza olunmakta ve kısmen de ecnebî mutehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak, memleketimizin, hemen her tarafında emsalsiz defineler hâlinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılacak ilmî bir suzette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hâle gelmiş olan âbidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerinde ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji mütehassıslarına kat'i lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisi muvafık olacağı fikrindeyim.

2. Konya'da asırlarca devam etmiş ihmaller sebebiyle büyük bir harabî içinde bulunmalarına rağmen sekiz asır evvelki Türk medeniyetinin hakiki şaheserleri kıymette bazı mebânî vardır. Bunlardan bilhassa Karatay Medresesi, Alâeddin Camii, Sahip-Ata medrese, cami ve türbesi, Sırçalı Mescid ve İnce Minare, derhal ve müstacelen tamire muhtaç bir hâldedirler. Bu tamirin gecikmesi, bu âbidelerin kâmilen inhirasını mucib olacağından evvelâ asker işgalinde bulunanların tahliyesinin ve kâffesinin mütehassıs zevat nezaretiyle tamirinin temin buyurulmasını rica ederim.

M. Atatürk

Atatürk, 16 Kasım 1937 günü Diyarbakır'da; Diyarbakır Kalesi Urfa Kapısı önünde.

"Ey Türk Milleti!..

Sen yalnız kahramanlık ve cengâverlikte değil, fikirde ve medeniyette de insanlığın şerefisin.

Tarih, kurduğun medeniyetlerin övgüleriyle doludur. Varlığına kasteden siyasî ve toplumsal etkenler, birkaç asırdır yolunu kesmiş, yürüyüşünü ağırlaştırmış olsa da, on bin yıllık fikir ve kültür mirası, ruhunda bâkir ve tükenmez bir kudret hâlinde yaşıyor. Hafızasında binlerce ve binlerce yılın hâtırasını taşıyan tarih, medeniyet safında lâyık olduğun yeri sana parmağıyla gösteriyor.

Oraya yürü ve yüksel!..

Bu, senin için hem bir hak, hem de bir görevdir."

1931

M. Atatürk

ASIE MINEURE

DESCRIPTION

GÉOGRAPHIQUE, HISTORIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE

DES PROVINCES ET DES VILLES DE LA CHERSONÈSE D'ASIE

PAR

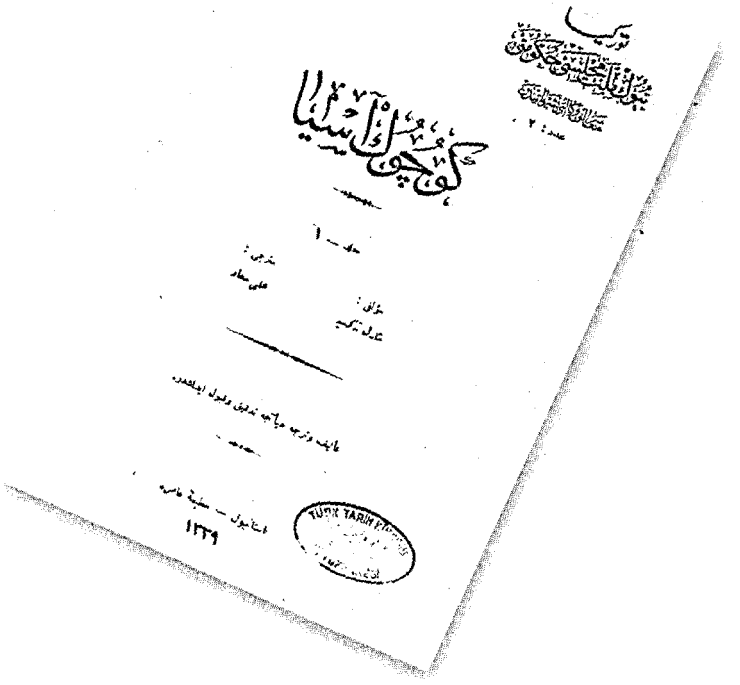
CHARLES TEXIER

TÜRK TARİH KURUMU
KÜTÜPHANESİ

PARIS

FIRMIN DIDOT FRÈRES, FILS ET Cie, ÉDITEURS

ESAD RUAD TUGAYIN
TÜRK TARİH KURUMUNA
ARMAĞANIDIR

CHARLES TEXIER

KÜÇÜK ASYA

Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi

Çeviren
Ali SUAT

Latin Harflerine Aktaran

Prof. Dr.
Kâzım Yaşar KOPRAMAN

Sadeleştiren

Yard. Doç. Dr.
Musa YILDIZ

BİRİNCİ CİLT

ENFORMASYON VE DOKÜMANTASYON HİZMETLERİ VAKFI
Ankara - 2002

©
2002
Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı
7. Cadde, Kültür Sitesi, No: 104 06370 Batıkent Ankara / TÜRKİYE
Tel: (+90.312) 354 62 66 • Faks: (+90.312) 354 64 63
e-mail: edhvakfi@ada.net.tr • www.edhvakfi.org.tr

Eserin Orijinal Adı:
Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése d' Asie. Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Fils et C., Editeurs Imprimeurs de L' Institut de France, 1862, 1882.

Eserin Arap Harfli Türkçe Adı:
Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Âsâr-ı Atîkaya Ait Tarîf. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1923-1924, 3 C.

Proje ve Koordinasyon
Hasan DUMAN

Latin Harflerine Aktaran
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN Gazi Üniv. Fen-Ed. Fak

Sadeleştiren
Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ Gazi Üniv. Eğt. Fak.

Katkıda Bulunanlar

Prof. Dr. Semavi EYİCE	*İstanbul Üniv. Ed. Fak.*
Prof. Dr. Mesut ELİBÜYÜK	*Ankara Üniv. D.T.C. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Esma İNCE	*Gazi Üniv. Eğt. Fak.*
Yard.Doç. Dr. Kenan BİLİCİ	*Ankara Üniv. D.T.C. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Yücel ŞENYURT	*Gazi Üniv. Fen-Ed. Fak.*
Yard. Doç. Dr. Kâmil AKARSU	*Gazi Üniv. Eğt. Fak.*
Murat ÖNGÖREN	*Teknik Yardımcı*

Eserin tüm yayın hakları saklıdır.
Hiç bir şekilde gravürler de dahil olmak üzere kısmen de olsa herhangi bir yöntemle kopye edilip, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

ISBN 975-7473-12-X Takım/Set
ISBN 975-7473-13-8 I. C.
ISBN 975-7473-14-6 II. C.
ISBN 975-7473-15-4 III. C.

Baskı: Özkan Matbaacılık Ltd. Şti., Ankara/Tel: (+90.312) 229 59 72-74
Cilt: Balkan Cilt Sanayi, Ankara/Tel: (+90.312) 267 09 52-53

SUNUŞ

Elinizdeki bu eser, ünlü Fransız bilgini Charles TEXIER'in (1802-1871) bundan 170 yıl kadar önce yurdumuzda gerçekleştirdiği iki ilmî gezi ve incelemelerini içermektedir. XIX. yüzyılda üç kez basılan eser, daha Cumhuriyet'in ilânından önce "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Maarif Nezareti"nin iki numaralı eseri olarak, üç cilt hâlinde Arap harfleriyle Türkçe yayımlanmıştı.

Anadolu kültürleri hakkında önemli bilgiler, belgeler ve gözlemler içeren bu eserde verilen bilgilerin büyük bir kısmı hiç eskimemiş olup, herkesin yararlanabileceği cinstendir. Yazarın müşahedelerine dayanan, o günkü Anadolu'da yaşayan halkın durumu, âdet ve gelenekler, köy, kasaba ve şehirlerin etnik yapısı ve demografik duruma dâir verilen eskimiş ve değişmiş bilgiler ise o günden bugüne aldığımız mesafeyi göstermesi bakımından daha da önemlidir. Böylesine değerli bir eserin genç okurlar ve araştırmacılar tarafından bulunamaması, bulunması hâlinde ise Fransızcayı ve Arap alfabesini bilmemeleri sebebiyle tam olarak yararlanılamaması yüzünden, yeni kuşakların kolayca anlayabilecekleri bir dil ile yayımlanması çok gerekli idi.

Bir milletin en değerli varlığı şüphesiz onun tarih boyunca ortaya koyduğu kültür mirasıdır. Bu ise her milletin yetiştirdiği sanatkâr, bilim adamı, filozof vb. kişilerin ortaya koyduğu maddî ve manevî eserlerle oluşur. Bu eserler, hem onu yaratan milletin hem de bütün insanlığın malıdır. Anadolu'da, Türklerden önce yaşamış uygarlıkların bakiyeleri de hem bizim hem de bütün dünyanın ortak hazineleridir. Her kültür, kendisinden önceki ve çağdaşı kültürlerle karşılıklı alış veriş hâlindedir. Bu açıdan baktığımızda eski Helen uygarlığı doğu uygarlıklarının gelişmiş bir şekli olup, bugünkü Batı uygarlığı ise bunların ve daha başka uygarlıkların bir sentezinden ibarettir. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük gelişmeler kaydeden Türk kültürünün kaynaklarının da Orta Asya, İslâm, Anadolu, Akdeniz ve Batı kökenli olduğunu görürüz.

Kültürümüzün özünü oluşturan bu kaynakları uzun süre ihmal ettiğimiz bir gerçektir. Özgün ve saygın bir kültür yaratmamız, bu kaynaklardan daha çok beslenmemize bağlıdır.

Coğrafî, stratejik ve tarihî durumu ve özellikleri ile binlerce yıldan beri bir cazibe merkezi olan Anadolumuz, muhtelif devirlerde dalgalar hâlinde gelip yerleşen ve devletler kuran pek çok ulusun yaşadığı bir mekân olmuştur. Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile bunlar yeni bir statü kazandılar. Türk–İslâm hoşgörüsü bunları hemen cezbetti. Anadolu tarihinde ilk defa bir uyum ve dayanışma görüldü. Anadolu Türk toplum yapısı bu topluluklarla güçlendi. Türkler Anadolu tarihinin hiçbir döneminde herhangi bir siyasî güç tarafından oluşturulamayan kültür bütünlüğünü gerçekleştirdiler; kendilerinden önce yaşamış toplumların kültür ve medeniyet kalıntılarını korudular.

Tarih öncesi çağlardan beri muhtelif kavimlerin durağı, mekânı ve yurdu olan Anadolu, biz Türkler için Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını ve bütünlüğünü simgeleyen, Türk birliğinin güç merkezini oluşturan "Türkiye" dir. Bu aziz vatanın insanlık tarihi boyunca "Batı" ve "Doğu" uygarlıklarının oluşmasındaki gerçek yerini ortaya koymak, içte ve dışta tanıtmak, onu gözümüz gibi korumak ve geliştirmek başlıca görevlerimizdendir.

Hangi tarihte, kimler tarafından, nasıl meydana getirilmiş olursa olsun, Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerindeki en büyük mimarî anıttan, en küçük bir tablete ve bir yapraklık yazma esere kadar, tüm çağların kültür mirası bizimdir; bu toprakların yedi kat altındaki eserler de arş-ı âlaya kadar seması da bizimdir. Onlar biz Türklerin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ebedî koruması altındaki zenginlikleri ve gururudur.

Bu eserin yurt içinde ve yurt dışındaki bütün aydınlara olduğu kadar, yurdumuzun dört köşesinde tarihî âbidelerle iç içe yaşayan bütün vatandaşlarımıza, yerli ve yabancı turistlere, üniversite öğrencilerine ve hattâ uzmanlara da faydalı olacağına inanıyorum. Eserin bu şekilde yayımlanmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Dr. Devlet BAHÇELİ
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı

Anadolu, coğrafî konumu, ziraata elverişli toprağı ve iklimi, zengin maden yatakları ile en eski zamanlardan beri insanları cezbetmiş, pek çok kültür bu topraklar üzerinde yeşerip, zengin miraslarını bizlere bırakarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Anadolu ilkçağlardan itibaren Mezopotamya, Filistin, Mısır, Roma ve Yunan medeniyetleri ile yakın ilişki içinde olmuştur. M.Ö. 8. bin yıllarında yerleşik hayata geçilen Anadolu'da maden çağına geçiş ve yazının kullanılmaya başlaması dünyamızın pek çok bölgelerine göre daha önce olmuştur.

Binlerce yıl boyunca günün ileri teknolojilerinin üretildiği bu yerler, askerî, politik ve ekonomik güç olarak da daima önemini korumuştur.

Başlangıçtaki görkemli yaşam ve onun bıraktığı zengin miras daima gizemini korumuş, Anadolu'nun antik kentleri ve muhteşem anıtları batılı bilim adamlarının daima ilgi odağı olmuştur. Bilhassa Roma İmparatorluğu dönemi ve müteakip devirlerde bu ilgi doruğa çıkmış, Apollonius, Pausanias, Plinius, Strabon vb. bilim adamı ve gezginler doğruluğuna güvenebileceğimiz müşahedelerini bizlere bırakmışlardır.

Kültür Bakanlığımız, üzerinde yaşadığımız topraklar üzerinde, başlangıçtan günümüze kadar gelen kültür mirasının tümüne ayrım yapmadan sahip çıkmakta, dünyanın başka köşesinde görülemeyecek yoğunluktaki yerli ve yabancı hâfir ve araştırmacılara destek vermekte, sonuçlarını sözlü ve yazılı kaynaklarla insanlığın hizmetine sunmaktadır.

Son yirmi yıldır kesintisiz devam eden kazı, araştırma ve arkeometri sempozyumlarında pek çok yerli ve yabancı bilim adamı tarafından sunulan bildirilerle Anadolu ve onun insanlık tarihine yaptığı katkılar dile getirilmekte, bu çok değerli çalışmalar Arkeoloji dünyasının ilgi ve beğenisini kazanmaktadır. Bu çalışmaların ülkemize Kültür ve Turizm açısından katkısının büyük olacağına ve turizmin yakın gelecekte Türk ekonomisinin temel taşlarından birisi hâline geleceğinde şüphe yoktur. Bu kazı ve araştırmaların Turizm sektörüne, dolayısıyla Türk ekonomisine yapacağı olumlu katkılar yıllar içinde büyük boyutlara ulaşacaktır. Esasen Turizm günümüzde de Türk ekonomisine büyük katkıda bulunmakta, doğa harikalarının yanında, kültür mirasının buna katkısı her geçen gün biraz daha büyümektedir.

Anadolumuzun jeopolitik konumu, günümüzde de önemini hâlâ korumakta, bunun yanında paha biçilmez tarihî, kültürel ve doğal değerleri onu dünya turizminde haklı mevkiye getirmektedir.

Bu kitapla XIX. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu gezen ve Boğazköy gibi bazı yerleşim merkezlerini ilk defa arkeoloji bilim dünyasına tanıtan Fransız bilim adamı ve gezgini Charles TEXIER'in gezi izlenimleri ve araştırmalarıyla emsalsiz gravürleri Türk aydınının hizmetine sunulmaktadır. Yazar metinlerle yetinmeyerek müşahedelerini gravürlerle desteklemiş; bu sayede, geçen uzun zaman zarfında yok olan pek çok eser de çizimlerle bile olsa zamanımıza kadar ulaşabilmiştir.

Arkeoloji ve sanat tarihi açısından büyük önem taşıyan bu kaynağın Türkçe olarak yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkürlerimi sunuyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

ÖN SÖZ

Elinizdeki bu eserin yazarı, ünlü Fransız arkeolog ve gezgini Charles (Felix-Marie) TEXIER'dir. 1802 yılında Versailles'da doğmuş ve 1871 yılında Paris'te vefat etmiştir. Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulunu bitirmiş; Fransız Bilimler Akademisi ve Paris Arkeoloji Enstitüsü üyeliklerinde bulunmuştur. Bayındırlık İşleri Müfettişliği görevi esnasında Fransız Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilmiştir. İlki 1833 ve ikincisine 1843 yılında başladığı Anadolu'da yıllarca süren seyahat ve incelemeleri sırasında yurdumuzun çok büyük bir kısmını baştan başa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. Bu eserin, Türkiye Arkeolojisi için belki de en orijinal kısmı, topografik haritasını çıkartıp bir çok yerini resimlediği Hititlerin başşehri Hattuşaş (Boğazköy) ile buranın açık hava tapınağı olan Yazılıkaya'yı bulmuş ve dünyaya tanıtmış olmasıdır. Gezip dolaştığı yerlerde sadece antik devirlere ait değil, daha sonraki devirlere ait (Selçuklu, Beylikler, Osmanlı vb.) de önemli şehirlerin, yapı ve anıtların çizimlerini yapmış, uzmanlar tarafından gravürlerle durumlarını tespit etmiştir. Bunlarla da yetinmemiş, Anadolu'nun jeolojik yapısı, coğrafî özellikleri, yer altı ve yer üstü kaynakları ve kültür merkezlerinin tarihî ve o günkü halkın etnik, demografik, kültürel, ekonomik vb. durumu hakkında bilgi vermiş, gözlemlerini aktarmıştır. C. TEXIER ilmî merak ve özel ilgileri ile Osmanlı Devletinin hâkim olduğu topraklarda seyahat ve araştırma yapmak isteyenleri caydırıcı, kasıtlı ve yanlış propaganda ve görüşleri, kendi çalışmalarına ve görüp yaşadıklarına dayanarak, gerek basın-yayın yoluyla, gerekse aydınlatıcı konferanslarıyla, etkisiz kılmak için de gayret sarf etmiştir.

C. TEXIER'in bizim için en önemli eseri elinizdeki *Asie Mineure; Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése d'Asie* (Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Fils et C., Editeurs de L'Institut de France, 1862, 1882)/ *Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* olmakla birlikte, diğer önemli eserlerini de burada anmamız gerekir: *Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mesapotamie* (Paris, 1842-1845), 2 Cilt/*Armeniya,*

İran ve Mezopotamya'nın Tasviri; Edesse et ses Monuments (Paris, 1859)/ *Urfa ve Anıtları; l'Architecture Bizantine ou Recueil de Monuments, des Premiers Temps du Christianisme ou Orient* (Londra, 1864 R.P Pullar ile birlikte)/*Bizans Mimarlığı; The Principal Ruins of Asia Minor* (Londra, 1865 R.P Pullar ile birlikte)/*Küçük Asya'nın En Önemli Harabeleri.*

Elinizdeki bu esere gelince: Bu eserin Fransızca ilk baskısı, *Description de l'Asie Mineure; Beaux=Arts, Monuments Historiques, Plans et Topographie des Cités Antiques* (Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires Imprimeurs de L'Institut de France, 1839)/*Küçük Asya'nın Tasviri; Güzel Sanatları, Anıtların Tarihi, Antik Şehirlerin Planları ve Topografyası* adıyla 1839-1849 yılları arasında Paris'te üç cilt olarak folyo hâlinde yayınlanmıştır. Aslında bu eser, XIX. yüzyılın ortalarında Fransa'da basılan ve 60-70 ciltten oluşan *L'Univers Pittoresque* başlıklı dizinin üç eserinden birisidir. Bunlardan birisi Ph. Le Bass tarafından yazılmış *Anadolu'nun Antik Tarihi,* diğeri ise Van Gaver ile Jovannini'nin hazırladığı *Osmanlı Tarihi*'dir. M. J. Van Gaver'ın, *Turquie* (Paris 1840) adlı eseri, 462 sayfa metin, 97 gravür ve bir haritadan oluşur.

Yazarın Türkiye'ye ilk seyahatinin (1833-1837) sonuçlarını ihtiva eden Fransızca orijinali, büyük boyda 862 sayfa metin, 239 gravür ve plan ile 5 haritadan oluşmaktadır. C. TEXIER ilk seyahatinden on yıl sonra (1843 yılında) Türkiye'ye yaptığı ikinci seyahatini takiben bu eserini, yeni bilgi ve belgeler eklemek suretiyle, daha da olgunlaştırarak yeni bir versiyonunu, yine Paris'te önce 1862, sonra 1882 yıllarında olmak üzere iki kez daha bastırmıştır. Bu defa tek cilt hâlinde ve 757 sayfa (fakat küçük punto ile çift sütun/1514 sayfa) olarak yayınlanan bu yeni baskı, yukarıda anılan üç ciltlik ilk baskıdan daha az hacimli değildir. Ancak gravürler ve çizimler bakımından ilk baskı daha zengindir. Biz Ali Suat Beyin son baskıdan yaptığı tercümeyi esas almakla birlikte, ilk baskıdaki gravür ve çizimlerle bu eseri zenginleştirdik. Ali Suat Beyin Arap harfli Türkçe tercümesinde 64 gravür, çizim ve resim varken bizim bu neşrimizde 289 gravür, çizim ve resim vardır.

C. TEXIER'in bu dev eseri, yayınlanır yayınlanmaz ilim dünyasında büyük yankı yapmıştır. İçeriği bakımından özelikle Anadolu'yu ilgilendirmesi sebebiyle Türk aydınlarının da dikkatini çekmiş ve daha *Millî Mücadele* devam ederken, Ali Suat Bey (1869-1932) tarafından Türkçeye tercüme edilerek, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekaleti"nin iki numaralı neşriyatı olarak (Telîf ve Tercüme

Heyetince tetkîk ve kabul edildikten sonra) neşredilmiştir. Eserin tercümesi 22 Kanun-ı Evvel 1338/Aralık 1922 Cumartesi sabahı saat 09:45'de tamamlanmış; birinci ve ikinci ciltler 1339/1923 ve üçüncü cilt 1340/1924'te İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Birinci cildin fiyatı yetmiş beş, diğer ikisinin fiyatları seksener kuruş olan eser, parasız olarak dağıtılmıştır. Üç cilt hâlinde toplam 1216 sayfa, 64 resim, gravür ve 5 harita ile basılan eser, Harf İnkılâbından önce basıldığı için hâliyle Arap Alfabesi iledir.

Eseri tercüme eden Ali Suat Bey, Mekteb-i Mülkiye mezunu olup, çok iyi Fransızca ve Arapça biliyordu. Kendisi aynı zamanda yazar da olan mütercim, Necid, Hicâz, Körfez ülkeleriyle Irak, Filistin ve Suriye dahil Osmanlı topraklarının pek çok yerinde gezi ve denetlemelerde bulunmuş ve bir süre Anadolu'da Vali Muavinliği/Vali Vekilliği görevi de yapmıştır. Görevi gereği bulunduğu ve gezdiği yerlerde halkın yaşayışı ve yönetime dair değerli gözlemleri olan Ali Suat Bey, bizde örneği pek fazla olmayan bir davranışla, gezi notlarını neşretmiştir: *Seyahatlerim* (İstanbul, Kanaat Matbaası, 1332, 230+2 s. Bu eser N. Ahmet Özalp tarafından Latin harflerine aktarılarak, İstanbul'da 1996'da yayımlanmıştır.) Ali Suat Beyin iki eseri daha olup, bunlar da: *Amerika Cemâhir-i Mücteması Reis-i Muhteremi Wilson Hazretlerine Açık Mektup* (İstanbul, 1919, 15 s.) ve *Muhtelif Memleketlerde Beledi Usulleri* (M. J. Montagu Harris'den çeviri. İstanbul, Şehremaneti Matbaası, 320+15 s.)'dir.

Elinizdeki eserin Fransızca baskıları "antika" kitaplar hâline gelmiştir. Öyle ki Fransızca orijinali Türk Milli Kütüphanesinde bile yoktur. Arap harfleriyle Türkçe olarak yayınlanan nüshası da çoğu Türk aydını tarafından bilinmemekte, bilinse de kolayca bulunamamaktadırlar. Çeşitli güçlüklere rağmen bulunabilse bile alfabe farklılığı, dil ve üslûp özelliği sebepleriyle kolaylıkla yararlanılamamaktadır. Türkiye'nin tanıtımı ve turizme yönelik yayıncılık faaliyetinde bulunanlar, sadece kendileri için gerekli gördükleri bölümleri tercüme ederek, kullana gelmişlerse de gereği gibi yararlanıldığı söylenemez. Hâlbuki eserin bütünü, turistik amaçları aşmaktadır. Günümüzde turizm anlayışı da değişmeye başlamış olup, kültür turizmi (alternatif turizm) öne çıkmıştır. Günümüzde turist artık doğal güzellikleri seyredip, lüks konaklama tesislerinde yiyip içerek tatmin olmamaktadır. İnsanlığın ortak malı olan eski eserleri görüp, doğal güzellikleri seyretmenin, dinlenip eğlenmenin yanında, gittiği ülke halkının içine girip, onun tarihi, dili, etnografyası velhasıl topyekûn kültürünü daha yakından tanımak istemektedir. Biz

de güneşi, denizi, tarihi, toprağının altı ve üstünde ne varsa hepsine gururla sahip çıktığımız bu topraklarda yaşamış olan kültürleri bilmek, onları korumak, onlardan yararlanmak, içeride ve dışarıda yerli-yabancı herkese tanıtmak, anlatmak zorundayız. Bu, her Türk yurttaşının başta gelen görevlerindendir. İşte bu eser, böyle bir amaca hizmet edebilecek eserlerin başında gelmektedir. Hatta biraz daha ileriye giderek üniversitelerde tarih, coğrafya, arkeoloji, jeoloji, sanat tarihi, turizm ve halk kültürüleri konularında öğrenim gören öğrenciler ve hattâ uzmanlar için dahi el kitabı mahiyetinde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu eser ülkemizin zengin geçmişiyle ilgili olarak ele aldığı konular bakımından önemli olduğu kadar XIX. yüzyıl Türkiye Tarihi için de değerli bir kaynaktır. Ancak bu bilgileri kullanırken dikkatli davranmak zorunluluğu vardır. Çünkü eserdeki bilgilerin bir kısmının "taraflı" ve "oryantalist" bir yaklaşımla ele alındığı görülmektedir ki bu husus, hemen hemen bu tür eserlerin ortak özelliğidir. Buna rağmen bu tür eserleri görmezden gelemeyiz. Nitekim bu anlayışla neşre esas aldığımız Ali Suat Beyin çevirisinde yer almayan yaklaşık yüz elli sayfalık bir metin, Fransızca aslı ile karşılaştırılması sırasında tespit edilerek bu neşre dahil edilmiştir.

C. TEXIER'in bu eseri baştan sona okunduğunda, incelediği şehirlerin demografik yapısından söz ederken gayri Müslim nüfusun, hiçbir yerde toplam nüfusun üçte birini geçmediği görülmektedir. Öte yandan yazarın bilinç altında bir "Haçlılık" zihniyetinin yattığı, bazen gizlemeye gerek görülmeksizin ifade edilirken, bazen de Türklere ait hususların "küçük görme" şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Buna bir örnek olarak o sıralarda Osmanlı Devletine isyan eden Kavalalı Mehmet Ali Paşanın sık sık öne çıkarılmasını; Osmanlı Devletinin yıkılmasına ramak kalmışken, Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devletine yardım etmesinin tenkit edilmesini verebiliriz.

Eskişehir çevresindeki kuyulardan Lületaşı çıkarılması, bütün ayrıntıları ile anlatılmakta; Ankara Keçisi hakkında çok geniş bilgi verilmekte, hattâ bu keçi neslinin Fransa'ya nasıl götürülebileceği hakkında görüşler dile getirilmektedir.

C. TEXIER'in Ankara çevresini dolaşırken Gal atalarını araması, gördüğü kumral, sakallı, mavi gözlü insanları onlara benzetmesi, böylesine büyük bir âlimin, millî meseleler söz konusu olunca ne kadar hissileşebileceğinin bir delili olarak değer taşıyabilir.

Bu kısa açıklamalardan sonra, C. TEXIER'in Anadolu'nun coğrafyasına, tarihine ve arkeolojisine dair verdiği bilgilerin (ören yerleri adlarının tespiti, aralarındaki mesafeler, sınırların tayini, şehirlerin, binaların, abidelerin tavsifi, dağların, ovaların güzellikleri, kitabelerin okunuş ve tercümeleri vb.), pek değerli olduğunu, ancak yazarın, Anadolu'yu gezip dolaştığı zaman dilimindeki, kişisel gözlem ve tespitlerine dair verdiği bilgilerin, ihtiyatla karşılanması ve diğer kaynaklardan sağlanacak bilgilerle karşılaştırılarak kullanılması gerektiğini bir kez daha hatırlatmalıyız. Kaldı ki o zamandan bu yana gezilip görülen yerler hakkında yurt içinde ve yurt dışında önemli bilimsel araştırma ve kazılar yapılarak, o dönemde bilinmeyen birçok husus artık gün ışığına çıkarılmış bulunmaktadır.

Baştanbaşa bir "açık hava müzesi" özelliği taşıyan yurdumuzun, Türklerin bu toprakları "Anavatan" yapmasından önceki tarihi hakkında, bu tarihle bugün iç içe yaşayan insanlarımız pek az bilgiye sahiptir. Hattâ bu bilgilerin de çoğu sağlıksızdır. Maalesef, sıradan Anadolu insanı için gerçek olan bu tespit, pek çok "turist rehberi" için de doğrudur, denilse yeridir. Hâlbuki vatan sevgisi, vatanı tanıma ile başlar ve gelişir. Üzerinde yaşadığımız toprakların tarihî, kültürel ve ekonomik zenginliklerini tanımak, her yaştan ve seviyeden insanımıza tanıtmak, sevdirmek, onlardan yararlanmalarına imkân sağlamak, çağımızın eğitim, kültür ve ekonomi anlayışının da gereğidir.

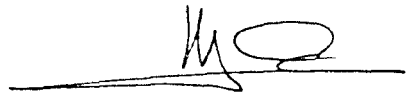
Tanıtma, yediden yetmişe bütün yurttaşlarımızın görevi olmalıdır. Bunun için de önce neyi tanıtacağımızı bilmek gerekmektedir. Yabancılara yönelik yurdumuzu ve ulusumuzu tanıtma ve yayın faaliyetlerinden, kendi çocuklarımızı mahrum edemeyiz. Okuyucu istatistiklerine bakıldığında, bu tanıtma ve yayın faaliyetlerinde seyahatnameler ve biyografilerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Nüfusumuzun önemli bir bölümünün turizm sektöründen geçindiği, bunun daha da yaygınlaştırılıp genişletilmesi istenildiğine göre, bu eser türünden ülkemizi topluca tanıtacak, halkın ve tanıtım elemanlarının esaslı ve güvenilir kaynaklara ihtiyacı olduğu ortadadır. Eksik ve acele ile yazılan, yanlışlarla dolu telif ve tercümelerin faydadan çok zarar vereceği açıktır.

Türklerin sanat ve kültüre, doğaya saygısını, hoşgörüsünü yönetim anlayışı ve becerisiyle sanat yeteneğini, yaratıcılığını, konukseverliğini ve samimiyetini ortaya koyan; bugün ve gelecekte, yurt içi ve yurt dışındaki araştırmacı ve kuruluşların her türlü bilgi ve belge merkezlerinin bu eserden yararlanacağına inanıyoruz.

"Avrupa: Bir Ortak Miras" Kampanyası (Eylül 1999-Eylül 2000) Amaç ve Projelerine de uygun olduğuna inandığımız bu eserin, eski eser sevgisi ve koruma anlayışının, topluma yayılması yanında, alternatif turizme ve halkımızın bu yolda eğitilmesine olduğu kadar "İnanç Turizmi"ne de katkıda bulunabileceğine inanıyoruz.

"Kitap, kitabın anahtarıdır." Bu eserin ileride üzerinde daha pek çok çalışmalar, incelemeler yapılacak önemli bir kaynak olduğuna inanıyoruz. Âdeta bir enstitü disiplini ve anlayışı ile özverili çalışmalarda bulunan, çeşitli üniversitelere mensup değerli bilim adamlarından oluşan yayın ekibimize, eserin kamuoyuna sunulmasında değerli katkılarını esirgemeyen Başbakanlık Tanıtma Fonu Başkanı Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Sayın Dr. Devlet BAHÇELİ ve yardımcıları ile Kültür Bakanı M. İstemihan TALAY ve yardımcılarına teşekkürlerimizi sunmak, bizim için yerine getirilmesi gereken önemli bir görevdir. Ayrıca gravürlerin alt yazılarını çeviren Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL'a, Türk Tarih Kurumu Kütüphane Müdürü Neşecan UYSAL ile Özkan Matbaacılık ve Balkan Cilt Sanayinin değerli yetkililerine, gösterdikleri yakın ilgiden dolayı teşekkür ederim.

Ankara, 10 Kasım 2001

Hasan DUMAN
Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri
Vakfı Başkanı

AÇIKLAMALAR

Charles TEXIER'in *Küçük Asya* adlı bu eserini Fransızca aslından değil de Arap harfli Türkçe çevirisinin esas alınarak günümüz Türkçesine aktarılmasının sebebi; eserin tarih, sanat tarihi, coğrafya, arkeoloji vb. farklı uzmanlık alanlarına ait bilgiye ihtiyaç duyulmasındandır. Günümüz şartlarında, bu kadar farklı alanlarda uzman olan akademisyenlerin bir araya toplanmasının imkansızlığı açıktır. Çevirisi esas alınan Ali Suat Bey bir Osmanlı mülkiyelisi ve gezginidir. Yaptığı çevirinin uzmanlar tarafından incelenmesi sonucunda, oldukça başarılı olduğu kanaatine varılmıştır. Böylece Ali Suat Beyin başarılı çevirisi esas alınarak Fransızca orijinal metinle karşılaştırılmış, atlanan yerler tespit edilerek Türkçeye çevrilmiştir. Yaklaşık olarak yüz elli sayfalık bir metin Ali Suat Beyin çevirisinde yer almadığından, eserin aslından çevrilmiştir. Yine Ali Suat Beyin çevirisinde yer almayan yüzlerce dipnot eserin aslına müracaat edilerek tam olarak yerlerine konulmuştur.

Elinizdeki bu eser, Ali Suat Bey tarafından Fransızcadan Türkçe'ye tercüme edilmiş ve *Küçük Asya; Coğrafyaya, Tarihe, Âsâr-ı Atîkaya Tarîf* adıyla üç cilt hâlinde 1923-24 yıllarında Arap harfleriyle İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştı (Bkz. Ön Söz). Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN bu üç cildi Yeni Türk Alfabesine aktarmıştır.

Yeni Türk Alfabesine aktarılan metin, Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ tarafından Fransızca orijinal metinle de karşılaştırılarak sadeleştirilmiş, dipnotları yerleştirilmiştir. İlk iki ciltte Ali Suat Beyin çevirisini yapmadığı cümle ya da paragraflar yine Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ tarafından eserin aslından Türkçeye çevrilmiştir. Üçüncü ciltten itibaren, ilk neşirde çevirisi yapılmayan yerlerin çevirileri Yard. Doç. Dr. Esma İNCE tarafından yapılmıştır. Bu çevirilerin yerlerine yerleştirilmesi Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ tarafından yapılmış olup, bu ilavelere dipnotlarda işaret edilmiştir. Kelime düzeyinde yapılan eklemeler dipnotlarda gösterilmemiştir.

Sadeleştirme ve çeviri yoluyla ortaya çıkan metin, Türkçe yazım kuralları ve cümle yapısı bakımından Yard. Doç. Dr. Kamil AKARSU tarafından kontrol edilmiştir.

Böylece ortaya çıkan metin tarihî terimler, olaylar ve şahsiyetler açısından Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN tarafından gözden geçirilmiş ve gerekli yerlere dipnotlar konularak okuyucunun dikkati çekilmiştir.

Eserin sonuna eklenen haritaların çizimi, metnin coğrafî terimler açısından incelenmesi, yer adlarının bugünkü karşılıklarıyla yerli yerine konulması ve bu haritalardaki yer adları için dizin hazırlanması Prof. Dr. Mesut ELİBÜYÜK tarafından yapılmıştır.

Sanat Tarihi terimleri açısından eser, Yard. Doç. Dr. Kenan BİLİCİ tarafından incelenmiştir.

Eserin sonuna eklenen "Açıklamalı Yer Adları Sözlüğü"nün hazırlanması ve eski yer adlarının bugünkü karşılıklarının bulunması Yard. Doç. Dr. Yücel ŞENYURT tarafından yapılmıştır.

Gravürlerin alt yazıları Ege Üniversitesinden Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Sadeleştirme ve çeviri yoluyla elde edilen metin, Prof. Dr. Semavi EYİCE tarafından kontrol edilmiş olup, yer adlarının Latince ya da Yunanca asıllarının belirlenerek verilmesi ricası, eserin orijinalindeki yer adlarının yazım şekli esas alındığından ve bu çalışmanın çeviri amaçlı olmasından dolayı yerine getirilememiştir.

Murat ÖNGÖREN teknik yardımcı olarak eserin bu hâle gelmesine katkıda bulunmuştur.

Bütün bu çalışmaların koordinasyonu Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Başkanı Hasan DUMAN tarafından yapılmıştır.

Eski yer adlarından günümüzde yerleri belirlenenler eser içinde bugünkü adlarıyla anılmıştır. Bu adlardan söz konusu eski yerin adını bugün birebir karşılayanlar önce yazılmış, sonra parantez içinde eski adları verilmiştir. Parantez içinde verilen eski adların yazımında Charles TEXIER'in Fransızca yazımı esas alınmıştır. Okuyucunun kolay okuması ve daha iyi kavraması için aynı sayfa içinde söz konusu yerin yeni adı kullanılmıştır. Ancak bugün tam olarak karşılıkları olmayan veya bilinemeyen yerlerin hangi şehir ya da yerleşim birimine yakın olduklarına dipnotlarda işaret edilmiştir. Ayrıca eserin sonuna TEXIER'de geçen yer adları için, "Açıklamalı Yer Adları Sözlüğü" eklenmiştir. Bu yeni yer adlarının belirlenmesinde W. M. RAMSAY, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* [Çev. Mihri PEKTAŞ] (İstanbul 1961); Bilge UMAR, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (Ankara 1993); Seton LLOYD, *Türkiye'nin Tarihi* [Çev. Ender

VARİNLİOĞLU] (Ankara 2000) ve Veli SEVİN, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, I* (Ankara 2001) adlı eserler kaynak olarak kullanılmıştır. W. M. CALDER ve George E. BEAN, *A Classical Map of Asia Minor* (London 1958), The British Institute of Archaelogy at Ankara ile Nazım TARHAN'ın hazırlamış olduğu *Tarihte Türkiye* (Ankara 1962) adlı haritalardan da yararlanılmıştır. Charles TEXIER'den sonra yapılan kazılar ve araştırmalar, o yıllarda keşfedilemeyen bir çok eski yerleşim birimini gün yüzüne çıkarmıştır.

Eserde yazar tarafından yer yer Asya tabiri kullanılmakla birlikte asıl maksadının Küçük Asya olduğu, göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca sadeleştirme sırasında bölge, saha ayrımı cihetine gidilmiştir. Bölge; doğal, beşerî ve ekonomik özelliklerin genelde ortak olduğu ve bu özelliklere uygun olarak bir sınırla belirlendiği yerdir. Saha ise; bazen birden çok bölgeyi veya bölgelerin bazı kısımlarını içine aldığı gibi bazen de bölge içinde tek özelliğe sahip bir yeri ifade eder. Bu itibarla Ali Suat Beyin çevirisinde kıt'a şeklinde geçen ifadeler saha olarak sadeleştirilmiştir.

Eserin hazırlanmasında Arap harfli Türkçe metin esas alındığı için bu alanda çalışma yapacaklara kolaylık sağlaması açısından Ali Suat Beyin çevirdiği metnin başlangıç sayfalarına parantez içinde işaret edilmiştir. Kitap içinde geçen üç ferman asıllarına uygun olması bakımından sadeleştirilmemiş olup, yalnızca Yeni Türk Alfabesine aktarılmıştır.

Ali Suat Beyin açıklama mahiyetinde verdiği dipnotların sonuna çevirenin notu anlamında (Ç.N.) kısaltması eklenmiştir. Eserin Arap harfli Türkçe metninin basımı sırasında kontrol edip, dipnot düşen musahhihin notu anlamında (M.N.) kısaltması verilmiştir. Eseri Latin harflerine aktaran Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN ve sadeleştiren Yard. Doç. Dr. Musa YILDIZ ile katkıda bulunan Prof. Dr. Semavi EYİCE, Prof. Dr. Mesut ELİBÜYÜK, Yard. Doç. Dr. Kenan BİLİCİ, Yard. Doç. Yücel ŞENYURT'un açıklama ve düzeltme mahiyetinde düştükleri dipnotlara da yayına hazırlayanların dipnotu anlamında (Y.N.) kısaltması eklenmiştir. Sonunda bu türden kısaltma olmayan dipnotlar Charles TEXIER'e aittir. Eserin orijinalinde italik olarak verilen bazı özel terimler ve kelimeler italik yazılmıştır. Yazımda Türk Dil Kurumu tarafından bastırılmış olan *İmla Kılavuzu*'nun 2000 yılı baskısı esas alınmıştır.

İÇİNDEKİLER
(I-III CİLT)

BİRİNCİ CİLT

SUNUŞ vii
ÖN SÖZ xi
AÇIKLAMALAR xvii
GRAVÜRLERİN LİSTESİ xlvii
HARİTALARIN LİSTESİ lxi

BİRİNCİ KİTAP

BİRİNCİ BÖLÜM 3
Gezginlere Öğütler 4
İKİNCİ BÖLÜM
Sağlığın Korunması 7
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Eserin Bölümleri 9
Hindo-Germen ya da Avrupa Irkları 11
Sami Irkları 11
Asya Adı 11
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'nın Çeşitli Dönemlerdeki İdarî Birimleri 14
Kuzeydekiler 15
Batıdakiler 15
Güneydekiler 15
Ortadakiler 15
Doğudakiler 15
BEŞİNCİ BÖLÜM
Roma İdaresi 16

ALTINCI BÖLÜM
Dairelere (Thèmes) Bölünmüş Küçük Asya 19
1. Anadolu Dairesi (Thème'i) 19
2. Armeniya Dairesi (Thème Arméniaque) 20
3. Trakyalılar (Thraciens) Dairesi 20
4. Obseqium Dairesi 21
5. Optimatum Dairesi 21
6. Buseller (Bucellaires) Dairesi 22
7. Paflagonya (Paphlagonie) Dairesi 22
8. Kaldia (Chaldia) Dairesi 23
9. Sébaste Dairesi 23
10. Likandus (Lycandus) Dairesi 23
11. Selevkiya (Séleucie) Dairesi 24
12. Cibyrrha Dairesi 25
Küçük Asya'nın Osmanlı Yönetimi Altındaki İdarî Bölümleri 26
YEDİNCİ BÖLÜM
Yarımadaya Genel Bir Bakış 27
Nehirlerin Alüvyonları 28
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Küçük Asya'yı Denizden Dolaşma - Kuzey Kıyıları 32
DOKUZUNCU BÖLÜM
Batı Kıyısı 34
ONUNCU BÖLÜM
Güney Kıyısı 36
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Toros Dağı 41
Likya (Lycie) Dağları 41
Akdağ (Cragus) 44
Kilikya ve Pamfilya Torosları 48
ON İKİNCİ BÖLÜM
Pamfilya ve Kilikya Dağları 48
Toros Silsilesi 52
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İçteki Dağ Silsileleri 54
Phoenix Dağı 55
Kestane Dağı (Messogis) 58
Mycale Dağı 58
Prion Dağı 59
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus Dağı) 60

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Mimas Dağı 62
ON ALTINCI BÖLÜM
Sipil (Sipylus) Dağı ile Kolları 64
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Kaz (İda) Dağı 65
Merkez Silsileleri 71

İKİNCİ KİTAP - BİTİNYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Bitinya'nın İlk Kafilesi - Sahanın Sınırı 77
İKİNCİ BÖLÜM
Bitinya Kralları 83
I. Nikomède 84
Galler (Gaulois) Asya'ya Geçiyorlar 85
Kral Ziélas 86
I. Prusias 87
II. Prusias 88
II. Nicomède 89
III. Nicomède 90
Roma Vilayeti Derecesine İnen Bitinya 91
Bizans İmparatorları 91
Müslümanların Hâkimiyeti 92
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Bitinya'nın Sınırları 94
Honoriade 95
İstanbul Boğazı Çevresi 95
Posidium Burnu 95
Astacus ya da İzmit Körfezi 96
Héraeus Limanı 96
Kalpe (Calpé) Limanı 97
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Başkent İzmit, Astacus, Olbia 98
Astacus 98
Olbia 99
İzmit (Nicomédie) 100
İzmit (Nicomédie) Çevresinin Yer Şekilleri 114

BEŞİNCİ BÖLÜM
İzmit Körfezi Kıyısını Dolaşma 114
Tavşandil (Tavşancıl) 116
Antonin'in Çizelgesi 118
Peutinger'in Çizelgesi 118
Bordeaux'un Çizelgesi 118
ALTINCI BÖLÜM
Kadıköy/Kalkedon (Chalcédoine) 119
Zaréta Çeşmesi 125
YEDİNCİ BÖLÜM
Üsküdar (Chrysopolis/Scutari) 125
Eski Zamanlarda ve Günümüzde Doğu'da Postalar 127
Bizanslılarda Telgraf 128
Sultan Süleyman Camisi 130
Kız Kulesi (Léandre Kulesi) 132
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Prens Adaları - Daimonisi 132
Kınalı Ada (Proté) 133
Burgaz Adası (Antigone) 134
Heybeli Ada (Chalcitis) 134
Büyük Ada (Prinkipo) 135
DOKUZUNCU BÖLÜM
Karadeniz Kısmı - Géant Dağı 137
Jupiter Urius Tapınağı 137
ONUNCU BÖLÜM
Honoriade - Dusae Pros Olympum - Hypius Üzerinde Pruse 139
Düzce (Dustché) 139
ON BİRİNCİ BÖLÜM
İzmit (Nicomédie)'ten Sapanca (Sophon) Gölüne Gidilecek Yol 141
Sophon Gölü 142
ON İKİNCİ BÖLÜM
Sakarya Üzerindeki Jüstinyen (Justinien) Köprüsü 143
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Sapanca'dan Geyve'ye, Eski Tottoeum ve İznik (Nicée)'e
Gidilecek Yol 146
Lefke (Leucae) 148
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İznik (Nicée) 149
Ayasofya (Sainte Sophie) Kilisesi 162

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Duvarlar 164
ON ALTINCI BÖLÜM
Kapılar 172
İstanbul Kapısı 174
Yenişehir Kapısı 174
Şehrin İçi 177
İslâmî Eserler 180
Rum Kilisesi 182
Roma Kaldırımı 183
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Beş Taş (Cassius) Asclépiodotus Piramidi 184
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
İznik Gölü (Ascanius) Üzerinden İznik (Pythopolis)
Gemlik (Cius) Yolu 186
İznik Gölü (Ascanius) 186
İznik (Pythopolis) 188
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Gemlik (Cius/Ghio) 189
Gemlik - Bursa Yolu 191
Mudanya - Bursa Yolu - Apamea Myrlea 191
YİRMİNCİ BÖLÜM
Bursa (Prusa Ad Olympum) 193
Pythia 196
Bizans Dönemi Bursası 196
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Müslüman İstilası 197
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Müslüman Bursa 201
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Modern Durum - Endüstri - Ticaret 203
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sular 205
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Kaplıca Suları 207
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Bursa Camileri 210
Türk Camisinin Yapısı 210
Ulu Cami 212

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Sultan Bâyezid Camisi 217
Çekirge'de I. Murat Camisi 217
I. Mehmet Camisi 221
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sultanların Türbeleri 225
Osman Gazinin Türbesi 228
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Misya (Mysie) Olimpus'u 228
OTUZUNCU BÖLÜM
Uludağ (Olimpus) Türkmenleri 231
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
İmralı (Besbicus/Calolimno) Adası 235
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Manyas (Dascylium) Şehri ve Manyas (Dasylitis) Gölü 237
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ulubat (Apollonias/Aboullonia) Şehir ve Gölü–Orhaneli Çayı (Rhyndacus) 240
Su Sığırlı/Susurluk (Macestus) Çayı 244
Apollonias 245
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Loupadium - Ulubat (Loupad) 246
Orhaneli Çayı (Rhyndacus) Vadisinde Hadrian Édrénos 247
Yenişehir, Söğüt ve İçteki Birkaç Şehir 249
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Türkler Küçük Asya'ya Yerleşiyorlar 250
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Bolu ve Civarı (Claudiopolis) - Mudurnu (Modrenae) - Gerede (Cratia) 254
Mudurnu (Modrenae), ... 255
Bolu 256
Gerede (Cratia) 257
Hiéroclés'in Bölümlere Ayırması 259

ÜÇÜNCÜ KİTAP - MİSYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Misyalılar (Mysiens)ın Asya'ya Gelişi - Sahanın Sınırı 263

İKİNCİ BÖLÜM
Eski Topografya 266
Dağlar ve Nehirler 267
Kocaçay (Granique/Démotico) 268
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Cyzicène - Miletopolis - Mihalıç (Muhalıç) 269
Manyas Gölü - Tarsius Nehri 270
Manyas Köyü (Poemaninus) 271
Kaplıcalar 272
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Marmara Adası (Proconnèse) 273
BEŞİNCİ BÖLÜM
Mermer Ocakları 278
ALTINCI BÖLÜM
Mihaliç ile Kyzikos (Cyzique) Arasındaki Mesafe 281
Erdek (Artace) - Kyzikos (Cyzique) 283
YEDİNCİ BÖLÜM
Kyzikos (Cyzique) Harabeleri 286
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Harabelerin Şimdiki Durumu 292
DOKUZUNCU BÖLÜM
Eski Tariflere Göre Kyzikos (Cyzique) Harabeleri 295
ONUNCU BÖLÜM
Çanakkale Boğazı (Hellespont) Kıyısı 298
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Lapseki (Lampsaque) - Abydos 300
ON İKİNCİ BÖLÜM
Truvalılar - İlkel Milletlerin Özellikleri 306
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Fenikeliler (Phéniciens) 309
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Karyalılar - Lelegler - Likyalılar 313
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Truva Arazisi - Eski ve Yeni Topografyası 320
ON ALTINCI BÖLÜM
Truva Ovası - Ilium Recens 323
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Truva Arazisinin Eski Topografyası 327
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Truva Ovasının Mesafeleri 328

ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) 331
YİRMİNCİ BÖLÜM
Şehrin İçi 333
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Edremit (Adramyttium) Körfezi 337
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Behramkale (Assos) 343
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Duvarlar 347
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kapılar 348
Kale (Acropolis) - Tapınak 351
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Edremit (Adramyttium) 359
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Hecatonnèse - Pitane 361
Teuthranie Caïque 363
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Bergama (Pergame) 366
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Bergama (Pergame) Devletinin Kökeni - Philétère - Eumène 367
I. Attale 368
II. Eumène 370
II. Attale 371
III. Attale 372
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Şehrin İçi - Surlar - Kale 375
Selinti (Selinus) Nehri - Köprüler 381
OTUZUNCU BÖLÜM
Bazilika (Basilique) 382
Amfitiyatro (Amphithéatre) 388
Mermer Vazo (Testi) 394
DİZİN 399

İKİNCİ CİLT

DÖRDÜNCÜ KİTAP - EOLYA - LİDYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Eolyalıların (Aeoliens) Asya Kıyısında Yerleşmesi 3
İKİNCİ BÖLÜM
Eolya'nın Şehirleri - Élée 6
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kyme (Cymé) 9
Larissa - Temnos 12
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sipylus Tantalis 13
BEŞİNCİ BÖLÜM
Sipylus'un Topografyası 15
ALTINCI BÖLÜM
Tantale'ın Mezarı 20
YEDİNCİ BÖLÜM
Lidya - Mayonya (Maeonie) - Lidyalıların Asya'ya Göçleri -
Mayonya Kabileleri 24
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Lidyalı Sülâleler 26
DOKUZUNCU BÖLÜM
Memleketin Genişliği - Lidya Devletinin Sınırı - Dağlar - Nehirler 29
ONUNCU BÖLÜM
Anıtlar 31
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya'da Héraklid Krallarının Sonu - Mermnadların Ortaya Çıkışı 34
ON İKİNCİ BÖLÜM
Kimmerler (Cimmériens)in Saldırıları 37
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Krezüs (Crésus) Dönemi 39
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Lidya İmparatorluğunun Sonu 43
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus) Etrafındaki Yol - Hypaepa Şehri - Tapoe -
Sart Çayı (Pactole)nın Kaynakları 45
ON ALTINCI BÖLÜM
Hypaepa 49

ON YEDİNCİ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus) Geçidi 52
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes) 54
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Kibele (Cybèle) Tapınağı 56
YİRMİNCİ BÖLÜM
Sart (Sardes) Şehri Tarihinin Özeti 58
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Lidya Krallarının Mezarları 62
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
İzmir (Smyrne) - Sart (Sardes) Arasındaki Mesafe -
Nymphio Köyü - Eski Nymphaeum - Sésostris Dikili Taşı 66
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri 73
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hyrcanienne Ovası 77
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Akhisar (Thyatire) ve Nacrasa Üzerinden Sart (Sardes) -
Bergama Yolu 78
Akhisar (Thyatire) 79
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Nacrasa Üzeri Akhisar (Thyatire)'dan Bergama Yolu 81
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Alaşehir (Philadelphie) 82
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Katakekomene (Catacécaumène)..... 86
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kara Devlit Yanardağı 88
OTUZUNCU BÖLÜM
Kula (Koula) 91
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Gediz (Hermus)'in Kuzeyindeki Lidya Şehirleri 93
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Mayonya (Moenia) - Blaundus - Saittae 94
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Saittae - Kum Çayı (Hyllus) 96
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Aydın Güzelhisar (Tralles) 98

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Müslüman Halk - Âdetler - Köylülerin Batıl İnançları 103
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Küçükmenderes (Caystre)'in Güneyindeki Lidya Şehirleri 109
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Nozlu - Sultan Hisar - Nysa - Mastaura 110
Pitolémé'nin Çizelgesi 112
İmparator Léon le Sage'nin Çizelgesi 113
Hiéroclès'in Çizelgesi 114

BEŞİNCİ KİTAP - İYONYA

BİRİNCİ BÖLÜM
İyonyalıların Birinci Göçü 117
İKİNCİ BÖLÜM
İyonyalıların İkinci Göçü 119
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Lidya Krallarıyla İlişkileri 120
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
On İki İyonya Şehrinin Kuruluşu 121
BEŞİNCİ BÖLÜM
İyonya Konfederasyonu 122
ALTINCI BÖLÜM
İran Egemenliği Altındaki İyonya 124
YEDİNCİ BÖLÜM
Kambiz (Cambyse) ve Dârâ (Darius) Dönemleri 126
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Kserkses (Xérxès) Döneminde İyonya 128
DOKUZUNCU BÖLÜM
Erdeşir (Artaxerxe) Dönemi 129
ONUNCU BÖLÜM
Agésilas İyonya'da 132
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Antalcidas Antlaşmasından Sonra İyonya 133
ON İKİNCİ BÖLÜM
İyon Sanatı 134
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Rum Kralları Zamanında İyonya 136

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Roma İmparatorları Dönemi 137
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
İzmir (Smyrne) 139
ON ALTINCI BÖLÜM
Bizans Döneminde İzmir 143
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Müslüman İzmir 144
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Yeni İzmir 146
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Efes (Éphèse) - İzmir'den Ayaslug Yolu 148
YİRMİNCİ BÖLÜM
Ayaslug 152
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Efes (Éphèse) 154
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Şehrin Duvarları 157
ESKİ ESERLER
Roma Döneminde Efes 158
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Koşu (Stadyum) Yeri 158
Tiyatro 158
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Hamamlar ve Gymnase 159
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak 161
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Efes'te Saint Paul 165
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Tapınağın Yıkılması 168
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Efes'te 169
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Pygèle Yıkıntıları - Néapolis 171
OTUZUNCU BÖLÜM
Ortygie ve İyonya Kıyısının Yunan Öncesi Bazı Yerleri 172
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Çakır Ali Köşkü (Şatosu) 175

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Panionium – Kum Hamamları 175
Leleglerin Eski Şehirleri 176
Panionium Kırsalı 177
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'da Deprem - İyonya Şehirlerinin Yıkılması 178
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'daki Önemli Depremler 180
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Milet'in Kuruluşu 182
Lidya Kralları Zamanında Milet 183
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Dârâ (Darius) Dönemi 191
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Rumlar Döneminde Milet 193
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Türkler Döneminde Milet 194
Menderes (Méandre) 196
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Branchydler Tapınağı 196
KIRKINCI BÖLÜM
Tapınağın Yapımı 199
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Tapınağın Şimdiki Durumu 202
KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Güllübahçe (Priène) 205
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Güllübahçe (Priène) Harabeleri 208
Mannert'e Göre Güllübahçe (Priène) Harabeleri 210
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Menderes Manisası - Diyana Leucophryne Tapınağı 211
Kuşadası (Scala-Nova)'ndan Menderes Manisasına Giden Yol - İnek Pazarı 213
Seyahat Fermanı 213
İzmir'den Kuşadası (Scala-Nova)'na Seyahat Fermanı 214
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Menderes Manisası (Magnésie du Méandre) 216
Menderes'in Güneyindeki İyonya Şehirleri 222
Latmus Héracléesi Harabeleri 223

KIRK ALTINCI BÖLÜM
Latmicus Sinus ya da Bafa (Oufa-Bafi) Gölü 225
KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası Şehirleri - Kolofon (Colophon) -
Klaros (Claros) - Lébédus 226
KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Métropolis Üzeri İzmir (Smyrne)'den Klaros (Claros) Yolu 230
KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Klaros (Claros) Harabeleri 231
Mopsus Mağarası 231
ELLİNCİ BÖLÜM
Lébédus Harabeleri 232
ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Sığacık (Téos) - Rum Göçmenlerin Gelişi 233
Dionysiaque Bayramları 234
ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Teoslular (Téiens)ın Atina'ya Karşı Ayaklanmaları 235
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Téos Harabeleri - Sığacık - Sivrihisar 237
ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Érythrée Yarımadası 241
Érythrae 242
ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Érythrée Harabeleri - Rhitri 244
ELLİ ALTINCI BÖLÜM
İzmir (Smyrne) Körfezi 247
Klazomen (Clazomène) 247
ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Foça (Phocée) 249
ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Marsilya (Marseille)'nın Kuruluşu 251
ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Foça (Phocée)'nın Kuşatılması 253
ALTMIŞINCI BÖLÜM
Yeni Foça'nın Kuruluşu 254
Leucae 255

ALTINCI KİTAP - FRİGYA VE GALATYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Frigyalıların Göçü 259
İKİNCİ BÖLÜM
Sésostris İstilası - Din 261
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Doğunun Etkisi - Midas'ın Masalı 264
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigyalı Sülâlesi 267
BEŞİNCİ BÖLÜM
Yabancı Hâkimiyeti 268
ALTINCI BÖLÜM
Procope'un Ayaklanması 270
YEDİNCİ BÖLÜM
Coğrafî Bölümler 273
SEKİZİNCİ BÖLÜM
İlkel Eserler 276
DOKUZUNCU BÖLÜM
Sakarya (Sangarius) 279
ONUNCU BÖLÜM
Bursa (Broussa)'dan Kütahya (Cotyoeum) 'ya 281
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Bursa'dan Tavşanlı Üzeri Çavdarhisar (Aizani) Yolu 283
FRİGYA EPİKTET (PHRYGİE ÉPİCTÉTE)
ON İKİNCİ BÖLÜM
Kütahya (Cotyoeum) 284
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kütahya'dan Çavdarhisar (Aizani)'a 288
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Çavdarhisar (Aizani) 289
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Tapınak 293
ON ALTINCI BÖLÜM
Köprüler ve Mezarların Yolu 310
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Stadyum 319
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz (Cadi) - Çavdarhisar (Aizani)'dan Gediz'e Uzaklık 319

ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Simav (Sinaus) - Ancyre 331
YİRMİNCİ BÖLÜM
Porsuk Çayı (Thymbrius)'nın Batısındaki Şehirler -
Eskişehir (Doryloeum) 332
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Deniz Köpüğü Taşının İşletilmesi 335
Mihalıç Yoluyla Sivrihisar'dan Eskişehir'e 337
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia) 338
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Karahöyük (Midoeum) 339
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Büyük Frigya 340
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Seyitgazi (Nacoléia) Vadisi - Frigya Krallarının Mezarları 344
Midas'ın Mezarı 345
Frigya Anıtları 349
Gerdek Kayası 352
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Pişmiş Kalesi 355
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Yapul Dağ Mezarları - Combett 357
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Gediz - Afyonkarahisar Arası Uzaklık 360
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Seyitgazi - Prymnesia 362
OTUZUNCU BÖLÜM
Uşak - Acmonia 364
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
İlesler Kayası - Nécropole 367
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Ahat Köyü - Trajanopolis 368
Afyonkarahisar 369
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada) 372
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Şuhut (Synnada) Mermer Ocakları 375

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Belkaracaören (Beudos Vetus) - Hamidiye (Anabura) 380
Akşehir (Philomelium) 381
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Euménia - Işıklı 382
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Çürüksu (Lycus) Üzerindeki Laodikya (Laodicée) - Eski Hisar 383
Denizli - Lycus 385
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Pamukkale (Pambuk Kalesi/Hiérapolis) 386
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Kaplıcalar 390
KIRKINCI BÖLÜM
Tiyatro 392
Kilise - Halk Meydanı (Agora) 394
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Themisonium - Tefenni (Tefene) 394
KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Dinar (Dinaire/Celaenae) - Apamée Cibotos 395
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Anava Gölü - Çardak Göl 399
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Frigya Parorée'nin Bazı Şehirleri 400
Frigya Apolloniası - Uluborlu 401
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Genç Keyhüsrev (Cyrus)'in Sart (Sardes)'tan Tarsus (Tarse)'a Yürüyüşü 402
Büyük İskender'in Küçük Asya Seferinin Özeti 405
GALATYA (GALATIE)
KIRK ALTINCI BÖLÜM
Galyalılar (Gaulois)ın Gelişi 407
KIRK YEDİNCİ BÖLÜM
Tarım Durumu 414
KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM
Ankara Keçisi 415
KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM
Öküz ve At Cinsleri 422
Arazi - Sınırlar 423

ELLİNCİ BÖLÜM
Galatya Seferinde Manlius'un Askerî Harekatı 424
ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM
Galatya Salutaire'nin Şehirleri 430
ELLİ İKİNCİ BÖLÜM
Yerma - Germa 431
Amorium 433
ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ballıhisar/Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte) 435
ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sivrihisar 440
Ballıhisar/Bâlâhisar/Pessinus (Pessinunte) 441
Tapınak 441
ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Ankara (Ancyre) 444
Augusteum 450
ELLİ ALTINCI BÖLÜM
Kale 468
ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM
Şimdiki Şehir ve Sakinleri 470
ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sakarya Nehrinin Yukarı Havzasındaki Galatya Şehirleri 472
ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Istanos - Galatların Oppida'sı - Yaşanan Mağaralar 473
ALTMIŞINCI BÖLÜM
Ankara (Ancyre)'dan Trocmienlerin Memleketine - Kalecik 476
ALTMIŞ BİRİNCİ BÖLÜM
Tavium - (Büyük) Nefes Köyü 477
Peutinger'in Çizelgesi 479
Antonin'in Çizelgesi 479
DİZİN 481

ÜÇÜNCÜ CİLT

YEDİNCİ KİTAP - KAPADOKYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Kapadokya Krallığının Kökeni 3
İKİNCİ BÖLÜM
Asur Egemenliği 5
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Kapadokya'nın Nüfusu 7
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kapadokya Kralları 10
BEŞİNCİNCİ BÖLÜM
Romanın Etkisi 16
Din 18
ALTINCI BÖLÜM
Roma İmparatorluğu Yönetimi Altında Kapadokya 19
YEDİNCİ BÖLÜM
Konstantin (Constantin) Yönetimi 25
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Arius'un Bozuk İnanç Sistemi 27
DOKUZUNCU BÖLÜM
Selçukluların İstilası 28
ONUNCU BÖLÜM
Haçlı Seferi 31
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Konya Selçuklu Sultanları 34
ON İKİNCİ BÖLÜM
Hristiyan Kapadokya 37
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İnzivaya Çekilen Keşişler 38
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İnzivaya Çekilen Keşişlerin Yaşadıkları Yerler 39
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Sainte Hélène'in Gezisi 41
ON ALTINCI BÖLÜM
Hristiyanların Mezarları 43
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Defin Törenleri 44

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Hristiyanlıkta Defin Tarzı 46
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Tavium'dan Kayseri (Cesarée)'ye 48
Yozgat 48
YİRMİNCİ BÖLÜM
Kızılırmak (Halys) Vadisi 50
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Surp Garabed Manastırı - Dağa Oyulmuş Kiliseler 51
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Surp Garabed Çevresinde Dağa Oyulmuş Kiliseler 52
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Mezar Odaları ve Azizlerin Mezarları Olan Kilise 54
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kapadokya'nın Şehirleri ve Antik Dönemdeki Bölümleri 55
Kızılırmak (Halys) Nehri 57
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Kayseri (Césarée) 59
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Dinî Eserler 65
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Huand Camisi ve Türbesi 69
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Erciyes (Argée) Dağı - Yanardağ Püskürmesi 71
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
İncesu – Mélas 75
Kayseri'den İncesu'ya 76
OTUZUNCU BÖLÜM
Ürgüp 78
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Ürgüp Şehri 83
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Göreme Vadisi 86
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Martchianne Köyü 92
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Dikilitaş - Anıt Mezar 92
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Nevşehir 94

OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Tuz (Tatta) Gölü 96
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Garsauritis Sahası – Savatra (Soatra) - Soandus 99
Soğanlıdere (Soandus) 100
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
İnönü - Kadınların İlginç Kıyafetleri 103
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Viranşehir - Aksaray 104
KIRKINCI BÖLÜM
Tyanitis Sahası 107
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Niğde 111
KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Tyane 115
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Tyane'nin Şimdiki Durumu 119
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Ereğli 120
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Değişik Dönemlerde Kapadokya Sahasının ve Şehirlerinin Çizelgesi 121

SEKİZİNCİ KİTAP - ARMENİYA - PONT - PAFLAGONYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Armeniya (Arménie) 129
İKİNCİ BÖLÜM
Paul Taraftarları (Pauliciens) 131
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Armeniya'nın Mesafe Çizelgesi 133
Küçük Armeniya Yoluyla Tarsus'tan Trabzon'a Mesafeler 134
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Anazarba 135
Sis - Flaviopolis 137
BEŞİNCİ BÖLÜM
Sis'den Maraş - Antiochia ad Taurum 138
Maraş 141

ALTINCI BÖLÜM
Fırat Havzası - Malatya (Mélitène) 142
Malatya (Mélitène) 143
YEDİNCİ BÖLÜM
Eğin (Éguine) - Fırat Vadisi 147
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Pont Krallığı 149
DOKUZUNCU BÖLÜM
Trabzon (Trébizonde/Trapezus) 154
ONUNCU BÖLÜM
Trabzon Krallığı 156
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Kızlar Manastırı 160
ON İKİNCİ BÖLÜM
Pont Krallığında Anaïtis'in Büyük Kutsal Yerleri –
Komana (Comana) - Zile (Zéla) – Boğazköy (Pterium) 161
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Anaïtis Dini 162
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Polemonyak Pontu (Pont Polémoniaque) Sahasının Şehirleri -
Tokat - Gümenek - Komana (Comana) 165
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Turhal - Kazova - Zile (Zéla) 167
ON ALTINCI BÖLÜM
Amasya (Amasie) 170
Şimdiki Amasya Şehri 171
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Kale ve Kral Mezarları 174
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Galatya Pontu'nun Şehirleri - Ptérium - Boğazköy - Höyük 180
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Tapınak 183
YİRMİNCİ BÖLÜM
Kale - Saray 187
Surlar 190
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Yazılı Kaya 193

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Alacahöyük (Öyük) - Med Sarayı 200
Galatya Şehirleri 202
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Karadeniz (Pont - Euxin) Kıyısını Dolaşma 204
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Paflagonya (Paphlagonie) 208
YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Sinop (Sinope) - Amasra (Amastris) -
Karadeniz Ereğlisi (Héraclée) 209

DOKUZUNCU KİTAP - KARYA - LİKONYA - İSAURYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Karyalıların Kökeni 215
İKİNCİ BÖLÜM
Karya Kralları ve Sülâleleri 218
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Bodrum (Halicarnasse) 220
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Mausole'nin Mezarı 223
BEŞİNCİ BÖLÜM
Kıyıkışlacık (İassus) 225
ALTINCI BÖLÜM
Duvarlar 233
Şehir İçi 236
YEDİNCİ BÖLÜM
Mezarlık 241
Birinci Dönem - Leleglerin Mezarları 241
İkinci Dönem - Yunan Mezarları 241
Üçüncü Dönem - Romalıların Mezarları 242
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Büyük Duvarlar 242
DOKUZUNCU BÖLÜM
Bargylia - Cyndia - Myndus 244
ONUNCU BÖLÜM
Knide (Cnide) 247
Knide (Cnide) Hiéron'u 256

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Afrodisyas (Aphrodisias) 257
ON İKİNCİ BÖLÜM
Şehir - Duvarlar 266
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Tapınak 272
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Genel Binalar 275
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Karya Sahasının İç Şehirleri 280
ON ALTINCI BÖLÜM
İstanköy (Cos) Adası 283
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Likonya (Lycaonie) - İsaurya (İsaurie) - Eski Coğrafya 287
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Peraea Yöresi 292
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Amyntas Krallığı 294
YİRMİNCİ BÖLÜM
İsaurya (İsaurie) Şehirleri 295
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
İsaura - Zengibar 299
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Konya (İconium) 309

ONUNCU KİTAP - LİKYA - PAMFİLYA - KİLİKYA

BİRİNCİ BÖLÜM
Likya (Lycie) 317
İKİNCİ BÖLÜM
Likya Halkı - Anıtları 319
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Likya Dili 320
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Fethiye (Telmissus/Macri) 327
BEŞİNCİ BÖLÜM
Mezarlar 337
ALTINCI BÖLÜM
Fethiye (Macri) 339

YEDİNCİ BÖLÜM
Ksanthos (Xanthus) Vadisindeki Likya Şehirleri 341
SEKİZİNCİ BÖLÜM
Ksanthos (Xanthus) - Arna - Tlos - Duvar 342
DOKUZUNCU BÖLÜM
Pınara - Minara 346
ONUNCU BÖLÜM
Sidyma - Cragus - Cadyanda 349
ON BİRİNCİ BÖLÜM
Patara (Patare) - Phoenicus Portus - Kalamaki 352
ON İKİNCİ BÖLÜM
Patara (Patare) 352
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Tiyatro - Tapınak 362
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Tapınak 366
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Mezarlık 367
ON ALTINCI BÖLÜM
Sevedo Limanı - Castellorizo 368
ON YEDİNCİ BÖLÜM
Kaş (Antiphellus) 372
Mezarlık 383
ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Phellus 384
ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Candyba - Cyaneae - Abnaea 392
YİRMİNCİ BÖLÜM
Aperlae - Cyaneae - Dolichiste Adası 399
YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Andriace - Sura - Myra 401
Demre (Myra) 406
YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Finike (Phineka) Burnu - Limyra 427
YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Arycanda - Alagir Vadisi 429
YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Faselis (Phaselis) - Olympus - Chimaera Dağı 430

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Cibyratis'in Dört Şehri (Tétrapolü) 435
YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Pamfilya (Pamphylie)
Arazinin Oluşumu - Rum Göçmenlerin Yerleşmeleri 436
YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Çiçeron (Cicéron) Kilikya'da 438
YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Olbia – Antalya (Attalia) 442
YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Antalya (Attalia/Adalya) 442
OTUZUNCU BÖLÜM
Düden Çayı (Catarrhactès) 444
OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
Lagon - Termessus 444
OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Termessus 445
OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Perge (Perga) - Cestrus 447
Perge (Perga) 448
OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Antik Şehir 449
Tiyatro - Stadyum 450
OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Syllaeum - Yanköyhisarı - Asarköy 452
OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Pednelissus - Kara Baoulo 453
OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM
Cestrus'un Yukarı Havzası - Isparta - Ağlasun (Sagalassus) 455
Ağlasun (Sagalasus) - Kremna 456
OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Belkıs (Bal Kız) Sarayı - Aspendos 458
Aspendos 461
OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM
Selgé - Sergé 473
KIRKINCI BÖLÜM
Side - Eski Antalya 474
KIRK BİRİNCİ BÖLÜM
Kilikya 475

KIRK İKİNCİ BÖLÜM
Silifke (Séleucie) 478
KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ziraî Kilikya 480
Kilikya'nın Kapıları 480
KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Tarsus (Tarse) 481
Tarsus Anıtı 483
KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM
Suriye Kapıları 484
KIRK ALTINCI BÖLÜM
Mopsuestia - Missis - Adana 485
DİZİN 489
AÇIKLAMALI YER ADLARI SÖZLÜĞÜ 515
HARİTALAR
1. İRANLILAR DÖNEMİNDE KÜÇÜK ASYA 535
2. BÜYÜK İSKENDER VE HALEFLERİ ZAMANINDA KÜÇÜK ASYA 536
3. ROMA DÖNEMİNDE KÜÇÜK ASYA (M.Ö 39-M.S..305) 537
4. HERAKLİUS ZAMANINDA KÜÇÜK ASYA (610-641) 538
5. XIX. YÜZYIL ORTALARINDA KÜÇÜK ASYA 539
YER ADLARI DİZİNİ
1. BÜGÜNKÜ YER ADLARI VE TEXIER'DEKİ KARŞILIKLARI İLE HARİTALARDAKİ YERLERİNİ GÖSTERİR DİZİN 541
2. TEXIER'DEKİ YER ADLARI VE BUGÜNKÜ KARŞILIKLARI İLE HARİTALARDAKİ YERLERİNİ GÖSTERİR DİZİN 547
3. 5. HARİTADAKİ YER ADLARININ HARİTADAKİ YERLERİNİ GÖSTERİR DİZİN 554

GRAVÜRLERİN LİSTESİ I *

Sıra No.	Adı	Cilt/ Sayfa No.
1	İZMİT (NICOMÉDIE). İMBAHER SARNICI	I/107
2	İZMİT (NICOMÉDIE). İMBAHER SARNICI. LİMAN YAKININDA ANTİK DÖNEM LAĞIM KANALLARI	I/108
3	MEZAR TAŞI	I/111
4	İZMİT (NICOMÉDIE). SAKARYA (SANGARIUS) NEHRİ ÜZERİNDE, JUSTİNİANUS TARAFINDAN İNŞA ETTİRİLEN KÖPRÜ	I/144
5-6	İZNİK (NICÉE). BİTİNYA (BITHINIE)'DA İZNİK ŞEHRİNİN GENEL PLÂNI	I/152-153
7	İZNİK (NICÉE). YENİŞEHİR KAPISININ PLÂNI VE GÖRÜNÜŞÜ	III/488
8	İZNİK (NICÉE). LEFKE KAPISI	I/166
9	İZNİK (NICÉE). LEFKE KAPISI	I/165
10	İZNİK (NICÉE). ŞEHİR SURLARI	I/169
11	İZNİK (NICÉE). MİNBER.	I/178-179
12	İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİNİN PLÂNI VE AYRINTILI ÇİZİMLERİ	I/223
13	İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİ	I/222
14	İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİDEN AYRINTILI ÇİZİMLER	I/224
15	BURSA (BROUSSA). ULU CAMİNİN GÖRÜNÜŞÜ	I/213
16	BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİNİN GÖRÜNÜŞÜ	I/214
17	BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) MEDRESESİ	I/226
18	BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) MEDRESESİ	I/227
19	BURSA (BROUSSA). ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ	I/215

** 1839-1849 yıllarında 3 cilt hâlinde büyük boyda Paris'te basılan nüshalardan alınmıştır.*

20 BURSA. ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ I/218
21 BURSA. ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ I/219
22 BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ I/220
23 FRİGYA (PHRYGIE). ÖRENLERİN GENEL PLANI II/341
24 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GENEL GÖRÜNÜŞÜ II/292
25 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ YANDAN GÖRÜNÜŞÜ II/294
26 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GÖRÜNÜŞÜ II/295
27 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ GENEL PLÂNI II/298
28 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). JÜPİTER TAPINAĞININ PLÂNI II/299
29 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). PANHELENİK JÜPİTER TAPINAĞI II/301
30 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN PERİSTİL KISMININ KESİTİ II/302
31 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK VE BAŞLIK KESİMİNDEN AYRINTI II/304
31BİS ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK VE BAŞLIK KESİMİNDEN AYRINTI II/305
32 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ANTE BAŞLIĞI VE SELLA'NIN SAÇAĞI II/308
33 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ANTE BAŞLIĞI VE CELLA'NIN SAÇAĞI II/309
34 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ORHANELİ ÇAYI (RHYNDACUS) ÜZERİNDEKİ KÖPRÜNÜN GÖRÜNTÜSÜ .. II/312
35 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). NEHİR KENARINDAKİ ANITLAR II/315
36 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). RIHTIMLARIN DUVARLARI ÜZERİNDEKİ SÜSLEMELER II/316
37 ÇAVDARHİSAR (AIZANI)'DA MEZARLAR II/317
38 ÇAVDARHİSAR (AIZANI)'DA MEZARLAR II/318
39 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). ORHANELİ ÇAYI (RHYNDACUS) ÜZERİNDEKİ (RHYNDACUS) ÜZERİNDEKİ MERMER KÖPRÜ II/313

40 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). STADİUM'UN TİYATROSU VE PULVİNAR'ININ GÖRÜNÜŞÜ II/320
41 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN PROSCENİUM KESİMİ II/321
42 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN PLANI II/322
43 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRO'NUN PROSCENİUM'U II/325
44 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ II/323
45 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). PROSCENİUM'UN BİR KISMININ CEPHE ÇİZİMİ II/324
46 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TAPINAĞIN SAÇAK KISMINDAN AYRINTI II/306
47 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN SÜSLEMELERİNDEN AYRINTI II/326
48 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN KAPILARINDAN AYRINTILAR II/327
49 ÇAVDARHİSAR (AIZANI). TİYATRONUN SÜSLEME ŞERİTLERİ ÜZERİNDEKİ KABARTMALAR II/328
50 KULA. ŞEHRİN GENEL GÖRÜNTÜSÜ II/92
51 BALLIHİSAR/PESSİNUS (PESSINUNTE)'DA BİR MEZARIN ADAK KABARTMASI II/436
52 CLAMYDDA. ADAK KABARTMASI II/334
53 HİERAPOLİS. TİYATRO ÖRENİ II/391
54 HİERAPOLİS. KİLİSE ÖRENİ II/393
55 ŞUHUT (SYNNADA). MERMER OCAKLARININ GÖRÜNTÜSÜ II/376
56 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALI MİDAS'IN MEZARI II/346
57 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) MEZARLARI II/356
58 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALLARININ ANITLARI II/350
59 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). FRİGYA (PHRYGIE) KRALLARININ ANITLARI II/351
60 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). GERDEK KAYASI. KAYA MEZARI II/353
61 SEYİTGAZİ (NACOLEIA). GERDEK KAYASI. KAYA MEZARINDAN AYRINTI II/354

62 BALLIHİSAR/PESSİNUS (PESSINUNTE)'UN TOPOGRAFİK PLAN DENEMESİ II/437
63 DOCİMİA. DOCİMİA NEKROPOLÜ II/378
64 ANKARA (ANCYRA). OGÜST (AUGUSTE) TAPINAĞININ GÖRÜNTÜSÜ II/447
65 ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN BUGÜNKÜ DURUMU II/448
66 ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN PRONAOS'UNUN CEPHE ÇİZİMİ VE NAOS'UNUN KESİTİ II/451
67 ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN KESİTİ II/452
68 ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN KAPISINDAN AYRINTILAR II/454
69 ANKARA (ANCYRA). AUGUSTEUM'UN PLASTERİNİN BAŞLIĞI VE KAİDESİ İLE CELLA'DAKİ SÜSLEME ŞERİDİ II/455
70 ANKARA (ANCYRA). İMPARATOR JOVİANUS SÜTUNU II/462
71 ANKARA (ANCYRA). ST. CLEMENT KİLİSESİ II/463
72 BOĞAZKÖY (PTERİUM). SACÆESLER. KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR III/179
73-74 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KENT ÖRENLERİNİN GENEL PLANI III/172-173
75 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR. SACELERİN DANSI III/185
76 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR III/189
77 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR III/188
78 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR. ADAK III/191
79 BOĞAZKÖY (PTERİUM). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMALAR III/192
80 BOĞAZKÖY (PTERİUM). BÜYÜK TAPINAĞIN PLANI III/175
80BİS BOĞAZKÖY (PTERİUM). TAPINAK ÖRENLERİNİN GÖRÜNÜŞÜ III/176
81 BOĞAZKÖY (PTERİUM). ŞEHİR KAPISI III/179
82 BOĞAZKÖY (PTERİUM). MERMER TAHT VE DUVARLAR III/182

83 BOĞAZKÖY (PTERİUM). AKROPOLİS'İN PLANI VE GÖRÜNTÜSÜ III/184
84 KIZILIRMAK (HALYS). ÇOK GÖZ KÖPRÜSÜ III/56
85 KAYSERİ (CÉSARÉE). ERCİYES (ARGEE) DAĞI III/70
86 KAYSERİ. (CÉSARÉE) HUAND CAMİSİNİN PLANI III/66
87 HUAND TÜRBESİNİN PLANI VE CEPHE ÇİZİMİ III/67
88 KAYSERİ. (CÉSARÉE) HUAND TÜRBESİNDEN AYRINTILAR III/68
89 ÜRGÜP. KENTİN BİR KESİMİNİN GÖRÜNTÜSÜ III/82
90 ÜRGÜP. GÖREME VADİSİ III/85
91 ÜRGÜP. MARTCHIANNE KÖYÜ III/88
92 ÜRGÜP. DİKİLİTAŞ MEZAR ANITI III/90
93 ÜRGÜP. DİKİLİTAŞ VADİSİ III/91
94 NİĞDE. FATMA HATUN (HÜDAVEND HATUN) KÜMBETİ III/109
95 NİĞDE. FATMA HATUN (HÜDAVEND HATUN) KÜMBETİNDEN AYRINTI ÇİZİMİ III/110
96 NİĞDE. FATMA HATUN (HÜDAVEND HATUN) KÜMBETİNİN TAÇKAPISI III/112
97 KONYA (ICONIUM). PAZAR YERİ GİRİŞİ III/308
98 KONYA (ICONIUM). GÖK MEDRESENİN PLANI VE CEPHE ÇİZİMİ III/306
99 KONYA (ICONIUM). GÖK MEDRESENİN KAPISINDAN (ANA EYVANINDAN) AYRINTI III/300
100 KONYA (ICONIUM). SELÇUKLU SULTANLARI SARAYININ ÖRENLERİ III/307
101 KONYA (ICONIUM). SULTAN SARAYINDA (ALÂEDDİN CAMİSİ) PANDANTİFLER (MUKARNASLI SÜSLEME ŞERİDİ) III/301
102 KONYA (ICONIUM). SARAYIN (ALÂEDDİN CAMİSİ) BİR ODASININ TAVANI III/302
103 KONYA (ICONIUM). LİKONYA (LICAONIE)LI ASKER III/311
104 KONYA (ICONIUM). SULTAN ALÂEDDİN (SAHİB ATA) CAMİSİ III/304
105 KONYA (ICONIUM). BİR SELÇUKLU MEDRESESİNİN (KARATAY MEDRESESİ) TAÇ KAPISI III/305
106 KYZİKOS (CYZIQUE). AMFİTİYATRO ÖRENLERİ I/391
107 ESKİ İSTANBULLUK (ALEXANDRİA TROAS). GYMNASIUM (GYMNASE) PLANI I/334

108-109 BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR ÖRENLERİNİN GENEL PLANI I/364-365
110 BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR KAPISININ PLANI VE KESİTİ I/342
110BİS BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR KAPISININ CEPHE ÇİZİMİ I/344
111 BEHRAMKALE(ASSOS). KAPI VE GİRİŞ GEÇİDİ I/345
112 BEHRAMKALE(ASSOS). DOR DÜZENİNDEKİ TAPINAĞIN CEPHE RESTİTÜSYON ÇİZİMİ I/352
113 BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAK DÜZENİNDEN AYRINTI I/353
114 BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAĞIN YAN YÜZÜNDEN KABARTMALAR I/354
114BİS BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAKTAN KABARTMALAR I/355
114TER BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAKTAN KABARTMALAR I/356
115 BEHRAMKALE(ASSOS). AKROPOLİS'DEN GÖRÜNTÜ I/349
115BİS BEHRAMKALE(ASSOS). AKROPOL'DEKİ BİZANS KİLİSESİNİN KİTABESİ I/358
116 BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'DAN GÖRÜNTÜ I/383
117 BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN ANA NEF UZANTISI I/384
118 BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN PLANI I/385
119 BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ I/386
120 BERGAMA (PERGAME). AMFİTİYATRO'NUN PLANI I/389
121 BERGAMA (PERGAME). AMFİTİYATRO'NUN BİR KISMININ CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ I/390
122 BERGAMA (PERGAME). BAKIRÇAY (CAIQUE)'IN ŞEHİR İÇİNDE İZLEDİĞİ YOL I/377
123 BERGAMA (PERGAME). MUSLUK KÖPRÜSÜ I/379
124 BERGAMA (PERGAME). AYASOFYA KÖPRÜSÜ I/380
125 BERGAMA (PERGAME) KÖPRÜLERİ I/376
126 BERGAMA (PERGAME). MERMER KRATER I/395
127 BERGAMA (PERGAME). KRATER ÜZERİNDEKİ KABARTMALAR I/396
128 MİDİLLİ (LESBOS). MERMER TAHT II/4
129 MANİSA (SPYLOS). TANTALİS ŞEHRİ VE NEKROPOLÜ II/16

130 MANİSA (SPYLOS). TANTALOS'UN MEZARI II/21
131 MANİSA (SPYLOS). TANTALİS NEKROPOLÜ'NDEN AYRINTILAR II/18
131BİS MANİSA (SPYLOS). AKROPOL'ÜN VE BİR ANTİK YAPININ PLANLARI II/19
132 NİF/KEMALPAŞA (NYMPHI). KAYAYA OYULMUŞ KABARTMA II/69
133 İSTANKÖY (COS). HİPOKRAT ÇEŞMESİ III/282
134 İSTANKÖY (COS). SUNAK PARÇALARI III/284
135 BODRUM (HALİKARNAS). BODRUM KALESİNİN GÖRÜNÜŞÜ III/221
136 MİLET. DİDİM'DE APOLLON TAPINAĞI KALINTILARI II/184
137 MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞININ PLÂNI II/185
138 MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞININ DÜZENİNDEN AYRINTI II/186
139 MİLET. TAPINAĞIN İÇ PİLASTERİNİN BAŞLIKLARI II/187
139BİS MİLET. TAPINAĞIN İÇ PLASTERİNİN BAŞLIKLARI II/188
140 MİLET. TAPINAKTAN PARÇALAR II/189
141 MİLET. DİDİM APOLLON TAPINAĞINDAN BİR PARÇA II/190
142 KIYIKIŞLACIK (IASSUS). İASSUS ŞEHRİNİN PLANI III/226-227
143 KIYIKIŞLACIK (IASSUS). TİYATRO KAPISININ PLANI VE AYRINTI ÇİZİMİ III/228
144 KIYIKIŞLACIK (IASSUS). TİYATRONUN CEPHE ÇİZİMİ, KESİTİ VE AYRINTI ÇİZİMLERİ III/229
145 KIYIKIŞLACIK (IASSUS). STADİUM'UN VE PALAESTRA'NIN PLANI III/231
145BİS KIYIKIŞLACIK (IASSUS). STADİUM VE PALAESTRA'DAN AYRINTILAR III/232
146 KIYIKIŞLACIK (IASSUS) MEZARLARI III/234
147 KIYIKIŞLACIK (IASSUS) LELEGLERİN MÜSTAHKEM YERİ. GİZLİ SUR KAPILARI-KULELERİN VE GİZLİ KAPILARIN KONUMLARI III/235
148 KIYIKIŞLACIK (IASSUS) LELEGLERİN MÜSTAHKEM YERİ III/238
149 KIYIKIŞLACIK (IASSUS) LELEGLERİN MÜSTAHKEM YERİ. SURLAR VE BURÇLAR III/239
150 AFRODİSYAS (APHRODISIAS) TAPINAĞININ GÖRÜNÜŞÜ III/259

151 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). VENÜS TAPINAĞININ PLANI III/260
151BİS AFRODİSYAS (APHRODISIAS). VENÜS TAPINAĞININ CEPHE ÇİZİMİ (RESTİTÜSYON) III/261
152 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). TAPINAĞIN MİMARİ DÜZENİNDEN AYRINTI ÇİZİMLERİ III/262
153 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). TAPINAĞIN YAN CEPHE ÇİZİMLERİ III/263
154 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). TAPINAK TEMENOSUNUN BÜYÜK NİZAMI III/264
155 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). TEMENOS'TAN AYRINTI ÇİZİMLERİ III/265
156 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). TEMENOSUN KÜÇÜK NİZAMI III/267
157 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). STADİUM'UN PLANI, KESİTLERİ VE BİR AYRINTI ÇİZİMİ III/268
158 AFRODİSYAS (APHRODISIAS). MERMER FRİZ III/269
158BİS AFRODİSYAS (APHRODISIAS). MERMER FRİZ III/270
158TER AFRODİSYAS (APHRODISIAS). MERMER FRİZ III/271
159 KNİDE (CNIDE). ŞEHRİN VE LİMANLARIN GENEL PLANI III/245
160 KNİDE (CNIDE). GREK YAPILARI III/251
161 KNİDE (CNIDE). ŞEHRİN DUVARLARI III/246
162 KNİDE (CNIDE). HİERON'UN PLÂNI VE AYRINTI ÇİZİMİ III/252
163 KNİDE (CNIDE). HİERON'DAN MİMARÎ AYRINTI ÇİZİMLERİ III/254
164 KNİDE (CNIDE). NEKROPOL'DE MEZARLAR III/248
165 LİKYA (LYCIA) SAHASININ HARİTASI III/318
166 FETHİYE (TELMİSSUS/MACRI) ŞEHRİNİN GÖRÜNTÜSÜ III/336
167 FETHİYE(TELMİSSUS). ESKİ AKROPOL'DEN GÖRÜNTÜ III/325
168 FETHİYE(TELMİSSUS). AKROPOL YAKININDA MEZARLAR III/326
169 FETHİYE(TELMİSSUS). AMYNTAS'IN MEZARI III/328
170 FETHİYE(TELMİSSUS). AMYNTAS'IN MEZARININ KAPISI VE AYRINTI ÇİZİMLERİ III/329
171 FETHİYE(TELMİSSUS). KAYA MEZARI III/330

172 FETHİYE(TELMİSSUS). KAYA MEZARINDAN GÖRÜNTÜ III/331
173 FETHİYE(TELMİSSUS). DENİZ KENARINDA LÂHİT III/332
174 FETHİYE(TELMİSSUS). LİKYA KAYA MEZARI III/333
175 FETHİYE(TELMİSSUS). LİKYA KAYA MEZARLARI III/334
176 FETHİYE(TELMİSSUS). LİKYA KAYA MEZARLARI VE TİYATRODAN BİR AYRINTI ÇİZİMİ III/323
177 FETHİYE(TELMİSSUS). TİYATRONUN PLANI VE KESİTİ III/321
178 FETHİYE(TELMİSSUS). TİYATRO KAPILARININ AYRINTI ÇİZİMLERİ III/322
179 PATARA (PATARE). KALAMAKİ KOYUNDA ESKİ SU KEMERİ III/351
180 PATARA (PATARE). VELİA TİYATROSU III/353
181 PATARA (PATARE). VELİA TİYATROSUNUN PLANI, KESİTİ VE CEPHE ÇİZİMİ III/354
182 PATARA (PATARE). TİYATRODA SAHNE KISMININ CEPHE ÇİZİMİ III/355
183 PATARA (PATARE). TİYATRONUN KESİTLERİ III/356
184 PATARA (PATARE). TİYATRODA SAÇAKLARIN AYRINTI ÇİZİMLERİ III/357
185 PATARA (PATARE). BİR ANTİK TAPINAK KALINTISI III/359
186 PATARA (PATARE). ANTİK TAPINAĞIN PLANI VE CEPHE ÇİZİMİ III/360
187 PATARA (PATARE). TAPINAKTAKİ PLASTERİN AYRINTI ÇİZİMİ III/361
188 PATARA (PATARE). MEZAR YAPISININ KAPISINDAN AYRINTI ÇİZİMLERİ III/363
189 PATARA (PATARE). MEZAR III/364
190 PATARA (PATARE). ŞEHRİN KAPISI III/365
191-192 LİKYA (LYCIE)'DA KAŞ (ANTIPHELLUS) ŞEHRİNİN PLANI III/370-371
193 KAŞ (ANTIPHELLUS). DENİZ KENARINDA BİR YAPININ PLÂNI VE CEPHE ÇİZİMİ III/373
194 KAŞ (ANTIPHELLUS). PTOLEMAİUS'UN MEZARI III/377
195 KAŞ (ANTIPHELLUS). TEKPARÇA KAYADAN MEZAR III/378
196 KAŞ (ANTIPHELLUS). BÜYÜK LÂHİT ÜZERİNDEKİ LİKYA DİLİNDE KİTABE III/379

197 KAŞ (ANTIPHELLUS). DOR DÜZENİNDE KAYA MEZARI III/380
198 KAŞ (ANTIPHELLUS). İYON DÜZENİNDE KAYA MEZARI. DOR DÜZENİNDE KAYA MEZARININ KESİTİ III/381
199 KAŞ (ANTIPHELLUS). VATHY VADİSİNDE MEZARLAR III/375
200 KAŞ (ANTIPHELLUS). CLAUDİA REGELİA'NIN MEZARI III/376
201 KAŞ (ANTIPHELLUS). KAYA MEZARI III/382
202 KAŞ (ANTIPHELLUS). NEKROPOL'DEN GÖRÜNTÜ III/374
203 PHELLUS. TEK PARÇA KAYADAN MEZAR III/385
204 PHELLUS. TEK PARÇA KAYADAN MEZAR III/386
205 ARNİA. BİR BİZANS KİLİSESİNİN PLANI VE KESİTİ (KASABA VADİSİ) II/71
206 SIÇAK İSKELESİ (APERLAE). KAYAYA OYULMUŞ ODEUM III/394
207 SIÇAK İSKELESİ (APERLAE). HAMAMIN PLANI VE CEPHE ÇİZİMİ III/395
208 SIÇAK İSKELESİ (APERLAE). ANTİK HAMAM'IN GÖRÜNTÜSÜ (DENİZ KIYISINDA) III/396
209 SIÇAK İSKELESİ (APERLAE). LİKYA EVİ III/397
210 YAVI (CYANAE). KAYA MEZARLARI III/393
211 CACAMO, YAVI (CYANAE). ESKİ ARNEAE (BUGÜN İRNESİ) NEKROPOLÜNÜN BİR KESİMİ VE ANTİK EVLER III/388
212 DEMRE (MYRA). TİYATRODAN VE NEKROPOL'DEN GÖRÜNTÜ III/402
213 DEMRE (MYRA). ROMA MEZARI III/403
214 DEMRE (MYRA). KORİNT DÜZENİNDEKİ MEZARDAN AYRINTLAR VE KESİTLER III/404
215 DEMRE (MYRA). TİYATRONUN PLANI III/418
216 DEMRE (MYRA). TİYATRONUN DIŞ CEPHE ÇİZİMİ VE CAVEA ÜZERİNDEN KESİTİ. MİMARİ AYRINTI ÇİZİMLERİ III/419
217 DEMRE (MYRA). PROSCENİUM'UN BUGÜNKÜ DURUMU VE RESTİTÜSYON ÇİZİMİ III/420
218 DEMRE (MYRA). TİYATRONUN YAN KAPILARINDAN BİRİNİN AYRINTI ÇİZİMİ III/422
219 DEMRE (MYRA). DIŞ DÜZENDEN AYRINTI ÇİZİMİ VE PROSCENİUM ÜZERİNDEN KESİT III/423

220 DEMRE (MYRA). TİYATRO NİZAMININ AYRINTI ÇİZİMİ III/424
221 DEMRE (MYRA). KARMA NİZAMDAN AYRINTI ÇİZİMİ ... III/425
222 DEMRE (MYRA). AZİZ NİKOLA (SAİNT NICOLAS)'YA ADANMIŞ SYON KİLİSESİ III/405
223 DEMRE (MYRA). ARSACE'NİN MEZARI III/407
224 DEMRE (MYRA). TAHRİP EDİLMİŞ BİR KAYA MEZARINDA KABARTMA III/408
225 DEMRE (MYRA). KAYA MEZARI III/409
226 DEMRE (MYRA). BÜYÜK MEZARDAN AYRINTI ÇİZİMLERİ III/410
227 DEMRE (MYRA). KAYA MEZARLARI III/412
228 DEMRE (MYRA). GENÇ LİKYALI. MYRA'DA BİR MEZAR KABARTMASI III/413
229 DEMRE (MYRA). BİR LİKYA MEZARINDA KABARTMA ... III/414
230 DEMRE (MYRA). LİKYA MEZARI III/415
231 DEMRE (MYRA). BİR LİKYA MEZARINDA KABARTMA III/416
232 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRO III/459
232BİS ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRODAN GÖRÜNTÜ III/460
233 ASPENDOS (ASPENDUS). ZENON TARAFINDAN YAPILAN TİYATRONUN PLANI III/462
234 ASPENDOS (ASPENDUS). PROSCENİUM'UN PLANINDAN AYRINTI III/463
235 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRO CAVEASININ BİR KESİMİNDEN AYRINTI III/464
236-237 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRO CEPHESİNİN RÖLÖVE ÇİZİMİ III/466-467
238 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRONUN RÖLÖVE KESİTİ III/469
239 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRO. PROSCENİUM CEPHESİNİN RÖLÖVE ÇİZİMİ III/470
240 ASPHENDOS (ASPENDUS). TİYATRO. İYON DÜZENİNDEKİ SAÇAKTAN AYRINTI III/471
241 ASPENDOS (ASPENDUS). TİYATRO. ÜST DÜZEN III/472
242 İZNİK YEŞİL CAMİ KAPISI ÜZERİNDEKİ KİTABE I/182
243 ALACAHÖYÜK CİVARINDA BULUNAN İNSAN BAŞLI, ASLAN PENÇELİ KARTAL KABARTMASI III/201

GRAVÜRLERİN LİSTESİ II *

Sıra No.	Açıklama Metini	Cilt/ Sayfa No.
2	BOĞAZKÖY (PTERIUM) DAĞINA OYULMUŞ KABARTMA RESİMLER	III/194
3	BOĞAZKÖY (PTERIUM)'DEKİ KABARTMA RESİMLER	III/186
7	KNİDE (CNIDE)'DEKİ OYUN MEYDANI	III/253
9	LELEGLERİN KALELERİ	III/237
10	KSANTHOS (XANTHUS) VADİSİNDEKİ EVLER	III/338
11	LİKYA KAYA MEZARLARI	III/340
18	BRANCHIDLERİN DİDİM (DIDYME) APOLLON TAPINAĞI	II/197
20	TEOS TAPINAĞI	II/238
21	ÇAVDARHİSAR (AIZANI) TAPINAĞI	II/290
22	LABRANDA'DA JÜPİTER TAPINAĞI	III/279
27	MİLAS (MYLASA)'IN YAKININDAKİ MEZAR	III/278
28	ANKARA (ANCYRE) OGÜST (AUGUSTE) TAPINAĞI	II/445
29	AFRODİSYAS (APHRODISIAS) HARABELERİNDE MERMER LÂHİT	III/274
31	TRABZON (TRÉBIZONDE) KİLİSESİ	III/157
38	İZNİK (NICÉE) KALESİ - KUZEY KAPISI	I/175
39	İZNİK (NICÉE) KALESİ - YENİŞEHİR KAPISI	I/176
41	BURSA (BROUSSA)'DA KAPALI KÖPRÜ	I/206
42	İZMİT (NICOMÉDIE) ANA YOLU	I/113

** Bu listedeki gravürler Fransızca nüshanın 1862, 1882 ve 1923-1924 tarihi Ali Suat Bey çevirisinden alınmıştır. Tamamı 64 adet olup, 1839-1849 tarihli folyo baskısında olmayan resimlerden oluşmaktadır. Resim numaraları 1862 ve 1882 baskısındaki sıraya göre verilmiş olup, aradaki eksikler I nolu listede bulunduğundan burada tekrar verilmemiştir. Metin içinde bu gravürlerin diğerlerinden kolayca ayrılması için gravür numarasının önüne (K) harfi getirilmiştir.*

43 MARMARA ADASINDA (PALATIA) JÜSTİNYEN (JUSTINIEN) SARAYININ HARABELERİ I/279
44 SEYİTGAZİ TÜRBESİ II/365
45 (AFYON) KARAHİSAR'IN GÖRÜNÜŞÜ II/370
46 KÜTAHYA (KUTAYAH)'NIN GÖRÜNÜŞÜ II/274
47 ANKARA (ANCYRE)'DA HACI BAYRAM-I VELİ CAMİSİ II/449
48 BEHRAMKALE (ASSOS KALESİ) I/341
49 İZMİR (SMYRNE)'İN GÖRÜNÜŞÜ II/147
50 BULDAN (BOULLADA)'DA ÇİNGENELERİN DANSI II/104
51 NİF/KEMAL PAŞA (NYMPHI)'DE ANDRONIC SARAYININ HARABELERİ II/67
52 AYDIN (TRALLES) - AYDIN GÜZELHİSARI II/99
53 EFES (ÉPHÈSE)'DE SULTAN SELİM CAMİSİ II/149
54 ERCİYES (ARGÉE) DAĞI VE KAYSERİ (CÉSARÉE) ŞEHRİ III/58
55 ÜRGÜP III/77
56 İNÖNÜ HALKININ KIYAFETLERİ III/102
57 KONYA (KONIEH) HİSARINDAKİ ARSLAN VE DOĞAN RESİMLERİ III/310
58 KEKOVA (KACAVA) III/390
59 KEKOVA (KACAVA) ADASINDAKİ BİNALAR III/391
62 TOROS (TAURUS) DAĞLARINDA İSTRİDYE FOSİLLERİ I/49
63 TRABZON (TRÉBIZONDE) ŞEHRİ III/151
64 TRABZON(TRÉBIZONDE)'DA BİZANS RESİMLERİ III/158

HARİTALARIN LİSTESİ

1. İRANLILAR DÖNEMİNDE KÜÇÜK ASYA 535
2. BÜYÜK İSKENDER VE HALEFLERİ ZAMANINDA KÜÇÜK ASYA 536
3. ROMA DÖNEMİNDE KÜÇÜK ASYA (M.Ö.39 - M.S.305) 537
4. HERAKLİUS ZAMANINDA KÜÇÜK ASYA (M.S.610-641) 538
5. XIX. YÜZYIL ORTALARINDA KÜÇÜK ASYA 539

BİRİNCİ KİTAP

Yeni Gezginlerin Çalışmaları

Gezginlere Öğütler

Sağlığın Korunması

Küçük Asya'nın Çeşitli Dönemlerdeki İdarî Birimleri

Küçük Asya'yı Denizden Dolaşma

Dağlarını İnceleme

BİRİNCİ BÖLÜM

Yazarın Küçük Asya yarımadasını tamamen gezip görmesinin üzerinden otuz yıl geçmiştir[1]. Bu yarımada, o zamanlar ulaşılmaz bir yer gibi düşünülüyordu. Orayı ziyaret eden bütün gezginler, düştükleri tehlikeleri anlatıyorlar, şikâyetçi bir hâlde dönüyorlardı.

(s.4) Tournefort gibi bazıları, kaç kere eşkıyâ saldırısına uğrayarak yoldan geri dönmek zorunda kaldıklarını anlatıyor, kimileri de hikâyelerine, bir savaşa gidiş hazırlığından söz ediyormuş gibi son veriyorlardı. Albay Leake, tepeden tırnağa silahlı bir muhafız takımıyla yolculuk yapıyor, bazıları ise ancak kademeli bir bekçi ve nöbetçi gözetimi altında uyuyabiliyorlardı[2]. Bunların içinde -bir ressam için hiç de uygun olmayacak hâlde- bir elinde tüfek, öbür elinde kurşun kalemiyle resim yapanlar bile görüldü. Azimli gezginlerin bu gezilerini durduracak engeller muhakkak oluyordu. Sonucu şansa bağlı anî saldırılar ve çatışmalar gerçekleşiyordu. Gezginlerin anlattığı akıl almaz güçlükler, yolculuğa çıkacakları hiç de teşvik edecek şeyler değildi. Geçilecek kırlar, isyan yerleri, farklı yönetim merkezleri arasındaki iç uyuşmazlıklar ve en gerekli şeylerden yoksun olma engellerine karşı mücadele etme zorunluluğu vardı. Asya'da seyahat edecek olan herhangi bir kişi, Asya ülkelerinin güven vermeyen insanlarından, oraları inceleme ve eserlerini araştırma isteklerini gizlemeye mecburdu. Çünkü bir topografya işinde bile halk, oranın bir istilâ düşüncesiyle incelendiğinden şüphe ediyordu. Gezginler, bu ülkelerde güvenle gezmek ve Avrupalı bilginlerin hırs ve hevesle benimseyecekleri derecede bilgi elde edebilmek için, sıradan tüccar kılığına girmek zorundaydılar.

Fakat, Yeniçerileri ortadan kaldıran ve halkının düşüncesini değiştirmeyi kesin olarak isteyen padişahın yardım ve emirleri sayesinde Küçük Asya halkıyla, onun ziyaretine giden yabancıların ilişkileri arasında güzel bir değişme ortaya çıktı. Bu kitabın yazarı, söz konusu bölgeyi yıllarca dolaşabilmiş, bu sırada yerel yönetimlerin ya da köylülerin engellemeleriyle karşı karşıya kalmak şöyle dursun, kendine özel şekilde ve dostça hizmet sunulmuştur, yardım görmediği zamanlarda en zorunlu ihtiyaçları elde etmekten bile yoksun kalınacak kadar kimsesiz olan bu bölgeye, rahatça girmeyi başarmıştır.

---

[1] Charles Texier bu gezisini 1832 yılında yapmış ve kitabı 1862 yılında yayınlamıştır (Ç.N.). Yazar gezisinin ilkini 1833-1837 yılları arasında yapmıştı, ikinci gezisine ise 1843 yılında başlamıştır. Gezi sonuçlarını 1839-1849 yıllarında yayınlamışsa da çeviriye esas olan metnin kitabı 1862 ve 1882 yıllarında basılmıştır (Y.N.).

[2] *Fellow's Journal*, s.195; Arundell, *Seven Churches, s.3.*

Pek yeni olan bu durum, Avrupa'da hemen duyuldu ve yayıldı. Yazar, bunu ülkesine anlatmakta acele ederek bilimin ve özellikle tarihin öğreteceği birçok şeyi kapsayan bu ülkenin gezginlerini davet etti. İşte bu tarihten sonra Asya gezileri çok arttı ve çok verimli oldu. Doğuda coğrafyacılara bakacak olursak bu yolda bilimlerin ve tarihin ne kadar büyük gelişmeler gösterdiği anlaşılacaktır[3].

(s.5) İngiltere ile Almanya ve Rusya, ortak bir dayanışma ve düzenlemeyle milletlerini Doğunun incelenmesine yönlendirmelerine rağmen, bu konudaki bilgileri, daha yeni doğuyor gibiydi. Biz bu kitapta, önceden yapılmış olan incelemelere ait tarihî ve coğrafî bilgileri özetledikten sonra, şu anda var olan eksiklerle, bugünkü gençliğin göze çarpan seçkin özelliklerinden biri olarak belirlediğimiz bilgi edinme istek ve gayretinin akla getirdiği ümitleri ortaya koyacağız.

Gezginlere Öğütler

Bir gezginin bu uzak ülkelerde izleyeceği ilk prensip; yanlarına gideceği halka güvenmesidir. Diyebiliriz ki bir kabilenin içine serbestçe girerek yiyecek şey ve barınacak yer isteyen bir atlının reddedildiği görülmemiştir. Misafirperverlik, iyi karşılama ve Afrika'da dedikleri gibi dayfa[4] meziyetleri, Doğunun şehirlerle ilişki kurarak bozulmamış âdetlerindendir. Burada en önemli şart, az bile olsa dillerini konuşmak ve amacını kendi başına belirtebilmektir. Bu bilgi ile bir de Türklerin ve salgın hastalıkların dedikodusu altında yetişerek, eşkıyaya çok kere rastlayarak gezip dolaştığını gururla anlatan tercümanların lütfuna boyun eğmek arasında çok fark vardır. Bir ölçüye kadar faydaları inkâr edilmeyen bu yardımcıların çoğu, Türkçeyi, ancak orta derecede bilirler. Bunlar aslında gerek geçilecek yollar ve gerekse bulunması çok gerekli çareler hakkında, gezginlere daima yanlış şeyler anlatırlar. O hâlde, bu bölgelerde uzun geziler yapmak isteyenlerin, yeter derecede Türkçe konuşmaları ve hiç değilse kolayca sayı sayabilmeleri büyük önem taşır. Bu sayı sayma bilgisi, hem mesafeler ve hem masraf hesapları için gereklidir. Para ve ölçüleri tanımak kolaydır. Mesafeler, yürüyüş saatiyle ölçülür. Bir at, normal yürüyüşle saatte altı kilometre yol alır. Bu hesap, yıllar süren deneyimlerle belirlenmiştir.

Asya'yı dolaşmak isteyen bir gezgin -burada Asya'dan maksat, İzmir'den, Basra körfezine kadar uzanan ve halkının nitelik ve âdetleri

---

[3] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu son cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[4] Misafirperverlik, konukseverlik (Y.N.).

yaklaşık aynı olan bölgedir- bağlı bulunduğu elçilik aracılığıyla bütün bölgelerde geçerli bir *Padişah Fermanı* elde etmek zorundadır. Bursa, İzmir vb. büyük illerin valîleri, konsolosların isteği üzerine, kendi sınırları (s.6) içinde geçerli olan *Buyrultu*ları verirler; fakat bu kâğıtlar, *Ferman* etkisi taşımaktan çok uzaktır.

Kısaca, bir yere gitmek için *Tezkire* denilen bir kâğıt daha vardır ki, bu ancak posta konak yerlerinden hayvan almaya yarar. Bu son iki tür kâğıdın eksik tarafı, gezgini gümrük kontrolünden muaf tutamamasıdır. Hâlbuki elinde *Ferman* olan bir kişi, karada veya denizde, hiçbir yerde gümrük vergisi vermez.

Fransız büyükelçisinin isteği üzerine Sultan Mahmut zamanında verilmiş bir *Padişah Fermanı* örneğini buraya koyuyoruz:

İstanbul ile Tarsus arasındaki bütün şehirlerin mülkî ve askerî makamlarına hitaben çıkarılan bir Padişah Fermanı'nın metni

"Bâb-ı Âlî'm nezdinde Fransa'nın elçisi, İsevî milleti büyüklerinin nümûnesi olan Amiral Baron Roussin, takdîm ettiği nâmede Fransız muteberânından N...'ın Dersaâdet'ten Tarsus'a bir merak seyahati icrâ etmek için birkaç Frenk hizmetkârlarıyla gideceğini bilbeyân muteber-i mumâileyhin Dersaâdet'ten Tarsus'a kadar yolu üzerindeki her yerde münâsip vechile misâfir edilmesini talep eyledi. Mumâileyhin ne şahsı ve ne eşyâ ve binekleri hakkında hiçbir suûbet olmaması, kendine lüzûmu olan erzâkın tedâriki, ondan hiçbir sebeple harâc ve vergi gibi bir şey talebiyle incitilmesini mûcib olacak ve ona karşı bir taarruz addolunacak harekâttan şiddetle tevakkî edilmesi ve mumâileyhin tam bir himâyet ve muhâfaza ile imtiyâzât-ı saltanattan müstefîd olması matlûbdur. İrâdem, bâlâda mezkûr olduğu veçhile ifâ edilmelidir. İmdi siz ki memûrin-i mumâileyhimsiz, bilmelisiniz ki bu muteber zât ikrâm ve hürmete lâyıktır. İstanbul'dan Tarsus'a kadar yanındaki Frenk hademesiyle her nereye inerse münâsib surette îvâsına ve ne kendi ve ne de eşyâ ve hayvanları için dûçâr-ı müşkilât olmamasına ve harâc ve sâir bir talep ile tacîz edilmemesine, erzâk-ı lâzimesinin tedârikine ve imtiyâzât-ı saltanata tevfikan himâyet-i misâfirperverâneyi her vakit bulmasına mezîd-i dikkat eyleyesiniz.

İş bu *Fermân*'ımın muhteviyâtı budur. Vusûlünde mûcibince amel edesiniz."

Yazım Tarihi: Safer 1251 (20 Haziran1835).

(s.7) Türkçeden Fransızcaya çeviren: Padişah'ın çevirmeni Annibal Dantan.

Gezginin, beraberinde götüreceği adamların en önemlisi, iyi bir *kavas*tır. *Kavas*, bir çeşit daire müdürüdür ki fermanı taşıdığı gibi, kervanın adam ve hayvanlarıyla, diğer bütün malzemenin sağlanması ve hazırlanmasından sorumlu olan kişidir. Bu *kavas*, her hâlukarda Türk'tür; fakat mutlaka asıl *kavas* sınıfından alınması şart değildir. Hükümet dairelerinden, ona bir belge verdirilmesi yeterlidir. İyi bir *kavas*a düştüğünden dolayı mutlu olan bir gezgin, rahat içinde yolculuğunu yapabilir. Yolda, her zaman, çadırını veya konak yerini iyice hazırlanmış; hayvanlarının arpasını, yulafını verilmiş bulur. Her yerde güzel bir karşılama görür. Fakat *kaptan*ın geçişini seyretmek için toplanan ve duran az sayıdaki meraklıyla çocuklara, kötü davranarak kendine önem veren kavgacı bir *kavas*tan sakınmalıdır.

Bu *kaptan* terimini, Türklerin halk ve şehirli sınıfı, Avrupalılar hakkında kullanırlar. *Kavas*tan sonra *aşçı* gelir. Ancak pilav pişirtmek için sıradan genç bir Rum alınır; hattâ tavuk yolmasını bilmesi bile şart değildir. Çünkü o yörede tavuğu bir süre kaynar suya batırmakla bir çırpıda tüylerini, derisini ve hatta bazen bir kısım etini bile koparmak mümkündür.

Bundan sonra *tercüman* gelir. Bunlar, genellikle "ülkenin bütün dillerini aynı şekilde konuşurum" diye kendilerini takdim ederler. Bu husus, neredeyse doğru gibidir. Bunun görevi, eşyaları hazırlamak ve durulduğu zamanlarda onları gözetmektir. Bundan başka çarşı alış verişini yapar ve gezgin yerel yönetimi ziyaret ettiği zaman yanında bulunur. Kervanın düzeni çok dikkat ister. Eski zamanlarda Keyhüsrev (Cyrus) tarafından oluşturulan Asya postaları, oldukça düzenli işliyorlardı. Ferman ise, posta memuru gibi sayılmak ve hükümet tarifesiyle gitmek hakkını veriyordu. Ücret, her at ve her saat başına bir guruş on para idi; fakat bugün bu teşkilât bozulmuş gibidir. Bundan başka ücretler de dikkat çekecek derecede artmıştır. En iyisi, bir Ermenî kervancı (katırcı) ile sözleşme yapmaktır. Bu adam sözleşme gereğince, gezinin devamı süresince ve her yol için gereği kadar hayvan temin eder. Bundan başka hayvanların yemleri ve sürücüleri ayarlama işi de ona aittir. Yolda kalan hayvanı değiştirmeyi de üstlenir. Kervan hayvanlarından daha güzel bir bineği olmasını ve atın kendisinin (s.8) olmasını isteyen kişi, bu konuyu, katırcıyla yaptığı sözleşmeye yazmalıdır. Böyle yapmazsa, köylerde haraca kesilmek ve bekletilmek tehlikesiyle karşılaşabilir.

Gezi araçları, tahtadan veya deriden iki çift yolculuk sandığı ile küçük bir çadır, birkaç seccâde, katlanır bir yatak ve nihayet taşınabilir bir mutfaktan, yani tencere ve metal tabaklarla iki su fıçısından oluşur. Bundan başka sandıklar, seyahat kitapları, *pusula*, *dürbün* ve yapılmak istenen ilmî

araştırmalarda kullanılacak aletler gibi eşyadan ibarettir. Eski eserler ve tarihî anıtları inceleyenler, bir fotoğraf makinesini yanlarından eksik etmemelidirler. Ancak, yüklerinin daha hafif olmasını isteyenler, bir *camera lusida* denilen küçük; fakat önemli bir yardımcı aleti bulundurmalıdırlar. Yollarda kısa süreli duraklamalarda da işe yarayacak olan büyük bir *ressam şemsiyesi* bulundurmak gerekir.

İKİNCİ BÖLÜM
Sağlığın Korunması

Yararlı malzeme türünden *sülfatdikinin, laudanum, amonyak* ve bir miktar *müshil* ile kazalara karşı *makas, neşter, cehennem taşı* ve *sargı bezi* gibi nesnelerden oluşan ufak bir *eczahaneyi* de saymak gerekir. Bundan başka *boynuz* veya *şişeleriyle* birlikte bir *kan alma aleti*ni de bulundurmak faydalıdır. *Sülük* yapıştırmanın yerini tutacak olan bu ufacık alet, gerektiğinde çok işe yarar.

Asya'nın hemen hemen bütün durgun sularında sülük bulunur; fakat onu kullanmadan önce, birkaç gün boğazının temizlenmesi gerekir. Eğer bu yapılmazsa, zehirli oldukları takdirde ısırdıkları yeri yara eder ve şişirirler.

Bir de darbe sonucu kan oturmasına karşı kullanılan bir *şırınga*nın bulundurulması unutulmamalıdır. Aşırı sıcak yüzünden çıkabilecek sivilcelere karşı *yakı bezi* de bulundurulmalıdır. Bu bölge insanlarına yapılacak (s.9) küçük bir tedavi, onların üzerinde en güzel etki aracıdır. Buna karşılık çok minnettar kalarak büyük bir gayretle hizmet ederler.

Bilgisizlikleri sebebiyle bu yörelerde doktor çağırmak, neredeyse faydasızdır; fakat bugün için hemen hemen her şehirde bir Avrupalı doktor bulunmaktadır. Eski doktorlar, sadece kan alan berberlerdir. Normal hastaların ya ayağından veya kolundan kan alırlar ve bu organı sıcak tutarlar. İnsan anatomisini bilmemelerinden bu işi çok az doğru yaparlar ve koldan kan alırken yanlışlık yapmaktan sürekli olarak korkarlar. En iyisi, geziye çıkmadan önce, özel doktora danışarak yapıya göre yazılı bir tavsiye almaktır. Fakat yolculukta, yorgunluktan ileri gelen ufak tefek rahatsızlıkları ve özellikle *sıtma* ve *dizanteri*yi asla ihmâl etmemelidir. Güneş çarpmasını, kenarı geniş bir şapka giymekle ve yazı yazıp resim yapmak gibi şeyleri, büyük bir şemsiye altında gerçekleştirmekle önlemelidir. Diyete uymak çok kolaydır. Bu konuda ülkenin hayat standardına uygun hareket etmek yeterlidir. Şarap, tütün ve kahve kullanmak hiç zararlı değildir. Sütle beslenmeye alışmış mideler için bu maddenin her türlüsü bulunur. Meyveler, Asya'da genellikle pek lezzetli ve boldur; fakat bunları asıl yetiştikleri yörelerde dikkatle seçmek gerekir. İzmir'in üzümleri, Ankara'nın armutları, Kasaba'nın kavunları, aşırı miktarda yenmedikçe çok

hoş meyvelerdir. Ancak, yerlilerin çok yedikleri patlıcan ve olgunlaşmamış salatalıktan uzak durmak gerekir. Bunları kısaca söylemek gerekirse "gezgin, memleketinde alıştığı gıda rejiminden ayrılmamalıdır" demek yeterlidir. Çay içmeye alışmış olanlar, bunu her zaman yaparlar. Bu içecek, bölgede hem sıradan ve hem de çok az bulunan şarabın yerini tutar. Salamuralar, sağlıklı gıdalar değildirler. Bölgede pek bulunmadığı gibi, bulunanı da neredeyse kokmuş gibidir.

Eşyasını çoğaltmaktan korkmayanlar, kutu konserveleriyle kuru sebze taşıyabilirler. Ancak, en önemlisi, yurt içindeki durak yerlerinde ve özellikle gezici aşiretlerde genellikle bulunmayan ekmek yerine, İzmirlilerin *paksimada* (peksimet) dedikleri bisküviden, bir çuval bulundurmaktır. Doğrusu, göçebeler ekmek yapmazlar ve bunun yerine *pide* dedikleri bir şey yaparlar ki bu kızgın sac üzerinde birkaç dakika bırakılan mayasız bir hamurdan başka bir şey değildir. Yollarda, sürekli olarak koyun eti ile yumurta ve tavuk bulunacağından emin olmalıdır. Göçebelerin ürettikleri (s.10) sütlü gıdalara alışanlar, dengeli beslenmeden her zaman emin olurlar; çünkü her köyde olduğu gibi her aşirette süt çok boldur. Bunu, ya tatlı veya ekşi olarak kullanırlar. Bu ikinci şekil, *yoğurt* adını alır ve bütün köylülerin gıdasının temelini oluşturur.

Alınacak sağlık tedbirleri çok kolaydır. Efes (Éphèse) tarafları gibi bazı bataklık yerlerle nehir yatakları bir tarafa bırakılırsa, ülke tamamen sağlıklıdır. Göz ağrısına tutulmamak için hiçbir zaman gece kırda ve gündüz güneşte yatmamalıdır. Elbiseye gelince; Avrupa'da kullanılandan farklı bir şey değildir. Yün fanilaya alışanlar, bunu sıcak dolayısıyla çıkarmamalıdırlar. Yün bir kuşak sarmak, soğuk algınlığına karşı her zaman iyi bir korunma şeklidir.

Bu sağlığın korunması konusunu bitirmeden önce bir daha belirtmek zorundayız ki Avrupalı gezginler için uzun süre bir felaket oluşturan şey *veba* hastalığıdır. Doğuya vardığımız zaman bundan korunma yolunun, yalnızca kaçmak ve yürüyüp gitmek olduğu ve en ufak bir dokunmanın hastalığı bulaştıracağı inancındaydık. Doğudaki Frenk halkın bir kısmında da yerleşmiş olan bu düşünceyi, biz de taşıyarak, pek çok bulaşıcı yeri dolaştık. Bu veba, 1833 yılından 1842 yılına kadar otuz farklı şekilde Türk Asyasının çeşitli bölgelerinde görüldü ve bazı türleri çok öldürücüydü. Gezimiz sırasında aldığımız tedbirler, bizi her zaman hastalığın bulaşma alanı dışında tutmuyordu. O zaman anladık ki vebanın ortaya koyduğu tehlike sürekli olarak abartılmıştır. Özel tecrübelerimize göre bu konuda bazı uyarı ve öğütlerde bulunmak elbette yeterli değildir; fakat o tarihten beri Kahire'deki doktorların toplayıp yayınladıkları kayıtlar ve görüşler,

yöreyi gezip dolaşmaları, veba olan bölgelere girenlere güven verecek biçimdedir. Önemsiz bir anlayış tarzı sayılamayacak olan bu konuya, ileride tekrar döneceğiz. Şu var ki veba hastalığı, çok az ortaya çıktığı gibi doğuda da yok olmak üzeredir.

Konunun, sözü edilmeye değer önemli ayrıntılarından biri de para ve bahşiş meselesidir. Türkçede bulunan *bahşiş* kelimesini gezginler, çok çabuk öğrenirler. Bu kelimenin, başka ülkelerde karşılığı yoktur. Bu kelime, ufak bir hizmete karşılık verilen ücret veya bağış gibi bir şey değil, yabancıdan bedava yere sürekli olarak beklenen bir şeydir. Ne var ki bu bahşiş gelişigüzel çok az bir tutara bağlı kaldığından, bu şekilde verilmesinden çekinmeye de değmez. İşte beraberinde bir guruşluk ve yirmi paralık bozukluk (s.11) bulundurma gereği, bundan ileri gelir. Gezi masrafı için alınacak paraya gelince; İstanbul ve İzmir bankerlerinin taşra ile ilişkileri, öncekine göre bugün daha çoktur. O hâlde İzmir, Ankara, Kayseri ve Halep'te geçerli olacak çekler almak mümkündür. Kervanımızı bu şekilde düzenleyerek, yarımadanın en iç kısımlarına kadar götürebilir, oralardaki bütün tabiat güzelliklerini ve sanat harikalarını görebiliriz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Eserin Bölümleri

Eski coğrafyacılar, bize kadar gelen Küçük Asya tariflerinde, kalıcı bir metot tutturamamış görünüyorlar. Strabon, Kapadokya sahasının merkezinden başlayarak düzenli bir şekle bağlı kalmaksızın doğuya ve batıya gider. Scylax, Pont sahalarından başlayarak Kilikya'ya kadar yarımadayı dolaşır. Bunu, asıl kıyıyı dolaşma yolculuğunda izleyeceğiz. Pline ile Méla, bunun tersi bir yön takip ederler.

Şimdiki coğrafyacılar Asya yarımadasının incelenmesinde, kuzey şehirlerinden güneydekilere doğru gitme yöntemini kabul ettiler. Gerçi hemen hemen bütün gezginler, Bitinya (Bithynie) sahasından girerek Küçük Asya'yı gezmişlerdir. Biz de aynı yolu benimsiyoruz. Önce Bitinya'yı ve ortadaki şehirleri inceledikten sonra denize inmek için Misya (Mysie), Eolya (Aeolide) ve Karya (Carie) sahalarından döneceğiz.

Asıl ilmî olan coğrafya bizden, nehir havzalarını izleme sırasıyla dolaşmayı ısrarla isteyecekti. Ancak bu yöntemde, şehirlerin tarihlerini parçalamak ve okuyanın kafasını karıştırmak gibi bir sakınca vardır. Biz, her şehri ayrı ayrı incelemeyi daha uygun buluyoruz. Bu metotla, şehirleri birbiri peşi sıra işgal etmiş olan milletleri, kavimleri ve bunların meydana getirdikleri (s.12) çeşitli yapıları, daha iyi anlarız. Böylece yapıtların karakterleriyle âdetler de daha güzel bir tablo sunmuş olur.

İyonya Rumlarının sanat eserleri, Likya (Lycie)'nın kayalar içinde oyulmuş anıtları ve Kapadokya'nın kaba bir şekilde şöylece başlanmış mağaralarıyla, Rumların hamurdan yapar gibi meydana getirdikleri mermer şehirler ve Leleglerle (Lelegs) Medlerin (Médes) dev gibi büyük binaları arasındaki farklar, yalnız onları yapan ırklardan değil, aynı zamanda üzerinde yaşadıkları sahanın oluşumundan ileri gelmektedir. Nitekim mimarî tarzları da, meydana getirilecek eserin yapımında kullanılan malzemenin özelliklerine uygun olur. Tuğla ile yapılmış binalar, ilk önce Keldânîler (Babil) döneminde başlamıştır. Binaların kerestesinin kıtlığı, onları, anıtların üzerini örtmek için tuğladan kemerler yapma şeklindeki buluşa ulaştırmıştır. Taşları yumuşak ve işlemesi kolay olan dağlık bölgeler, inlerde ve kovuklarda yaşayan kavimler için kullanışlı bir madde hazırlamış oldular. İran'ın ve Medya (Médie)'nın büyük mermer kayaları, hükümdarlarının fetihleriyle ilgili kitabeleri, üzerine kazımak için yıkılmaz kitaplar yerine geçtiler. Eski Yunan'ın ince ve düzgün mimarî tarzı, eğer bitmez tükenmez mermer ocaklarının zengin ve bol taşlarını Asya ve Avrupa sanatçılarına vermeseydi, şehirlerini asla süsleyemezlerdi. Büyük nehirlerin geçtiği vadiler, genellikle sınır hizmeti görerek çeşitli yönetimleri birbirinden ayırmış ve savaşçıların akınlarını çok az durdurmuştur. O hâlde tarihin akışı, bunları ancak kesin olarak iki çeşit ırkın arasındaki ayrım çizgisi olduğu anlayışıyla dikkate alır. Örneğin Asya'nın en eski zamanlarında Avrupa ırklarıyla Samî ırkların arasını ayırmış olan Kızılırmak (Halys) nehri, bu tür bir nehirdir.

Eski tarihçiler, bunların Asya kavimlerini iki farklı kaynağa ayırdığını yazmışlardır. Fakat bu, en çok bize bıraktıkları eserlerin kıyaslanmasında genel olarak gerçekleşmiş bir olayın, onlar tarafından öyle görülmüş ve şahit olunmuş olmasından ileri geliyor. Uzun zaman önce[5] bu bölge hakkındaki incelemelerimiz için anlatılan olayın göze çarpan noktalarını araştırdık. Gördük ki o zamanlardan beri bu şekilde incelemelerde bulunan yazarlar arasında[6], bununla ilgili hiçbir (s.13) tartışma olmadığı gibi, Batı Asya'yı Fenike (Phénicie)'ye kadar işgal etmiş olan bu eskiler tarafından Leuco-Syrien veya Beyaz Suriyeliler diye adlandırılan Samî ırkların soyları ve diğeri Trakya'dan göçüp Birigler (Bryges) ve Misyalılar (Mysiens) soyu olarak tanınmış olanlardır. Bunlar Avrupa ırkı veya bazılarının dediği gibi Hindo-Germen (Indo-Germanique) soyudur.

---

[5] *Asie Mineure*, 1839, Giriş, s.10

[6] Bkz. Vivien de Saint-Martin, *Hist. des déc. géogr.*

İşte dikkate alınacak bu iki doğal bölünme, ileride gösterilen esasları oluşturabilir:

Hindo-Germen ya da Avrupa Irkları

Traklar (Thraces)

Misyalılar (Mysiens)

Lelegler (Lelegs)

Bitinyalılar (Bityniens)

Frigyalılar (Phrygiens)

Paflagonyalılar (Paphlagoniens)

Yunanlılar (Grecs)

Sami Irkları

Kapadokyalılar (Cappadociens)

Kilikyalılar (Ciliciens)

Likonyalılar (Licaoniens)

Kataonyalılar (Cataoniens)

Karyalılar (Cariens)

Likyalılar (Lyciens)

(s.14) Bu son ırklar dört kola ayrılır ki şunlardır:

Milyalılar (Myliens)

Soliymler (Solymes)

Termiller (Termiles)

Likyalılar (Lyciens)

Asya Adı

Dil ve kaynak yönüyle farklı olan birtakım kavimler tarafından bölünmüş bir sahanın, yalnız bir tek adla adlandırılması, şaşılacak bir şey değildir.

Asya adı, önce yarımadanın batı kısmına, yani Romalıların Asya eyaleti dedikleri yere veriliyordu. Zamanımızda Doğunun o geniş sahasına

ait olan bu kelimenin aslına gelince; Herodot[7] bununla ilgili olarak şöyle diyor:

"Yunanlıların aktardığına göre, Asya kıt'asına Promete'nin karısı Asie (Asya)'nin adı verilmiştir. Ama Lidyalılar (Lydiens), Asya adının, kendilerinden verildiğini iddia ederek gurur duyar ve bu adın Promete'nin karısından değil, Kotis (Cotys)'in oğlu ve Manes'in torunu Asias'tan olduğunda ve Sart (Sardes)'ta bulunan Asiade kabilesinin de aynı kökenden çıktığında ısrar ederler. Ancak batı bölgelerindeki kavimlerin çatıştığı bu ad, bu sınırlardan başlayarak ötelere yayılmıştır. Çünkü Herodot'un bize bildirdiğine göre, Fırat'ın doğusundaki ülkeler de Asya adını taşıdılar. "Asurlular (Assyriens), beş yüz yirmi yıldan beri bütün Yukarı Asya'nın hâkimiydiler. Sonra Medler (Mèdes) gelerek bu hâkimiyet bölgesini ilk kez daraltmaya başladılar[8]."

Asya adının bütün kıt'ayı kapsamasıyla ilgili olarak bazı eserlerden daha başka deliller getirmek mümkündür:

"Fravarti (Phraorte)'nin oğlu Kyaksar (Cyaxare), Kızılırmak (Halys) nehrinin üst tarafında bütün Asya'yı istilâ etti.(s.15). İskitler (Scythes), yirmi sekiz yıl boyunca Asya'nın hâkimi olarak kaldılar. İskitlerin akını hariç olmak üzere yüz yirmi sekiz yıl boyunca Kızılırmak nehrinin öte tarafındaki Asya'ya hükmeden Astiyak (Astyage), Medleri İran'ın hakimiyeti altına soktu. İranlılar, Astiyak'ın yenilgisinden sonra Asya'nın hâkimi oldular."

Yukarı Asya, Aşağı Asya tabirleri de Herodot tarafından Kızılırmak nehrinin doğusundaki ve batısındaki bölgeleri tarif için kullanılmıştır[9].

Sart (Sardes) ve Likya (Lycie) arasındaki memleketlerde Keyhüsrev (Cyrus) ile Harpage'ın savaşlarından söz ederken şöyle der:

"Harpage'ın Aşağı Asya'yı ele geçirmesi sırasında Keyhüsrev de bizzat Yukarı Asya'da savaşıyordu." Bu iki bölgeyi ayıran sınır, çeşitli dönemlerde değişti. Bu sınır, önce Sakarya (Sangarius) nehrinde karar kıldı. Sonra Kızılırmak nehrine gitti[10]. Bütün bu tanımlardan, Asya adı verilen bu kıt'anın, ta eski zamanlarda eğer başka bir adı var idiyse, bu gelenek insan hâfızasından büsbütün silinerek yerine Milâttan 600-700 yıl öncesinden beri

---

[7] Hérodote, IV, 45.
[8] Hérodote, I, 95.
[9] Hérodote, IV, 45.
[10] Hérodote, I, 72; VI, 43.

bu kıt'anın bilinen bölgelerinin tümünü kapsayan bir ad kalmıştır. Bu sonuç, Strabon'un dediği şair Mimnerme'nin şiirlerinden çıkıyor[11]. Bu kişi, Lelegleri (Lelegs) Efes (Éphèse) topraklarından çıkaran Eolyalılar (Aeoliens)dan söz ederken: "Pilos (Pylos)'u terk ettikten sonra deniz yoluyla asıl amacımız olan Asya'ya ulaştık." diyor. Bu hâlde şair Mimnerme'yi Solon'un çağdaşı olarak tanımak gerekiyor ve milâttan yedi yüzyıl önce yazmış demek oluyor. Yazar Pausanias, Codrus'un oğlu Nilée'nin aracılığıyla İyonyalılar (Ioniens)ın yürüyüşe çıkma sebeplerini anlattığı sırada, ona eşlik eden çeşitli Yunan kabîlelerini anar. "Asya'ya gemiler üzerinde gittiler" der[12]. Bu olaylar, milâttan on bir yüzyıl önce geçer. Dolayısıyla o zamanlarda eğer Asya kıt'asının başka adı olsaydı (s.16) yazar, şehir ve bölgeler için dediği gibi bunda da o adı belirtirdi. Daha gerilere Yunan eski dönemlerine gitmek ise, hayale dalmak olacaktır. Sonrakilerin bu Asya adını şimdiki Asya'yı içine alarak kastetmedikleri muhtemeldir. Ancak onlar, coğrafya bilgileriyle bizim kıt'a dediğimiz şey hakkında belirli bir fikirleri olmadığı için bir yerden diğerine ilerleyerek içeriye doğru girdikçe, Asya adını da oralara kadar genişletmişlerdir. Lidyalılar (Lydiens) da bu adı biliyorlardı ve adın, onlara Orta Asya kavimlerinden geldiği muhtemeldir. Onlar da bu addan, bütün kıt'ayı anlamışlardır. Küçük Asya, eski tarihçiler tarafından hiç bilinmiyordu. Roma İmparatorluğu döneminde bu bölge, Asya adını almıştı ve kuzeydeki bölgelere, yani Toros Dağlarından yukarı kısma işaret ediyordu. Üstelik çeşitli isimleri de yoktu. Bu bölgeyi, Strabon, bütün Asya kıt'asından ayırmak için, Chersonnèse diye adlandırır[13].

Küçük Asya adı, ancak Bizans İmparatorluğu zamanına ait tarihlerde görülür. Buraya, o zamanlar Küçük Asya denilmiştir[14]. Bu eyaletin idarî bölümlere (thème) ayrılması sırasında İmparator Konstantin Porfîrogenet (Constantin Porphyrogénète), ona Anadolu (Anatolie) adını, bir çok haritalarda yazılı bulunan Natolie'den bozma olarak verdirmiştir. Bu son iki ad, kullanımdan düşmeye başlamış ve Küçük Asya adı ise genellikle Asya yarımadası (Chersonnèse d'Asie)nı kastetmek için kabul edilmiştir.

---

[11] Strabon, XIV, 634.
[12] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 2.
[13] Strabon, XIV, 664.
[14] Bkz. Paul Orose, I. Kitap, bölüm 2.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Küçük Asya'nın Çeşitli Dönemlerdeki İdarî Birimleri

Dünyanın her tarafından gelen çeşitli ırklara mensup nice kavmin işgal edip bayındır hâle getirdiği (s.17) bir memleketin, idarî birimlere ayrılmasında, yüzyıllar boyunca elbette çoğu kez önemli değişimler olmuştur. Buna dayanarak Homeros'un kabul ettiği gibi Truva (Troie) savaşından önce, başlıca şehirler hükümet şekline girmiş veya diğer bir söyleyişle Avrupa'dan gelen Trakya büyük göçü, bu yarımadaya yerleşmiştir. Eğer bu göçlerden önce bu yarımadanın ne gibi bölümleri olduğunu araştırmak istersek o zaman çalışmamız, eski yazarların bazı olaylar hakkındaki sözlerini birleştirmeye inecektir. Onların anlattıklarına göre gerçekten Yunanlılar döneminden önce kuzeyden doğuya doğru büyük akınlar olmuştur. Fakat bu geçici hareketler, yarımadanın coğrafî bölgelere ayrılmasında hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Sezostris (Sésostris) istilası[15] bile pek az devam etmiş ve Asya kavimlerinin fatihi Mısırlılar, bu bölgede, Herodot'un belirttiği Nimfî (Nymphi) Anıtı istisna olmak üzere ikâmetleriyle ilgili olarak hiçbir iz bırakmamışlardır.

Anlaşıldığına göre yarımadayı yaklaşık iki eşit bölüme ayıran Halys, yani Kızılırmak nehri yatağı, gerek ırk ve gerek arazi bakımından bu bölgenin ilkel bir şekilde genel bölümlere ayrılmasını sağlıyordu. En eski dönemlerde Leucos-Syrie adını alan ve bunların doğu tarafında kalan kısım, bu bölünme ile Küçük Asya'nın bir parçası oluyordu. Kapadokya (Cappadoce), hiç şüphesiz Asur (Assyrie) krallarının yönetimi altında, o zamanlar bir krallık hâlindeydi. Nehrin batı tarafında kalan kısım ise, Pelasglar (Pélasges), Lelegler (Lelegs) ve ara sıra gelerek bir karış yer için çarpışan adaların sakinleri gibi başıboş kavimlerin insafına kalmış hâldeydi. Truva savaşından sonra Yunanlıların akını, düzenli bir şekilde devam eder. Zengin ve büyük İyonyalıların sömürgeleri, doğu kıyılarına yerleşirler. O sırada İran hükümdarı, sınır oluşturan nehrin havzasında ilerleyerek Yunanlılarla boy ölçüşmeden önce Lidya (Lydie) kralları ile savaşır. İşte milâttan önce V. ve VI. yüzyıllarda, bu dönemden itibaren oldukça kalıcı bir şekil ortaya koyan Küçük Asya'nın coğrafî bölümleri hakkında yeterli belgeler elde edebiliyoruz. Bu bölümler, sayıları yirmi dörde varan Pontique Asiatique adlarında önce iki büyük sahaya bölünerek, kuzeyden güneye doğru konumları bakımından aşağıda olduğu gibi yirmi dörde ayrılırlar:

---

[15] Hérodote, II. Kitap, bölüm 102.

(s.18) **Kuzeydekiler**

Bitinya.....La Bithinie

Paflagonya.....La Paphlagonie

Pont..... Le Pont

Honoriya.....L'Honoriade

Hellenopont.....L'Hellénopont

Pont Polemoniyak.....Le Pont Polémoniaque

Bunlardan son üçü kuzeyden ayrılmıştır.

Batıdakiler

İki Misya.....Les Deux Mysies

Truva Ülkesi ..... La Troade

Eolya.....L'Aeolide

İyonya.....L'İonie

Dorya..... La Doride

Karya..... La Carie

Güneydekiler

Likya.....La Lycie

Pamfilya.....La Pamphylie

Taşlık Kilikya.....La Cilicie Trachée

Ziraî Kilikya.....La Cilicie Champêtre

Ortadakiler

Galatya.....La Galatie

Frigya Epiktet.....La Phrygie èpictéte

Büyük Frigya..... La grande Phrygie

İsaurya.....L'Isaurie

Doğudakiler

Kapadokya.....La Cappadoce

I. Armeniya..... L'Armenie 1 re

II. Armeniya ……..L'Armenie 2 e

(s.19) Romalılar, Toros Dağlarının öte tarafını beri tarafından ayırt ederek bu sıra dağların kuzeyinde kalan bütün yerlere Asıl Asya adını verirlerdi. Bu parça Fethiye (Telmissus) körfezinden[16] başlayarak İstanbul boğazının başlangıcındaki Tinyalılar (Thyniens) yarımadasında son bulurdu[17].

Agrippa, bu Asıl Asya'yı iki bölgeye ayırdı; birinci sınır olmak üzere doğuda, Frigya ve Likonya'yı, batıda Ege (Égée) denizini, güneyde Mısır'ı[18] ve kuzeyde Paflagonya'yı gösteriyor. Bu alanı yüz yetmiş bin adım boyunda ve üç yüz bin adım eninde var sayıyordu. Asıl Asya'nın ikinci bölgenin sınırı için doğuda Küçük Armeniya'yı, batıda Frigya, Likonya ve Pamfilya'yı[19], kuzeyde Pont şehirlerini ve güneyde Pamfilya denizini gösteriyordu. Bunun boyunu beş yüz altmış bin, enini üç yüz yirmi beş bin adım var sayıyordu. Yunanlılar, İyonya ve Asya'nın kırlarını ülkenin kalbi olarak görüyorlar ve bu bölümün bir parçası kabul ediyorlardı.

Dinî kitapların söz ettiği Asya'nın Yedi Kilisesi de bunun içinde bulunuyordu. Asya'nın sahibi Dârâ (Darius) bu yarımadayı dörde ayırdı ve bunlara birer kabile yerleştirdi. Herodot[20] bu yönetimlerin çeşitli bölümlerini ifade eder. Bunları, sahalardan söz ederken söyleyeceğiz.

BEŞİNCİ BÖLÜM
Roma İdaresi

Roma hâkimiyetinin Asya'da kurulması ile bu bölge, iki *diocèses* ya da yönetime (s.20) ayrılarak bunların her birinde birer mahkeme açılmıştı. Strabon bu ayrımın coğrafyada ortaya çıkardığı karışıklıktan şikâyet eder ve sahaların artık kendi sınırları içinde kalamayarak fatihlerin keyfine göre değiştirildiklerini söyler. Güneyde Katakekomene (Catacécaumène)'den Toros Dağlarına kadar uzanan memleketler, birbirine o derece karıştırılmıştı ki bunlardan Frigya'ya, Lidya'ya, Karya'ya ya da Misya'ya ait olanları doğru olarak ayırt etmek çok zorlaşmıştı. Buna sebep, Romalıların bu bölümlere ayırmada, toplumların çekişmelerini dikkate almamış olmalarıydı. Ancak adlî bakımdan yaptıkları taksimde, her birinin belli başlı

---

[16] Pline, V. Kitap, bölüm 27.
[17] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[18] Pline birkaç satır yukarıda sınıra Fethiye (Telmissus)'den başlıyordu.
[19] Burada güney sahaları asıl Asya'nın bölümlerinden sayılmıyor. O hâlde Mısır kelimesinde bir hata olduğunu varsaymak haklı olsa gerektir.
[20] Hérodote, III. Kitap, s.89.

bir şehrinde, hâkimlerin topladıkları bir mahkeme vardı[21]. Bu konuda bize değerli belgeler vermiş olan yazar Pline'in adı geçen sahaların taksimine ait ayrıntılı bilgilerinden faydalanacağız. Bununla beraber bu yazar, terimlerinde belli bir metot takip etmiyor ve bu idarelerden bazılarının yönetim merkezini söylemeden geçiyor. Bunların listesini, yazarın kaydettiği şekilde veriyoruz[22]:

Kibyratis (Cibyratique) - Merkezi Frigya şehri olan Kibyra (Cibyra)'dır. Bunun yirmi beş küçük yerleşim birimi vardır.

Synnada (Synnadique) - Merkezi Şuhut (Synnada)'dur; bunun yönetim alanı içinde altısı belli olmak üzere yirmi bir çeşit halk vardır[23].

Apameya (Apaméenne) - Merkezi Frigya'nın Dinar (Apamée) şehridir. Bu merkez, adları belli altı şehir ile pek ünlü olmadıklarından dolayı adları söylenmemiş olan dokuz kasabayı kapsar.

Halikarnas (Halicarnasse) - Merkezi Bodrum (Halikarnas)'dur. Bunun adlî yönetimi altında bulunan altı şehir, Büyük İskender tarafından kurulmuştur.

Alabanda[24]- Adını merkezi bulunduğu yere veren bir bağımsız şehirdir. Adlî yönetimi altında altı kasaba vardır.

Sardik (Sardique) - Merkezi Sart (Sardes) şehridir. Adlî yönetiminin sınırı (s.21) Bozdağ (Tmolus)dan, Menderes (Méandre)'e kadar varır. On şehri vardır. Pline bunlardan ancak beşini belirtmiştir; diğerleri ise az tanınmıştır.

Likonya (Lycaonie)- Asıl Asya kıt'asına bağlıdır. Sınırları içinde beş millet vardır. Bu sahadan, Galatya'da son bulan bir kısım çıkarılmıştır. Bunun adlî yönetimi altında en ünlüsü Konya (İconium) olmak üzere on dört şehri vardır.

İzmir (Smyrne) - Yönetimi altına, Eolyalılar ve Sipil (Sipyle) Manisalıları (Magnésiens) ile Makedonyalılar (Macédoniens) ve Hirkanyalılar (Hircaniens)ın şehirlerinin çoğunu alır.

Ayaslug (Éphèse) - Yönetimi altında, dokuz farklı millet vardır. Bunlardan Hypoepa şehri, İranlı Diyana (Diane) tapınağıyla ünlü olmuştur.

---

[21] Strabon, XIII, 629.
[22] Pline, V. Kitap.
[23] Pline, V, 29.
[24] Bugün, Aydın'ın Çine İlçesine bağlı Doğanyurt köyüdür (Y.N.).

Edremit (Adramyttium) - Yönetimi altında, bütün Truva sahası vardı. Bu yüzden yönetim sınırları Esepus nehrine kadar uzanırdı.

Bergama (Pergame) - "Asya'nın en ünlü şehri" olan bu yer, yönetimi altında on iki milletle diğer belirli kasabalara sahipti. Pline'nin belirttiği adlî taksimat merkezleri bu sayılanlardır.

Asıl Asya'nın sınırına, yani İstanbul boğazına ulaşmak için, yalnız bir eksik kalıyor ki bu da Pline'in başkentini saymadığı Bitinya (Bithynie) sahasıdır. Ne var ki genç Pline'in o zamanlar bu bölgenin valisi olarak İzmit (Nicomédie)'te bulunduğu düşünülürse, bu eksik böylece tamamlanmış oluyor.

Bu idarî taksimatta eski milletlerin ve eski saha sınırlarının hepsi bir tarafa bırakılarak hareket edildiği görülür.

Bu adlî taksimatın bölünmüşlüğü sebebiyle her sahanın kendine özgü yöneticileri varken Vespasien döneminde Asya'nın bir kısmı ayrılarak Prokonsül Asyası (l'Asie proconsulaire) adıyla bir hükümet oluşturuldu. İmparator Antonin'in bir kanunuyla bu düzenlemenin Asya kavimlerinin isteği üzerine yapıldığı yayınlandı ve o sırada adalar da bu Prokonsüler Asya hükümetine katıldı. Ayaslug (Éphèse) şehri başkent ilan edildi. Bu değişimin, adlî taksimat üzerine bir etkisi olmamıştır. Ancak bütün sahalarda, prokonsül yönetimi artmıştır. (s.22) Alexandre Sévère'in imparatorluğundan önce, her sahanın kendine özgü bir valisi vardı. Bu yüzden Vespasien'den Antonin'e kadarki dönemde, Asya prokonsülünün bütün Asya şehirleri üzerinde genel bir denetimi ve prokonsül şehirleri ile Hellespont[25] adaları üzerinde daha özel bir adlî teşkilat vardı.

Sonradan Asya Piskoposluğu idaresi bu denetime katıldı. Bu siyasî yüksek yönetim, memleketin eski adalet merkezlerinde hiçbir değişim yapmamış ve mülkî mahkemeler, yine görevlerine devam etmişlerdir. Fakat Konstantin döneminde bütün imparatorluk dört Piskoposluğa bölünmüş ve doğu, bu dörtten ancak birini oluşturmuştur. Bu şekilde bir Piskoposluğun yönetimine pek çok şehir girmiştir. Hâlbuki önceleri bir Piskoposluğun, yalnız bir mahkemesi vardı; diğer bir deyişle Piskopos'un Yunanca eş anlamlısı, adliye idi[26].

Büyük Konstantin'in yönetimiyle gerçekleşen sahalara ayırma, Konstantin Porfirogenet dönemine kadar devam etti.

---

[25] Bugünkü Çanakkale boğazıdır (Y.N.).
[26] Strabon, XII, 629.

ALTINCI BÖLÜM
Dairelere (Thèmes) Bölünmüş Küçük Asya

Arazi parçalarına verilmiş olan bu Yunanca *thème* kelimesi "yer" ve "durum" anlamındadır. Adı, sonradan bütün bölgeyi kapsamış olan Anadolu Thème'i ki kısaca "Natolie"ya çevrilmiştir. Doğuya doğru çok fazla uzamıyordu; fakat Bizans İmparatorluğu'nun "Daire/Thème" bölümleri üzerine bir antlaşma bırakmış olan İmparator Konstantin Porfirogenet'in düşündüğü gibi bu Anadolu adı, Bizans'a karşı olan durumu yüzünden verilmiştir. Ancak bu bölge, Mezopotamya'nın ve doğu şehirlerinin batısında yer alır.

1. Anadolu Dairesi (Thème Anatolique)

Anadolu dairesi, beş çeşit milletin yerleşim yeridir. Bu daire, Frigya sahasına ait ufak Mérus şehrinden[27] başlayarak Konya (İconium)'ya kadar uzanır ve Toros yönünde İsauryalılar memleketinde son bulur. Bu saha, soğuk dağları (yani Toroslar) bulunan Likonya (Lycaonie) adıyla da bilinir. Pamfilya (Pamphylie)'nın kuzeyine bakan yamaçları, bunun bir bölümünü oluşturur.

Anadolu dairesinin içi Pisidya (Pisidie) ile Afyonkarahisar (Akroinum)'dan, Emirdağ (Amorium)'a kadar Frigya yönetiminin bir bölümünü kapsar. Karya (Carie) ile Likya (Lycie) yönetimleri, bu dairenin deniz sınırını oluşturur. Bu daire, o hâlde ileride belirtilen sınırlar içindedir:

Obséquium dairesinin sınırı olan Mérus'dan başlayarak uzunluğuna İsaurya Dağlarına kadar gelir.

Enine gelince: solunda Buseller (Bucellaires) dairesinin sınırı ve Kapadokya (Cappadoce) sahasının başlangıcı, sağında İsaurya ile Kibyratis (Cibyrrhoetique) sahasının başı vardır.

Bu daire, önceleri emri altında bulunan milis kuvveti lideriyken sonradan *Patrice* unvanını almış *magister agminum* dedikleri bir yöneticisi bulunan Prokonsül tarafından yönetilir[28]. Aslında daire bölümlere ayrılmamıştı; askerî alan, eli altında belirsiz araziler tutan şehirlere veya

---

[27] Bkz. Hiérocles, *le Synecdème.*

[28] Patrice, Roma İmparatorlarından Konstantin'in verdiği bir unvandır. Ömür boyu taşınan bir rütbedir. Bu unvana sahip olanlar, İmparatorlarının özel danışmanı olurlardı. Prokonsül, Roma dairelerinin bağımsız valilerine verilen lakaptır. Bunlar sınırsız yetkilerle ordu, adalet ve yönetim işlerinin hepsini görürler ve kendi hükümet merkezleri dışında vekilleri aracılığıyla temsil edilirlerdi (Ç.N.).

ilçelere (Préfecture) ayrılmıştı. Anadolu yönetim alanını oluşturan beş millet Frigyalılar, Likonyalılar, İsauryalılar ve Pamfilyalılarla (s.24) Pisidyalılar idi. Roma fetihlerinden önce bu milletler, ya cumhuriyet veya kraliyet yönetimi altındaydılar; Romalılar bunları şehir ve ilçelere böldüler. Şehir yöneticileri, askerî idareyi ve küçük yerleşim birimi yöneticileri de mülkî idâreyi temsil ederlerdi.

2. Armeniya Dairesi (Thème Arméniaque)

Armeniya sınırına yakın olduğu için bu daireye Armeniya adı verilmiştir. Bu daireye bu adın, İmparator Heraklius (Héraclius) tarafından verildiği hakkındaki diğer coğrafyacıların ifadelerini Strabon reddeder. Bu daire, yaklaşık olarak bütün Kapadokya sahasını kapsar.

Kapadokya sahası üçe ayrılır:

I. Malatya (Mélitène)'dan başlayan Kataonya (Cataonie),

II. Toros eteklerine kadar inen ve orta alanı içine alan Toros (Taurique),

III. Başkent olan Kayseri (Césarée)'den başlayarak ta Pont devletinde son bulan sahadır. Bu saha, batıda Kızılırmak (Halys) nehri ve doğuda Malatya ile sınırlanmıştır. Küçük Kapadokya ise Kilikya (Cilicie)'nın bir kısmını içine alırdı ve dört kasabası vardı.

Armeniya dairesinin yedi şehri vardır; bunlar:

Amasya (Amasée), Turhal (İbora), Alaçam (Zalichus), Vezirköprü (Andrapa), Samsun (Aminsus), Niksar (Neocésarée) ile Sinop (Sinope) şehirleridir.

3. Trakyalılar Dairesi (Thèmes des Thraciens)

Bu daire önceleri Asya eyaleti diye adlandırılan Asya Prokonsülü yönetimi altındaki araziyi kapsar. Buna Trakyalılar Dairesi adı verilmesine sebep, Lidya Kralı Alyatte zamanında Avrupa Trakyasının bir kısmı olan Misya (Mysie)'dan birtakım halkın, bu daireye gelerek yerleşmiş olmalarıdır. Bunun yirmi bir şehri vardır ki şunlardır:

(s.25) Efes (Ephèse), İzmir (Smyrne), Sart (Sardes), Milet, Priène[29], Kolofon (Colophon)[30], Akhisar (Thyatire), Bergama (Pergame), Manisa

---

[29] Aydın'ın Söke ilçesinin batısında Güllübahçe köyü yanında bir antik şehir (Y.N.).

[30] İzmir-Değirmendere'nin yanıbaşındaki alçak tepenin üzerinde bulunan bir antik şehir (Y.N.).

(Magnésie), Aydın (Tralles), Pamukkale (Hiérapolis), Kolossai (Colossae)[31], Laodikya (Laodicée), Nyssa, Stratonikeia (Stratonicée), Alabande, Alinda, Mirina (Myrina), Téos, Lébédus, Filadelfiya (Philadelphie)[32].

4. Obseqium Dairesi (Thème Obsequium)

Bu Obseqium adı Yunanca, Bizans saraylarındaki divan kâtibine verilen unvandır[33]. Böylece Obseqium Dairesinin lideri *komt* unvanını taşır.

Bu dairenin sınırları şöyledir: İzmit (Nicomédie)'in Astacénus körfezinden başlayıp, Daskiliyum (Dascylium) yüksek burnundan Sigrene (Sigriains) Dağındaki Tritonos'a ve Marmara adası (Proconnèse)na kadar uzanarak Abydos, Kyzikos (Cyzique)[34] ve Parium'a varır. Buradan İzmit körfezin (Astacénus)den Misyalılar (Mysiens)ın Dagotenyalılar (Dagotthéniens) sahasındaki Uludağ (Olympus)'a, hatta Bitinyalıların yaşamakta oldukları Bursa (Pruse)'ya kadar uzanır.

Güneyde Misyalılar (Mysiens)ın bulunduğu Orhaneli çayı (Rhyndacus)na kadar Uludağ (Olympus)'ın bir kısmıyla Frigyalılarla Rumlar'ın oturduğu Kyzikos (Cyzique) arazisine varır. Bu yöndeki genişliği, Eskişehir (Dorylée)'e ve ünlü Ésope'un vatanı olan Kütahya (Cotyaeum)'ya kadardır. Doğuda Mérus şehrine kadar gider ve batıda Abydos'ta son bulur. Genişliği Adranos çayından Domatère şehrine kadar varır. Bu dairenin hâkimleri yollarla önemli binaların ve kral saraylarının korunmasından sorumluydular. Bu dairede bulunan kavimler, Bitinya ve Frigyalılarla, Truvalı adı da verilen Dardanyalılar (Dardaniens) idi. (s.26) Başlıca şehirleri şunlardır:, İznik (Nicée) başkent, Kütahya (Cotyaeum), Eskişehir (Dorylée), Midaeum, Apamée, Myrlée, Lapseki (Lampsaque), Parium, Kyzikos (Cyzique), Abydos.

5. Optimatum Dairesi (Thème Optimatum)

Bu daireye neden dolayı Optimatum adı verildiği bilinmemektedir. Askerî birlikler, burada düzenli olarak bulundurulmadığı gibi idaresi de hizmetçi (Domestique) unvanını taşıyan ve *Préteur* dedikleri reisten daha aşağı rütbede olan bir memura bırakılmıştır. Buraya yerleşen milletler

---

[31] Archange Michel kilisesiyle ünlüdür.

[32] Bu şehirlerin yerlerinin bugün genel olarak belli olmaları dikkate değerdir.

[33] Ordinis tuendi et honoris causa praeeunt ("Düzenin korunması ve onur nedeniyle yol gösteriyorlar").

[34] Balıkesir ilinde, şimdiki Kapıdağ yarımadasının güney kıyısında önemli bir ilk çağ şehridir. Kalıntıları Erdek ile Bandırma arasındadır (Y.N.)

şunlardır: Bitinyalılar, Tarsiatlar (Tharsiates) ve Frigyalılara komşu olan Tinyalılar (Thyniens)dır.

Ünlü şehirleri şunlardır: İzmit (Nicomédie) başkent, Yalova (Hélénopolis), Karamürsel (Proenetus), Astacus ve Parthenopolis.

Bu Optimatum Dairesini imparator Jüstinyen (Justinien)'in yaptırmış olduğu güzel bir köprüsü bulunan Sakarya (Sangarius) nehri sular. Köprü hâlâ vardır. Bitinya'dan söz ettiğimizde köprüyü de tarif edeceğiz.

6. Buseller Dairesi (Thème des Bucellaires)

Bu daire de, özel bir yer veya ünlü bir milletten adını almamıştır. Fakat askerî birliklerin yiyeceklerini (bugün kullanılan ifadeyle tahıl ve ekmek) taşımakla yükümlü sıradan işçilerin adıyla adlandırılmıştır. *Bucellus* diye, ufak ve yassı bir tür ekmeğe derler. Bu ekmeği koruyana da *Cellarius* denilir. Bu dairede oturan halk, Maryandinyalılar (Maryandiniens) ile Galatlar (Galates)dır. Sınırı; Mudurnu (Modrena) şehrinden başlayarak Optimatum dairesi ile birleşir ve Ankara (Ancyre) şehrine doğru çıkarak oradan (s.27) Kapadokya sahasına ve Saniana kalesine kadar uzanır. Bu dairede, tamamen Galatlar yerleşmiştir. Frank göçmeni olan bu Galatlar, Zipoetès'in oğlu ve Bergama ile İzmit kralı Attal (Attale)'ın zamanında Asya'ya gelmişlerdir. Bunlar bu daireyi Pont sahasına ve Ereğli (Héraclée) şehriyle Bartın çayı (Parthénius)na kadar işgal etmişlerdi. Arazi bakımından bunlar, Kızılırmak (Halys) nehrine kadar genişlerler.

Bu dairenin şehirleri şunlardır: Galatların başkenti olan Ankara (Ancyre), Maryandinyalılar (Maryandiniens)ın başkenti olan Bolu (Claudiopolis), Ereğli (Héraclée), Hypius üzerindeki Pruse ve Teium. Buralarda oturanlar Galatlarla Bitinyalılar (Bithyniens) ve Maryandinyalılardır.

7. Paflagonya Dairesi (Thème de Paphlagonie)

Antik dönemde Paflagonyalılara en kaba adamlar olarak bakılır, bütün kavimlerin en arsız ve nefret edileni sayılırlardı. Bununla beraber Homeros bunları Priam'ın yardımına gelen kavimler arasında sayıyor. Daha o zamanlar Paflagonya, katır cinsinin iyiliği ile ünlüydü. Paflagonyalılar, Mısırlı bir ırk olarak buraya adını veren Paflagon (Paphlagon)'un babası ve bu bölgede ilk defa yerleşen Phinée tarafından getirildiklerini iddia ederlerdi.

Başlıca şehirleri şunlardır: Amasra (Amastra), Sinop (Sinope) ve Teium[35]'dur. Paflagonya'nın doğu sınırında Kızılırmak ve batı sınırında ise Filyos (Billoeus) vardır.

8. Kaldia Dairesi (Thème Chaldia)

Bu daire, Kalde (Chaldée)'den gelen eski İranlılar tarafından böyle adlandırılmıştır. Başkenti Trabzon (Trébizonde)'dur. Ksenofon (Xénophon), buranın bir Yunan şehri olduğunu söyler. Celtzéneler, Syspèritler ve Goezanumlar, *Krallar* (s.28) *Kitabı*nın dördüncüsünde belirtilen adların işaret ettiği yönüyle, Küçük Ermenistan (l'Arménie Mineure) da bu dairenin içindedir. Asurlular, Samarie halkını esir ettikleri zaman, Goezanum nehri yakınına taşıdılar. Dairenin, eski İranlılar tarafından Kaldia (Chaldée) diye adlandırılmasının nedeni, asıl vatanları olan Keldanî (Chaldéen)'nin unutulmaması içindir[36].

9. Sebaste Dairesi (Thème de Sébaste)

Bu Sebaste Dairesi Küçük Armeniya'dan başlar. Sébaste adını Sezar (César)'dan, Asya'nın pek çok şehirlerine şeref veren aynı kelimeden almıştır. Bu dairenin ne şehirleri ve ne de sınırları hakkında bir bilgi vardır.

10. Likandus Dairesi (Thème de Lycandus)

Bu Likandus Dairesi, ancak imparator Léon döneminde daireler ve şehirler arasında sayılmaya başlamıştır. Ondan önce, şehirde hiç halk yoktu. Likandus gibi İzamondus ve bütün Armeniya sınır boyu da böyleydi. Bir gün Ermenice Azotus adında Loecastria'nın damadı, dev gibi çok iri, gösterişli bir Ermenî, dost veya sığınmacı olarak imparator Léon'a geldi ve *praefectus agminis* unvanını alarak askerî kuvvetler kumandanlığı ile Bulgarlara karşı savaşmaya gitti; fakat imparatorun güvenilir adamı olan Théodose ile beraber yenildi ve ortalıktan kayboldu.

Bu Ermenînin yanında Mélias adında bir dostu vardı. Bu adam savaştan sağ kurtuldu ve serseri yaratılışlı olduğu için başına birtakım Ermenîleri toplayarak Likandus'u ele geçirmeye gitti. Bunda da başarılı olarak kalesini kurdu ve şehrin yıkıntılarını onardı. Eski hâlinde ve tekrar kurulan memleket, Ermenîlere verildi. Çok verimli (s.29) ve hayret verici otlaklar bulunduğu için daireler arasına katıldı. Mélias'ın dikkat ve yardımlarıyla en güzel otlaklardan biri oldu. Şehrin asıl adı

---

[35] Diğer dairelerde de söz edilmiştir.

[36] Mezopotamyanın dokuzuncu dairesiyle onuncu Colonea dairesi yarımadanın bölümleri içinde olamaz.

Erımenîlerinkidir. Söylentiye göre İmparator Jüstinyen (Justinien) Küçük Asya şehirlerini gezdiği sırada Likandus'a da gitti. Şehrin hâkimi olan adam, hayvan varlığı bakımından o kadar zengindi ki İmparator Jüstinyen'e bağlılığının ifadesi olarak her bir sürüsü çeşitli renk ve cinsten biner adetlik on sürü dişi koyun sundu. Bunların bini siyah, bini beyaz, bini boz, bini alaca, bini kırmızımsı siyah, bini gelincik renkli, bini sarımtırak, bini siyah benekli, bini kırmızı ve Yunanlıların ünlü altın post dedikleri altın renkli idi. İmparator bunları sevinçle kabul etti ve Likandus'un kapısına kelime oyunlu bir de yazı koydurdu.

Yunanlı yazar, Likandus Dairesinin ünlü şehirleri hakkında bir şey demiyor.

11. Selevkiya Dairesi (Thème de Séleucie)

Selevkiya Dairesi batıda Toros Dağları ve doğuda Kilikya (Cilicie)'nın kıyı şehirlerinin bulunduğu dağ ile sınırlı İsaurya (İsaurie)'nın bir parçasıdır. Başlıcà şehirleri şunlardır: Silifke (Séleucie). Korykus (Corycus), safran yetişen ova ile Corycus şehri arasındaki Soli, Ege (Aegée), Pompéipolis şehirleri ile yakınında azizlerden Paul'ün vatanı Tarsus (Tarse) şehri bulunan ve adı, aynı adı taşıyan körfezden alınmış Afrodisyas (Aphrodisias) şehirleridir. Selevkiya (Silifke), önceleri ne bir daire adına ve ne de merkezliğine sahipti; burası bir kale ile bir de Tarsus'a hâkim olan Müslümanlar (Sarrasins)ın[37] saldırısını gözetlemek için yapılmış bir kulübeden ibaretti. Fakat ülkelerinin sınırını genişleten İmparator Romanus, bu noktayı bir yönetim merkezi yaptı. Bu şehir adını, kurucusu olan Séleucue Nicanor'dan almıştır. Bu yöre, Décapole adı ile de anıldı. Çünkü Selevkiya'dan başka aşağıda adları anılan on şehri daha vardı:

(s.30) Ermenek (Germanicopolis), Titiopolis[38], Dométiopolis, Zénopolis[39], Néapolis, Claudiopolis, İrenopolis, Kayseri (Césarée), Lauzadus[40], Dalisandus[41]. Bu sonuncu şehirde tapınağın kapısına asılmış olan azizlerden Théodor'un küpeleri vardır.

---

[37] Sarrasin orta çağda Avrupa ve Afrika'yı istila eden Araplara verilen addır (Ç.N.).
[38] Göksu vadisinin yukası böltimünde olduğu düşünülen bir İsaurya şehri (Y.N.)
[39] Ermeŋek ilçesinin, Tepebaşı bucağının kuzeybatı yakınında şimdiki Elmayurdu köyünde bir ilkçağ şehri (Y.N.)
[40] Ermenek yakınlarında Lavza/Kirazlıköy (Y.N.)
[41] Ramsay'e göre Beyşehir-Seydişehir arasında Fasıllar köyü bitişiğinde eski bir şehir (Y.N.)

12. Cibyrrha Dairesi (Thème de Cibyrrha)

Cibyrrha Diresi, Doğu denizi üzerinde Silifke'den başlayarak batıda Milet; İassus'da[42] ve Bargylia körfezinde son bulur. Mausole'nin mezarının bulunduğu Herodot'un vatanı Bargylia'nın Myndus ve Strobelus şehri ve Milas (Mylasa)'ın kurulu bulunduğu Andalılar (Andaniens)a kadar uzanır. Doğuya doğru gittikçe Gökova (Céramique) körfeziyle bu adda olan şehre rastlanır. Kıyının sonunda, Knide (Cnide) şehri vardır. Yine doğuya doğru devam edilince Symé adasına karşı Laryma'nın limanı olan Ödemiş (Oedemus) körfezine gelinir. Buranın deniz tarafı, tersanelere sahip olan Rodoslular (Rhodiens)a aittir. Öteki taraftan gelinince ünlü Fethiye (Telmissus) şehrine uğranır. Bundan sonra, ressam Protogéne'in vatanı olan Ksantus (Xanthus) ile Patara (Patare)'ya ve sonra Lycie (Likya)'nın adından anlaşılacağı üzere, güzel kokular yayan ve cesedinden hâlâ nefis kokular gelen mutlu Saint Nicolas'nın memleketi olan Demre (Myra) şehrine gelinir[43]. Orada Feniks (Phoenix) nehriyle aynı adı alan şehir ve Faselis (Phaselis) adıyla bilinen şehirle Attale Philadelphe tarafından kurulmuş olan Antalya (Attalia) şehri görünür.

Bunlardan sonra Sylaeum ile Perge (Perga) adlı ünlü şehri ve Lacédémon'un sömürgesi olan Selgé korsanlarının yeri Sidé şehri vardır.

Yola devam edilince Anamur (Anemurium) kalesi ve dağıyla Antioche ve (s.31) bu dairenin hiç şöhreti yokken halk deyişiyle ad aldığı Cibyrrha'ya gelinir. Sonra aynı addaki nehirle anılan küçük Selinus[44] şehri ve bunu izleyerek asıl Silifke (Selevkiye)'nin eski limanı gelir. İşte bunlar Cibyrrha valisine bağlı olan şehirlerdir. İçte Trakyalılar Dairesi sınırı üzerinde Cibyrrha Dairesi Milet'den başlayarak Stratonikeia (Stratonicée)'ya geçer; Pysie'nin Moğola adı verilen şehrinden Haghia sahası ile Tauropolis'i dolaşır. Buradan Tlos ile Oenoanda'ya kadar uzanır. Phileta ve Podalia'ya dolaşarak İsaurlar (İsaures)ın oturduğu Toros (Taurus) sahası içinde Ağlasun (Sagalassus)'a ulaşır. Halkı imparatorlara karşı çoğunlukla itaatsizlik ve isyan etmiş olan Cibyrrha Dairesi havzası işte bu şekilde tarif edildiği gibidir. Kuzeye ve güneye yönelerek Yunanca Delta (Δ) harfine benzer üçgen şeklinde Rodos (Rhodes) adası bu dairenin yakınındadır. Bu adaya Mora yarımadası (Péloponnèse)ndan gelmiş olan ve

---

[42] Muğla ili, Milas ilçesine bağlı Kıyıkışlacık köyünün yerinde bir şehir (Y.N.).

[43] Cesetleri güzel koku yayan azizlere, Myrobletés adı verilirdi. Bu Demre (Myra) şehri hakkında bir tür cinas vardır.

[44] Antalya-Gazipaşa (Y.N.).

ırk olarak Herkül (Hercule)'e dayandığını iddia eden bir Dor kolonisi tarafından yerleşilmiştir.

Küçük Asya'nın Osmanlı Yönetimi Altındaki İdarî Bölümleri

Bizans İmparatorluğunun yıkılışından sonra Selçuklu beyleri değişik şehirleri bölerek her biri kendine düşen paya adını verdi. Bugün Türkler tarafından kullanılan adlar bunlardır ve eski bölümler bugünkü[45] paşalıklara oranla pek az kalmıştır. Her bir arazi bölümü *sancak* adını taşır.

Bursa sancağı, Osman Gazi tarafından Hüdâvendigâr diye adlandırılmıştı. Anadolu'nun bugünkü bölümleri aşağıda ifade edildiği şekildedir:

Bitinya (La Bithynie) - Hüdâvendigâr Sancağı

Misya (La Mysie) - Karesi Sancağı

Lidya (La Lydie) - Saruhan Sancağı

Mayonya (Maeonie) - Aydın Sancağı

(s.32) Karya (Carie) - Menteşe Sancağı

Likya (La Lycie) - Pamfilya (La Pamphylie)-Teke Sancağı

Pisidya (Pisidie) - İsaurya (İsaurie)-Hamid İli Sancağı

Likonya (Lycaonie) - Kapadokya (Cappadoce)-Karaman Sancağı

Kapadokya (Cappadoce) - Konya Sancağı

Frigya (Phryqie) - Germiyan Sancağı

Paflagonya (Paphlagonie) - Kastamonu Sancağı

Pont-Amasya Sancağı

---

[45] Charles Texier'nin Anadolu'yu dolaştığı sıradadır (Y.N.).

YEDİNCİ BÖLÜM
Yarımadaya Genel Bir Bakış

Küçük Asya'nın şekil olarak ortaya koyduğu özelliğe şaşmamak için haritasına bir göz gezdirmek yeterli olur. Yer kürenin hep büyük yarımadaları ile bütün burunları, Ümit burnu, Horn burnu gibi ve örneğin İtalya ile Yunanistan ya da Hindistan yarımadaları hep güney kutbuna doğru yönelirken yalnız Küçük Asya doğudan batıya doğru çıkmıştır.

Bütün kıyıları, genişlik ve doğal durumlarıyla biri diğerine benzemeyen üç denizle yıkanır. Kısacası, bu yarımadanın yer şekilleri, dağlarının uzanış biçimleri ve yönleri, sanki Asya'nın bu parçasını diğer kısımlarından farklı bir yer yapmak için biraraya toplanmışlardır.

Bugün bizim Küçük Asya ya da Anadolu adıyla bildiğimiz bu yarımada, büyük Asya kıt'asının 24 derece 35 dakika ile 55 derece doğu boylamları arasındaki bölümüdür. Osmanlı İmparatorluğuna ait olan kuzey kesimin kıyıları ise 39 dereceye kadar uzanır.

(s.33) Enlem olarak en güney noktası olan Anamur burnu 36[46] derecede ve kuzeyde Sinop noktası ise 42 derece 8 dakikadan geçer. Kuzeyde Karadeniz (Pont-Euxin)[47], İstanbul boğazı ve Marmara denizi (Propontide)ne kıyısı vardır. Adalar denizi (Ege) batı kıyılarını çevreler, güney tarafı ise eskilerin Rodos denizi ya da Kilikya denizi dedikleri Akdeniz ile sınırlıdır.

Küçük Asya'nın doğu sınırları çok değişken ve belirlenmesi zordur. Strabon ve Apollodore'un görüşlerine göre, Samsun (Amisus)'dan İssus'a[48] ya da Samsun'dan İskenderun (Scandéroun)'a bir hayali çizgi çekilince bu çizginin doğu tarafı yarımadadan sayılmaz. O hâlde Trabzon ve çevresi, dışında kalır. Eratosthène'nin hesabına göre bu noktalar arasındaki mesafe üç bin "stade" ve derece ile yedi yüzdür ki beş yüz elli dört kilometre ve sekiz yüz altmış beş metre eder, bu yüzölçümü doğru olmaktan uzaktır.

Yeni coğrafyacılar, Küçük Asya arazisini doğudan Kızılırmak (Halys)'a kadar saydılar. Doğu sınırını Malatya ve Eğin yaylasına kadar

---

[46] 36 derece Ali Suat'ın çevirisinde 39 olarak yer alır (Y.N.).

[47] Karadeniz, Yunan inanışına göre önceleri "Konuk Sevmez" anlamına gelen *Pontos Akseinos* adıyla anılırken, sonraları, özellikle İyon kolonizasyonu sonrasında "Konuk Sever" anlamına gelen *Pontos Eukseinos*'a çevrilmiştir. Bazen yalnızca Pontos olarak adlandırılan Karadeniz'e Kuzey denizi de denilmektedir (Y.N.).

[48] İskenderun körfezi kıyısında ve Yumurtalık'ın kuzeydoğusunda şimdi harabeleri bulunan eski Ayas'tır (Y.N.).

Fırat nehri oluşturur; ondan sonra sınır doğuya dönerek Karadeniz'e ulaşmak için Trabzon'un doğusunda sona erer. Eskilerin Küçük Asya yarımadasının şekli üzerine olan hataları mazur görülür. Zira sadece altmış yıl oluyor ki kumandan Beaufort'un incelemesi sayesinde Küçük Asya'ya, bir derece daha büyütmek üzere gerçek şekli verilebildi. Danville, bu problemdeki güçlüğü anlamış ve çözümünde başarılı olamamıştı. Strabon, Kadıköy (Chalcédoine)'den Sinop'a kadar olan mesafeyi üç bin beş yüz "stade" hesap ediyor ki altı yüz kırk yedi kilometre ve otuz dört metre demektir. Hâlbuki gerçekte bu mesafe, ancak beş yüz yirmi kilometredir. Yine bu kişi Rodos'tan İssus'a kadar olan mesafeyi beş bin "stade" sayar ki beş yüz elli dört kilometre ve sekiz yüz altmış beş metre demek olur. Hâlbuki bu iki noktanın arası yalnız yüz yirmi beş kara milidir. Bununla beraber Amisus ile İssus'un aynı güney enleminde olduklarına tam olarak işaret eder. Eski coğrafyacıların hatası, Likya (Lycie) kıyısındaki kıvrıma dikkat etmemelerinden ve ölçümlerini bu kıyının girinti çıkıntılarını takip ederek yapmalarından ileri gelmiştir.

Yarımadanın genel şekli; yeryüzünün katmanlarının farklı jeolojik zamanlarda (s.34) dağ oluşumu hareketleri görmüş ve geçirmiş olduğuna işaret eder. Bununla beraber, bütün yeryüzünde, yer altındaki mağmanın etkisi de büyük bir pay almıştır. Yine korkunç tahriplerini bugün görmekte olduğumuz depremin etkisine rağmen ve eski geleneklere dayanan bazı jeologların görüşlerinin tersine biz, deniz havzalarında anî deprem sarsıntıları olduğunu söylüyoruz. Bunun gibi İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Cebel-i Tarîk boğazı bizce yapısal elementleri yönüyle şu anki jeolojik zamana aittirler. Hattâ içinde bulunduğumuz jeolojik zamandan beri İstanbul boğazının genişlemekten çok darlaşarak değişime uğradığını açıklarız. Çünkü Rumeli ve Anadolu kıyılarının arazisi, hep denize doğru çıkmış ve eğilmiş *trakit* (trachyt) arazidir. Denizlere gelince, eğer kıyıları üçüncü jeolojik zaman kurallarına uyan değişime uğramadılarsa; bizce havzalarını korumuşlar demektir; bununla alüvyonlardan, yani suların karalara taşıdığı kum, taş, toprak gibi şeyler ve tortulardan söz etmek istiyoruz.

Nehirlerin Alüvyonları

Eski tarihçilerden bazılarının sürdürdükleri gelenekler incelenecek olursa, bazı kıyılarda deniz sularının ilerlemiş veya gerilemiş olduklarını kanıtlayacak örnekler bulmak imkânsız değildir. Fakat bunu desteklemek için her nerede bulunduk ise kalıntıların doğal etkilerini tanıdık. Bu gerçeği açıklamak için Akdeniz kıyılarında oluşmuş birkaç limanı örnek olarak

alacağız. Bu limanlarda çekilme hareketi ve aynı zamanda deniz sularının çekilme sebepleri tam olarak görülür.

Asya kıyısında Kyme (Cymé) limanı Milet ve Pompéipolis ve Afrika kıyısındaki Hippone ve Kartaca (Carthage) limanları, bu kıyılarda alüvyonların hareketini bize gösterecek delillerdir ve diğer yönden bununla nehirlerin ağzından uzakta meydana gelen limanların, gemiler tarafından sürekli olarak uğranıldığını ispatlamış oluruz. Asya ve Afrika'nın bütün nehirlerinin kenarlarında yerleşerek, taşkın zamanlarının etkilerinden bizden daha fazla korunmuş (s.35) olan Babilliler, Mısırlılar ve Asurlular gibi ilk çağ insanları, nehir taşmalarının dışında kalmak için düşünülebilen tedbirlere devamlı olarak girişmişlerdi. Bu yolda yapmış oldukları işler, bizi şaşırtıyor. Eğer bu sahalar üzerinde her gün yapılan incelemeler bize, eski tarihçilerin doğru sözlülüklerini en açık şekilde ortaya koymasaydı ve hatta bunların yapıp bitirmiş oldukları eserleri asıl bulundukları yerde incelemiş olmasaydık, bütün bu şeyleri masal türünden sayacaktık. Eski zamanlarda temiz ve kullanışlı olan İskenderun limanı kıyıları, bugün vebalı bataklıklardan başka bir şey ortaya koymaz[49]. Suların içindeki her türlü madde ve gemi atıklarını getiren dalgaların doğal ve devamlı etkisi, birkaç yüzyıl içinde limanı bu duruma getirmeye yetmiştir.

Eskilerin Ziraî Kilikya (la Cilicie Champêtre) adını verdikleri çok geniş akarsuların biriktirme alanı, en bol ölçüde yapısal maddelerle örtülüdür. Seyhan (Sarus), Ceyhan (Pyramus) ve Tarsus çayı (Cydnus) adlarındaki birçok nehir bu sahayı sulamaya ve alanın genişliğini artırmaya devam etmektedir. Toprakların bu hareketi, eski zamanlardan beri görülmektedir. Adana ile deniz arasındaki yerler o zamandan beri oluşmuş kıyı bataklıklarıdır. Eski zamanlarda kıyıda bulunan Tarsus şehrinin artık gemileri kabul edemez duruma geldiği şöyle dursun, deniz derinlik olarak o kadar doludur ki gemiler Tarsus'tan iki mil mesafede ve Mersin önünde demirlemek zorunda kalırlar. Tarsus'un batısında, Pompéipolis şehrinde bir Roma limanı vardı; bu liman bugün tamamen dolmuştur. Burada tatlı suların kabuk bağlayıcı bir özelliği olduğu, nehirlerin denize ulaştığı bütün kıyılarda görülür. Böylece Pompéiopolis limanı gerçek bir kaya ile dolmuş ve direk gövdeleri ile diğer enkaz, bu yığının içinde çimentoya batırılmış bir hâlde boğulmuştur. Denize çok yüksekten düştüğü için eski zamanda Kataraktas (Catarrhactès) adı verilmiş olan Düden çayı, bu kabuk oluşturma özelliğinden çok fazla ölçüde yararlanmaktadır. Yatağındaki bütün arazi,

---

[49] Charles Texier'nin geziye çıktığı yıllardadır (Y.N.).

hayvan kalıntılarıyla fidanları saran gerçek bir kayalığa dönüşmüş ve onları bir kalker tabakasıyla örtmüştür. Denizden batıya doğru devam ederek gemilerin sığınmasına çok uygun, büyük ve güzel limanları olan Likya (Lycie) sahasına gelinir. Bu limanlar, Marmaris, Fethiye (Macri) ile Demre (Myra) ve Phellus Antiphilo'dur. (s.36) Burada Toros Dağları hemen dik olarak kıyıya hâkim olur ve sular bu limanlara tortu getiremezler.

Denizcilerle coğrafyacıların, Akdeniz'in kuzey kıyılarında bu kadar güzel limanlar olduğu hâlde Afrika kıyısında bu ada yakışır hiçbir nokta bulunmamasının sebebini soruşturduklarını çok kere duyduk. Bunun gerçek sebebi şudur: Afrika kıt'ası da aslında Asya gibi engebeliydi. Fakat özellikle bir zorlayıcı sebep olan tortulanma etkisi altında kuzey rüzgârlarının senede sekiz ay bu kıyıya doğru esmesi, bütün kumları kıyılara yığmış ve oraları doldurmuştur. Bu şekilde liman, körfez, çukur her ne var idiyse hepsi aşama aşama kapanmıştır. Hâlbuki yüksek dağlarla siperlenmiş olan Asya kıyıları, oluştuğu gibi kalmıştır. Kıyıyı izleyerek kuzeyc doğru çıkarsak, herhangi bir yerin yüzünü değiştirmekte tortulanma gücünün en ilginç örneklerini buluruz. Bu da eski zamanların en ünlü bir kıyı şehri olan Milet'tir. Bu şehrin, sadece biri tam tekmil bir savaş donanmasını alacak kadar geniş olmak üzere dört limanı vardı. Milâttan bin yüz yıl önce kurulmuştu ve Büyük İskender zamanında tamamen bir deniz iskelesiydi; fakat Menderes (Méandre) adındaki küçük nehrin ağzında bulunuyordu. Kıvrıla kıvrıla akması terim[50] olan bu küçük nehir, seksen kadar sömürgenin anası olan bu şehri tahrip etmeye yeterli geldi. Burada, unutulduğu görülen dikkat çekici bir olay vardır ki o da Menderes nehrinin büklümleri aslında değişkendir. Sularının yönü iki-üç yıl içinde birkaç defa değişir ve yatağının genel çizgisini büsbütün bırakmaksızın sağa-sola sayısız kopuk menderesler bırakmak suretiyle yeni yataklar oluşturur. Strabon[51], bu nehir hakkındaki incelememize destek olarak İyonyalılar (Ioniens)ın bir âdetinden söz ederken der ki: Anlatıldığına göre Menderes nehri yatağını değiştirip de tarlaları bastığı ve kıyıları yediği zaman zarara uğrayanlar nehir aleyhine dava açar ve kendilerinden alınan vergiyi vermeyerek, onu, para cezası ödemeye mahkûm ettirirlermiş!

Menderes nehri Yenişehir kasabasından itibaren denize kadar gider, sel felaketi sırasında akışı hızlandığı zaman sular kıyıyı azar azar yiyerek hemen her yerde falezler oluşturur. Az bir sarsılma ile bu falezler yıkılır ve

---

[50] Akarsuların kıvrıla kıvrıla akmasına "menderes" denir. Terim, Menderes nehri bu şekilde olduğu için dünya literatürüne aynı adla girmiştir (Y.N.).
[51] Strabon, XII, 580.

sular bir dirsekten girerek toprağı (s.37) azar azar oyar. Bu dalgalı hareket sonra karşı kıyıya çarparak aynı tarzda bir etki yapar ve sular büklümlü bir yatak oluşturarak akışına büsbütün özel bir şekil verir. Fakat suların kıyılardaki faaliyeti aralıksız olduğundan topraklar aşamalı olarak nehrin yatağına sürüklenir, dirseklerini yeni şekilde tekrar oluşturmak üzere toplanır. Çok az eğimli olan vadide suların akış yönüne ters bir yönde dolaştığı ve sürekli olarak değiştiği için tamamen ortaya çıkmayan bükümler yapması az görülen olaylardan değildir. Biraz balçıklı kumdan oluşan yerin doğası, bu yaratılış garibesine uygun olmaktadır. Menderes arazisi, hemen hemen tamamen çayırlar ve ince çimenlerle örtülü olduğundan nehrin geçişi, her görenin dikkatini çekecek ilginç yapıda görüntüler meydana getirmiştir. Bu nehrin yakınında kurulan diğer bir Priène şehri ile aynı addaki körfezin sonunda Héraclée ve Latmus yerleşmeleri de zamanında kıyı kasabaları idiler. Menderes nehri yavaş yavaş buraya da kumlarını taşıyarak Priène ve Milet limanlarını doldurdu ve Latmus körfezinin girişini, bugün Bafa (Oufa-Bafi) adı verilen bir göle çevirerek kapattı. Milet, iki fersah daha kıyıdan içeride kaldı ve önceleri karadan epeyce uzakta bulunan Lade adındaki ada, tortullarla çevrilerek bugün kaybolmuş hâle geldi. Efes (Éphèse) iskelesi de aynı kadere hedef oldu; bunun limanı bugün Aksu (Caystre)'nun birikintileriyle dolmuştur.

Küçük Asya'nın İzmir körfezine dökülen Gediz (Hermus) adındaki diğer bir nehri de Menderes'in Milet'e yaptığını bu şehre yapmaktadır. Bunun taşıdığı çok miktardaki tortu, geniş bir alan oluşturmuş ve bu yerde Menemen kasabası kurulmuştur. Bunun dışında İzmir körfezinin girişinde oluşturduğu toprak şeridi günden güne genişletmektedir. Eğer burada tarama işlemi zamanında yapılmazsa oldukça yakın bir zamanda gemilerin İzmir'e yanaşmaları mümkün olamayacaktır. Hatta İzmir körfezinin de Milet koyu gibi bir zaman sonra göl hâline geleceğinden emin olmalıdır.

İzmir körfezinin dışında kuzeye doğru ticaret limanı olan Kyme (Cymé) adında ünlü bir şehir daha vardı. Bakırçay (Caïque)'ın tortulları bu kıyıyı o kadar değiştirdi ki eskisinin bugün aranması boşuna uğraştır. Eski limanın taşları bir fersah kadar (s.38) içeride ve yerlilerin "Tuzla Kazlı" adını verdikleri bir bataklığın ortasındaki arazi içinde görülür. Bu inceleme yapılmadan önce eski dünyanın izlerini bulmak için coğrafyacıların ne tereddütler içinde kaldıkları, bu değişimden anlaşılır. Yataklarını değiştirerek birbirine karışmış olan Truva arazisi suları, kılavuzlarımızı bir hayli zor problemle karşı karşıya getirmişti.

Nil nehrinin deltası en güzel örnek olmak üzere, Afrika kıyısında çok geniş arazi meydana getiren tortulların açık hareketi, aynı şekilde Küçük

Asya'nın kuzey kıyılarında da vardır. Bu bölgeye en çok hâkim olan kuzey ve kuzeybatı rüzgârları, ne kadar küçük olursa olsun, bütün ırmakların kumlarını taşıyarak, kıyılara ata ata en ufak bir yarığı bile yeşillik hâline getirmiştir. Bir de karşısındaki kıyıya bakılırsa, Kırım yarımadasının Sivastopol, Balaklava ve çok sayıda başka güzel limanları görülür. Asya kıyısında ise açık deniz rüzgârlarından kıyılarını saklayabilmiş olan sadece Sinop limanı kum hücumlarından korunmuştur. Marmara denizi (Propontide)nin içindeki örnekler ise bunlardan aşağı değildir. Şöyle ki; Trakya'nın bütün kıyılarında hiçbir liman yoktur. Ancak karşı kıyıdaki Kyzikos (Cyzique) limanı bütün bir donanmayı içine alacak kadar büyüktür. Aynı kuralı Akdeniz'in güney kıyılarında da takip edersek Oran koyu istisna olmak üzere her yerde yanaşılabilecek yerler buluruz. Hâlbuki, kuzey kıyılarında Sipezzia, Gênes, ve Villefranche, Toulon, Marsilya (Marseille) ile Cebelitarık'a kadar daha başka limanlar bulunur. Bunlar elbetteki rastlantı türünden değildir.

Küçük Asya'nın batı yakası pek bozuk olduğundan iki türden birini veya diğerini ortaya koyar, yani ya İzmir, İassus ve Bodrum (Halikarnas) gibi geniş ve derin körfezler ya da körfez iken Latmus ve Kyme (Cymé) gibi dolmuş yerlerdir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Küçük Asya'yı Denizden Dolaşma - Kuzey Kıyıları

Yarımadanın şu andaki şeklini oluşturmuş olan sebepleri açıkladıktan sonra kıyıların (s.39) çevre çizgilerini dolaşarak açıklamamızın ne dereceye kadar doğru olduğunu göreceğiz.

Yaklaşık olarak 37 derece[52] 20 dakika boylam ile eş yükselti eğrisinin başında Karadeniz'in son noktasını oluşturan Trabzon, kıyının yanaşılacak durumdaki ilk noktasını gösterir. Birkaç volkanik kayayla denize akmış lav izleri, altıncı yüzyılda bir dalgakıran görevi gördüyse de bugün yıkılmıştır. Gemiler Platana koyuna girerek batı ve kuzeybatı rüzgârlarından korunur. Fakat Trabzon'un asıl tek limanı, gemicilerin Ksenofon (Xénophon)'un döneminde olduğu gibi kayıklarını çekme alışkanlığının devam ettiği kıyıdır. Bu noktada kıyı, kuzeye doğru kıvrılarak biraz bozulur. Arazi, burada yüksek ve dikine iniş olduğu hâlde bazı yeşil vadilere girişler açar; sonra azar azar yassılaşarak Yeşilırmak'ın tortullarına kadar gelir.

---

[52] Ali Suat'ın çevirisinde 37 derece, 35 derece olarak geçer (Y.N.).

Nehirlerin aşağı havzalarını oluşturan ovanın tamamı alçak ve bataklıktır. Bu kumsal çıkıntı ile Yeşilırmak[53] nehrinin deltası, Samsun koyunun son iki noktasını oluşturur ki burası eski zamanların genişliğini çok abarttıkları Amisus körfezi üzerindedir. Burası kuzeyin en sivri ve bütün kıyının en girintili noktasıdır. Bundan sonra Amisus koyunu hemen takip eden, daha geniş ve o koy kadar derin diğer bir körfez gelir. Bu körfez, batı yönünde pek sivri Boztepe burnu adındaki kayalık bir yarımada ile bütün kıyının bir tek limanı olan Sinop'un güzel koyudur.

Sinop'tan başlayarak Karadeniz Ereğlisine kadar kıyı, güneye kıvrılarak bir yay yapar. Eski adı Carambis olan Kerempe burnu, bu eş yükselti eğrisinin en çıkık noktasıdır. Ondan sonra Amasra (Amassera) ve az sivri bir yarımadacıkla eskiden Héraclée adı verilen Karadeniz Ereğlisi limanı gelir.

Bunu da geçince kıyı iç tarafa doğru bir eş yükselti eğrisi oluşturur, yani iç bükey tarafı kuzeye doğru döner. Kuzeyin bütün fırtınalarına açık bulunan böyle bir denize körfez adını vermekte tereddüt ediliyor. Burada demir atılacak hiçbir yer yoktur. Önceleri derin olan bu koyu Sakarya ve Milan (Hypius) adlarındaki iki nehir doldurmuş ve zamanında su altında bulunan yerleri, bugün otlak hâline çevirmiştir. Buradan itibaren kara gittikçe yükselmeye başlayarak gitgide kayalık hâlini alır ve İstanbul boğazına kadar böyle devam ederek orada Avrupa ve Asya'nın Kyaneai (Cyanées) adalarına rastlanır. Bunlar sürekli olarak dalgalarla karşı karşıya kalan pek yalçın birtakım küçük adalar topluluğudur. Çevredeki (s.40) iki kıyı gibi bunların oluşumları da volkaniktir; yapıları çok değişiktir. İçinde bazen *trakit* (trachytes) ve *piroksen* (pyroxène) ile yanardağ külü tabakaları ve *kalsedon* (chalcédoine) kırıntıları görülür.

Çizgilerinin düzlüğü ve bozuk olmaması dolayısıyla yüzleri kuzeye dönük diğer kıt'alara benzediği daha önce açıklanan Küçük Asya'nın kuzey kıyısı yukarıda tanımlandığı gibidir.

"Bosfor (Bosphore)" ya da İstanbul boğazı, iki denizin ilginç bir kanalı olan bu şaşılacak boğaz çevresinde yaşayan komşu milletler için oluşum açısından hayrete düşüren bir yer olmuş ve bunun varlığı orada yaratılışın olağanüstü olayları oluyor düçüncesini akla getirmiştir. Altı mil boyunda güzel bir liman görüntüsü veren bu boğaz, iniltili dalgalarıyla Avrupa ve Asya kıyılarını boylu boyunca yalayarak kıyılarda birikinti oluşmasına engel olur. Akıntısı sağ tarafından Haliç limanına girerek

---

[53] Yeşilırmak, eserin aslında Kızılırmak diye geçer (Y.N.).

Cyndaris ve Barbyzes'in sürekli olarak getirdiği kumları kaldırarak birikmesini engeller. Asya kıyısı burada görüntüsünü değiştirir. Alanı ancak Afrika'nın büyük gölleri kadar olan Marmara denizi, kıyılara o kadar kuvvetli etki yapamaz. Gördüğümüz o İzmit (Nicomédie), Gemlik (Cius) ve Mudanya (Moudania) gibi büyük körfezler karaya doğru girerek ilk dönemlerdeki gibi suların taşıdığı bütün madde ve yıkıntılardan arınmış ve el değmemiş bir hâlde kalmışlardır. Büyük bir mermer taşı olan Marmara adası, bu denize bir farklılık verir; kıyının gölgeli ormanları sürekli olarak saf dalgalara yeşil renklerini yansıtırlar.

Çanakkale (Dardanelles) kıyıları görüntü açısından kayda değer hiçbir özellik göstermez. İstanbul boğazının hızlı akışı Marmara'da şiddetini kaybederek Karadeniz'in suları sakin bir şekilde Çanakkale boğazı (Hellespont)na yaslanırlar. Çanakkale'nin Anadolu kıyısı alçak ve az engebelidir. Boğazın girişini gösteren Sigeia (Sigée) burnuyla Asya kaleleri arazisi alçak ve hareketsiz yerlerdir. Truva topraklarının görüntüsü de böyledir. Kaz (İda) Dağı silsilesi kıyıdan uzakta Truva (Troie) ovası denilen geniş araziyi kendisiyle deniz arasında bırakarak yükselir. Bu arazide bugün yaşayan türden de olmak üzere göç etmiş her tür deniz sedeflerine ve hayvan kabuklarına yığınla rastlanır. Kaz Dağından (s.41) inen sular, insanlardan uzun zaman önce burada ikamet ederek pek ünlü olması gereken bu ovayı meydana getirmiş olsalar gerektir.

Tarihte Beşike (Bézica) körfezi adı verilen Truva'nın karşısındaki Ténédos adası açıktan gelen rüzgârların şiddetini keserek gemilerin güvenli bir şekilde kıyıyı bulmalarına yardım eder. Kumsal girintisi ile eski Alexandria Troas küçük limanı eski zamanlarda bilinen tek bir yanaşma noktasıydı ve ondan ötesi gemiler için asla sığınacak yer değildi. Kara burada, Baba burnu adında dağlık bir top oluşturur. Burası Edremit koyunu oluşturan eski Behramkale (Assos) çıkıntısıdır; burada kıyı birden bire doğuya kıvrılır ve hiçbir girinti göstermez. Ancak körfezin sonlarına yaklaşıldığı zaman arazi alçalarak birkaç derenin akmasına yol verir. Bu dağ silsilesi genellikle volkaniktir; yanardağların külleri denize inerek bu kıyıları meydana getirmiştir.

DOKUZUNCU BÖLÜM
Batı Kıyısı

Edremit koyunun diğer kısmı eski şekline pek benzememektedir. Yunanlıların Mosco Nisi, yani Danalar adası adını verdikleri bir grup takım ada kıyının önünü kesen bir oyma gibi olmuştur. Bunların arasına kayıklar ve büyük gemiler sığınırlar. Güneye doğru geldikçe eskiden Pitane ve şimdi Çandarlı denilen Elaitikos Kolpos koyu, Edremit körfezini izler. Burası

Bergama'nın eski limanıydı; eski zamanlardan beri şekil ve yapısını hiç bozmamıştır; fakat bundan sonra gelen yerler, hiç de böyle değildir.

Eskiden Kyme (Cymé) körfezini oluşturan ve üzerinde Myrrhina Néontichos ve Ege (Aegé) şehirleri bulunan bu yerler şekillerini o kadar değiştirmiştir ki (s.42) inceleyen biri için hiçbir tarafında eski bir işaret bulmak mümkün değildir. Alüvyonlar her şeyi değiştirmiştir.

Bugün yine eskisi gibi adlandırılan Foça (Phokia) küçük koylarıyla yeni Foça (Phocée), bu kıyı üzerinde ta İzmir Körfezine kadar tek sığınaktır. Alüvyonlar buralarda etki yapmamış ve deniz derinliğini korumuştur.

İki dağlık nokta İzmir körfezinin girişini gösterir; kuzeydeki, toprağının renginden dolayı Kızılburun ve diğeri eski zamanlarda da dikkat çektiği yönüyle yine toprağının rengine göre Karaburun adlarını almışlardır. Buna Mélas burnu da denir.

İzmir körfezinin girişi kuzeybatıya doğru yönelmiştir; açıkların rüzgârlarından büyük Midilli (Métélin) adasıyla korunmuştur. Kıyının çizgileri kırık ve dolambaçlı bir şekilde önce doğuya kıvrılarak sonra kuzeydoğuya döner. Bu şekilde körfezin suları ancak yerel fırtınalarla coşar ki bu da gemiler için çok fazla tehlikeli sayılmaz. İzmir koyu kuzey kıyısının eski zamanlardan beri ne kadar değişebilmiş olduğu hakkında bir fikir edinmek için, elimizde hiç bilgi yoktur; fakat Gediz (Hermus)'in alüvyonları o kadar boldur ki kıyının sınırlarını değiştirerek karşısına doğru aralıksız ilerlediği yakın gelecekte, görülecek derecede önemlidir. Gediz nehrinin sakin sakin akıp gittiği o geniş ovanın geçmiş dönemlerde İzmir körfezinin bir kolu olduğu bellidir. Bir zamanlar Foça (Phokia) ada şekli gösteriyordu; şu kadar ki bu şekil arazi, tarihin bütün çağlarının çok gerisindeki bir devre ait olması gerekir. Körfezin güney kıyısı da kuzeye oranla çıkıntılıdır. Mélas burnu volkanik taşlar ve siyah lavlardan oluşur; daha uzakta kırmızı şehir anlamındaki Erythrae şehrinin bu adı almasına sebep olan kızıl renkte *trakit* (trachyt) arazi vardır. Körfeze doğru ilerleyince Türklerin İki Kardeş (İkiz Kardeş) adını verdikleri, Fransız gemicilerince bilinen ve Memeler (Mamelles) adını verdikleri düzenli şekilde bir çift sivri tepe görülür. Büyük ve Küçük Urla (Ourlak) adındakiler de içinde olduğu hâlde birtakım adacıklar bu körfezin kıyısı boyunca Küçük Asya'nın en güzel ve en önemli bir koyunu oluşturur. İkiz Kardeşler'in yüksekliğinde güney kıyısını oluşturan bir yarımada (s.43) sıkışık vaziyette küçülerek bir boğaz hâlini alır. Batı kıyısı ise Sakız adası (Chio)nın karşısında sayısız ufak parçalarla çevrili Çeşme koyunu meydana getirir. Boğazın güneyinde eski Teos limanı olan Sığacık koyu, gemiler için bir sığınaktır.

Sığınacak yerler açısından bu kadar zengin bir oluşuma sahip bu yerlere yerleşen Batının aktif ve zeki milletleri, görülmemiş bir medeniyet ve ilerlemeye elbette hızla ulaştılar. Klaros, Kolofon, Lebedus şehirleri bu kıyıları mutlu ve seçilmiş yerleriyle aydınlatıyorlardı. Küçükmenderes (Caystre)'in ağzında kurulmuş olan, yalnız Efes şehri ta ilk kuruluşundan itibaren alüvyonların hücumları ile mücadele etti; denizin sığ kısımları tuzlu birikintileri yuvarlıyorlardı. Attale kralları boş yere dalgalıklar döktürerek nehir sularına hız verdirmeye çalışıyorlardı. Fakat diğer yönden kumlar sürekli olarak yer kazanıyordu. Bundan başka anlaşılmaz bir sır sonucu deniz de öte tarafta kıyıdan kazanarak Orta Çağda Küçükmenderes'in ağzı olan denize kurulmuş bir köprü meydana getirmek gibi görüntüsü ilginç bir şey yapmıştır.

Biraz önce Menderes nehrinin biriktirmelerinden söz etmiştik; tam olarak tortulanma işlemi bu alanda son bulur. Az çıkıntılı olan Arbora burnu eskilerin karşılığını göremedikleri nice araştırmalarından sonra dolmuş olduğu zannedilen Bargylia körfezinin içinde ratladığımız İassus koyunun girişini gösterir. Bu keşif haberi üzerine İngiliz amiralliği Beacon gemisini, ilginç bir şekilde kaybolmuş bu limanın haritasını yapmak üzere gönderdi. Bununla beraber İassus ya da Hassem kalesi körfezine nadir olarak gelen gemiciler, bu Bargylia koyunun uzun süre nasıl bilinmez kaldığını anlamıştır. Çünkü ıssız olan bu yerler, ancak bazı yerli kayıkçıların ziyaretini görmüştü. Hattâ İassus körfezinin bir kısmı olan asıl Bargylia koyunun yüzü de açıklardan görülemeyecek şekilde büyük bir adayla örtülmüştür. Biz de bu körfezi kara yoluyla Halikarnas'dan İassus'a doğru giderken bulduk.

Eski zamanlarda pek ünlü olan ve Triopium Promontorium adını alan Krio burnu, adını yakınındaki adadan alan Kos körfezinin güney dilini oluşturur. Burada çok sayıda girinti ve koy vardır; (s.44) bilinenleri Bodrum ya da Halikarnas'tır. Krio burnunun kıyısı o kadar girintili çıkıntılıdır ki gemiler her tarafında sığınacak yer bulurlar. Symé koyu da böyledir. Buralardaki eski Karyalılar (Cariens) aslında cesur gemici ve korku salan korsanlardılar.

ONUNCU BÖLÜM
Güney Kıyısı

Symé körfezinin sonunda ileri noktaları dik eğimlerle denize inen yüksek bir dağ vardır. Burası bugün yanıbaşındaki bir adayla Barba Nicolo adı verilen aynı addaki yarımadaya kendi adını veren Phoenix Dağıdır. Phoenix Dağları derin ve ilginç bir koya bitişirler ki bunun bugünkü adı Marmaris (Marmarice)'tir. Yaklaşık olarak yuvarlak şekilde olan bu koyun

girişi güneye doğru açılır. Önceleri bir kum şeridiyle karaya bağlanarak bitişen bir ada, açıkların dalgalarının buraya hücumlarını engeller ve adanın solunda büyük gemilerin limana girebileceği derecede derinliği olan bir geçit, o kıyının en emin girişidir. Fakat bu özellik, diğer yönden çok büyük bir sakıncayla dengeyi sağlar ki o da girişe yanaşmış olan bir tek geminin bütün limanı kuşatıp kapayabilmesidir. Bu son zamanlarda Marmaris içine çekilmek tedbirsizliğinde bulunan Osmanlı Donanması; geçidi tutan Mehmet Ali Paşanın bir gemisi tarafından sarılmıştır.

Marmaris'ten sonra zamanında Rodos şövalyelerinin elinde bulunan geniş ve güzel Fethiye körfezi (Macri) açılır. Çok sayıdaki adalar, orasını deniz rüzgârlarının etkisinden korurlar. Şimdi de Şövalyeler adası adı verilen uzun bir ada bu körfezi iki havuza ayırır. Onlardan karaya doğru ilerlemiş olanın kenarında, zamanında Fethiye (Telmissus)[54] şehri bulunan eski Glaucus Sinus noktasıdır. Burada birikintilerin yeni bir görüntüsü olan ilginç bir yeryüzü olayına rastlarız. Şöyle ki burada içeriye (s.45) doğru kilometrelerce mesafe devam eden vadi, birikintilerle tamamen örtülmüştür; fakat mezar, eşya ve yiyecek deposu gibi, zamanında deniz kıyısında bulunan eski eserler de bugün dalgalar altına gömülmüştür.

Bu hareket, deniz sularının yükselmesine bağlanmamalıdır. Çünkü kıyının her yerinde aynı gömülme yoktur. O hâlde yerin orada çökmüş olmasını kabul etmek gerekir. Daha doğuya doğru aynı olayı yine göreceğiz. Hâlbuki Antiphellus'a yakın Wathi limanında bütün eski binalar, kıyıda eski yerlerini olduğu gibi korumuşlardır.

Fethiye (Macri)'den başlayarak Kastellorizo adasına kadar bütün kıyı, denize kadar inen Toros Dağlarının dil veya kenar tepeleri ile girintili çıkıntılı bir şekilde devam eder. Bu çıkıntıların içinde Türklerin *Yedi Burun*, Yunanlıların *Hepta Kavi* ve Fransızların *Sept-Caps* adını verdikleri yeri kaydetmelidir. Bundan sonra Eşen çayı (Xanthus) büyük vadisine gelinir. Bunun ağzında zamanında Patara şehri ve limanı vardı. Bu yerlerin çehresi o kadar değişmiştir ki eski zamanlara ait eserlerin yerlerini belirlemek için birçok problemle karşı karşıya kalınır. Tortulanma Patara (Patare) limanını doldurmuş ve Eşen çayının suları bugün sürekli olarak denizden yer kazanan bir sığlık oluşturmuştur.

Yaklaşık altı mil kadar batıda Romalıların Phoenicus Portus adını verdikleri Kalamaki limanı da gemiler için sâkin ve iyi bir sığınaktır. Bu

---

[54] Telmissus Fethiye'nin eski adıdır. Macri ise orta çağdaki adıdır. (Y.N.).

limanın yabanî ve el değmemiş yeşillikler ortasında durgun bir havuzdan farkı yoktur.

Gemi buraya girince girişi gözden kaybeder. Onun için burasını gemiciler leğene benzetirler; fakat yazık ki burada tatlı su yoktur ve her tarafı tamamen ikamet edilmeyen dağlık alanlardır. Volo ve Okendra adlarında bir grup küçük adalar takımı, Kastellorizo adası merkezde olmak üzere takımın başını oluşturur.

Bu son ada, Kaş (Antiphellus) şehrinin bulunduğu Kaş limanı (Sévédo)nın tam güneyindedir; çok güzel bir koy olan Kaş limanı kayalık bir dil ile ikiye ayrılır. Diğer ufak koy, derin anlamına gelen Vathy limanını oluşturur. Bu liman ancak kayıklar için uygundur. Kaş limanının derinliği, yedi-sekiz kulaç kadardır. Kaş limanını izleyen Hassar koyu güneydoğu rüzgârlarıyla karşı karşıya olduğundan, hiçbir yönden önemli değildir. (s.46) Eskiden Dolichiste adı verilen Kekova (Kakava) adası kadar bile değildir. Bu kayalık ada kıyıdan genişliği bir kilometre bile gelmeyen bir kanal ile ayrılmıştır. Asıl kara ise birçok küçük liman meydana getiren derin giriş çıkışlara bölünmüştür.

Eski adı bilinmeyen Tristomo limanı bu türdendir. Tam bir donanmayı bile alabilecek genişlikte dünyanın en güzel limanlarından biri olan Kekova (Kakava)'nın dibi taştır ve her yerinde derinliği on iki - on beş kulaç kadardır.

Gerek kıyıda, gerek ada üzerinde çok sayıda eski bina görülür ve bunlar Fethiye (Macri) hakkında söylediğimiz doğal olaylarla, yani mezarlar gibi evlerin de su altında kalmasıyla karşı karşıya olduklarından ilginç bir görüntü oluştururlar. Bu çevredeki kıyının seviyesinde hiçbir değişim görülmediğine göre, burada Kekova (Kakava) adasıyla bunu asıl karadan ayıran boğazın içindeki kısmın çökmüş olduğuna karar vermelidir.

Kekova (Kakava) adasının doğusunda bu kıyıların girinti çıkıntıları bir diğer derin koy daha yapar ki, o da eski Demre (Myra) şehrinden uzak olmayan Demre limanı (Andraki)dır. Demre'nin bütün ovası Demeri adındaki bir ırmağın alüvyonlarından meydana gelmiştir.

Finike (Phinéca) koyuna çok sayıda ırmak dökülür. Bunların en ünlüsü, yaşı çok fazla olmadığı anlaşılan geniş bir yığma tepeye yer veren Allagir çayıdır. Çünkü bütün bu alanda eski bir şehir izine hiç rastlanmaz. Buna en yakın bulunan Limyra şehri bile Toros Dağlarının eteklerinde bulunan bağlı tepeler üzerindedir. Bundan sonra Chélidonia burnu, Likya şehrinin güneydoğu kısmını ve kıyının güneye doğru en çok ilerlemiş yerini oluşturur; bundan sonra kıyı birden bire kuzeye döner. Buralar genellikle

taşlık ve kayalıktır. Önemli olarak hiçbir su akışını içermediği hâlde, kırk millik bir mesafede devam ederek Antalya (Adalia) körfezinin batı kısmını oluşturur. Bu kıyı çok sayıda eski yerleşmenin sıralanmış olduğu bir çok küçük çıkıntıyla doludur. Antalya'nın bulunduğu yer, Pamfilya (Pamphylie) kıyısının aynı addaki körfezinin içidir. Seksen kilometreden fazla olan bu kıyının tamamı eskiden Düden çayı (Catarrhactès), Aksu (Cestrus) ve Köprüçay (Eurymédon) adlarındaki üç ırmağın birikintileriyle meydana gelmiştir. Burada birikintilerin (s.47) geriye kalan izleri, kıyının hiçbir yerinde görülmeyecek derecede fark edilir. Yine tatlı suların toplandığı ve depo yaptığı tortulardan oluşmakla beraber bazı yumuşak taş tepeleri istisna edilirse Antalya ile Side arasındaki bütün, parça parça taşınmış toprakların birikmesinden meydana gelmiştir.

Bu alana yerleşen şehirler, hep Toros Dağlarının aşağı tepeleri üzerinde kurulmuştu. Burada kıyı sadece boylu boyuna denizden kazanmakla kalmayarak, Antalya yakınlarındaki Düden (Catarrhactès) sularının sürekli akmasıyla da yer edinir. Bu kıyının çok önemli değişimine delil olmak üzere eski yazarların belirttikleri Capria adında ve Pamfilya'nın göbeğindeki büyük bir gölün bugün bulunamadığını söylemek gerekir. Bu son zamanlarda bizim gibi buraları ziyaret etmiş olanların böyle bir gölün ancak kaybolduğuna karar vermelerine bakılırsa, bunun elbette birikmeler sonucu dolmuş olduğu şüphesizdir.

Nehirlerin ağızları da hissedilecek derecede değişmiştir. Pamfilya ırmakları, Yunan gemileri için donanmaların sığınacakları limanlar konumundaydı. Bugün ise kumların yapmış olduğu setler, sadece kayıklara - ve o da derince sularda olmak üzere- uygundur.

Likya'daki böyle birçok koylar, girintiler ve adacıkların sayısından, bu sahanın korsanlığa ne kadar uygun olduğu anlaşılır. Gerçekte kayalar içinde oyulmuş doğal mağaralar, denize kadar inen geçilmesi imkânsız dağlar, eşkiyalığa en uygun sığınaklardı. Roma birliklerinin korsanlardan nasıl endişe ederek bazen denizi temizlemek için onlarla ne türlü antlaşmalar yaptıklarını, bu yörenin görüntüsü açıklar.

Pamfilya'nın doğu sınırını belirleyen Manavgat çayı (Mélas) da yine ovanın sonundadır. Kıyı buradan itibaren bazen kayalık, bazen de üzeri düzlük bir görüntü alır. Burası Yunanlıların Taşlık Kilikya (Cilicie Trachée) adını verdikleri bir Kilikya sahasıdır. Coğrafyacılar bütün bu kıyıyı Antalya körfezinin bir parçası sayarlar.

Anamur (Anémour) burnuna kadar bütün kıyı boyunca hiçbir koy yoktur; çünkü Antalya'nınki güneybatıya yöneliktir.

Bu yöreyi iyi tanıyan yerli gemiciler, sürekli olarak açık yerde karaya çok yakın bir şekilde yanaşmayı (s.48) âdet edinmişlerdir. Bu şekilde körfeze dolu olarak giren güney rüzgârlarından korunduklarını fark ederler. Fakat buna karşılık geniş bir perde gibi olan dağların sonu -gemici tabirince- rüzgârı geri çevirdiğinden güneyin en kuvvetli kasırgaları, kıyının açığında demirlemiş olan gemileri çok az kazaya uğratır. Hatta Mısır'ın savaş gemilerini, burada açıkta olarak demirlemiş gördük.

Haritaya bakıldığı zaman, Küçük Asya'nın güney kıyısının iki körfezden oluştuğu görülür. Bunlardan biri Antalya ve diğeri Tarsus körfezleridir. İkisinin arasını, en uç noktası Anamur burnu olan geniş bir dağ çıkıntısı ayırır. Bu dağlık alanın bütün doğu kısmı kayalıktır ve bundan dolayı deniz sularıyla karşılaşmasından, birtakım küçük girintiler oluşturur ki bunlar ufak bir ada ile korunmuş Lessau el Kalpé burnuyla liman adını almaya o kadar layık olmayan İlot Provençal noktası arasındadır. Fakat bu ikinci ad, ada değil kıyıdır; çünkü bu noktadan ta İskenderun körfezine kadar Toros Dağlarından gelen çok sayıda akarsuyun oluşturduğu deltaları buluruz ki en ünlüleri Tarsus'taki Tarsus çayı (Cydnus) ve Adana'daki Ceyhan nehri (Sarus) ile Yumurtalık (Ayas)'taki Ceyhan nehri (Pyramus)dir. Çağdaşımız bir yazarın kaydına göre milâdî I. yüzyılda Tarsus şehri aynı zamanda bir liman ve tersane hizmetini gören bir gölün kenarındaydı[55]. Bugün bu gölden hiçbir iz görülmez olmuştur.

Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin oluşturduğu delta, günden güne kıyının çehresini değiştirmektedir. Bu değişim hatta Yunanlılar zamanında da o kadar çok dikkat çekmiş ki günün birinde Kıbrıs denizinin dolacağını görürlermiş ve "Bir gün gelecek nesillerimiz geniş Ceyhan nehrinin asıl topraktan kıyının ayrılmasıyla kutsal Kıbrıs adasına bitiştiğini göreceklerdir." diye gelecekten haber veren ilahî bir söz olarak şöhret bulmuştur[56]. Gerçekte, eskiler bu şekilde bir adayı asıl kıtadan koparıp ayırmak ya da adaları birleştirmek rüyalarında cömert (s.49) idiyseler de bütün bu kıyıda doğru bir şekilde ve gözle görülecek derecede karanın denizden yer kazandığı ve nehirlerin ağızlarında oluşan setlerin tabakalar oluşturarak kendiliklerinden doldukları görülür.

Ceyhan nehri kendi ağzını kum yığınlarıyla tıkadıktan sonra, akış yönünü doğuya çevirerek yeni bir yatak açmış ve Karataş burnu yakınından akmıştır. Kumsalların sığlığından bu kıyıda gemiler demir atacak yer

---

[55] Strabon, XIV, 672.
[56] Strabon, XII, 536.

bulamazlar. Bir de bu kıyıda ve özellikle Tarsus yakınındaki Mersin önünde yanaşmayı kolaylaştıran bir sebep de gemicilerin buralara sürekli olarak safralarını boşaltıp bırakarak yük almaları şeklindeki ilginç âdetleridir. Gerçekte bir Fransız gemicisi tarafından yapılan sondaj işlemi sonucunda denizden yontulmuş taşlar, tuğlalarla birtakım farklı türlerde maddeler gibi bu kıyıyla ilgisi olmayan şeyler çıkarılmıştır. Ceyhan nehrinin eski yatağı geniş ve fakat derinliği az bir deniz alanıyla birleşir; yeni ağzı ise önünde bir delta oluşturmuş durumdadır. Rüzgârlar bu noktada, bazen tepe şeklinde ve bazen de suyun seviyesinde veya altında tabakalar hâlinde kum taşırlar. Ceyhan nehrinin bu iki ağzı bugün Karataş burnunun batısında ve dolayısıyla İskenderun körfezi içindedir.

Önceleri pek güzel bir demir atılacak yer olan Yumurtalık koyu, bugün kumlarla tıkanmıştır.

Bu yörenin deyimiyle *imbat* denilen rüzgâr, nehirlerin taşıdığı kumların bir kısmını buraya getirir. Bugün yalnız İskenderun limanı büyük gemilere uygun durumdadır. Batıda Karataş ve doğuda Hınzır burunları, İskenderun körfezini sınırlarlar. Bu körfez karaya doğru yaklaşık 0 derece 40 dakika, yani kuzeydoğu yönüyle on beş fersah kadar bir derinlikle ilerler. İskenderun şehri bu körfezin doğu kıyısında çok küçük bir koyun güneyindedir. Demir atma işi çevre arazinin açık rüzgârlara engel olmasıyla güvenilirdir. Hınzır burnunda Küçük Asya kıyıları son bulur, buradan aşağısı Suriye sahasına aittir.

Yarımadanın kıyılarına yapılan bu hızlı ziyaret sonucunda arazi kenarlarının yalnız yerbilimlerine ait ve insanlığın yerleşmesinden önceki büyük ve olağanüstü olaylardan değil, daha sonra devam eden birikmelere bağlı değişimle karşı karşıya kaldığı anlaşılıyor.

(s.50) Tarihî devirlerden beri çok sayıda göl, birçok körfez, birikintilerle dolmuş ve oturulabilir arazi hâline gelmişlerdi. Yapılan bir hesaba göre Küçük Asya, Strabon zamanından beri Fransa'nın bir eyaletine eşdeğer ölçüde arazisini genişletmiştir. Buna dayanarak eski coğrafya incelemeleriyle ilgilenecek olanların bu değişime dikkat etmemeleri önemli bir noktadır.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Toros Dağı
Likya (Lycie) Dağları

Küçük Asya yarımadasını diğer Avrupa topraklarından ayıran özelliklerden birisini daha önce açıklamıştık. Fakat bu özelliklerden başka dikkat çeken biri daha vardır ki o da denizin içinden piramit gibi yükselerek

zirvesi iç yaylaları meydana getiren yükseltilerdir. Bu yüksek yerlerin deniz seviyesinden yükseklikleri hiçbir zaman 600 - 800 metreden aşağı düşmez. Bunlar Batı Asya'nın ortalama yüksekliğini oluştururlar. Çünkü Armeniya ve İran kendi sınırları içinde altı yüz metre yükseklikte kalırlar.

İncelenen yerlerin denizden ne kadar yüksek olduğunu ölçme aracı olan barometrenin taşınabilir olanı pek az zaman önce icat edilerek bu sayede başarı kazanılmış ve bunu ilk kullanan gezginlerin getirdikleri kayıtlar önce inanılmaz gibi bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Hatta *Journal des Savants* gazetesinin bir yazarı Erzurum'un Küçük Saint-Bernard kadar yüksek olduğuna şaşıyordu.

Bu metot ile belirlenen yüksekliklerin biri diğerinden birkaç metrelik bir fark gösterse bile yine bugünden bütün bu Asya kıt'asının râkımlarını belirlemek için her (s.51) durumda bir değer elde edilmiş demektir. Denilebilir ki Küçük Asya sıradağlarla çevrelenmiş bir saha değil, belki kendisi yalnız başına bir dağdır ve diğer silsileler ancak onun saçaklarıdır. Gerçekte deniz tarafından bakılınca kıyıları, birtakım kayalık ve uçurum, dağların hemen kesilmiş kalıntıları gibi görünür. Kara tarafından bakılınca da engebeli dağların, yalnızca çıkılması çok kolay tepeler olduğu anlaşılır. Bu sahanın bu şekilde tasvir edilmesi yeni bir şey değildir; çünkü coğrafyacılardan Ératosthène, Toros Dağlarının genişliğini, neredeyse bütün sahaya eşit olarak yayıldığını tahmin eder[57].

Bu oluşumun benzer bir kara parçasının meydana gelmesine pek de uygun olmadığına, eskiler dikkat etmişlerdi. Bu alanda sular pek dağınık, ırmaklar zayıf ve selli, yerlerin eğimi çok dik ve bu eğimli yüzeylerden inen sayısız birikintiler de önceki bölümde tasvir edildiği gibidir.

Asya'nın barometre ile çıkartılan bu topografya şekilleri, çoğunlukla halkının bilgisi dahilinde olmadığından, bunları yalnız göz tahminiyle belirleyerek önlerinde büyük dağlar görürler ki bunlar gerçekte asıl merkezden çıkmış kısımların yamaçlarıdır. İkinci derecedeki bu tepeler, genel tarihî olaylardan birine bağlı olarak birer ad almışlar ve bunların dalgalanmaları, idarî birimlerin ve krallıkların sınırlarını oluşturmuştur. Buna dayanarak yarımadanın incelenmesi sırasında bu dağların tarihçe olduğu kadar coğrafya açısından da tanınmaları önemlidir.

---

[57] Strabon, XI, 490.

Memleketin kıyaslanamaz güzelliği ile bitki zenginliği sayesinde bu saha sürekli olarak seçkin bir yer olacaktır. İnsan akıllı çalışmasının ürününü ve ödülünü, burada yüz kat daha fazla olarak bulacaktır.

Küçük Asya'nın merkezî yaylası, güney tarafından kıyının yükseltilerini takip ederek yarımadanın her tarafına doğru uzanan büyük bir silsile ile kuşatılmıştır. Suriye lehçesinde dağ anlamında olan *Tûr* kelimesinden alarak eskilerin Toros adını verdikleri bu silsile, yine eskiler tarafından en iyi incelenmiş olanlardan birisidir. Onlar bununla bütün Asya'nın coğrafya sisteminin temelini kurmuşlardır.

Toros Dağını Ératosthène, sahayı kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölen bir kemere benzetmiştir. Yunanlılarca bu iki parça, Toros Dağının öte tarafıyla beri tarafı olup (s.52) dağın kendisi ise oturulan toprakların en büyük ve önemli bir noktası kabul ediliyordu. Bunun sonucu olarak Sicilya boğazından geçen, Péloponnèse ve Attika (Attique)'nın güneydeki son noktasına kadar uzanarak ta Rodos (Rhodes) ve yayılmış olan Herkül (Hercule) sütunlarının[58] ortaya çıkışı ve kaynağı düşünülüyordu. Issus körfezinden kuzeye çıkarak Hindistan'daki Imaüs sıra dağlarına ulaşır ve Hint denizine kadar kırk beş bin stade, yani sekiz yüz otuz beş[59] metre mesafeyle devam eder. Fakat bugün bu boylam üzerinde adı birçok yerde değiştiğinden silsileyi tanımakta problemle karşı karşıya olunduğu ifade edilmektedir. Pline[60], bu adların yirmiden fazlasını veriyor. İçlerinde en ünlüleri Imaüs, Paropamisus, Pariadrès ve Caucase (Kafkas) adlarıdır. Strabon ise beş bölüme ayırarak bunlardan İran'ın Zagros Dağını belirtiyor. Ammien Marcelin ile Paul Orose, dağa diğer coğrafyacıların verdiklerine ters olarak beş ad verirler. Ptolémée, bu dağ boyunca yirmi iki kadar ad sayar. Ancak Pomponius Méla'nın en akla uygun dediği yönüyle Yunanlılar bu dağlara Cérauniens Dağları adını verirlerdi.

Bu sahanın coğrafyası iyice incelendiğinden bu yana, bu uzun dağların aynı silsileye ait olmadığı kabul edildi. Ancak eskilere göre bu hep Toros, yani asıl dağlık memleketti. Bu ilişki açısından ifadeleri doğrudur.

---

[58] Bu Herkül sütunları deyimi, eski Yunan mitolojisinde Herkül adındaki kahramanın gösterdiği olağanüstü durumlardan biri, yani Cebel-i Târık boğazının Avrupa tarafındaki Calpe dağıyla Afrika tarfındaki Apilla dağını birbirinden ayırdığı hakkında kullanılır. Bu deyim sonradan bir ilim veya sanatın ulaşabileceği en son noktaya hatırlatma yapmak için kullanılmaktadır (Ç.N.).

[59] Sekiz yüz otuz beş sayısı Ali Suat'ın çevirisinde sekiz yüz otuz sekiz olarak yer alır (Y.N.).

[60] Pline, V. Kitap, s.27.

Bizim ilgilendiğimiz saha açısından Toros Dağı, Asya'nın güneybatısında Likya sahasından, yani Fethiye (Telmisus) körfezine hâkim olan ve bugün Akdağ adını taşıyan Cragus Dağlarından başlar. Massicytus Dağı bunların batısında yükselir ve aynı silsilenin bir kolunu oluşturur. Hemen hemen girilemeyen (s.53) vadiler, bu yüksek yerlerde birbirlerini tam anlamıyla keserler. Bunların en uzun ve en iyi şekillisi, ora halkının Koca Çay adını verdikleri Ksantus (Xanthus) nehridir[61]. Burada oturanların verdikleri coğrafî adların ve buldukları deyimlerin ne kadar belirsiz ve keyfî oldukları dikkate değerdir. Dağlar hemen her yerleşim yerinde adlarını değiştirirler; nehirler ise yatakları boyunca belki on ad alırlar. Bunlar çoğunlukla kayaların ya da suların renklerinden alınma isimlerdir: Ak, kızıl, sarıdağ gibi. Memlekette hiçbir tarihî ad anısız kalmamıştır ve bir köy halkının aynı dağa birkaç ad vermeleri az rastlanan bir şey değildir. Avrupa coğrafyacıları için daha çok belirlenmiş olan tarihî adları mümkün olduğunca akılda tutmak daha tercih edilir. Toros adı bile bugün büsbütün unutulmuş ve silsile içindeki her sıra, her dağ özel bir adla anılır olmuştur.

Akdağ (Cragus)

Eşen çayı (Xanthus) vadisinin batısında, bütün Likya'ya hâkim ve üç bin metre yüksekliğe ulaşan Akdağ büyük kütlesi yükselir. Bunun zirvesi sürekli olarak karla örtülü ve iki taraflı bir yön izleyen kolları kuzeybatı ve güneydoğuya doğrudur. Denizden yüksekliği altı yüz metreden aşağı olmayan bir plato aracılığıyla kuzey tarafından Honaz (Cadmus) Dağı ile birleşir. Batıya doğru Telmissus ya da Macri koyuna hâkim bulunan Massicytus Dağına bitişir ve güney dayanakları Finike Kalidonya (Phinéca Chélidonia) sıralarını oluşturur. Eski coğrafyaya göre bu Likya Dağ grubunu uygun sınıflandırmada eski coğrafyacıların bıraktıkları belgelerin birbiriyle çelişmeleri gibi bazı zorluklarla karşı karşıya kalıyoruz. Örneğin Strabon[62], Pline[63], Sénèque[64], Khimeira (Chimère) Dağını (s.54) Cragus'un içine ya da ona pek yakın bulunan Solyme Dağının yerine koymakta hiç tereddüt etmemişlerdir. Strabon'un tarifine göre Cragus adını Kocaçay'ın doğusunda bulunan dağa vermelidir. Diğer bütün dağlar asıl dağ grubunun farklı uzantılarından başka bir şey değildir. Fethiye (Macri) körfezinin batısında bulunan kısım Rodos adasına aitti. Peraea denilen ve Scylax tarafından *Rodoslular (Rhodiens) memleketi* adı verilen kısım burasıdır.

---

[61] Bu nehrin bugünkü adı Eşen çayıdır (Y.N.).
[62] Strabon, XIV, 665.
[63] Pline, V, 27.
[64] Sénèque, 79.

Daedala adındaki dağ ile şehir Rodoslulara aitti[65]; fakat körfez Likya memleketinin bir kısmını oluştururdu, yani buna Torosların bir kısmı gözüyle bakılırdı. Daedala Dağından sonra, dikine inmiş Anti-Cragus Dağı, bundan sonra sekiz tepesi ve bir beldesiyle Cragus Dağı gelir. Masallardaki Khimeira'nın biri olan dağlar bunlardır.

Bu yer, ağzı deniz kıyısında başlayan Chimaera adındaki bir vadiden, kısa bir mesafede görünür[66]. Strabon'un bu tarifi, doğu kıyıya ulaşması açısından Likya sahasının bütün topraklarını içine alır.

Gerçekte Strabon, bu kıyının uzantısı olan Kalidonyalılar (Chélidoniennes) adalarından söz eder. Bundan başka Olimpus ya da Phoenicus Dağıyla, yine aynı yerde biri pek iyi bilinen ve Faselis (Phasélis)'e yakın Solyma Dağını[67] ve yine o yerde İskender'in birçok problemle geçtiği Climax Dağını tamamen bu sahaya katar. Bunların arasında aynı adla anılır bir de şehir bulunan Massicytus Dağını buluruz[68].

Bu topografik durumu memleketin şekliyle uyuşturmak için çeşitli takımları sınırlandırarak birini diğerine çevirmek zorundayız ve yine Anti-Cragus Dağı Fethiye körfezinin doğusunda yükselerek yedi (s.55) yüksek çıkıntı ile denize iner. Türkçe'de buna bugün Yedi burun adını veriyorlar. Bu saha doğuda Ksantus, yani Kocaçay vadisiyle sınırlıdır. Bunu izleyen, doğu tarafından kısa ve dikine inmiş Finike (Phineca) vadisiyle sınırlı bulunan yer ise, Akdağ adı verilen Massicytus'tur. Bu yer birkaç tepeyi ve özellikle Susuzdağ denilen tepeyi içine alır. Bundan sonra bazen yakınındaki kasabaya bağlı olarak Elmalı Dağ ve bazen de Yalnız Dağ adı verilen Solyma Dağı gelir.

Solyma Dağının doğu yamacı, doğu kıyısıyla son sıranın arasında sınır olan Alagir çayını doğurur. Kısacası, bu vadiyle deniz arasındaki dağlık şerit, Avova burnuyla ikiye ayrılmıştır. Güney kısmı ise aynı adla anılan Olimpus şehri ve dağıdır. Buraya şimdi Tahtalı adını veriyorlar. Çünkü, kereste biçmek için bıçkı yeri vardır.

Zirveleri paralel olarak denize kadar sıralanmış olan kuzey kısmını, kıyıya inen Climax oluşturur. Antalya (Adalia) limanından bu dağların arkasında batan güneşi görmek kadar muhteşem bir görüntü düşünülemez. Dağların her katında ve her tepesinde mavi bir bulut uçar; bu sırada Likya

---

[65] Strabon, XIV, 664.
[66] Strabon, XIV, 665.
[67] Strabon, XIV, 666.
[68] Pline, V, 27.

(Lycie) yüksekliklerine çıkmak için çok büyük bir merdiven gibi görünen Climax dağ sıralarını kolayca saymak mümkündür. İşte bizim düşüncemize göre Cragus ve Anti-Cragus Dağları adını alan dağ grubu bunlardır. Bu ikincinin bu adı almasına sebep, batıdan gelen gemicilere en önce gözükmesidir. Eğer Yunan ve Latin yazarlarının tariflerini alırsak hepsinin Cragus'u daha çok doğuya doğru giden silsileye değil, aksine Likya'ya nispet etmekte görüş birliğine vardıklarını görürüz. Burada kır tanrılarına vakfedilmiş mağaralar vardı. Ovide[69] birbirine komşu olan Cragus ile Xanthus ve Lymira şehirlerini hep bir yerde olarak ifade eder. Pline[70], Cragus'u yalnızca bir burun olarak kaydeder ve Likya içinde Massycitus Dağının yakınına koyar. Bazı coğrafyacıları Cragus adının Kilikya'nın bazı dağlar silsilesine verildiği düşüncesine sevk eden tek sebep, Kilikya'ya bağlı Antakya (Antiochia ad Cragum) şehrinden (s.56) Ptoleme (Ptolémée)'nin bu konudaki açıklamasıdır. Bu teori, o zamanın madalyalarındaki yazılarla desteklenmiştir; fakat Strabon bu konuda açıklama yapar[71]. Bunun yine Cragus diye adlandırılan ve Kilikya kıyısında bulunan gizli bir deniz kayası olduğunu söyler: "Cragus'tan sonra denize yakın kaya her tarafından dik ve uçurumludur." Bu kayda göre bu bir dağ adı değildir. Bochart'a göre Cragus adı Toros kelimesi gibi Samî kökenli ve Suriye lehçesinde "kaya" anlamına gelen "Crac" kelimesinden alınmıştır.

Bütün Likya dağları kütlesi, kalker "alpin", yani ikinci zaman oluşumuna ait kayalardan meydana gelmiştir.

Fethiye (Telmissus) körfezini saran dağların esası yumuşak kalkerdir, bu özelliğinden dolayı ileride söz edeceğimiz eserler ve anıtları kolaylıkla yontmaya muvaffak olmuşlardır. Bu tür konglomera[72] yığınları Likya sahasının bütün çevresini oluşturur. Dağlık alanlar hatta en yüksekleri de tebeşir oluşumlar türündendir. Beyaz kalker cinsinden, dağılmaz ve çoğunlukla balçıklı kalkerdir. Yaşı, içinde bulunan fosillerle belirlenmiştir. Fakat bu fosiller genellikle Likya kıyılarında çok az bulunuyor. Yalnız Tristomo limanıyla Kekova (Kakava) adasında oldukça kuvvetli *nümmülit* (nummulite)[73] oluşumuna rastlanır.

---

[69] Ovide, *Métam,* IX, 645.
[70] Pline, V, 27.
[71] Strabon, XIV, 669.
[72] Kalın, kaba çakıl taşlarının birbirine bir tür çimento aracılığıyla yapışıp bir karışım oluşmasından meydana gelen taş (Ç.N.).
[73] Sıcak iklim denizlerinin üzerinde küçücük delikli sert deniz kabukları içinde bulunan ve bitkilerle hayvanlar arasındaki en ufak ilkel cismi gösteren türden ikinci derece arazi fosilleri (Ç.N.).

Likya Dağlarının en büyük bölümünü oluşturan kalkerler, süt beyazı rengindedir. Yumuşak ve yontması kolay olarak bir metamorfik taşın bütün özelliklerini taşır. Bunda dikkat çekecek bir şey varsa, o da yapışma yerlerinde çoğunlukla uzun boru ve zıvana şeklinde boşluklar olmasıdır. Bazen kırmızı kum dolmuş deliklerdir. Tamamı alüvyonlardan ibaret olan Kocaçay vadisinin yatağında bazı yeşil çakıllardan yığınlar görülür. Bunlar özellikle tatlı su birikintilerinde görülür. Demre (Myra) vadisi de aynı (s.57) jeolojik devirde oluşan ait ve anıtlar için kesmesi kolay beyaz mermerden yapılmıştır. Bu sanatı uygulayarak kayalardan anıt taşları yontmakta İranlılara erişen Likya kavmini buralara getiren neden, kalker dağlarının ve taşlarının bolluğudur.

Bütün bu dağlar, hâlâ bugüne kadar sık ormanlarla kaplıdır. İçinde sel suları aktığından girilmesi zor olan vadilerin güzelliği hiç bozulmamıştır. Ancak bu dağların oluşumundaki yumuşaklık ve özellikle daha sağlam yataklara ek olarak gelmiş olan balçıklı kalker tabakaları, dağlar ve vadilerin oluşumlarını aşama aşama değiştiren çökme ve yıkılma hareketlerinin hiç kesintiye uğramayan sebepleridir. Bunlar, nehirlerde dağılıp kar sularıyla yatağında sürüklenip gelen kaya ve taş parçalarıdır ki üzerinden asırlar geçmesiyle burada Likya memleketinin hemen hemen bütün çevresinde görülen delik deşik büyük tepelerin oluşmasını sağlayan konglomera yığınlarını meydana getirmişlerdir.

Su kenarlarının eski eserleri ya yükseltme veya gömmek tarzında ortaya çıkan bu hissedilmeyen hareket ve faaliyeti hakkında yukarıda birkaç söz söylemiştik. Bu durum Likya'nın hemen her tarafında görülür. Caunus[74] limanı bugün denize dayanan bir tatlı su gölüne dönüşmüş ve eski binaları içeren şehir, kıyıdan üç kilometre geride kalmıştır. Bunların şu andaki seviyesi, toprağın daha sonra yükselmiş olduğunu gösterir. Eski zamanlarda Caunus arazisi sağlığa zararlı bir yer olarak tanınmıştı. Strabon burada oturanların solgun ve hastalıklı renginden söz ederken, espri olsun diye: - hatta ölülerin bile gezip yürüdüğü bu yere, sağlığa zararlı demeye insanın dili varmaz!- der[75].

Likya Dağlarının tamamı, bütün Akdeniz adalarıyla Mora yarımadası (Péloponnèse) kıyılarında görüldüğü üzere tebeşir oluşumuyla aynı döneme aittir. O hâlde buralarda maden hazineleri bulmak ümidi çok zayıftır.

---

[74] Muğla kıyısındaki eski bir şehir. Şimdiki Köyceğiz'in güneyinde Dalyan çayı ağzının batı yanında bir şehir (Y.N.).
[75] Strabon, XIV, 651.

Gerçekte böyle bir şeyden bu çevrede hiç söz edilmemiştir. Daha kuzeyde Libyratis şehrindeki halk, demir işleriyle ünlüydüler; fakat bu madenin pek önem verilecek derecede olmadığı görülmüştür. Bunlar bugün büsbütün unutulmuş ya da tükenmiştir.

(s.58) **Kilikya ve Pamfilya Torosları**

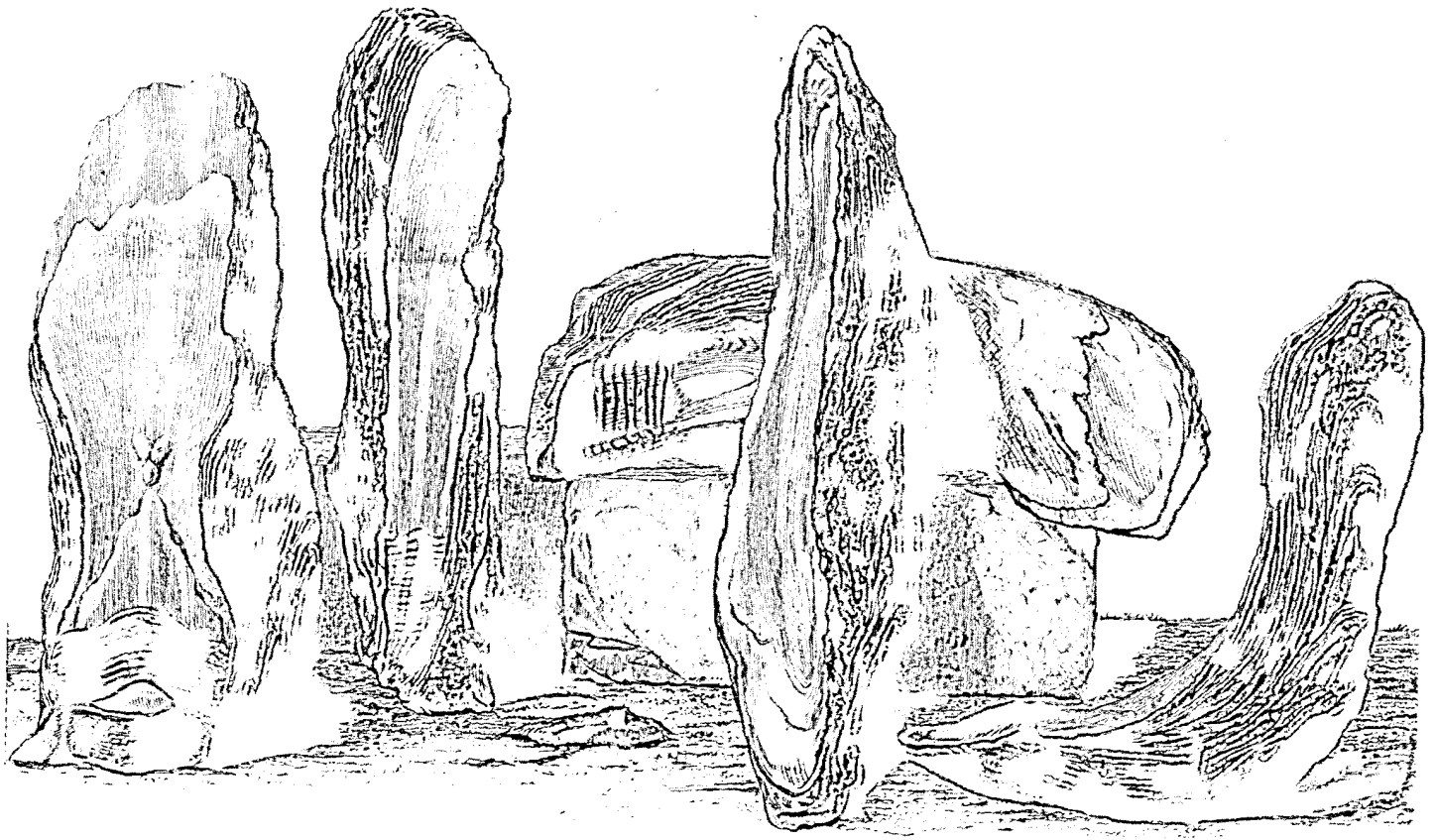
Kalidonya (Chélidoniennes) adaları adı verilen beş ada ile Chélidonia burnunda son bulan Likya sahasının bütün kıyısı, daha önce dediğimiz gibi, kuzeye doğru yönelik dağlık bir ibik oluşturur. Bu nokta deniz kıyısını bırakır ve Antalya'nın büyük ovasını kıyıda terk ederek içeriye doğru girer. İçinde çok sayıda antik şehirler bulunan bu dağlık yerin adı Susuzdağdır; eski adı Sagalassus idi. Bu dağ kütlesinin genişliği yaklaşık kırk kilometre kadardır. Eğirdir gölünün güney kısmını oluşturduktan sonra Düden nehrinin sularının geçmesi için açılır. Bu geçitlerden biri Ağlasun (Sagalassus)'un güneyindedir. Bu geçit, Büyük İskender'in güçlükle girebildiği eski Termessus noktasıdır. Bu dağların yapısı kıyının bütün bölümlerinde aynı şekildedir. Güney yönündekiler deniz seviyesinden 1500 – 2000 metre arasında yüksekliği olan yüksek zirvelerdir. Kuzey yönünden görünüşleri, iç platoların 800 - 900 metre yüksek olması dolayısıyla yalnızca tepeler şeklindedir.

ON İKİNCİ BÖLÜM
Pamfilya ve Kilikya Dağları

Antalya ovasından, kuzeye doğru Toros silsilesiyle sınırlanmış olan Pamfilya sahası başlar. Bu Toros silsilesinin içinde Pisidya (Pisidie)'ya çıkan diğer bir geçit vardır. Bütün bu kütlenin şimdiki adı Despoiras Dağıdır ve Eğirdir (Eğdir) ile Beyşehir (Beychéri) göllerine kadar uzanır. Çok sayıda dik uçurumlarla önemli yükseklikler, bu silsilenin devamınca görülür ve Vahşî Pisidya sahasını oluşturan kuytu ve dolambaçlı (s.59) bir yer meydana getirir. Bu dağların suları, üç ırmak aracılığıyla Akdeniz'e dökülür. Bu üç ırmak Aksu (Cestrus), Köprüçay (Eurymédon) ve Manavgat çayı (Mélas)dır.

Bu dağlar, Despoiras'tan sonra Baoulo adını alır ve doğudaki kıyıya doğru yaklaşır. Bozburun Dağı adındaki diğer bir silsile de birinciye paralel şekilde devam eder. Kuzeyde ta Konya ovasına kadar çok sayıda dağ -ve uzun sözün kısası- Karaman yakınındaki Karadağ hep Toros'a aittir. Fakat oluşum açısından benzemezler. Çünkü yanardağ cinsindendirler.

Eskiler Kilikya Trachée, yani Taşlık Kilikya'yı Mélas, yani Manavgat ırmağından başlatırlardı. Gerçekte, kuzey sınırını oluşturan Toros silsilesi, burada batı tarafından daha sarp bir görüntü ortaya koyar. Genişliği de daha

TOROS (TAURUS) DAĞLARINDA İSTRİDYE FOSİLLERİ

artar ve yaklaşık bütün Pisidya şehri arazisini oluşturur. Ancak burada yaptığımız genel bir coğrafya analizinde sürekli olarak eski adları göz önünde bulunduruyoruz; çünkü yeniler bir karışıklıktan ibarettir.

Toros Dağları, Manavgat ırmağı geçidinden itibaren denize yaklaşır ve yaklaşık yüz elli kilometre kadar mesafede asıl kıyıyı oluşturduktan sonra dik ve büyük uçurumlarla denize dalar. Kilikya arazisini denizden dolaşırken görülen o görkemli ve çekici görüntülerden alınan lezzeti bir diğerinde bulmak imkânsızdır.

Bu silsilenin en yüksek noktası, bugün Gökdağ adı verilen dağdır[76]. Burası Strabon'un sadece söz ettiği tek dağ olan ve eskiden Karagedik Dağı (Andriclus/Oros Andriclos) adını taşıyan dağdır. Silsilenin geri kalan kısımları gibi Gökdağın da cinsi kalkerdir. Aralık ayının ilk günlerinden başlayarak tepeleri kar ile örtülür. Selinti (Selinus) ırmağı, Anamur burnunun batısındaki Cragus Dağını belirlemek için bir işarettir. Daha önce de söylediğimiz gibi[77] bu Cragus adı hiçbir silsileye ait olmayan yerel bir addır. O hâlde bu adı Toros'un bu kısmına vermek büyük bir coğrafya hatasıdır. Bununla beraber aynı adın iki farklı yere verildiği şaşkınlıkla görülmüştür. Örneğin Asya'da Lycus ve Mélas adında çok nehir ve yine o kadar Olympuslar (s.60) vardır. Bugün de Anamur diye adlandırılan Anemurium Dağı, kıyının gerek yükseklik ve gerekse seviye bakımından en sivri noktasıdır. Bu nokta, sahanın Kıbrıs adasına en çok yaklaştığı yerdir[78].

Şimdi Silifke çayı adı verilen, Calycadnus ırmağı da dağlık kesimin bazı ayrıntılarını tanımak için bir işarettir. Silifke (Séleucie) kıyısına gitmek için kayalar içinde merdiven gibi oyulmuş bir yolu olan Poecile Dağı bunların doğu tarafında bulunur. Strabon, Kilikya'nın Cragus Dağı hakkında kullandığı "petra", yani "kaya" kelimesini burada da kullanır. Bizce Kilikya'nın kuzey sınırlarını oluşturan Andriclus Dağı için de, bir dağ silsilesine veya tek bir dağa da uygulanabilen "oros" kelimesini kullanmıştır. Bu sahanın dağlarını adlandırmada Strabon bir karışıklıkla karşı karşıya kalmıştır. Okuyucusuna bütün Kilikya'nın kıyıları ve dağlarını gezdirdikten sonra ek olarak der ki: "Toros'un sonlarında Olympus Dağı vardır. Oradan bütün Likya (Lycie) ile Pamfilya ve Korsan Zineticus'a gizlenecek yer hizmetini yerine getiren Pisidya (Pisidie) görünür[79]." Bunun

---

[76] Gök, gök mavisi demektir.
[77] Bkz. On birinci bölüm, Akdağ (Cragus).
[78] Strabon, XIV, 669.
[79] Strabon, XIV, 671.

Likya'da[80] ifade ettiği aynı dağ olduğu açık olduğuna göre burada konu dışı olarak belirtilmiştir.

Burada Strabon'un söz ettiği, Kilikya'nın bir sıradağları daha kalmıştır ki o da Toroslara bağlı olan ve Pline tarafından Silifke (Séleucie)'nin kuzeyinde diye tarif olunan İmbarus Dağıdır[81]. O hâlde bu Ziraî Kilikya (la Cilicie Champêtre) ile Anti Toros denilen ve Ceyhan (Pyramus) nehrinin başladığı nokta olan yere kadarki Toros kısmının geneline verilen eski bir addır.

Zamanımızda Gülek boğazı adı verilen ünlü kapı veya geçitler İmbarus ya da Kilikya Toroslarının doğu tarafındadırlar. Dağların bu noktadaki karışıklığı insan düşüncesini aşmaktadır. Bazen yalçın kayaların çevresini izleyerek uçurumları dönmek ve bazen (s.61) ağaç kütüklerinden bir merdivenle kayaları örtmekle geçilecek hâle getirilmemiş olsa, hayvanla gidilmesi mümkün olamayan dik yokuşları inmek gerekir.

Bu boğaz geçildikten sonra kuzeyde, doğuda, batıdaki vadilere giden farklı yönlerin ayrıldığı bir yaylaya gelinir. Gezimiz sırasında bu yaylayı işgal eden kişi, Mehmet Ali Paşaya sadık olan Samur Bey idi. Yani Mısır Paşası, Küçük Asya'nın fiili olarak hâkimiydi. Yeşil ağaçların sık ormanları bu dağları kaplıyordu ve kayaların yapısı, Toroslar'dan uzun zaman önceki bir oluşumu gösteriyordu. Tepedeki çok sayıda fosil, yeryüzünün ikinci zamanının alt devirlerinde rastlanan türdendir. Bu dağların etekleri daha sonraki oluşum ile örtülmüştür. Burada jeologların daha bir ad veremedikleri en büyük türün de üstünde elli santimetre genişliğinde istiridye bulduk[82].

Bu dağların doğu yamacı, servi ormanları içinden akan Seyhan (Sarus) ırmağına geçit verir. Buranın halkı, dağları Büyük Fırat ve Küçük Fırat adlarıyla ikiye ayırırlar. Bu iki dağ kalker cinsindendir ve Seyhan havzasıyla Ceyhan havzasını birbirinden ayırırlar. Burada Fırat nehrinin aktığı vadinin dayanaklarından birini oluşturmak için kuzeye yönelen Anti Toros Dağı yükselir. Bu dağlar uzun süre Hristiyan prenslerin yönetimleri altındaydı. Orta Çağa ait çok sayıda şato harabesinin varlığı, bu geçitlerin kahramanca savunulduklarını gösterir. Toros'un buradaki genişliği, Pline'nin söylediğine göre[83] on iki bin adımdır. Fırat çayı Torosları dolanırken asıl adını

---

[80] Strabon, XIV, 666.
[81] Pline, V. Kitap, bölüm 27.
[82] Paris bitki bahçesinin galerisine çok sayıda örnek verdik.
[83] Pline, V. Kitap, bölüm 24.

kaybederek Ommaz çayı adını alır ve dağın inişlerine geçtikten sonra yeniden Fırat adını geri alır[84]. Anti Toros ya da Büyük Fırat Dağı kuzeye ulaşmak için batısını doğusuna bırakır. Bura oluşumunun bağlantı yerlerinde aynı tahrip olaylarını ve hatta denizin buraya paralel olan kısmındaki aynı hareket ve şekil değişimlerini buluruz. Şu kadar ki dağların oluşumu daha çeşitlidir ve belirlemesi çok zordur: Bu artık jeologların yaşını tam olarak bildikleri kalker değil, (s.62) farklı zamanların *şist* (schiste) ve *argile*leri ile daha incelenmemiş olan taşların bir karışımıdır. Ancak hiçbirinde ne *granit* ve ne de *feldspat* unsuru içeren taşa rastlanmaz. Burada volkanik arazi çok azdır; çoğu yerler gökkuşağı renkli şist ile ilk bakışta maden kömürü görüntüsü vererek gözü aldatan parlak siyah renkteki kayalardandır. Anti-Toros Dağı, Fırat'ın Malatya toprağında Pir ya da Birecik'e kadar köpürerek geçtiği bir tür engel oluşturduktan sonra Armeniya Dağlarına ulaşmak için nehrin sağ kıyısını izler. Böylece bizim arazi sınırlarımızdan çıkar. Burada bu uzun silsilenin çok sayıda kollarını şu şekilde özetliyoruz:

Toros Silsilesi

Birinci Grup: Cragus, şunları içine alır:

Anti-Cragus,Yedi Burun Dağı,

Massicytus, Ak Dağ,

Solyma, Bey Dağı,

Climax-Chimaera, Tahtalı Dağı.

İkinci Grup: Pamfilya Torosları,

Termessus Geçidi,

Susuzdağ,

Ağlasun (Sagalassus),

Ağlasun Dağı, Baoulo.

Üçüncü Grup: Taşlık Kilikya (Cilicie Trachée)'nın Andriclus silsilesi,

Kara Dağ,

Despoiras Dağ.

---

[84] Pline, V. Kitap, bölüm 24.

Dördüncü Grup: Ziraî Kilikya (Cilicie Champétre)'nın Imbarus silsilesi,

Ala Dağ,

Gülek Boğazı.

(s.63) **Beşinci Grup:** Anti Toros Silsilesi,
Büyük Fırat,
Küçük Fırat.
Amanus ve Rhosus
Belen Dağı

İskenderun körfezini doğu tarafından sınırlayan dağlar Rhosus ve şimdiki adı Belen Dağı olan Amanus Dağlarıdır. Bu silsile güneyden kuzeye doğru uzanır ve Toros Dağı ile İskenderun körfezinin kuşatıldığı dar açıyı oluşturur. Rhosus Dağı silsilesinin güneyini işgal eder, yüksekliği bin sekiz yüz metreyi geçmez ve güneyde Re'su'l-Hinzîr (Domuz başı) adındaki büyük bir yüksek burunda son bulur. Amanus ile Rhosus arasında içeriye doğru girinti yapan bir çökme vardır. Eskiden dağın adı ile Amanus diye adlandırılan Belen şehri bu boğazın girişindedir.

Rhosus silsilesi İskenderun şehri alanına kadar yayılır. Orada bugün Beli Boğaz denilen diğer bir boğaz vardır.

Yer adlarında bu şekilde kullanılan bu beli kelimesi, bu sahada "güzel" ve "hoş" anlamına gelir. Bu deyim konuşma sırasında çoğunlukla kullanılır ki "çok iyi" demektir.

Asya dağları hakkında daha düzenli bir tanım vermiş olan eski coğrafyacıların görüşlerini takip için Toros silsilesine Kapadokya sahasının yayla ve dağlarının büyük bir kısmını bağlamak zorundayız.

Yani Toros'un kuzeye bakan yamaçlarının etekleri boyunca yükselen Karaman'daki Karadağ ile Pisidya dağlarını ve Karya (Carie) sahasının bugün Babadağı adı verilen özellikle Honaz (Cadmus) Dağını ekleyeceğiz. Kapadokya'nın Kayseri (Césarée) şehrine hâkim olan ve Küçük Asya'da Ağrı (Ararat) Dağının rakibi bulunan en büyük ve en ünlü yanardağı Erciyes (Argée) de bunun içinde olacaktır.

Fakat daha önce de dediğimiz gibi özellikle yeni adlarıyla bu dağlar hakkında vereceğimiz (s.64) pek değişken ve üstü kapalı bilgilerle okuyuculara karışık ve ispatlanmamış fikirler sunacağımızdan, bunlar hakkındaki tanımları, içinde bulundukları şehirlerinkiyle beraber vermek daha çok tercih edilir. Bu coğrafî özette, yalnız yeriyle adı bilinmiş ve kaydedilmiş olan ve şehirlerin sınırını belirlemeye hizmet eden büyük ve

önemli dağlar hakkında bir fikir vermekle yetineceğiz. Bu açıdan Toros Dağı, Küçük Asya yarımadası coğrafyası hakkında bir fikir elde etmek isteyenlerin dikkatlerini çeker. Çünkü bu esas, eski coğrafyacıların genellikle kabul ettiği Toros'un öte tarafındaki Asya ile beri tarafındaki Asya tabirinin işaret ettiği büyük ve genel bölümlemeyi yapar.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İçteki Dağ Silsileleri

Küçük Asya yarımadasını sınırlayan dağları tanımlamak amacıyla bir metot koymak için eskilerin ne kadar çalıştıklarını anlamak, gerçekten önemlidir. Birbirini farklı şekillerde kesen bu silsilelerin sınıflandırılmasındaki birçok zorluğa rağmen, sahanın çehresini yeni bir coğrafya bilgini kadar kavramışlardır. Bu konuda barometrenin, pusulanın ve aletlerdeki düzensizliğin, eksiklik veya zorluk payını da düşünmelidir. Küçük Asya'nın dağlarının durumu çizelgesinde başlıca üç büyük silsile tanınmıştır. Bunlar doğudan batıya doğru birisi diğerine yaklaşık olarak paraleldir. Güneyde, merkezi platonun güney kısmı sırtları olan Toros ve kuzeyinde Kaz (İda) Dağıyla ortada Bozdağ (Tmolus) vardır. Ortada olan Sipil (Sipylus) ve Cevizli (Messogis) silsileleri ikinci derecede önemlidir; fakat her ikisi de batı taraflarını oluşturarak doğuda Frigya platosunda son bulurlar.

İlk bakışta boylu boyunca uzun vadilerin varlığını düşündürecek (s.65) bu oluşum, farklı yönlere giden ve yalnız Menderes (Méandre) ile Küçükmenderes (Caystre) büyük ırmaklarına geçit bırakan kollarla kesilmiştir. Frigya platolarından inen Gediz (Hermus) nehri, suların taşıdığı malzemeyi kuzey dağlarından İzmir denizine getirir. Bu dağları konumlarına göre takip etmek için Toros'un yamacından başlayarak güneyden kuzeye doğru çıkacağız.

Dağlar grubu çok dikkat çekici olan Likya sahası, yarımadasının güneybatı köşesini oluşturur. Eski coğrafyacıların görüşüne uyarak bu grubun batısında kalan ne varsa Toros'a ait olmadıklarını söylemiştik. Bu ayrımın keyfî olma ihtimali vardır; çünkü büyük silsilenin kolları kuzeye doğru uzanır ve çok sayıda su havzası oluşturur. Fakat Toros'un öte tarafıyla beri tarafındaki farklı kesimleri korumak için yarımadanın siyasî olarak bölümlenmesi, bu ayrımı gerektiriyordu[85].

---

[85] Strabon, XIV, 651.

Phoenix Dağı

Fethiye (Macri) körfezinden batıya doğru olan saha, Karya (Carie)'ya aitti; fakat burası uzun süre Rodosluların mülkü olduğu için Phoenix Dağında son bulmak üzere Peraea adını koruyordu. Bu Phoenix Dağının incelenmesi, kısa tabloda yer verebileceğimizden çok ayrıntı isteyecektir. Bu dağ kıyının en önemli körfezlerinden biri olan Marmaris (Marmarice) ya da Phiscus körfezine hâkimdir[86]. Bunun şimdi yerel bir adı yoktur. Tepesinde, İskender'in saldırılarına karşı savunanlarının ölünceye kadar bırakmadıkları ünlü kalenin izleri hâlâ görülür.

Bu dağın farklı kısımlarını oluşturan değerli mermer çeşitlerinin varlığı, ona bugünkü adını vermiştir. Phoenix kalesi denizden bin iki yüz metre yüksekliğinde bir çıkıntı üzerine kuruludur ve daha yüksek bir uçurum buna hâkimdir. Bir üçgen şeklinde olan körfez, çevresinden gelerek yaklaşık olarak kendinde toplanan çok sayıda vadinin merkezini oluşturur. Beyaz mermerden taşlık bir yarımada, Marmaris kasabacığının tabanını gösterir. Buradaki yer şekillerinin oluşum zamanı bakımından çok genç olduğu kesin yargısına varılabilir; çünkü kayaların tepesinde ve denizden on metre yüksek yerlerde deniz hayvanlarının kabuklarının gömüldüğü taşlar (s.66) görülür. Bundan başka burada deniz hayvanları da bulduk. Bu durumun, bütün kıyıda meydana gelen ve bir kısım yerin inmesiyle diğer kısmın yükselmesi olan olağanüstü hareketle ilgisi vardır. Jeologların dikkatlerini çekebilecek olan bu değişimlerin incelenmesi sebebiyle dünyanın fizikî durumu hakkında yeni bakış noktalarının açılması uzak bir ihtimal değildir.

Bu taşlık yarımada, üzerinde kayadan üç ada tepe bulunan bir büyük alüvyon adasıyla çevrilidir. Bu ovanın daha önce körfezden bir parça olduğu ve daha sonra iki küçük ırmağın alüvyonlarıyla dolduğu açıktır. Buranın diğer bir ilginç tarafı da, asıl körfez girişinin büyük bir adayla kapanmış ve soldaki dağların yan tarafıyla kanal girişinin tamamen gizlenmiş olmasıdır. Sağda, yani doğu tarafında geminin hemen girebilmesine uygun açık bir geçit var gibidir; fakat bilmeyenler için asıl tehlike oradadır. Çünkü bir kum engeli bu geçidi tamamen kapatmıştır. O hâlde Marmaris limanına girmek için Büyükada ile Küçükada arasından[87] sürekli olarak batı kıyısı boyunca gitmek şarttır. Bu dağların görünüşü Toroslar'dan daha eski bir devre ait olduklarını gösterir. Burada farklı renkte şeker (saccharoide) mermerler ile

---

[86] Strabon, XIV, 663.
[87] Haritaya bkz.

oldukça önemli bir tabaka oluşturan *serpantin* (serpentine), yani renkli, damarlı mermerler ve içine başka silisli taşlar girmiş olan, yaşını belirleyemediğimiz kalker kayaları vardır.

Phoenix Dağının kuzey yüzü, pek yüksek bir silsile olmayan; fakat çok engebeli bir saha oluşturan Karya (Carie) Dağlarına ulaşır. Buralarda eskiden Stratonikeia (Stratonicée), Milas (Mylasa), İassus, Bodrum (Halicarnasse) ve Knide (Cnide)[88] şehirleri bulunuyordu. Bütün bu alan, beyaz ve renkli mermer ocaklarıyla şaşırtacak bir zenginliğe sahiptir. Jassus şehrinin kurulduğu dağ, küçük levhalara ayrılan, şistli, sıradan bir mermerdendir. Fakat şehrin surları o çevreden alınmış olan en güzel beyaz mermerden yapılmıştır. Apollon tapınağı da beyaz mermerdendir. Knide (Cnide) eski eserlerinin süs ve zenginliğinden ileride söz edeceğiz. Ancak bütün bu mermer ocakları insanlar tarafından bilinememiştir; ileride başka nesiller buradan geleceğin anıtları için malzeme temininde başarılı olacaklardır. Strabon bu ocaklardan söz etmeyi unutmamıştır[89]. (s.67) Şöyle ki: "Mylase, çok verimli bir ovada ve pek güzel beyaz mermerler bulunan bir dağın eteğindedir."

Bodrum (Halicarnasse) şehrine hâkim olan dağlar, çok sayıda burunlar oluştururak denize inerler. Bunlar arasında Knide şehrinin bulunduğu Triopacum burnu ünlüdür. Dağ burada kırmızımsı, kumlu bir çimento içinde kalkerden oluşmuştur ve hiçbir işe yaramaz türdendir.

Bu dağlık sahayı, deniz seviyesinden bin sekiz yüz elli metre yüksekliğinde bulunan Cadmus, yani Baba Dağına bağlayan Toros'un kuzey taraflarından biri olarak kabul etmek mümkündür. Kalkerden oluşan ve bazen basit, bazen balçıklı kalker olan bu dağın, tek cins ve basit kalker olan Toros ile Akdeniz adalarının çoğunu oluşturan tebeşir devrine ait olmaları ihtimali söz konusudur. Bunun kolları, denizden bin iki yüz yetmiş yedi metre yükseklikte olan Denizli şehrinin güneyinde geçtiğimiz boğazı yaparak güneye doğru yayılır.

Baba Dağının yamacı Lycus Dağını meydana getirerek Menderes (Méandre) ovalarına gider. Fakat bunun dışında bu vadinin güney yamacını oluşturan Latmus ve Grius silsilelerini inceleyeceğiz[90].

---

[88] Datça Yazırköyü'nün Tekir burnunda ünlü ilkçağ şehri (Y.N.).
[89] Strabon, XIV, 658.
[90] Strabon, XIV, 635.

Beşparmak (Latmus) silsilesi Baba Dağından yavaşça ayrılmaya başlayarak, yenmiş vadilere benzeyen farklı çöküntülerle Menderes nehrinin birçok küçük kollarına ve bilhassa Çine (Tchina) ve Arpas çayına geçitler vererek batıya yönelir.

Bu dağın yapısının tamamı bize en eski ve ilk oluşumu haber veren *mikalı şist*tendir. İsmini Harpasa eski şehrinden alan Arpas Dağı batıya doğru engebeli olmayan tepelerle devam eden başlıca yıkıntıları oluşturarak zamanında deniz kenarında bulunan eski Latmus ünlü şehrinin olduğu yerde Beş Parmak Dağında son bulur. Bu dağ tamamen *granitli feldspat'tan* oluşan taşlardandır. O hâlde bunlar sahanın en eski oluşumuna ait olan Latmus Dağının etekleri, suyu zamanında tuzlu ve sonra yağmurlarla tatlılaşarak şimdi acımsı hâle gelmiş olan Bafa (Oufa-Bafi) (s.68) adındaki bataklık bir göldedir. En ilginci, bu gölde kefal cinsi deniz balıklarının bulunmasıdır. Bunlar Menderes (Méandre) suyunun körfez girişini kapadığı zaman içeride kalanların devamıdırlar. Latmus Dağı masallarda ünlü olan orman kemerleriyle kuşatılmıştır. Buradaki bir derenin yakınında bulunan mağarada, Endymion'un[91] mezarını gösterirler. Yeşillikten tamamen yoksun olan dağın zirvesi *granit* türünden beş sivri taştan olduğu için buraya Beş Parmak Dağı adını vermişlerdir; bu nokta bütün silsilenin en yüksek yeridir. Fakat bahar mevsiminde karların hızlıca eridiği zamanda incelenirse yüksekliği bin beş yüz metreyi geçmez.

Gölün diğer tarafında ikinci derecedeki bir silsile, zamanında Milet koyunun batı kıyısını oluştururdu. Bu silsile, tepeleri sık bir ormanla örtülü olan Grius silsilesi de yapı bakımından birinci zamanda oluşan *mika* ve *gnays* (gneiss)lı şist türündendir. Bu silsile Mendelia (Euromus)'ya kadar uzanır[92] ve güneye doğru genişleyerek içinde kristal mermer ocakları bulunan Euronius ile Milas (Mylasa) arasında bir eşik oluştururlar.

Menderes nehri ise İyonya (İonie) ile Karya (Carie) arasındaki sınırı oluşturarak Beşparmak silsilesi önünde doğudan batıya doğru akar. Vadinin kuzey kısmı, eskilerin Messogis ya da Mesoghis Dağı dedikleri uzun silsileden meydana gelmiştir. O hâlde sahayı iki eşit kısma ayırdıkları için bu kelime bir Yunanlıya yerin ortası anlamını ifade eder.

---

[91] Eski Yunan mitolojisinde Selene'nin sevdiği ve güzelliğini ebedî bir uykuyla korumayı Zeus'tan elde eden genç çoban (Ç.N.).
[92] Strabon, XIV, 635.

Kestane Dağı (Messogis)

Zamanımızda Kestenous Dağı, yani Kestane Dağı diye adlandırılan Messogis Dağları, yeni adı Dinar olan Célaenae'nin bulunduğu Frigya platosundan (s.69) başlayarak, yirmi myriamètreden çok bir mesafe ile denize kadar devam ettikten sonra Mycale dağ sıralarını oluşturarak son bulur. Kestane Dağı güney tarafında yeşil ve verimli bir görüntü ortaya koyar. Tepeleri yuvarlaktır ve Menderes (Méandre) nehrine inen suların çok sayıda vadileri buradan başlar. Kestane Dağının oluşumu güney tarafından ona karşı gelen Latmus Dağından tamamen başkadır. Kestane Dağı silsilesinin büyük bölümü, yuvarlak çakıllarla pek eski bir dönemde şüphesiz Menderes nehrinin taşıdığı alüvyonlardan oluşur. Benzeri bulunmaz bir bolluğa sahip olan bu yerler, eski zamanlarda çok sayıda yerleşmeye sahipti. Messogis nehri doğu tarafında oldukça zayıf bir yükselme gösterir. Çünkü Menderes vadisi, Frigya platosunana kadar hissedilemeyecek şekilde yükselir.

Bu yamaçları işgal eden şehirlerin en önemlisi bugün Aydın adı verilen ve dağı kuzeyden güneye kesen derin bir vadinin girişinde bulunan Tralles beldesidir. Bundan sonra İncir Pazarı denilen çok verimli saha gelir. Nosly Pazar.

İzmir inciri diye tanınmış olan incirleri üreten saha burasıdır. Bu güzel memleketin olumsuz yönü, onu birçok dönemde tahrip etmiş olan depremlerdir. Bununla beraber bu memlekette volkanik araziden hiçbir iz görülmez. Messogis nehri burada yüksek ve yuvarlak Mycale Dağını kıyıda terk ederek son bulur.

Bugün Dilek (Samsun/Samsoun) Dağı denilen bu dağın eski dönemlerde çok ünü vardı. Bu ad Menderes'e kadar inen öteki dağların da adıdır.

Mycale Dağı

Mycale Dağı deniz tarafından, tepesi kesik, düzgün bir koni gibi görünür. Kolları kuzey yönünden inerek, Kuşadası (Scala Nova) iskelesini ve Sisam (Samos) boğazını saran dağların eteklerini oluşturur. Strabon[93], Mycale Dağını şu (s.70) şekilde tanımlar: "Menderes (Méandre) nehrinin ağzından sonra gelen kıyıda Priène şehriyle Mycale Dağı vardır. Ormanları ve av kuşları bol olan bu dağ, Sisam adası tarafına yönelerek, Trogilium burnunun öte tarafında yaklaşık yedi stade (bin üç yüz sekiz metre)

---

[93] Strabon, XIV, 656.

genişliğinde bir boğaz oluşturur." Bu ölçü çok azdır; fakat tanımın geriye kalan kısmı Samsun Dağına uygun düşer. Coğrafyacılardan Théopompe'e göre[94] Messogis Dağı, Dinar (Celaenae)'dan Mycale'ye kadar uzanır; öyle ki bu dağın Celaenae ve Apamée'ye komşu olan kısmı Frigyalılar, diğer kısmı Misya (Mysi) ve Lidyalılar (Lydiens) ve geriye kalan kısmında da Karyalılar ve İyonyalılar oturmaktadır. Dağın kuzey yüzü, güney yamacından daha çok dik ve engebelidir. Bu dağ Manisa (Magnésie)'ya akan Lethaeus ve Tralles'e akan Eudon gibi zamanında ünlü olan küçük ırmakları meydana getiren derin vadilerle sınırlanmıştır.

Messogis Dağının batısından bir kol kuzeye doğru ayrılarak Prion ve Thorax gibi ikinci derecedeki dağları içeren Pactyas silsilesini meydana getirir[95].

Bu Pactyas Dağı İzmir (Smyrne)'den Efes (Éphèse)'e gitmek için aşılması gereken silsiledir. Métropolis harabeleri bu dağın kuzey yamacı üzerindedir.

Prion Dağı

Prion Dağı silsilesi Pactyas Dağına paralel olarak gider ve bugün dolmuş olan eski Efes körfezinin güney kıyısını oluşturur. Bu dağın ufukta derin girintilerle seçilen çıplak ve kayalık tepeleri, Yunanlılara testere şeklini hatırlatmıştır. Pausanias[96] ise, arazisinin ürün verir olmasından dolayı Yunanca (πίων) "semiz" (s.71) ve "verimli" anlamında olan "pion" adını verir. Fakat bu dağı her gören, Strabon'un deyimini ve adlandırmasını daha uygun bulmuştur. Çünkü tepeleri parçalanmış bir yarık gibi göze görünür. Şunu ekleyelim ki Pline de Efes şehrinin bulunduğu dağa Pion adını veriyor[97].

Tamamen yerleşilmiş olan çok sayıda vadiden oluşan Prion Dağının güney yamacı, Menderes Manisası (Magnésie du Méandre)[98] şehrinin kurulduğu Lethaeus nehri vadisine hâkim Thorax Dağına bitişir. Thorax Dağı, güney tarafından tepesi yuvarlak bir koni şekli ortaya koyar. Yan tarafları, Manisa ve Efes şehirlerinin kuruluşunda kullanılmış olan güzel

---

[94] Strabon, XIII, 629.
[95] Strabon, XIV, 633.
[96] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 5.
[97] Pline V. Kitap, bölüm 29.
[98] Kuşadası ile Aydın arasında şimdi İnepazar denilen yerde olan eski bir şehir (Y.N.).

mermer ocaklarını içerir. Pactyas ve Thorax Dağlarının yerleri Strabon tarafından şöyle belirlenmiştir[99]:

"Efes (Éphèse)'ten çıkıldığı zaman ilk rastlanan yer, Menderes üzerindeki Manisa'dır. Bu nehrin yanında kurulduğu için bu ad verilmiştir. Fakat Efeslilerin Pactyas Dağından gelen Lethaeus'a daha yakındır. Manisa şehri, gramerci Daphytas'ın çarmıha gerildiği Thorax Dağının eteğindeki ovada bulunur." Dağın kuzey yamacı o kadar dik bir görüntü ortaya koymaz; Küçükmenderes (Caystre) nehrinin geçtiği büyük vadiye doğru hızlıca iner.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Bozdağ (Tmolus Dağı)

Bozdağ, Küçükmenderes vadisinin kuzeyde arka tarafını oluşturan silsiledir. Cadmus Dağına kadar uzanan sırtlar ile doğu tarafında Messogis Dağıyla birleşir. Burada Cadmus Dağı çok sayıda silsilenin birleştiği bir düğüm oluşturur. Muhtemelen Türklerin buna Baba Dağı, yani "dağların babası" adını vermeleri, bu sebeptendir.

(s.72) Bozdağ, eski zamanlarda çok güzel bağlarıyla ünlüydü. Bugün bunlardan ancak Bayındır ve Tapoe şehirlerinde zayıf bir iz kalmıştır[100]. Strabon buralardan, ormanlarla kaplı olarak söz eder[101], şimdi ise onun yalnız bir anısı kalmıştır. Vadilerin bellerinde bu çam ormanlarının yanmış izleri, kömür olmuş ağaç gövdelerinin hüzün veren görüntüleri hâlâ geçmişin şahidi olarak görünür. Tepeleri, İzmir şehriyle çevredeki köylerin kar ihtiyaçlarını karşıladığı için, bu Tmolus Dağına bugün "Bozdağ" adını verirler. Bu dağ doğudan batıya doğru yaklaşık yüz yirmi kilometre uzunluğundadır. Fransız çevirmenlerin Strabon'dan aktardıkları[102]: "Tmolus Dağı oldukça tek cinstir." cümlesi bize doğru bir anlam ifade etmez.

Bozdağın güney tarafından kayda değer hiçbir ırmak çıkmaz; fakat kuzey taraf bellerinden, daha Romalılar zamanında eski adını kaybetmiş olan Sart (Pactole) çayı doğar. Bu ırmak üzerinde yaptığımız incelemenin, tarihi kısmına doğru bakışımızı genişletecek olursak, kaynağının yaklaşık olarak dağın tepesinde bulunan küçük bir gölden çıktığını ve sularının hâlâ *gnays* (gneiss) ve *mika şist* (mikaschiste) kayalarından, kumlara ışıldayan bir görüntü veren *mika parçaları* getirdiğini belirleriz. Bizim bakışımıza

---

[99] Strabon, XIV, 646.
[100] Pline, V. Kitap, bölüm 29.
[101] Strabon, XIII, 629.
[102] Strabon, XIII, 629.

göre Bozdağ, bütün yarımadanın ilk çekirdeği ve kemiğidir; bugün genellikle kabul görmüş olan jeoloji teorilerine göre, henüz Toros devlerini yerin girdapları yuttuğu zamanlarda bu Bozdağ silsilesi, yerin sinesinde yaşayan ilk varlıktı. Gerçekte Bozdağ *granit*lerle en eski kayalardan oluşmuştur. Az görülen bu tür oluşumu, ancak Kaz (İda) ve Olympus Dağlarında buluruz. *Granit* kayalarının pürüzlü çizgileriyle ressamları çeken görüntüsü, seçkin bir özellik ortaya koyar, bazı kollarında belki kalker damarları vardır; fakat biz rastlayamadık. Eskiden Hypoepa diye adlandırılan Tapoe şehri sahasındaki granitler tamamen *mikaşist* sınıfına dahil olurlar. Bu dağın kuzey yamacı Gediz (Hermus) nehrinin geçtiği Sardes ovasına hâkimdir.

Bu tarafın bütün sırtları, aşınmış çakıl yığınları, gnays ve kum parçalarından (s.73) oluşmuştur; Sart (Sardes) kalesinin bulunduğu kısım, bu sırtlardan birinin üzerindeydi. Bozdağ denize yaklaşırken yüksekliğini kaybeder ve kendisiyle Kadifekale (Pagus Dağı) arasında Küçükmenderes (Caystre) vadisine inen geniş bir vadi bırakır. Kuzeyde silsile boyunca uzanan, girişini İzmir şehrinin işgal ettiği Bornova (Bournabat) vadisi yer alır.

Bunların içinde, Bornova (Burun Abad/Birun Abad) vadisinin kuzeye doğru kapandığı dağlık kesimi de belirtmeliyiz. Yüksekliği ancak bin beş yüz metreye ulaşan bu silsile, tamamen tebeşir oluşuma aittir. Bornova şehrine hâkim olan bu dağların içinde bulunan ve hiçbir yargıya dayanmaksızın Homeros Mağaraları adı verilen oyukları, gezginler görürler. Buraya yanlış olarak dayandırılmış olan bu geleneğe esas olmak üzere Pausanias'ın bir kaydı aktarılır[103]: "İzmirliler memleketlerinde suyu çok hoş olan Mélès nehrine sahiptirler; bunun kaynağına yakın bir yer Homeros'un şiirlerini düzenlediği mağaradır." Bugün görülen mağaralar, nehirlerin kaynağında değildirler. Bunlar kalker kayası arasında az derin ve hiçbir önem arz etmeyen oyuklardır. Bozdağ'ın bu kolunun doğu yamacı, Sésostris'in resminin kazındığı ünlü taşı içine alan sık bir ormanla kaplıdır. Kiraz ağaçlarıyla ün yapmış, güzel Nif/Kemalpaşa (Nymphi) şehri, bu dağın eteğindedir. Bu farklı silsileler, bizi İzmir körfezi kenarına kadar ulaştırır. Şimdi burayı saran ve Asya'ya yerleşmek üzere gelen ilk İyonyalı göçmenlere sığınak görevini yerine getirmiş olan dağ gruplarını inceleyeceğiz.

---

[103] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 7.

Bu dağların incelenmesi jeologlar için büyük ölçüde önemlidir. Çünkü sınırlı bir çerçeve içinde granitten başlayarak ta üçüncü zamana varıncaya kadar bütün zamanların oluşumunu bulmak mümkündür. Bu dağların şekilleri hafızaya kolayca kaydedilecek şekilde mükemmel ve dikkat çekicidir.

İncelememizi tamamlamak için Bozdağ silsilesi boyunu izleyeceğiz. İzmir şehrine hâkim olan dağ, İskender'in çevresinde bir hayalet gördüğü Kadifekale (Pagus Dağı)'dir[104]. Pline buna Martusie adını verir[105]. Aynı bu sahada Mastusie (s.74) Dağı İzmir'e arkasını vermiş olarak görülür ki bunun kökleri Uludağ (Olimpus)'a erişir. Bunların hepsi tamamıyla gerçeğe uygun değildir; çünkü İzmir ve Uludağ arasında yazarın aynı bölümde söz ettiği Mélès vadisi dışında, başka büyük vadiler vardır. Pagus ya da Martusie Dağı yaklaşık olarak koni şeklindedir ve *trakit* ile volkanik taşlardan oluşmasının dışında bu tür oluşum, kalkerli dağların ortasında yalnız ona özgü bir özelliktir. Buna Türkler Kızıl Dağ adını verirler. Güneyde Téos ve Klaros (Claros) Dağları ile mermere yakın boz renkte kalkerden Kolofon (Colophon) Dağı, kuzeyde Bornova (Bournabat) vadisi vardır.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Mimas Dağı

İzmir körfezinin güney kıyısını oluşturan koni şeklinde iki dağ, şekil ve büyüklükçe birbirinin aynı olmaları sebebiyle dikkat çekici. Bunları Türkler "İki Kardeş" ve Fransız gemicileri "İki Meme" diye adlandırırlar. Bu dağların eteğinde Strabon[106] ve Pausanias'ın[107] belirttikleri sıcak su kaynakları vardır. "Klazomenliler (Clazeménes)iıı bir sıcak su kaynakları olup, orada Agamemnon'a bir tür dinî tören yaparlar."

Urla İskelesi (Clazoméne) harabeleri gerçekte bunun yakınındadır. Pausanias, Téos Dağının yakınındaki yüksek çıkıntıya Macria adını verir. Bu noktanın Sığacık limanının yeri olması gerekir. Pline[108], Mimas Dağını bu yarımada boyunca devam ettirerek, ona 250 bin adımlık bir mesafe verir ve çok önemli olan İki Kardeş Dağını kaydetmez.

(s.75) İzmir körfeziyle Téos ve diğer bir adla Sığacık körfezi arasında ve bu dağların batısındaki arazinin alçak olması, Büyük İskender'e yedi bin

---

[104] Pausanias, VII, bölüm 5.
[105] Pline, V. Kitap, bölüm 29.
[106] Strabon, XIV, 645.
[107] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 4.
[108] Pline, V. Kitap, bölüm 29.

Roma mili uzunluğunda bulunan oradaki kara boğazını kestirmek arzusunu vermişti[109]. Bu şekilde Érythrée[110] yarımadasıyla Mimas Dağından bir ada meydana getirmek istemişti. Fakat bu görüş bir başlangıç olarak bile uygulamaya konamadı; çünkü buna ilişkin hiçbir eser bırakmamıştı; yalnız Karantina adası (Clazomènes)nı kara ile birleştirmiştir.

Böyle kara boğazlarını keserek kanal açma girişimleri, eski zamanlarda çoğunlukla görülmüş ise de hiçbiri tamamlanamamıştır. Herodot, Knideliler (Cnidiens) hakkında oldukça eğlenceli bir fıkra anlatır. Knide (Cnide) şehrinin kurulduğu yer, karaya beş stade, yani 740 metre genişliğinde bir boğazla bağlıdır. Bunu açmak isteyen Knideliler, önlerinde daha sonra birtakım engellere rastladıklarından Delphes'in bilgeliğine danışmaya gittiler ve şu nazik cevabı aldılar: "O kadar zorluğu seçmeyiniz. Jupiter eğer sizin yerinizde bir ada olmasını isteseydi, bunun için size ihtiyacı olmazdı." Knideliler bunu kesin gerçek olarak kabul ettiler[111].

Dârâ (Darius), Athos Dağı boğazını, Néron, Corinthe'i açmak istemiş; fakat bu girişimler tamamlanamamıştır.

Kalker oluşumu Urla (Ourlak) adaları yukarısında ve İkiz Kardeş Dağlarında son bulur. İzmir körfezinin güney boynuzunu oluşturan büyük çıkıntının adı şimdi Karaburun'dur. Eski adı Mélas burnuydu, her iki ad da, değirmen taşı yapılan siyah volkanik taşlardan oluşmuş olduğu için hep Karaburun anlamını ifade eder. Yunanlıların Mimas adını verdikleri dağ buydu.

Eriythrae harabelerinin bulunduğu sonraki yamaç, kırmızı trakitten oluşmuştur; Erythrae, Kırmızı Şehir demektir. Mimas Dağının ve Eriythrae körfezinin güneyinde Çeşme üzerine hâkim tepeler, volkanik beyaz külden oluşmuştur. İyonya (İonie)'nın mavi gökyüzüyle uyum içinde olan bütün bu renklerin meydana getirdikleri görüntünün özelliği, buraları (s.76) her ziyaret edenin hafızasına kazınır. Bugün Spalmadores diye adlandırılan Arginusses adaları, Plutonien devri oluşumuna aittir.

Hâlbuki yakınındaki Sakız (Chio) adası, ikisi ya da üçü tebeşir oluşumu zamanına ait olan Akdeniz adaları büyük grubunun içinde olurlar.

---

[109] Pline, V. Kitap, bölüm 29.
[110] Çeşme körfezinin kuzeyinde şu anda Ildırı köyü ile iç içe olan eski bir şehir (Y.N.).
[111] Hérodote, I, 174.

ON ALTINCI BÖLÜM
Sipil (Sipylus) Dağı ile Kolları

İzmir körfezinin sağ kıyısı üzerinde Mélès nehri ağzından uzak olmayan bir noktada, kolları Manisa Dağ grubunu oluşturan Frigya'nın en ünlü dağı olan Sipil yükselir. Bu dağ bir silsile görüntüsü vermekten çok tek bir dağ şeklinde görünür. Oluşum devresi ise, lavlarının püskürme tarihi zamanlarından önce bütün sahayı örten çok eski volkanik oluşumlara aittir; taşları kırmızı ve mavi trakitten oluşmuştur; fakat daha sonraki bir devre ait yanardağ külleri, bu dağın belinde mevcuttur. Sipil dağ grubu, doğuda Manisa şehrine kadar uzanarak Bornova ve Nif/Kemalpaşa (Nymphi) kalker dağlarının yaptığı oldukça büyük bir çukurla ayrılırlar; kuzey yönünden havzası, İzmir körfezine atılan ve Türklerce Sarabat ya da Gediz çayı adı verilen Hermus nehrinin suladığı yerlerdir; kuzeydoğu yönünden Sipil Dağı, merkezi Frigya'nın en önemli dağlarından biri olan Murat (Dindymène) Dağına hissedilmeyen engebelerle bitişir. Sipil Dağı tarih ve coğrafya açısından çok önemli olduğundan bunun incelemesini, üzerindeki şehirleri tanıtırken tamamlayacağız.

Körfezin kuzeyde geriye kalan kıyıları, girişinde eski Foça (Phomia) kayaları bulunan yere kadar varır.

(s.77) Gediz ovasından Bergama (Pergame)'ya ve kıyı tarafından Edremit (Adramytte) körfezine kadar olan saha az engebeli ovalardan oluşur. Buralardan Bakırçay (Caïque) ile kollarından biri olan Selinti çayı (Sélinus) akar.

Arazi burada yeni bir görüntü sergiler, şöyle ki: Büsbütün *kalker* olan bölge biterek *kuvars* damarlarıyla bazı *trakit* izlerini içeren şistli taşlar başlar. Bu çevrenin her dağ ve tepesi hiçbir tarihî geçmişe bağlı olmayan yeni bir ad taşır. Güney dağları hep Manisa Dağı ve bütün kütlenin adı Koca Dağdır. Kuzeye doğru gidildiği oranda eski devirlere ait araziler genişler. Buraları genellikle Bergama şehrinin üzerinden Kaz (İda) Dağının tamamını meydana getiren granitli ya da mikaşistli arazi oluşturmuştur. Bu dağlardan inen çok sayıda sel, dağ tepelerinin de tabanları türünden olduğunu gösterir; çünkü yataklardan alınan her aşınmış çakıl taşı, mutlaka *siyenit (*syénite), *gnays* (gneiss) ve mikaşisttendir. Bu çevreyi iyice incelemiş olan Tchihatcheff, Bergama'nın kuzeyinde bulunan Madara dağındaki ilginç yeri belirtir ki o da *siyenit* kütlelerinin bir deprem sonucu rastgele birbiri üzerine yıkılmış olması ve bunların içinde asıl durumunu büsbütün korumuş kısımdan başlayarak, tamamen paramparça olmuşa varıncaya kadar taş bulunmasıdır. Çamoğlu adında bir küçük köy, tabiatın bu altüst olmuş yığıntısı üzerinde kuruludur. Evleri kısmen bu kayalar altında yapılmış

olduğundan yarı bina ve yarı mağara durumundadır. Yani bu yığının her çatlağı ve her yarığı bir ev yapımında kullanılmış ve üzerleri ağaç dallarıyla örtülmüş kuru taştan birkaç duvar, evi tamamlamıştır. Eski zamanların bütün dönemlerince bazı Leleg Troglotitler (Lelegs Troglodites)den[112] başka halk görmemiş olduğu dış görünüşünden anlaşılan bu Madara Dağı zamanımızda pek az ziyaret edilen bir yerdir. Büyük yorgunluklarla buna ilişkin elde edilmiş olan bilgileri, yalnızca Tchihatcheff'in gayretine borçluyuz[113].

(s.78) ON YEDİNCİ BÖLÜM
Kaz (İda) Dağı

Eski zamanın Kaz (İda) ya da Uludağ (Olympus) adlarındaki iki dağından hangisinin daha büyük üne sahip olduğu hakkındaki görüşleri belirlemek zordur. Fakat bunlar kadar çok sayıda ve çeşitli açıklamaya zemin oluşturanı pek azdır. Truva ülkesi (Troade)nin yakınlığı ve Kaz Dağının sahne olduğu efsanevî gelenekler, bu dağın incelenmesine özel bir önem katmışlardır. Bunun için bugün elimizde, Strabon'un Démétrius de Scepsis'ten alarak sakladığı parçalardan başka bir şey yoktur; fakat bu parçalar incelenmesi herhâlde problem olan bu dağ silsilesini tanımamıza rehberlik etmesi açısından değerlidir.

Toros Dağı hakkındaki incelememizin aynını İda Dağı için de tekrar edebiliriz. O da eski zamanlarda bu adın yalnız bir silsileye ait olmayıp Edremit körfezinden Çanakkale boğazı (Hellespont)na kadar bütün Truva ülkesini kesen ve dolayısıyla Misya (Mysie) sahasının geriye kalan kısmından ayıran bir dağ grubunu içine almasıdır. Strabon'un tanımını bu açıdan kabul etmelidir; çünkü bütün güzergâhta yalnız bir silsile kabul edilirse, hataya düşülmesi kaçınılmazdır. Nitekim, eskilerin ve özellikle Homeros'un Kaz (İda) Dağının adını çoğul olarak kullanmak, alışkanlıkları idi.

Eski yazarların bu dağ silsilesi hakkındaki farklı açıklamalarını buraya toplamak, bizim için faydalı olacaktır. Onları, bugünün yeni görüş açıklayacak olan incelemesiyle karşılaştırmak için kullanacağız.

Konumuza Dèmètrius de Scepsis'in yazılarından Strabon'un çıkarmış olduğu ve topografya ayrıntılarına daha özel şekilde yaklaşan maddelerden başlayacağız.

---

[112] Ét. Byz. V. Gargara.
[113] *Asie Mineure*, I, 480.

Burada en iyi topografik görüş, asıl Truva ülkesi diye adlandırılan yerin Kaz Dağı sahasının alınmış olmasıdır. Bu yüksek dağ, Çanakkale (Abydos) boğazından Gönen çayı (Aesepus) ve Cyzicène[114] kadar Propontide'in kuzey kıyısına biraz (s.79) ve kuzey tarafında da biraz sıkışarak batıya ve batıdaki denize doğru giden silsiledir. Kaz (İda) Dağının, basamak şeklinde ilerleyen ve bu durumda bir kırkayak şekli alan çok sayıda dorukları vardır. Bunların en sondakileri, kuzeyde olan Zéléia[115] yakınındaki tepelerle güneydeki Baba (Lectum) burnudur. Birinciler Cyzicène'in biraz yukarısındaki sahada son bulur ki bugün Zéléia da buranın içindedir; Baba burnuna gelince, bu Bozcaada (Ténédos) ve Midilli adası (Lesbos)na gitmek için geçilen Ege (Egée) denizi kısmına doğru ilerler.

Homeros çok defa Baba burnundan söz ederken, bunu Kaz Dağının bir parçası ve bu dağa gitmek için denizden gelindiği zaman ilk çıkılan yer olarak anlatır.

Homeros bu dağın uçlarından tepesini de pek iyi ayırarak onu Gargarum adıyla anar. Çünkü bugün bile bu dağın yüksek yerlerinde Gargarum adında bir yer gösterilir ve Eolyalıların şimdiki şehri Gargara adını oradan almıştır.

Baba burnunu dönünce Canae aracılığıyla karaya, yani içe doğru ilerlemek için Baba burnundan çekilmiş olan, Kaz Dağının oluşturduğu geniş bir körfez vardır. Diğer burun Baba Burnun'un karşısıdır. Bazıları burasını İda körfezi diye adlandırırlar, bazıları da Edremit körfezi adını verirler[116].

Marmara denizi (Propontide)nin üzerinden iki dağ yükselir. Bunlar Misya (Mysie) Olimpus'u ile Kaz Dağıdır. Birincinin altı Bitinya (Bithynie) ve Kaz Dağı ile denizin arası Truva (Troade) ülkesidir[117].

Démétrius de Scepsis'in dediklerine göre İda'nın Kurşunlu ova (Cébrénie)ya komşu olan kısımlarından iki kol çıkarak denize doğru gider; bunlardan biri Rhoetium[118] yönüne ve diğeri Sigeum[119] içlerine doğru giderek bu uçların arasında ve *Ilium recens*'tan aynı mesafedeki ovada son

---

[114] Kapıdağ yarımadasının güney kıyısında bir yer (Y.N).
[115] Balıkesir ilinin, Gönen ilçesine bağlı Sarıköy kasabasının eski adı (Y.N).
[116] Strabon, XIII, 583.
[117] Strabon, XII, 574.
[118] Çanakkale ili, merkez ilçesine bağlı Erenköy kasabasındaki Kumkale'nin eski adı (Y.N).
[119] Çanakkale boğazı güney girişine uzanan yarımadanın eski adı (Y.N).

bulan yarım daireyi oluşturur. Hâlbuki eski Truva (Ilium), kollarının başladığı noktada bulunuyordu. Belirtilen yarım daire, Simois'i[120] saran ovayı ve Kara Menderes (Scamandre) suyunun geçtiği aynı isimdeki alanı içine alır. Bu iki ova biri diğerinden uzun bir kol ile ayrılmıştır. Bunlar adı geçen kola arkasını vermiş olan şimdiki (s.80) Truva Ilium'dan Kurşunlu ova (Cébrénie)'ya kadar bir düz çizgi üzerinde devam ederler ve o iki kolla ε harfi şeklini alırlar[121].

Nehirlerinin çokluğundan dolayı Kaz (İda) Dağını, Homeros "kaynakları bol olan" diye tanımlamıştır. Kaz Dağın Cotylus adındaki bağımsız bir tepesi Scepsis'ten[122] yukarıda yaklaşık yüz yirmi stadedir. Bu tepeden Kara Menderes, Biga çayı (Granique) ve Gönen çayı (Aesepus) çıkar[123].

Bizanslı Étienne, Gargara Dağından ve şehrinden şu şekilde söz eder: "Kaz Dağının tepesinde kurulmuş olan bu Truva şehrine Palaegargara adını da verirler." Strabon bunun Eolyalılar ile bağlantısını kurar. Gargara Dağının Leleglerin oturduğu yer olduğunu ve Behramkale (Assos) halkı tarafından kurulduğunu söyler.

Macrobe'un aktardığı Éphore'un rivayetine göre bu iki şehir birbirine pek yakındı ve Teselya (Thessalie) yeni şehrinden gelmiş olan, Jüpiter'in oğlu Gargare'ın adıyla Gargara diye adlandırıldı. Gramercilerden Edremitli olan Diotime'in burada bir okulu vardı. Aratus söz konusu kişi için şu iki beyti söylemiştir: "Gargara'nın çocuklarına alfabe öğretmek için taşlar üzerine oturan Diotime'ye ağlarım." Bu ad bir bayıra da veriliyordu; fakat bunu Baba (Lectum) burnuyla belirlemek gerekir; çünkü bu çevrede bundan iki tane yoktur.

Bizanslı Étienne bunun dışında bize Lycophron'dan aktararak, Kaz Dağının çıplak olan tepesinin Phalacrae adıyla anıldığını söyler ve der ki: "Buzdan, kardan dolayı hiçbir bitki yetişmediği için bu kelime Kaz Dağının tepesini gösterir. Bitkiden yoksun olan bütün dağlar "Phalacrae" adını alırlar. Sicilyalı Diodore'un açıklamasına göre İda Dağı bu adı, Girit kralı Melissée'nin kızı İda'dan almıştır. Çanakkale boğazı (Hellespont)na hâkim olan dağların en yükseğidir. Ortasında görülen küçük bir mağara, Paris

---

[120] Truva sahasında bir akarsu (Y.N).
[121] Strabon, XIII, 597.
[122] Çanakkale ili, Bayramiç ilçesine bağlı Kurşunlu köyünün yerinde bulunan eski bir şehir (Y.N).
[123] Strabon, XIII, 602.

tarafından üç tanrıçanın mahkûm edildiği efsanevî bir yer olarak gösterilir ve yine iddia edildiğine göre Daktiller (Dactyles) bu Kaz Dağında kurulmuşlardır ve Ana Tanrıça tarafından ilk defa demir eşya yapımında çalıştırılmışlardır. Bu dağın kendine özgü (s.81) bir doğa olayından da söz edilir. Diodore bunu yeni doğan güneşin meydana getirdiği bir hava olayı olarak söyler. Bugün yine görülebilen bu durum sıcak günlerin sabahında dağlar üzerindeki sislerin, yeni doğan güneşin ışınlarını yaldızladığı çok görkemli görüntüdür[124]. Pomponius Méla aynı olayı mübalağalı olarak ifade eder[125].

Şimdi bu silsile çizgisini dolaşarak yeni adlarla eski adların uyup uymadığını araştıracağız. Kaz Dağının bir ucu Baba burnunda denizle son bulur ki eski adı Promontorium Lectum'dur. Burada kıyıdan denize doğru yirmi metre kadar uzanmış olan bir burun sayesinde karaya kadar yanaşmak mümkündür. Bu burun düzensiz ve büyük kayalar yığınından ibaret olup, gemileri batı rüzgârlarına karşı koruyamaz. Kıyıya yakın noktada küçük Baba köyü görülür. Fakir bir konağı, küçük bir camisi ve denize doğru uzanan bir yere yapılmış küçük bir kalesi vardır.

Baba burnunu oluşturan dağların tepeleri çıplak ve görüntüleri yerden dikine çıkan sarı renkli kaya, orta yerlerinde biraz çalı ile dikkat çekicidir. Bu burun Edremit (Adramytte) körfezinin güney çıkıntısını oluşturur. Bütün kıyı doğudan batıya doğru uzanır. Kıyının 10 - 12 kilometre kadar mesafesini işgal eden volkanik arazi burada, Baba burnuna kadar görülen kalker arazisinin yerine geçer. Buradaki yamaçların birinde eski Assos şehrinin harabeleri vardır. Bütün dağ, çok sert ve aşağı yukarı *porfir taşı* görünümünde *kırmızı trakit*'ten oluşur. Yunanlılar Behramkale (Assos) şehri anıtlarının yapımı için bitmek bilmeyen bu malzeme ve ocakları kullandılar. Bu taşların sağlamlığı açıktır; fakat koyu menekşe rengi hüzünlü görünmesinden ve sertliğine ek olarak kristal yapısından dolayı hiç cila kabul etmez. Şehrin etrafında büyük yığınlar hâlinde demir curufları (scorie)[126] görülür. Bayram köyünün yoksul köylüleri, burada hiçbir zaman bir demir madeni işletmedikleri için, bunlar belki eski zamanlarda Lelegler tarafından başlanarak Yunanlıların işletmesinde devam etmiş oldukları madenin izleridir. Curuflar demir açısından çok zengindi ve yerde yığın hâlinde duruyordu.

---

[124] Diodore, XVII, 7.
[125] Méla, I. Kitap, bölüm 18.
[126] Su üzerinde yüzen madenî bor veya volkanik tuz (Ç.N.).

(s.82) Doğu ve kuzey yönlerin volkanik yapısı granitli arazi üzerine kuruludur. Bu birinci sıra dağın arkasından, efsaneler devrine ait tanrıların yeri olan, güzel Gargara silsilesi yükselir, bugün adı Kaz Dağıdır. Türkler adların şiirselliğini bozmakta beceriklidirler[127]! Gargara Dağı, kıvrımlı Truva (Troie) ovasına, yani batıya dönen ve tepeleri yarım daire yapan diğer bir batı silsilesiyle daha birleşir. Bu büyük ve yuvarlak dağlar sahası çevresine doğru az eğimli bir şekilde aşama aşama inerek ovaya doğru, daha önce tarif ettiğimiz gibi kaybolur.

Bu dağları örten hoş meşe ormanları ile bunların altından akıp giden birçok derecikler, orayı eski anılara değer veren gezginlere çok güzel ve çekici bir yer olarak sunarlar. Gargara Dağına bitişen, daha önce ifade ettiğimiz ikinci silsile Kurşunlu (Cébrénie) ovasını saran Cotylus Dağında Kara Menderes (Scamandrie)'i ve Scepsis şehirlerinin bulunduğu ve en eski zamanlarda gümüş madenlerinin işletildiği yer burasıdır. Arazinin yapısı, gümüş madenlerinin varlığına hiç engel olacak türden değildir. Aksine gümüş madeninin kabuğu olan *gnays*, *kuvars* ve *mikaşist* organlarından oluşur.

Kaz Dağı silsilesini oluşturan dağlar, ovada hemen alçalmayarak Truva ovasını saran ve sınırlayan daha alçak dağlardan meydana gelmiş bir daireyle çevrilmiştir. Burada Bergama ruhanî merkezi vardır. Kaz Dağı silsilesi güney tarafında denizle son bulur ve karanın denizden seviyesi Alexandria Troas'tan[128] Baba burnuna kadar sürekli olarak yükselir.

Kuzeyde, aksine orta yükseklikte bir dağ kütlesi, kendisiyle deniz arasında bütün Truva ovasını ve Sigée ya da Yeniçeri burnunu bırakarak Çanakkale (Dardanelles) hattı üzerine bükülür. İkinci derecedeki bu dağlar , genellikle deniz kalkeri ve dolayısıyla Kaz Dağı büyük silsilesine oranla daha yeni bir oluşum devrine aittirler.

Granit dağları Çanakkale boğazı (Hellespont) kıyısındaki Kyzikos (Cyzique) yarımadasında görülür ve orada bugün Kapı Dağı adı verilen Dindyméne tepelerini oluşturur. Bu dağ koni şeklindedir, alçak ve kumlu bulunan ve zamanında bir ada olan Kapıdağ yarımadasıyla (s.83) bitişir[129]. Bunun batı yüzü, cinsi kalker ve boz renkli mermer olan ve aynı addaki bir

---

[127] Charles Texier'in bu görüşü doğru olmaktan uzak, tek taraflı, kabul edilemez bir görüştür (Y.N.).

[128] Çanakkale ilinin Ezine ilçesinde ve deniz kenarında Dalyan köyünde şu anda Eski İstanbulluk/Odunluk iskelesi denilen yerde eski bir şehir (Y.N).

[129] Strabon, XII, 575.

adacıkla Erdek (Artaki) yarımadasını oluşturan bir burunla ileriye uzanır[130]. Burası, eski Marmara denizi (Propontide) olan ve bütün Marmara denizine adını veren Procconèse ya da Marmara adındaki büyük adanın en gösterişli yeridir. Eskilerin Lidya silsilesine sınır olarak belirledikleri bu nokta, Misya (Mysie)'nın Olimpus Dağına orta yükseklikte kollarla ulaşır. Bu kollar Bitinya şehirlerine çok şen ve çok bolluk bir görüntü veren ve birkaç yerde oldukça önemli havzalar yapan çok sayıda akarsuya geçit verir. Olimpus sahasının içinde bulunan göllerden Kapıdağ yarımadası[131] yakınındaki Manyas (Dascylitis) gölünü eskiler çoğunlukla söylerler. Biz bu ünlü gölden hiçbir iz bulamadığımız gibi, bu Bitinya (Bithynie) sahasına birkaç sayfa ayırmış olan hiçbir gezginin de böyle bir addan söz ettiğini görmedik. Buna dayanarak bu gölü ya kurumuş sayacağız ya da bu adı Apolyont/Ulubat (Apollonias) veya Miletépolis gibi diğer göllerin adıyla karıştırılmış diyeceğiz. Bununla beraber Strabon bunların ve o her üç gölün adından söz eder. Bu coğrafyaca daha çözülmemiş ilginç bir problemdir. Bu dağların üzerinde yer alan yaylalar ve vadiler, geçmişte yerleşilmiş olup birçok yerleşim birimine yer vermekteydi. Bunları ileride belirteceğiz. Kuzeye doğru çıkarak Marmara denizinde Bozburun'u oluşturan ve Olimpus'un yüksek burunlarından biri olan Katırlıdağdan da söz edeceğiz.

Burada Kaz (İda) Dağı sırası son bularak, Misya (Mysie) Olimpus'u başlar, fakat önce İzmit (Nicomédie) körfezinden başlayarak orta platoyu sınırlayan dağ sıralarını boylu boyuna izlemiş olmak için bu Olimpus'u şimdilik bırakacağız.

Bu dağların oluşumu çok farklıdır ve bundan önce ifade ettiğimiz gibi aynı yapıya sahip değildir.

Yalnız başına İzmit, alüvyal toprakların türlerini gösterir bir tablodur. Bunun (s.84) içinde önemli miktarda kırmızı kum ve çakıllı arazi olduğu gibi, yeryüzünün farklı zamanlarına ait olanları da vardır. Bu hâl Sakarya kıyılarında olduğu kadar Geyve ve Aksaray[132] kasabalarında da görülür.

Bir taraftan Sapanca gölü havzasını oluşturan bu orta yükseklikte silsile, kıyıdan yaklaşık on beş kilometreye kadar gider ve sonra bugün Sakarya adı verilen Sangarius nehrine geçit vermek için açılır. Sakarya nehri

---

[130] Strabon, XII, 576.
[131] Strabon, XII, 575.
[132] Akhisar olsa gerektir (M.N.).

Küçük Asya'nın en uzun nehirlerinden birisidir. Tarihçilerin tanımı dikkate alınırsa, su hacminin ilginç bir şekilde azaldığı görüşü ortaya çıkar[133].

Bu belirtilen dağlarla deniz arasındaki engebeler ve dalgalanmaları Türkler tam bir tanımla tarif ederek bunlara, dağ yerine tepe kelimesini kullanmışlardır.

Trakya boğazı (Bosphore de Thrace)nın güney yakasının tamamı, genellikle pek az engebeli ve alçaktır. Burada yalnızca Büyükdere körfezinin karşısında yükselen Géant Dağı[134] (Jupiter Urius'un tapınağı) oldukça önemli bir arazi ortaya koyar. Fakat bunun da tabanının deniz içinde bulunması düşündürücüdür. Bunun güney yüzü nispeten pek az diktir, yüksekliği beş yüz metreyi geçmez. Bu dağın güneyinden hemen başlayan içteki ovalar ise, yükseklikte asıl zirveyi bile birkaç kat geçecek kadar ortalama olarak 800 - 1000 metre arasında bir yüksekliğe sahiptirler.

Karaburun, İstanbul boğazı (Bosphore)nın girişini gösterir. Bu noktadan Sakarya nehri ağzına kadar hep düzdür. Yalnız Şile (Chilé) yakınında biraz yükselir, fakat dağların görünüşü tekdüzedir; tepeleri yuvarlak, yeşil renkli ırmaklara geçit verdikten sonra çehresi hiç değişmeden yine yükselir. Buna, daha alçak platoların batı ve güneydekilerin tersine, büyük dağlık görüntüler oluşturmayıp aşamalı ve belirli bir şekilde gelerek son bulmaları denilebilir. Bir de bu Paflagonya (Paphlagonie) ve Pont Devleti sahasındaki dağların tarihî geçmişleri çok azdır. Bu dağların ayrıntısı okuyucuya çok sınırlı bir yarar sağlar ve adlarının tamamı hiçbir tarihî dayanağa gidemeyen Türkçe kelimelerden ibarettir. Ta Trabzon (Trébizonde) tepelerinde Thechès Dağıyla birleşen bütün bu silsilenin adı Ilgaz (Olgassus) Dağlarıdır. Buna ilişkin başka söyleyeceklerimizi, geçtiği yerlerin tanımı bölümüne bırakıyoruz.

(s.85) **Merkez Silsileleri**

Merkezde bulunan dağlar için bir dağlar teorisi kurmak gerekirse, eski coğrafyacıların Toros (Taurus)'u baş kabul ettiği gibi burada, güneyde Likya (Lycie)'nın Cragus'u ne ise kuzeyde de aynı duruma sahip olan Misya (Mysie)'nın Olimpus (Olympe)'u diyeceğiz. Yani bu dağ, yarımadanın ortasından dağılan bütün silsilelerin kökünü oluşturur.

Batıda Kaz (İda) Dağına birleşir ve Frigya (Phrygie)'nın ortasına kadar Domaniç Dağı aracılığıyla güneye gittikten sonra batıda Aladağ'ın

---

[133] Procope, *De Aedif.,* V. Kitap, bölüm 3.
[134] Yuşa Dağı/Tepesi (Y.N.).

devamı olan Elmadağ ile birleşir. Avrupa kısmında bulunmayan bir durum Asya'da vardır ki o da farklı nehirlerin dağ yamaçlarını nadiren takip etmeleri ve çoğunlukla bunun tersine bir dik açıyla keserek bir nehrin geçebileceğine imkân verilmeyen geçitler açarak akmalarıdır.

Asya dağlarının devi olan Toros Dağına[135] rastladığında, Fırat nehrinin çarpışmasını Pline heyecanlı bir anlatımla tasvir eder. Kızılırmak (Halys) nehri Kapadokya (Cappadoce) Dağları boyunca gittikten sonra birden kuzeye dönerek Pont memleketlerinin dağlarına atılır ve Sungurlu boğazından geçerek kurtulur.

Marmara denizine akan Orhaneli çayı (Rhyndacus) ve kaynağını aynı sahadan alarak sonra büsbütün aksi bir yöne giden Gediz (Hermus) nehri de aynı karakteri ortaya koyarlar. Bununla beraber bunların geçtikleri dar boğazlar, suların yarıp aşındırdığı vadiler olmayıp silsilelerin içinde açılmış yarıklar tarzında ve oluşum zamanlarıyla aynı döneme ait geçitlerdir. Güney kıyısının küçük nehirlerinin çoğunluğu aynı tarzdadır. Karşılıklı vadilerde düzenli bir şekilde akarak yataklarını koruyan dağları sakin sakin boylayan nehirler, ancak Menderes (Méandre) ve Küçükmenderes (Caystre) sularıdır denilebilir.

Aslında bir nehrin karadan denize dökülmesi, geride daha yüksekçe bir vadinin varlığına işaretken, Asya haritasına bakıldığı zaman, ırmakların uzunluğunun ne kadar olduğu ve dolayısıyla (s.86) kabartıların anlaşılacak şekilde çiziminin ne derece zor olduğu ortaya çıkar. Misya (Mysie) Olimpus'u ve daha doğrusu silsilesi Marmara denizinden az bir mesafede yükselir, en görkemli görünüşü kuzey tarafındandır. Bu Olimpus'un tarihi ile Bursa (Broussa) şehri arasında o kadar ilişki vardır ki bunları birbirinden ayırmak, tablonun birliğini bozmak olur. Burada Olimpus Dağına bitişen ve sahanın kabartmalarını oluşturan silsileleri toplamakla yetineceğiz. Bunun bütün kuzey tarafı deniz seviyesinden 1000-1100 metre yüksekliğindedir; onu saran dağlar, her ne kadar bu dereceyi göstermezlerse de yine önemli bir yüksekliğe sahiptirler. Güney tarafından ayrılan bir silsile Kütahya'ya kadar uzanarak o şehir etrafında farklı platolar oluşturduktan sonra biter. Doğudaki platoyu, Sakarya'ya dökülen Porsuk ya da Thymbrius ırmağı sular. İçinde Aizani şehri bulunan batı platosunda ise Apollonias gölünü dolaşarak doğru denize akan Rhyndacus nehri vardır. Bugün Çavdarhisar denilen bu Aizani şehri Marmara denizi (Propontide) ile İyonya denizine ait suların paylaşım noktasıdır. Çavdarhisar'dan çok az uzaklıkta diğer bir

---

[135] Pline, V. Kitap, bölüm 24.

Gediz nehri doğarak güneye doğru akar. Doğu ve batıya yönelik büyük bir silsile, bu suya geçit verir. Bu silsilenin adı Dindymène eski adı ile bilinen Murat Dağıdır. Olimpus Dağı granittir; fakat beline dayanmış olan bütün diğer dağlar, kalker ve balçıktırlar. Bursa ile Kütahya arasındaki saha da tekdüze ve monoton bir yapıdadır. Kütahya şehrine de tebeşir bir dağ hâkimdir. Çevresi ova ve bitkiden tam olarak yoksundur.

Murat Dağı (Dindymène) çok başka bir tablo ortaya koyar. Keskin şekilde kesilmiş yarları ufuk üzerinde şekillenir. Yayla denilen serin yerleri, geniş ormanları ve derin vadileriyle yaz mevsimini göçebe olarak geçirmek için bir çok insanı çeker.

Denizden bin yüz metre yüksekliğinde Gediz büyük platosundan görülen Murat Dağı, doğudan batıya doğru uzanır gibi şekillenir. Fakat güney yönündeki kolları, hemen hemen Kula'ya kadar Gediz havzasını izleyerek iner. Phrygie (Frigya) Épictète'in çok sayıda şehirleri burada topraklar altında saklıdır ve üzerlerini fakir köyler işgal etmiştir. Murat Dağının ötesinde güney (s.87) batıya doğru giden, Gürün Dağı vardır. Bunun tepesinin bir kısmı yazın karla kaplıdır. Eski adları unutulmuş olan bütün dağlar, tarih açısından ikinci derecede önemlidir ve hemen her köyde adı değişen sular gibi bunda da belirsiz bir durum ortaya koyan Türk adlandırmaları arasından tatmin edici bir tarif çıkarmak zordur. Böylece Hermus nehri kaynağında Gediz çayı ve sonra daha ilerideki Sardes ovasında Sarıabad (Sarabat) adını alır.

Olimpus'tan ayrılan diğer bir silsile, Bitinya (Bythinie) ile Frigya Épictète'i ayırır. Bu silsile, kolları Ankara (Angora)'ya kadar giden Akdağ'dır, yapısı tamamen granitlidir. Sakarya (Sangarius)'nın suladığı bu dağ, Sivrihisar şehrinin geniş platosunu oluşturmak için güneye doğru iner. Fakat güney yüzü pek dikkat çekici *siyenit* (syénite) hareketi ortaya koyan ikinci bir silsile ile çevrilidir. Pessinus (Pessinunte) şehri bu dağlardan birinin eteğinde bulunduğundan bu dağ Strabon'un ifade ettiği; ancak, bizim belirlediğimiz silsileden başka olan Dindymène dağıdır. Bu sahanın son tarihî dağı budur.

Güneyinde, yeraltı mağmalarının hemen bütün türlerinden oluşan Frigya (Phrygie)'nın engebeli arazisi devam eder.

Kalker damarları doğu yönünde yeniden görünerek Afyonkarahisar ovasına kadar gider. Ünlü Şuhut (Synnada)'ta mermer ocakları ile buraya Kara Hisar adını verdiren büyük *trakit* blokları, bu dağların içindedirler. Akdağ, adını değiştirerek sürekli doğuya doğru uzanır ve Kızılırmak (Halys) nehrine yol vererek Amasya (Amasie) Dağıyla birleşmek üzere devam eder.

Biri diğerine paralel ve Haymana'yı dolaşan çok sayıda kollara ayrılan bu silsilenin güneyinden platolar sahası başlayarak engebeleriyle nadiren değişime uğrayarak Kayseri (Césarée)'ye kadar yayılır. Bu platolar Toros'un kuzey yamacına dayanan çok sayıda gölleri ve özellikle büyük tuzlu gölle diğerlerini içine alır. Bundan sonra, en yüksek noktası Erciyes (Argée) Dağı olan Plutonienne devri oluşumuna ait volkanik arazi gelir.

(s.88) Batı tarafında Katakekomene(Catacécaumène), yani "yanmış memleket" denilen diğer bir saha da yeraltındaki mağmanın ürünüdür. Bu yerlerin tanımlarını, üzerindeki şehirlerin tanımlarıyla beraber vermek daha yararlı görülmüştür.

Buraya kadar olan tanımlarımıza göre, yarımadayı kuzeyden ve güneyden Toros (Taurus) ve Ilgaz (Olgassus) Dağlarıyla çevrelenmiş çok geniş bir plato olarak düşünmek doğru olur. Batı kısmında ise, biri diğerine genellikle hemen hemen paralel olan, bir çok derin körfez meydana getiren dağ silsileleri denizde son bulur

İKİNCİ KİTAP

BİTİNYA (BITHYNIE)

(s.89) BİRİNCİ BÖLÜM

Bitinya'nın İlk Kafilesi - Sahanın Sınırı

Karadeniz kıyısıyla İstanbul boğazı ve Marmara denizi (Propontide) arasında bulunan ve Yunanlılarla Romalılar tarafından Bitinya (Bithynie) adı verilen büyük ve verimli sahaya, aslında Bebrikya (Bébrycie)[136] adını da taşıyan Bebrikler (Bébryces)[137] adındaki millet yerleşti. Argonatlar (Argonautes), Çanakkale boğazına çıktıkları zaman Bebrikleri, Neptün (Neptune) ile Bithynis'in oğlu kral Amycus yönetiyordu[138]. Fakat bu ad düzmece olsa gerektir; çünkü diğer eski yazarlar bu noktada susuyorlar. Pline ve Strabon, Bitinya'nın bu adı Traklar (Thraces)'ın akınından sonra Bithyniens ve Thyniens adlarından aldığını kesin olarak ifade ediyorlar. Bu sahanın ilkel tarihine ait olan herşey o derece karanlıktadır ki eski tarihçiler, bize aktarılan çok az olay hakkında bile fikir birliği yapmaktan uzaktırlar. Rodos (Rhodes)lu Apollonius adında bir yorumcuya göre Bebrikler bütün Bitinya sahasına yerleşmeyip, bunun sınırından batıya doğru ve çok geriye yayılmışlardı. Amycus, Bitinya'da Bebriklerin kralıydı ve özellikle sahanın kıyı tarafına hâkimdi[139]. Charon'nun iddiasına göre Bebrikya (Bébrycie) adı eskiden Lapsekililer (Lampsaciens)in sahasına verilirdi[140].

Lapseki (Lampsaque) toprakları eski Bitinya'nın dışında bulunuyordu. (s.90) Bizanslı Étienne, İspanya'nın Bébrycleri ile kökende bir birliktelik olduğunu hiç göstermeksizin bu Bebrikyalıları (Bébryciens), Bébryce veya Bébrycée'den getirir. Kesin olan bir şey varsa, o da Bitinyalılar kavminin Bebriklerden ortaya çıkmamalarıdır; çünkü bu kavim savaşla yok olmuştur[141]. Bébryclerin Homeros tarafından belirtilmesine sebep - Apollodore'un beyanına göre- bunların Doliyonlarla beraber Frigyalılar (Phrygiens) adı altında sayılmalarıdır. Strabon[142] her ne kadar Bébryclerin Trakya (Thrace)'dan ortaya çıktıklarını olumlu olarak söylüyorsa da bunlar Asya'ya Truva (Troie) savaşından çok zaman önce yerleşmek için gelmişlerdir. Tarihçilerin bu konuda kanıtladıkları bir şey varsa, o da Küçük Asya'yı milâttan önceki son asırlarda işgal edenlerin, genellikle bu sahanın yabancısı olmalarıdır. Diğer sahaların incelenmesi ve Hz. İsa'nın

---

[136] Valer Flaccus, *Proxima Bebricii panduntur limina regni,* IV. Kitap, s.99.
[137] Servius, *Énéeide*, V. Kitap, s.373.
[138] Apollod, Bibl., I. Kitap, bölüm 8, s.20.
[139] Argon, II. Kitap, bölüm 2, s.118.
[140] Bebrikler ve Dryopeler, Abydos yakınlarına yerleşmişlerdi. Strabon, XIII. Kitap. s.586; Hérodote, I. Kitap, bölüm 146.
[141] Pline, *Hist. natur.*, V. Kitap, bölüm 30; Argon, II. Kitap, bölüm 2, s.118.
[142] Strabon, XIII. Kitap, s.586; Hérodote, I. Kitap, bölüm 146.

doğumundan on dört yüzyıl öncesinden bu yana arka arkaya gelen milletler ve kabileler kargaşasının çözümü sırasında, yarımadanın Kızılırmak nehri batısındaki kısmını işgal eden milletlerin çoğunun, Avrupa kökenli olduklarını göreceğiz. Küçük Asya'nın kuzey kısmına en büyük göç kafilelerini gönderen yer Trakya'dır.

Bebriklere karışmış olan Dryopeler, Atinalılar ve İyonyalılarla beraber göç etmişlerdi. Bu ikinciler Küçük Asya'nın batı tarafında yerleştiler, Dryopeler ise Bébrycie'ye gelerek Çanakkale boğazı kıyılarında yerleştiler. Bu farklı milletlerin işgal ettikleri yerlerin sınırlarına gelince, bunu olumlu bir şekilde belirlemeye çalışmak boşunadır. Çünkü Strabon'un dediğine göre, bunlar o kadar değişim geçirmişler ve Bitinya o kadar farklı milletler tarafından istilaya uğramıştır ki coğrafyacılar bu zor problemin çözümünden vaz geçmek zorunda kalmışlardır.

Bebriklerin kralı Amycus'un Pollux[143] tarafından öldürülmesinden sonra Argonatlar (Argonautes) onlara zafer kazandıran tanrının onuruna bir tapınak (s.91) yaptılar. Diğer taraftan Bébrycler, Amycus adına Chalcédoine'un Nymphéon'undan yalnızca beş stade mesafede bir tapınak inşa ettiler[144]. Olağanüstü büyüklükte bir zakkum ağacı, bu tapınağın yanında büyümüştü. Bunun yapraklarını ağzında çiğneyenin *ceste* oyunlarında yenilmemek gibi bir üstünlüğü vardı[145].

Amycus'un ırkı Bebrikler üzerinde uzun zaman hâkim oldu. Bizanslı Étienne, Phocéens ele geçirdikleri Lapseki (Lapmsaque)'de Bitinya ve Mandron kralı unvanıyla Mucaporis'in adını söyler[146]. Bu dönemde Kimmerler (Cimmériens) Bebrikya (Bébrycie)'ya girerek yönetimi ele geçirdiler. Bebriklerin bir kısmı yok edildi; fakat Kimmerler devamlı bir yapı kuramadıklarından bunlar da Bitinyalı Traklar (Thraces) tarafından kovuldular[147].

Her ne şekilde olursa olsun, Trakya (Thrace) ve Makedonya (Macédoine)'yı işgal etmiş olan Avrupalı milletlerin Küçük Asya yarımadasına geçtikleri dönem ve zamanı, doğru bir şekilde belirlemek çok zordur. Yalnız bu geçişin Truva (Troie) savaşından önce olduğu kesindir. Farklı zamanlarda göç eden milletler, Firigyalılar, Misyalılar ve Tinyalılar

---

[143] Théocrite, *Idyl,* XXII.
[144] Nicephore, *Hist.,* VII. Kitap, bölüm 50.
[145] Pline, XVI. Kitap, bölüm 64; Dyon, s.20
[146] Charon, Hellenica (Ed. Müller), 6.
[147] Ar. Apud Eust., s.58.

(Thyniens)dı. Homeros, ne Bitinyalıların, ne de bu sahanın bütün diğer milletlerini yok etme gücünü elde etmiş olan Tinyalıların adını anar. Homeros'un kesin olarak söylediğine göre, Bitinyalıların kökeni Trakyalıdır. Bunlar, daha sonra Asya'ya, halkından bir kısım gönderen Tekriyalılar (Teucriens) ve Misyalılar tarafından memleketlerinden kovularak Strymon[148] nehri kıyısınca gelmişlerdir[149].

Trakya ailesinden milletlerin bu akını, asırlarca devam etmiştir. Memleketin en içine girmiş olmalarına göre Frigyalıların birinci oldukları anlaşılıyor. Bunlar işgal ettikleri yeni bölgeye Anadolu'nun adını getirerek geldiklerinden değişik ailelerin kolları, buranın (s.92) coğrafyasında büyük bir karışıklık meydana getirmişlerdir. Öyle ki Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da Frigyalı, Misyalı, Bitinyalı ve Trakyalılar vardır.

Yorumcu Apollonius der ki: "Trakya'nın, biri Salmydessus[150] yakınında Avrupa'da, diğeri İstanbul boğazına kadar Asya'da iki yeri vardır. Bitinyalıların büyük bölümü Trakya soyundandır. Ancak bunlar kıt'a içi Yunan göçü üzerine çoğalarak bu bölgeye gelip yerleşmişlerdir." Pausanias daha ileri giderek bütün Bitinyalılara Yunanistan'dan ortaya çıkmış gözüyle bakar ve Bitinyalıların Arkadya (Arcadie) ve Mantinée'den olduklarını söyler[151]. Bununla birlikte daha önce Strabon ile yazarların çoğunluğu Bitinyalıların Misya'dan çıkmış olduklarında anlaşmışlardır. Bunlar Bitinya ve Thinya (Thynie) adlarını, kendi aralarında yerleşmeye gelen iki kabileden almışlardır. Bitinyalılara oranla buna delil olmak üzere bugün Trakya'da hâlâ bu adda bir kısım halk bulunduğunu ve Tinyalılar (Thyniens) hakkında da Apollonie ve Salmydessus yakınındaki kıyıda Thynias adının varlığını açıklarız. Herodot'un daha önce ifade ettiğimiz bir kaydı da bunu destekler.

Ancak kralları zamanında Bitinya'nın sınırı iyice belirmiştir. Bunların hâkimiyet alanı, doğuda Sakarya (Sangarius) nehri ve batıda Orhaneli çayı (Rhyndacus) arasındaki yerleri içine almaktaydı. Bitinyalıların memleketi daha önce İstanbul boğazından Rhébas[152] nehrine kadar uzanırdı. Bunu izleyen dağlık kesime Calés nehrine kadar Tinyalılar yerleşmişti. Bitinyalılar ile Tinyalılar aynı sınır üzerindeydiler.

---

[148] Trakya ve Makedonya'da Türklerin Karasu adını verdikleri Ustruma nehri (Y.N.).
[149] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 75.
[150] Kırklareli-Vize ilçesine bağlı Midye/Kıyıköy'ün yerinde küçük bir ilkçağ şehri (Y.N.).
[151] Pausanias, VIII. Kitap, bölüm 9.
[152] Irva deresi. Bu dere üzerinde şimdi Ömerli barajı vardır (Y.N.).

Bitinyanın sınırlarını, krallar döneminde bile, güney tarafından belirlemek daha zordur. Çünkü istilaları ta Frigya içlerine kadar gitmiş ve Frigya Hellespontique ya da Epictète'e sahip olmuşlardı[153]. O hâlde Bitinya krallığı aşağıda sıralanan kavimlerden meydana geliyordu:

1. Maryandinyalılar (Les Mariandyniens): Bunların dil ve âdetlerinin Bitinyalılarınkinden farkı (s.93) yoktur. Bunun bir Trakya kabilesi olması ihtimali vardır[154]. Maryandinyalılar, Bitinya'nın son doğu noktasını işgal ederler ve Sakarya körfezine veya taşlarına adlarını verirlerdi[155]. Bizanslı Étienne şu (Μαριανδυντα χώρα) adıyla ikamet ettiği memleketi belirler ve Eustathe ile bu kavmin adını Eolya halkından Mariandynus adında birinden aldığını düşünür[156]. Fakat Strabon bu konuda Théopompe'un görüşüne dayanarak Mariandynus'un Paflagonyalı bir grup lideri olduğunu ve Bebrikleri yenerek aldığı bu yere, kendi adını verdiğini söyler[157].

Argonatlar, Bebrikya'yı terk ettikleri zaman Maryandinyalılar yaşadıkları yerde durdular; o zaman orayı Lycus yönetiyordu. Lycus, Argonatları iyi karşıladı. Çünkü kendisi Pélops ırkına mensup ve köken olarak Yunanlıydı[158]. Ksenofon (Xénophon)'un açıklamasına göre, bu ırk bu milleti bitirdi. Ereğli (Héraclée)'yi kuran Miletliler (Milésiens), bu yörenin eski sakinleri olan Maryandinyalıları yönetimleri altına alıp onları esir olarak sattılar; fakat memleketin dışına çıkarmadılar[159]. Eustathe, bunların bu yaptıkları uygulamanın adalılarınkine benzediğini söyler. Bizanslı Étienne de Théopompe'dan aktararak Ladepsi ve Tranipsilerin Bitinya halkından bir kısım oluşturduklarını açıklarsa da hangi tarafa isyan etmiş olduklarını söylemez[160].

2. Kokonlar (Les Caucones): Bu kabile deniz kıyısına doğru, kaynağını Paflagonya'dan alan Bartın çayı (Parthénius)na kadarki Maryandinyalıların memleketlerine bağlı bir yeri elinde tutardı. Eustathe, Arkadya (Arcadie)'da Kokonlar adındaki bir kavmin kendini (s.94) Paflagonya asıllı bilerek Truvalılara yardım ettiğini söyler. Bitinya'nın bu

---

[153] Strabon, XII, 543.
[154] Strabon, XII, 542.
[155] Pline, *Hist. nat.*, VI. Kitap, bölüm 1.
[156] Apud Dionya, V. kitap, s.288.
[157] Théop., s.312.
[158] Apollod Kütüphanesi, I. Kitap, bölüm 8.
[159] Xénophon, *Exp. Cyr.*, VI. Kitap.
[160] Théophones, *Fragm.*, VIII. Kitap (Ed. Müller), s.280.

kısmında Maryandinyalılara komşu olarak Cauconiate adında bir kabile mevcuttur. Bunlar Homeros'un kayıtlarında da vardır[161]. Bunlar için Homeros şöyle der: "Ok atmada ünlü Karyalılar (Cariens)la Peonyalılar (Péoniens) ve Leleglerle Kokonlar ve soylu Pelasglar deniz tarafına yerleştirilmişlerdir."

Bu Kokonlar, Yunanistan ve Asya'ya yayılmış göçebe kabilelerdi. Bunlar hakkında Eustathe bize çok ilginç ve olumlu bir not düşmüştür. Mora yarımadası (Peloponnèse) Kokonlarını belirtirken diyor ki[162]: "Kokonlar göçebe bir kavimdi. Yalnız Arkadya'da değil Paflagonya'da da Kokonlar vardı. Bunlar Maryandinyalılara komşu ve Bartın çayı (Parthénius)na kadar deniz kıyısında oturuyorlardı. Bu yörelerde göçebe kabile bulmak şaşılacak birşey değildir; çünkü Madiès'in yönetimi altındaki İskitler (Scyhes) Avrupa'dan kovulan Kimmerler (Cimmériens)i izleyerek Asya'yı ele geçirmişlerdir ve Medler (Mèdes)in yenilgisinden sonra onları tamamen egemenlikleri altına almışlardı.

Bunlar da Medler tarafından kovuldukları zaman, Paflagonya ve Pont dağlarında, yani Paryadres ve Orminius Dağları içinde birkaç başıboş kabile bıraktılar[163]. Bu varsayım Strabon tarafından desteklenmiştir. "Kokonlara gelince, bazı yazarlara göre bunlar Maryandinyalıların Parthénius nehrine kadar doğu kıyısını işgal ediyorlar ve Tieium[164] şehrine sahip bulunuyorlardı. Bazıları bunların kökenini İskitlere dayandırır. Bazıları onlara Makedonya'dan çıkma bir kabile gözüyle bakar, diğerleri de Pelasglardan sayarlar. Bununla birlikte bunların Karadeniz Ereğlisi (Héraclée) (s.95) ve Maryandinyalıların memleketlerinden, bizim Kapadokya dediğimiz Leucosyriens yönlerine kadar devam eden bir memlekette ikamet ettiklerini iddia edenler de vardır.

Bartın çayı (Parthénius)na kadar giden Tieium şehri civarında Kokonlar ve Cytorus şehrinin bulunduğu diğer tarafta Hénètler bulunurlar. Zamanımızda bile bu nehir çevresinde Kaukonidler (Cauconids) adını taşıyan bir kabile görülmektedir."

---

[161] Eustathe ve Homeros, *Iliada*, s.363.
[162] Eustathe ve Homeros, *Iliada*, s.362.
[163] Ptolomée, *Géogr.*, V.
[164] Zonguldak şehrinin yol üzerinden otuz kilometre kuzeydoğusunda deniz kıyısında, Filyos çayı ağzının batı yakınında bulunan bucak merkezi Filyos/Hisarönü'nün ilkçağdaki adı (Y.N.).

3. Karadeniz (Pont-Euxin), İstanbul boğazı ve İzmit (Nicomédie) körfezinin oluşturduğu yarımadayı işgal eden **Tinyalılardır**.

Bunlar daha önce dediğimiz gibi Trakyalı olup, Kral Phynée'nin memleketinden çıkmışlardır.

4. Daha önce söz ettiğimiz **Bebrikler (Bébryces)**.

5. Olympe (Olimpus) Dağını işgal eden ve Firigyalılarla aynı dönemde Trakya'dan gelen **Misyalılar (Mysiens)**: Bu kabileler, Truva çevresine yayılmış ve adlarını bu sahaya vermişlerdir. İznik gölü (Ascanius) civarı ile Olimpus içerlerine yerleşenlere gelince, bu dağ her ne kadar devamlı Misya Olimpusluğu adını korumuşsa da, bunlar Bitinyalılarla karışmışlardır[165].

Bitinya sahasını ele geçiren eski kavimler hakkında ancak bu belirtilen belgelerin olumlu olduğu düşüncesindeyiz. Bunların kökenlerini ortaya çıkarma konusunda çok problemle karşılaşan Strabon bu hususta şöyle diyor: "Bu yerlerin ve bu kavimlerin durumları tarif edildiği gibidir. Bunlar, bugün görülenlere hiç benzemiyorlardı. Bu farkları her zaman bir olmayan yöneticilerin isteklerine göre, kavimleri bazen ayırıp bazen birleştiren çeşitli devrimlerde aramak gerekir; çünkü Truva (Troie)'nın ele geçirilmesinden sonra bu saha sırasıyla Frigyalılar, Misyalılar, Lidyalılar, Eolyalılar, İyonyalılar, İranlılar ve Makedonyalıların eline geçti ve en sonunda Romalıların yönetimi altına girdi. Romalıların yönetimi altındaki bu kavimlerin çoğunluğu, dilleri ve adlarına kadar herşeylerini kaybettiler.

Bu sahada Bitinyalılar'ın yerleşmesinden biraz sonra Krezüs (Crésus)'ün yönetimi altına girdiler[166]. Lydie (Lidya) İmparatorluğunun yıkılmasından sonra (s.96) İran'ın yönetimine girdiler ve memleketleri Dascylium ya da Hellespontique adı altında bir satraplık yönetimi oluşturuldu. Yunan göçmenleri gelerek uzun süreden beri savaşlarla tahrip edilmiş memleketi yeniden imar için Marmara denizi (Propontide) kıyılarına yerleşmişlerdi. Fakat bu ilerleme ve gelişme uzun sürmedi; Bizans (Byzance) ve Kalkedonya (Chalcédonie) cumhuriyetleri Bitinya'ya çok sayıda saldırıda bulundular. Bu sahanın çok sayıda şehrini işgal ederek

---

[165] Apollodore bize, Bebrikyalıların kralı Amycus'un döneminde Misya, Herkül tarafından Amycus'dan kurtarılan Dscylus'un oğlu Lycus tarafından yönetildiğini, bu savaşta Amycus'un oğlu ve Mygdonie adını ondan aldıkları Bebrikya'nın bir kısmının kralı olan Mygdon'un Herkül tarafından öldürüldüğünü bildirir. Apollodore, II Kitap, bölüm 5, s.9.

[166] Hérodote, I. Kitap, bölüm, 128.

halkının çoğunu kılıçtan geçirdiler[167]. Bu Bitinyalılar, Ksenofon (Xénophon) ordusunun geçmesinden de sıkıntı çektiler. Calpe önlerinde meydana gelen kanlı bir çarpışma sonucunda yenildiler ve On Binler Ordusu Khrisopolis (Chrysopolis)'e ulaştı[168].

Bununla beraber, birbirini izleyen bu yenilgiler, Bitinyalıları ümitsizliğe düşürmedi ve İranlıların yönetiminden kurtulmayı sürekli olarak denediler ve Satrap Pharnabaze'ın dışarıdan sürekli karışıklık çıkarmasına rağmen Bitinyalı Dédalsès, Astacus'u[169] ele geçirerek bir tür monarşi hükümeti kurdu. Her ne kadar Memnon[170] bunu ve kendisinden sonra gelenleri başka bir yere bağlı sıfatıyla gösteriyorsa da buna Bitinya Devletinin kurucusu gözüyle bakılabilir.

İskender'in İran egemenliğini Küçük Asya'da yok etmesine kadar bu durum devam etti. Eski tarihçilerin bize bıraktıkları bazı bilgilerin işaret etiği gibi Bitinya o zaman bir hükümet olmuştu.

İKİNCİ BÖLÜM
Bitinya Kralları

Bizanslı Étienne, Bitinya'da krallığın kuruluşundan memleketin bir Roma şehri derecesine indirilişine kadar, yönetimi elinde bulunduran sekiz kralın tarihini veriyor.

(s.97) Dédalsès'in oğlu Botyras, babasının ölümüyle Bitinya'nın hâkimi oldu: Ereğli'nin hâkimi Denys, büyük bir ordu ile gelerek Astacus'u kuşatmıştı, Botyras burasını savundu. Bunun oğlu Bias babasından kalan kuvvet ve memleketi, komşularına karşı çok sayıda savaşla korudu (M.Ö. 378-328).

Bitinyalıların yönetimi altına girmiş olan Yunan memleketlerinin yeniden özgürlüklerini elde etmeleri için hazırlık yapan ve Frigya'ya kumanda eden, İskender'in kaymakamı Caranus'a[171] karşı avantajlı bir savunma yaptı.

İskender'in ölümü Bias'ı bu tehlikeli rakipten kurtardı; işte o zaman hükümet, krallık adını alarak yönetimini üç asır süreyle korudu. Oğlu ve halefi Zipoetès de uyuşmazlık olan eyaletlerin mülkiyetini silahlı

---

[167] Diodore, I. Kitap, bölüm 82.
[168] Xénophon, *Hist.*, III. Kitap, bölüm 2.
[169] İzmit körfezinin güneyinde Başiskele (Y.N.).
[170] Apud Phot., s.722.
[171] Diodore, s.492.

kuvvetleriyle sağlamaya mecbur oldu. Böyle yeni ve hürriyetlerini tehdit eden bir devleti görmekten hiç hoşlanmayan Yunan Cumhuriyetleri, Zipoetès ile savaşmak için aralarında anlaştılar. Ptolémée birliklerinin gelmesi, general Antigone'un Kalkedonlularla planı sonucu Yunanlılara yardımı dolayısıyla başlangıçta kral Zipoetès yenilme tehlikesi geçirdi. Fakat İskender'in generalleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlık sonucunda bunlar kendi özel çıkarlarını korudular ve yeni cumhuriyetler Bitinya Krallarının intikamıyla karşı karşıya kaldılar. Savaşa kendi başına devam etmek isteyen Chalcédoine, ordusunun parçalandığını ve bütün şehrin yağma edilmek üzere olduğunu gördü; devamlı olarak gizlice Yunanlılara meyilli olan Bizans Cumhuriyeti, Bitinya ile Kalkedonyalılar arasına aracı sıfatıyla girdi.

Zipoetès'in yönetim dönemi hep galip olduğu savaşlarla devam etti. İskender'in kaymakamları bu zengin ayaletlere boşuna göz dikerek İskender'e Asya'da ve Trakya'da düşmanlar oluşturuyorlardı[172]. Ereğli (Héraclée) prensleri Bitinya krallarının başarılarını daha unutmamışlardı (s.98) ve Zipoetès aleyhine Lysimaque ile anlaşmış olduklarından Zipoetès, barış içinde yaşayamayan, bu şehri ebediyen ele geçirmek için doğru Ereğli üzerine yürüdü. Bitinya'nın Sakarya (Sangarius)'dan öteye Maryandinyalıların işgal etmiş oldukları bu kısmı hemen hemen ıssız bir kır idi ve burada oturan kavim, göçebelik iç güdülerine uyarak bu şekilde çatılmış kulübelerde ikamet ettiklerinden bir şehirleri yoktu.

Bu alışkanlıklar, Küçük Asya'nın Kızılırmak (Halys)'tan ötedeki güney platoları halkının arasında hâlâ devam eder. Fakat kökeni Avrupa'lı olan ve müstakil evlere alışmış bulunan Bitinyalılar, yönettikleri her yerde şehir kurma ihtiyacını hissediyorlardı. Zipoetès bu uzun seferi sırasında Sakarya'nın ilerisinde ve Lypérus Dağı yakınında Zipoetium şehrini kurdurdu. Bu şehir yalnız Memnon ile Bizanslı Étienne tarafından anılıyor[173]. Daha sonraki tarihçilerin söz etmeyişlerine sebep, ya şehrin adının değişmesi ya da uzun süre yaşayamamış olmasıdır.

I. Nikomède

Kral Zipoetès, kırk yedi yıl süren bir yönetim döneminden sonra vefat ederek krallığı oğlu I. Nicomède'e bıraktı. Bu prens tahta çıkışını, Doğu tarihlerince çok sıradan olan bir cinayetle ilan etti. Daha iyice güçlenmemiş olan memleketi parçalayacak bir hırsın ortaya çıkması korkusuyla erkek

---

[172] Memnon, Fotograf, bölüm 21.
[173] Tite-Live, XXXVIII. Kitap, bölüm 16.

kardeşlerini öldürttü. Bunların en küçüğü olan Zibéas ya da Zipoetès, kaçarak ölümden kurtuldu. Bitinya'nın doğusuna çekilerek orada sağladığı taraftarları ile kardeşinin üstüne yürüdü. Düşmanının ilerlemesinden korkuya kapılan Nikomède, Bitinya'nın eski düşmanları ve savaşmaktan yorulmuş Ereğli (Héraclée) sakinlerinin antlaşmasını istedi. Chalcédoine ise uzun süredir yaşadığı kargaşalıkların sona ermesini sağlayacak böyle bir teklifi memnuniyetle kabul etti. Bizans (Byzance), Chalcédoine'ın izini takip etti; fakat diğer yönden Küçük Asya'nın Toros'tan ötedeki eyaletlerini elde etmeyi ne zamandan beri düşünen Suriye Kralı Antiochus, yardımlarını Zipoetès'e yöneltti: O (s.99) zaman Nikomède bu kadar güçlü bir düşmana karşı durmak için ünü çoktan Çanakkale boğazı (Hellespont)nı aşmış ve Antiochus'un gücünü dengeleyebilecek tek seçenek olan müttefiklerini yardıma çağırmayı düşündü.

Yunanistan ve Makedonya'yı arkada bırakarak düşman müttefiki sıfatıyla Bizans kapılarına gelen Brennus'un en cesur yardımcısı, Marmara denizi (Propontide) kıyılarında gözüktü. Nicomède'in Bizanslılarla imzaladığı antlaşma, kralın kararı üzerine muhtemelen etki yapmış ve Bizanslılar ona yardım ederek çıkara dayalı bir dostluktan kurtulmak mutluluğuna kavuşmuşlardır. Bir imparatorluk kurmak için gelen bir avuç adama, Asya'nın kapılarını açmakla Nicomède akıllı bir siyaset izlemiştir. Galler (Gaulois)in ilk habercileri, bir düzen kurma düşüncesiyle Truva (Troade) kıyılarına inmişlerdi[174]. Bunların, yerleşmek için silah elde bir memleket istemeye gelmelerini beklemeyerek onları dost gibi çağırmak daha iyiydi. İleride Galatya (Galatie)'nın Galler tarafından istilasından söz edeceğimiz zaman buraya gelmelerinin sebeplerini de anlatacağız. Nicomède bunlarla Photius[175] tarafından saklanmış ve zamanımıza ulaştırılmış olan bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşma da Bizans (Byzance) ile Nicomède'e bağlı diğer şehirlerin çıkarları korunmuş ve gözetilmiştir. Bu şekilde Galler, bu cumhuriyete ait toprakların herhangi bir yerine silahlı olarak kim girerse, onların düşmanı olacaklarını açıkladılar.

Galler (Gaulois) Asya'ya Geçiyorlar

Gallerin Asya'ya gelmeleri durumu değiştirmiştir. Köken olarak Yunanlı olan Antiochus, hep Bitinya cumhuriyetlerinin ilgisini kazanmakla beraber bu cumhuriyetler Nicomède'e sadık kaldılar. Hatta Ereğli (Héraclée) kıyılarını savunmak için gemiler bile verdi.

---

[174] Strabon, XII. Kitap, bölüm 4.
[175] Memnon, Photium, s.720.

Galler, Antiochus'un ordusuna karşı yürüdüler ve onu Toroslardan geri dönmeye zorladılar. Bunun ödülü olarak Nicomède, yeni müttefiklerine Sakarya (Sangarius)'nın öte tarafında bazı arazileri bıraktı[176]. Orta Asya'nın tamamında empoze edilen zorlayıcı kanunları orada bulacağız.

Bütün düşmanlarından kurtulmuş ve komşularıyla arası iyileşmiş olan Nicomède (s.100) bundan sonra memleketin yapılanmasına dikkat edebildi. Bitinya'nın önde gelen şehri olan Astacus, uzun süre savaş tahribatına uğrayarak neredeyse açık ve sursuz kalmıştı. Nicomède bir başkent kurmayı düşünerek bütün Bitinya kıyısının en güzel bir yerini bunun için seçti. Nicomède prenseslerinden Kosingis ile evlendi[177], ondan üç çoçuğu oldu.

Bu prensesin vefatı ile Étazéta adında bir kadınla evlendi. Bu kadın çoçuklara o kadar kötü davrandı ki en büyükleri olan Ziélas son Ermenistan kralının yanına gitmek zorunda kaldı. Nicomède'in yönetiminin son zamanları hep mutlu geçti. Buna karşı düşmanları tahrik için Suriye krallarının girişimleri başarılı olamadı; otuz altı yıl yönetimde kaldıktan sonra, ilk hanımından olan çocuklarına ikinci karısından Prusias adındaki oğlu lehine yönetim haklarını devrettirerek öldü.

Kral Ziélas

Babasının öldüğünü öğrenen Ziélas, bir grup taraftarının başına geçerek yönetim hakkını geri almak için geldi. Bu sırada babası ile yaptıkları antlaşmayı hatırlayan ve aynı zamanda savaş için bu fırsattan memnun olan Gallerden beklenmeyen bir destek buldu[178]. Daha Bitinya sınırına ulaşmasından önce oldukça kalabalık bir ordu toplamıştı; fakat Ereğli (Héraclée) ile Tium kraliçenin tarafını tutmuşlardı.

Bununla beraber Ziélas, Galleri bunların üzerine kışkırtarak intikamını aldı; Galler, Ereğli arazisini tahrip ettiler. Bizanslı Étienne'in aktardığına göre, Pont memleketlerindeki Zile (Zéla) şehri Ziélas'ın kendi adını vermesiyle bu adı almıştı; bu adı sürgün zamanında çekilmiş olduğu yerlere verdiğini kabul etmek gerekse bile, bazı yazarlar bu şehri ayırmaksızın Pont sahasına, (s.101) Armeniya içine ya da Kapadokya sahasına ait gösterirler. Çünkü bu sahaların sınırı o kadar değişiyordu ki Zile şehri de bazen birinin bazen de diğerinin sınırı içine giriyordu. Ziélas ile kaynanasının torunları,

---

[176] M. Ö. 281-246 yılları arası.
[177] Memnon, Phot., s.724.
[178] *a.e.,* s.724.

memleketi böldüler ve Ereğli Cumhuriyetinin yardımıyla bir barış da yapıldı.

Ziélas memleketin doğu kısmına yerleşti. Çok bilinmeyen birinci ve ikinci Bitinya bölünmesinin o zamanlar ortaya çıkmış olması muhtemeldir.

Nicomède'in diğer oğlu Prusias ise, memleketin iç kısmında yönetimi elinde bulunduruyordu. Fakat, sürekli iç savaş ve karışıklıklarla meşgul olan bu oğul babasının girişiminde devam edemedi. Şehirleri kurma ve imar etme çalışmaları hep askıda kaldı.

I. Prusias

Ziélas'ın ölümünden sonra genellikle birinci kral gözüyle bakılan oğlu Prusias, amcası Prusias'ın yönetmekte olduğu eyaletleri kendi krallığıyla birleştirebildi. Bu olay Bitinya ve Bergama (Pergame) kralları arasında ilk savaşın meydana gelmesine sebep oldu. İki taraftan her biri, Yunan prensleri ve zafer ganimeti almak üzere topraklarını biraz genişletme ümidini besleyen küçük cumhuriyetlerden kolayca müttefikler buluyorlardı. Attale'ın Bizans Cumhuriyeti ile ittifakına karşılık daha iyi dayanmak için Prusias da Makedonya Kralı Filip (Philippe) ile birleşti.

Bu prens Asya'da savaş için daha önce birkaç fırsat ele geçirmiş idi. Bu bölge krallarının anlaşmazlıklarına bir an önce karışmak için yeni sebepler elde ediyordu. En zayıf bir bahaneyle kıyı şehirlerine saldırırken müttefiklerinin uzak yerlerdeki olaylarla meşgul oldukları zamanları seçiyordu. Bir Argonaute'un kendi[179] adını vererek kurduğuna kanaatlerinden dolayı köken ve tarihi en eski dönemlere giden ve Marmara denizi (Propopontide)nin en önemli yerlerinden biri olan Gemlik (Cius)[180] şehrine, Aetolienlerle (s.102) anlaşma yaptığı için, kızarak saldıran Filip orayı ele geçirerek bir yığın hâlinde tahrip ettikten sonra sakinlerini de sattırmıştır[181].

Kolofonyalıların lideri Myrlus tarafından kurulmuş olan Myrlée şehri de yine Philippe tarafından yağmalanmıştır. Bu iki şehrin müttefiki olan Rodoslular (Rhodiens) I. Attale ile birleşerek Makedonya kralına savaş açtılar. Bu prensin kızı Apamée ile evlenmiş olan Prusias cehiz olarak

---

[179] Hérodote, V. Kitap, bölüm 112.
[180] Gemlik (Cius) şehri Kolhis (Colchide)'e dönen Argonaute Polyphéme tarafından bulundu. Terk edilmiş bu yere Herkül ile birlikte indi. Gemlik şehrini kurdu ve oranın Kralı oldu. Apollodore, *Biblioth*, II. Kitap.
[181] Polybe, 709.

fethedilen şehirlerin topraklarını aldı ve Gemlik şehrini yeniden kurarak kendi adını verdi. Şehir, Prusiade adıyla anılarak Olimpus'un eteğinde bulunan aynı addaki diğer şehirden ayırt edilmesi için buna deniz üzerindeki Pruse denildi. Myrlée şehrine de Prusias'ın karısı ve Bitinya'nın kraliçesi Apamée'nin adı verildi. Bizanslı Étienne'in aktardığına göre bu ad Nicomède Epiphane'ın Myrlée'ye annesi Apamée'nin adını vermesinden dolayıdır.

Romalılar Philippe'e savaş açtıkları zaman, Prusias müttefikini tutmayarak Bergama kralını Romalılara yardım için Yunanistan'a geçmekte serbest bıraktı ve Bitinya'nın büyümesine kıskanarak bakan hükümetler arasındaki uyumsuzluktan faydalanıp sınırlarını doğu kıyısına kadar genişletti. Ereğli (Héraclée)'yi kuşatarak Paflagonya'nın bu başlıca şehrini Mithridate aracılığıyla Pont hükümetine kattı. Kuşatma sırasında yaralanarak fetihten vazgeçti; kırk senelik bir yönetim döneminden sonra hayatını rahat bir şekilde sürdürmek için tahtını kendi adındaki oğluna bıraktı[182].

II. Prusias

Cynaegus, yani "avcı" unvanı verilen bu Prusias M. Ö. 192 yılında Bitinya tahtına çıktı. Babasıyla Makedonya prensleri arasındaki antlaşma, Prusias'ın Philippe'e karşı ovnak davranmasına rağmen yine geçerliydi. Bu Bitinya (s.103) hükümdarı, Persée'nin kız kardeşlerinden biriyle evlendi ve bu prensin doğuda Romalılara düşman olanlarla yaptığı entrikasına katıldı.

Cumhuriyetle barışık ve Bitinya krallarının gücünü çekemeyen Eumène, kendisini öldürmek için suikastte bulunan Persée'nin ihanetinden Romalılara şikayette bulundu; savaş ilan edildi ve Prusias savaştan vazgeçilmesi için Roma habercilerine boş yere etki etmeye çalıştı (M.Ö. 170).

Prusias, kayınbiraderi nezdinde girişimini daha yararlı hâle getirmek için Eumène'e saldırdı ve savaşı, Asya'da kalmaya mecbur olan Bergama kralının topraklarına kadar götürdü; fakat bütün bu olaylar doğrudan doğruya savaş açamayan Roma politikasına çok iyi hizmet ediyordu. Romalılar, Asya krallarına açıkça saldırmak için onların kendi aralarında bu şekilde savaşarak hepsinin zayıflamasını bekliyorlardı. Prusias'ın ordusu Euméne birliklerine karşı önemli başarılar kazandı. Bu başarıları

---

[182] Tite-Live, XXXII. Kitap, bölüm 34; XXXVII. Kitap, bölüm 30.

generallerinin beceri ve deneyimlerinden çok Cynaegus'un babası Prusias'ın sarayına çekilmiş olan serseri ve aksi Annibal'ın öğütlerine borçluydular.

Bu Kartaca generali, Euméne'in[183] donanması ile bizzat savaşarak gemileri kaçmaya zorladı. Fakat bu büyük iyilikler bile Prusias'ı en alçakça cinayetlerden vazgeçiremedi. Euméne bu adamın davranışından Romalılara şikayette bulunmuştu. Roma Cumhuriyeti, silahın çabuk etki edemeyeceği durumlarda Asya krallarının boyun eğdikleri bir otorite idi. Roma Meclisinin gönderdiği Quintius Flaminius iki kralın aralarını bulma göreviyle Bitinya'ya ulaştı. Fakat Romalılar'ın en büyük düşmanının Bitinya'da Prusias'ın misafiri ve dostu olarak yaşadığını anlayan Flaminius, Annibal'ın dostu olan bir kişiyi, Romalıların hiçbir zaman dost tanımayacaklarını gizlemedi. Bitinya Kralı o zaman misafirini teslim ederek Roma'nın koruması altına girmekten dolayı hiç yüzü kızarmadı; fakat aleyhine dönen suikastten o anda haberdar olan Annibal, kralın muhafızları kendisini tutuklamak için geldikleri sırada daha önce hazırladığı zehiri içti. Deniz kenarında Libyssa adındaki bir köye gömüldü[184]. Aldığı eyaletleri Euméne'e iade etmek zorunda olan Prusias, Roma Meclisinin çıkarlarını (s.104) kendisi giderek korumak için Roma'ya yolculuk yapma girişiminde bulundu. Fakat daha Capitole[185] 'e çıkarken takındığı yalvarıcı tavrının küçüklüğü, o gururlu cumhuriyetçiler nezdinde, müttefiklerine saldırıda gösterdiği cesurca hareketten daha kötü bir etki yaptı. Yenilmiş bir halde geri döndürülen bu kral, Bitinya'ya gelir gelmez Bergama krallarından intikam almak amacıyla Euméne'in halefi II. Attale'a savaş açtı ve onu yenerek başkentini ele geçirdi. Fakat Romalılar ona tekrar baskı yaparak şehrin asıl sahibine iadesi için zorladılar. Bitinya'da meydana gelen ayaklanmalar ise Prusias'ı İzmit (Nicomédie)'e kaçmaya zorladı; oğlu Nicomède, devrimcilerin başında olduğu hâlde ona son kaçışında saldırdı ve babasını öldürttükten sonra Philopator unvanı ile kral ilan edildi. Yönetiminin ilk yılları tam bir barış içinde geçti.

II. Nicomède

Bu hükümdarların Yunan kralları ile antlaşması ve Asya prenslerinin gösteriş açısından en ünlü olanlarıyla kurduğu sürekli ilişkileri, Bitinya krallarının saraylarının da Attaleler ve Selevkoslar (Séleucides)ınkinden aşağı olmadığı düşüncesini veriyor. Fakat Bitinya çoğunlukla istila ve

---

[183] Plutarque, *Vie d'Annibal.*
[184] Plinii Natural, Histor., V. kitap, bölüm 32.
[185] Romalıların taç giyme vb. törenlerine ait Jüpiter tapınağı ve oradaki kale (Ç.N.).

yağmayla karşı karşıya kaldığından, yabancı yönetimi altına girmeden önceki dönemlerine ait bazı eser ve anıtlar bulmak ümidi yoktur.

III. Nicomède

Nicomède'in Mithridate ile yaptığı antlaşma Romalıların öfkesini çekti; fakat Kapadokya ve Paflagonya'yı ele geçirerek müttefiki ile bölünmesine engel olmadı. Yeni müttefikler arasındaki bir anlaşmazlığı çözmek için hakem sıfatıyla çağrılan Romalılar, Mithridate tarafından öldürülmüş olan kral Ariarathe'ın intikamını almak için Kapadokya'yı ele geçirdiler[186]. Aynı kaza Nicomède'in başına da gelmekte gecikmeyerek, tahtını aynı addaki (s.105) bir oğluna bıraktı. III. Nicomède unvanıyla bu prens önce Mithridate'ın himayesinde bulunan kardeşi Sokrat (Socrate)'a karşı savaş açtı; yalnız bu hareketi Romalıların ittifak etmesine sebep oldu. Romalılar bu kralın tahtını çoğu kez yeniden kurdular. Bu zamandan itibaren Bitinya Romalıların oldu ve birkaç yıl sonra Nicomède ölürken mirasçılarını belirledi. Bununla beraber mirasçılar, paylarına savaşmadan sahip olamadılar ve Mithridate büyük bir ordu hazırlayarak, Silanus, Lukullus (Lucullus) ve Kotta (Cotta)'nın istilâsına uğramış olan Bitinya'yı savunmaya kalkmıştı. Hasımlarından Lukullus, Mudanya (Apamée) ve Bursa (Pruse) şehirlerini kuşatırken Kotta da karargâhını Kalkedonya (Chalcédonie)'da kurmuştu.

Lukullus, Mithridate'ın çok sayıda gemiyle kuşatmasına uğradıysa da anında arkadaşının yardımıyla kurtuldu[187].

Bitinya kralları sülâlesi aşağıda kaydedildiği şekildedir:

Bias-	yönetim dönemi		M.Ö. 378-328.
Zipoetès-	"	"	M.Ö. 28-281.
I. Nicomède-	"	"	M.Ö. 281-246.
Perusias (Zelas)-	"	"	M.Ö. 246-232.
I. Prusias-	"	"	M.Ö. 232-192.
II. Prusias-	"	"	M.Ö. 192- 149.

[186] Appian., *Bell. Mithr.*, bölüm 7-20.
[187] M. Ö. 71 yılında.

II. Nicomède- " " M.Ö. 149-92.

III. Nicomède- " " M.Ö. 92-75.

Roma Vilayeti Derecesine İnen Bitinya

Daha sonra Roma vilayeti şekline dönüştürülen bu memleket, Prokonsüller (Proconsuls) ve Pretorlar (Préteurs)[188] hükümetinin altına düşmüş ve imparatorluğun genel yönetimi içine (s.106) girmiştir. Roma halkının bir eyaleti ilan edilen[189] Bitinya, kur'a ile belirlenen Porokonsüller tarafından idare edilirdi. Birkaç imparator tarafından ziyaret edilmiş ve arazisi çoğunlukla imparatorluğa geçmek isteyenlerin hak iddia etme yolunda yaptıkları savaşlara sahne olmuştur.

Bizans İmparatorları

İç savaşları kışkırtan bütün savaşların en önemlisi, Licinius ile Konstantin arasında imparatorluğun kaderini belirleyendir. Licinius'un donanması Bizans surlarının önünde yenildi. Yaklaşık bütün gemileriyle beş bin askeri yok edildi. Bunun üzerine gizlice Kadıköy (Chalcédoine)'e geçerek derhal etrafına elli bin kişilik bir ordu topladı. Fakat Konstantin ona daha büyük bir kuvvet toplama zamanını vermeyerek İstanbul boğazını geçtikten sonra bugün Üsküdar adı verilen Chrysopolis tepelerinde savaşa tutuştu. Bütün bu savaş meydanı, bugün şehirden ta Bulgurlu Dağı (Büyük Çamlıca Tepesi) eteklerine kadar geniş bir Müslüman mezarlığıdır.

Bunu takip eden yıllarda imparatorluk, zaferle yenilgiler arasında sallanarak hemen hemen devamlı olarak uzak seferlere girişti ve Bitinya ile sınır olan eyaletler, yerel ayaklanmalar ve karışıklıklar olmadıkça, bir tür sakinlik ve rahatlıktan faydalandılar. Julien tahta çıkar çıkmaz, depremden zarar görmüş büyük şehirleri yeniden yapılandırmada başarılı oldu. Sonra İzmit (Nicomédie)'ten hareketle İranlılarla savaşmak için Asya'yı dolaştı. Halefi Jovien, Ankara (Ancyre)'da tahta çıkarak imparator sıfatıyla İstanbul'un duvarlarını bile görmedi. Bunun görevlilerinden Valentinien adında biri, ordu ile müttefik bulunan kuvvetli bir grup tarafından Ankara'dan Bitinya'ya çağrılmış ve İznik (Nicée) şehrinde imparator ilan edilmişti. Bunun arkasından hemen İzmit'e giderek kardeşi Valens'i imparatorluğa ortak etti. Yeni imparatorların etrafında birleşmiş olan

---

[188] Romalıların hukuk hâkimi ve ikinci derecede onur rütbesi. Bunun için aslında soylu sınıftan olmak şarttır (Ç.N.).

[189] Pline, IV, 9; V, 20; VI, 5; VII, 6, 10.

taraftarların büyük yardımı, asıl imparator ailesinin akrabasından Procope'un arzularını susturamadı. (s.107) İmparatorun orada bulunmasına rağmen İznik ile Kadıköy'ü ele geçirdi. Bu olaylar sırasında Valentinien vefat ederek imparatorluk tamamen Valens'e kaldı. Bunun ilk işi, işgal ettiği şehirleri kuşatarak isyanları şiddetle takip etmek ve bastırmak oldu. Bununla beraber, Procope'un İznik'te bulunan askerleri bir çıkış yaparak Kadıköy'ü sarmış olan Valens ordusunu endişeye düşürdüler. İmparatorların yalnızca oradan kaçma işine yaramış ve Ammien Marcellin'in[190] Sunon adı verdiği Sophon gölü üzerinden düşman eline düşmekten kurtulmuştu. Latin yazarın burada İznik gölü (Ascanius)nden söz etmediği açıktır; çünkü bütün İznik yöresi düşman tarafından işgal edilmişti ve hâlbuki İzmit tarafı imparatora sadıktı. Procope'un taraftarlarını çoğaltan bu olay, ona Kyzikos (Cyzique)'un kuşatılması fikrini vermiş ise de bu girişim, imparatorluk yolunu açmamıştır. Valens tarafından Nacolia ovasında saldırıya uğrayarak ordusu bozulmuş, kaçarken yakalanan kendisi, imparatorun emriyle idam edilmiş ve hızlı bir intikam şeklinde buna taraftarlık etmiş olan şehirlerin surları, temelinden sökülüp yıkılmıştır. Aynı şekilde İranlılar, Keyhusrev (Chosroès)'in kumandası altında Bitinya'ya akın ettikleri zaman, buna benzer surları tahrip edilmiş şehirleri, kolaylıkla ele geçirmişlerdi. İranlıların baskınını, Gotlar (Goths) ve İskitler (Scythes) takip etti. Bunların düzenli savaş yapma alışkanlığı yoktu. Bütün amaçları birden inerek halkı yağmalamak ve götüremedikleri şeyleri yakmak idi.

İmparator Dèce ve Dioclétien zamanlarında yapılan zulme rağmen, Hristiyanlık Bitinya'da tam olarak yayıldı ve imparatorluk makamından bir himaye gördüğü anda sâdıklar, manastır ve kiliseleri kapayarak çevre şehirlere ve dağ yamaçlarına çekildiler. Bütün Olimpus vadileri, yanında samimi ve ateşli öğrencilerle münzeviler (anachorètes)in geldiklerini gördüler.

Müslümanların Hâkimiyeti

Küçük Asya'nın diğer bölümleri, uzun süreden beri bağımsız hükümetler ve beylikler oluşturmuş (s.108) olan Müslüman ırkının eline düşmüştü; fakat Bizans imparatorlarının dikkatli kontrolleri, Bitinya sınırlarını emîrler ve halifelerin uzağında tutmuştu. Ankara (Aṇgora)'yı ele geçiren ve öncüleri hemen Ereğli (Héraclée)'ye kadar gelen Hârûn er-Reşîd, imparatorun imzaladığı bir antlaşma sonucunda çekilmiştir[191]. Diğer

---

[190] Ammien Marcellin, XXVI. Kitap, bölüm 8.

[191] Hammer, *Histoire de l'empire ottoman (Osmanlı İmparatorluğu Tarihi)*, I.

Müslüman prenslerle sürekli olarak savaş eden Selçuklular, Bitinya'ya gevşek bir tarzda saldırmışlar ve Osmanlı sülâlesinin lideri olan Tuğrul[192] da kendisi için bir imparatorluk kurma fikri ile doğru batıya yürümüş ve oğlu Orhan'a[193] Bursa dağlarını göstererek, Sakarya kıyılarında vefat etmişti. Selçuklu Sultanı Alâeddin, buna Sakarya'dan öteye fethedeceği yerlerin tamamının yıllık gelirini vermişti. Osmanlıların Asya'da başkent yaptıkları Bursa şehrini almaları, Bitinya imparatorlarının hâkimiyetlerinin sona ermesine sebep oldu. Sonuçsuz savaşlar, yerleşmemiş kuvvetler, bir hâkimiyetin varlığına işaret sayılamazlar. Daha sonra, Haçlı (Ehl-i Salîb) orduları bu toprakları işgale geldikleri zaman, Osmanlılar -her ne kadar yenilmiş idiyseler de- hiçbir zaman kovulamadılar ve İstanbul'un alınması, yeni yüzyılın savaşlarını taçlandırarak, Müslüman hâkimiyetini sonsuza kadar şekillendirdi.

Sultan Orhan yeni fethettiği eyaletlerin sınırını belirlediği zaman, başlıca yerleri orada faaliyette bulunan kaymakamlarının adlarıyla adlandırdı. Bu şekilde Tinyalılar (Thyniens)ın memleketi Kocaili ve eyaletin batı tarafı Hüdâvendigâr adlarını aldılar. Emirin Olimpus etrafında kendine ayırdığı araziye de Sultanönü adı verildi. Fakat Sultan, bu fethedilmiş yerleri yalnız kendisine almayarak, emîrlerinden en ünlü ve kahraman olanları, genel hazineye peşin olarak ödedikleri taksitten başka, belli sayıda silahlı adam da vererek arazi alırlardı. Bu yerlerin yönetimi (beyliği) onları alanlara, çocuklarına ve torunlarına geçerdi. Sultanların yüceliğine ve gücüne asırlarca büyük yardımı olan "derebeylik"in gücünün ve yönetiminin kaynağı buradadır.

Bu araziden bazı yıllar için verilmiş olanları, sürenin bitiminde Osmanlı Devletinin emrine devredilirdi. Bu memleketin, yalnız Hristiyanları değil, hatta farklı Müslüman aşiretleri (s.109) de ezmiş olan özel savaşları, onun medeniyet ve ticaret açısından son unsurlarının da yok olmasına sebep oldu.

Sultan Mahmut'un siyasî prensiplerinin önemlilerinden biri, imparatorluğu kesin bir tek düzen altında toplamaktı. Bunun için derebey kuvvetlerine saldırdı. Bunlardan İstanbul'a yakın olanlar, boyun eğmek zorunda kaldılar. Bugün Bitinya sahası, her yılın bayramında, hassa arâzîsini alan paşalar tarafından yönetilir. Eyaletleri ateş içinde bırakan cesur ayaklanma ve isyanlardan artık söz edilmiyor ve şimdi aynı seviyeye

---

[192] Charles Texier bu adı Tuğrul diye yazmıştır, doğrusu Ertuğrul Gazi olacaktır (Y.N.).
[193] Charles Texier bu adı Orhan diye yazmıştır, doğrusu Osman olacaktır (Y.N.).

eğilmiş olan Türkler ile Hristiyanların yönetiminin lütuf ve kereminden değilse bile, nisbî bir sakinlik ve rahattan yararlanmaktadırlar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Bitinya'nın Sınırları

Çok sayıda milletlerin bölünmelerinden oluşan Bitinya devletinin sınırları doğal olarak değişkendi; bununla birlikte batı taraf sınırı, Orhaneli çayı (Rhyndacus) tarafından sürekli olarak sabitlendi. Batıda uzun süreyle Sakarya (Sangarius)[194] ırmağının uzunluğuyla sınırlıydı. Fakat Maryandinyalıların memleketi katıldıktan sonra Karadeniz Ereğlisi (Héraclée)'ne ve hatta Bartın çayı (Parthénius)na, yani Kokonlar (Caucones) arazisinin sol sınırına kadar genişledi. Ksenofon (Xénophon) der ki: Asya'daki bu Trakya (Thrace) Karadeniz (Pon-Euxin'in ağzından başlayarak Ereğli'de son bulur. Pont'a doğru giden gemilerin sağına düşer. Bizans'tan Ereğli'ye kadar bir *triréme*[195], en uzun günlerde bir gündüz süresince ancak varabilir[196].

Strabon'un tarif ettiği sınır ise biraz farklıdır: "Bitinya, doğuda Paflagonyalılar, Maryandinyalılar ve bazı Épictètelerle sınırlıdır. Kuzeyde Sakarya ağzından İstanbul boğazına kadar Bizansla Kadıköy (Chalcédoine)'ü ayıran Karadeniz (Pont-Euxin) ile batıda (s.110) Marmara denizi ve güneyde Misya (Mysie) ve Epiktet (Épictète) ya da Hellespontique denilen Frigya (Phrygie) sınırını oluşturur[197]."

Romalılar'ın yönetimi altında iken Bitinya'nın sınırı biraz, değişmişti. Strabon'un dediğine göre, bütün kıyı Karadeniz'in sağ taraf kısmı, Kolhis (Colchide)'den Ereğli (Héraclée)'ye kadar hep Mithridate'a bağlı olmuşlardı. Fakat bu şehrin ötesinden Karadeniz ağzına ve Kadıköy'e kadar olan yerler, Bitinya kralının yönetimi altındaydı. Bu memleketlerin krallarının düşüşünden sonra Romalılar, Karadeniz Ereğlisi Pont'a ait olmak üzere aynı sınırı korudular; fakat bu şehirden ötesi Bitinya'nın idi[198]. Pitolémée'nin tarifi de farklıdır. Onun kaydına göre; Bitinya güney tarafından -Orhaneli çayı (Rhydacus) sınıra kadarki hayalî çizgiyle belirli- asıl Asya, doğuda belirtilen sınırdan Kitorus (Cytorus) nehrine kadarki çizgi gereğince Galatya (Galatie) ve Paflagonya (Paphlagonie) ile sınırlıdır.

---

[194] Strabon, XII. Kitap, s.541.
[195] Birbiri üzerinde üç sıra kürekli büyük kayık (Ç.N.).
[196] Xénophon, *Exp. Cyri,* V. Kitap, bölüm 3, s.1.
[197] Strabon, XII. Kitap, s.563.
[198] Strabon, XII. Kitap, s.541.

Bundan böyle eski Bitinya'yı inceleyen ne kadar yeni yazar varsa, doğu tarafından Parthénius sınırını belirlemek için Bizanslı Étienne ile Arrien'in tariflerini[199] kabul etmede görüş birliğine varmışlardır. Güney sınırı ise Karadeniz kıyısına aşağı yukarı paralel olan ve kolları Paflagonya içerileri ile Pont sahasına ve Kızılırmak (Halys) nehrine kadar giden Uludağ (Olimpus) silsilesi ile çevrilidir.

Honoriade

V. yüzyıla doğru II. Théodose, Bitinya'dan geniş bir yer ayırarak orada özel bir yönetim oluşturup, amcası Honorius'un adından esinlenerek Honoriade adını verdi. Ereğli (Héraclée) şehri başkent (métropole) unvanını aldı ve valinin karargâhı oldu[200].

İstanbul Boğazı Çevresi

Deniz kenarı olan Bitinya sahası, her zaman daha iyi bilinen bir yerdi ve daha çok halkı (s.111) içine almaktaydı. Kıyının girintilerini oluşturan geniş limanlar, Bizans'ın kuruluşundan önce de Yunanistan'ın ve Avrupa kolonilerinin ticaretini çekiyordu. Marmara denizindeki Orhaneli çayı (Rhyndacus)ndan Cius nehri ağzına kadar kıyı az yüksektir. Bütün bu kıyılar, zeytin ağaçları ve otlaklarla kaplıydı. Ascanius gölünden çıkan Cius ırmağı, adını kıyıdaki çok önemli şehirden alan derin bir körfeze dökülür. Bununla birlikte, bu ad problemi üzerinde anlaşılmamıştır. Pomponius Méla bu konuda şöyle der: "Dascylium'un ötesinde orta büyüklükte iki körfez vardır; bunların isimsiz olanı Cius nehrinin kenarıdır[201]."

Posidium Burnu

Posidium burnu[202] adı da verilen Cius tepesi, yamacında Gemlik (Cius) şehri kurulmuş olan Arganthonius Dağının bir uzantısıdır. Bu burun, hiç şüphesiz Pomponius Méla'nın *Neptuni fanum* dediği yerdir ve ormanlarla kaplıdır: Masallarda, yarı tanrıçaların dağa kaldırdığı Hylas'ın macera yeri burasıdır.

Kuzeye doğru çıkarak, Posidium burnunu dolaştıktan sonra, güney kısmı Arganthonius Dağı, kuzey kıyısı Tinyalılar yarımadasının bir kısmından oluşan ve doğudan batıya doğru yönelen diğer bir körfeze girilir.

---

[199] *Périp.,* I. Kitap, s.14, 15.
[200] Jean Malala, *Chronog.* (Ed. Oxon), XIV. Kitap, s.69, 6.
[201] Méla, I. Kitap, bölüm 19.
[202] Ptolémée, V. Kitap. Bölüm 1.

Astacus ya da İzmit Körfezi

Kıyısında bulunan ünlü şehirlerden adını alan bu körfez, bazen Olbia[203] şehrinden dolayı Olbianus ve bazen Astacus[204] şehrinden dolayı Astacenus (s.112) adlarıyla anılır. Sonraları İzmit (Nicomédie) şehrinin Olbia'nın yerine geçmesi üzerine körfez de bugüne kadar bilinen İzmit körfezi adını aldı. Tinyalılar yarımadasının güney kıyısı, Kadıköy (Chalcédoine) burnundan başlayarak körfezin en dar yerine kadar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanır. Bu noktada karalar yaklaşarak orada dalgaların şiddetini hafifleten bir tür boğaza benzer İzmit körfezini, geniş ve sakin bir liman hâlinde oluştururlar.

Héraeus Limanı

Héraeus adı verilen Kadıköy burnu çok sayıda kayayla çevrilmiştir. Deniz, bu yüksekliğin içinde, bakıldığı zaman her yeri derin görülen bir koy oluşturur. Bununla beraber orada, ancak yeri örtecek kadar bir su vardır[205]. Justinien, bu Héraeus[206] limanını tamir ettirmiş ve aynı yerde başka bir liman daha yaptırmıştır. Eski liman, rüzgârların ve fırtınaların şiddetiyle karşı karşıya kaldığından, Jüstinien buna çare olmak üzere denize çok sayıda taş kütleleri attırarak yüzeye çıkıncaya kadar yükseltikten sonra iki dalgakıran yaptırmış ve dalgaların şiddetini engellemek için bunların üstüne taşlar koydurmuştur. Bu şekilde, bu limanlar en korkunç fırtınalarda ve kış mevsimlerinde, çok güvenli hâle getirilmişlerdir.

Kadıköy'den Karadeniz'in ağzına kadar İstanbul boğazının suları ile yıkanan Asya kıyısı kısmı, hiçbir derin körfez oluşturmaksızın, kuzeyden güneye doğru uzanır. Gemiler, daha önce derin olan ve daha sonra isyanlar dolayısıyla doldurulan Üsküdar (Scutari) koyuna yanaşabilir. Pierre Gilles, Sultan Süleyman'ın kızının Asya kıyısında yaptırmış olduğu caminin geriye kalan harabelerini yıkarlarken görmüştür. Akıntının şiddetini durdurmak amacıyla yapılmış olan dalgakırana ait bazı taşlar, denizin içinde hâlâ görülür.

---

[203] Méla, *a. g. e.*.
[204] Strabon, XII. Kitap, s.563.
[205] Démosth de Bithinie, IV. Kitap
[206] Procope, *De Aedificiis*, I. Kitap, bölüm 11.

(s.113) **Kalpe (Calpé) Limanı**[207]

Karadeniz (Pont-Euxin) sularının yıkadığı kıyının, İstanbul boğazı girişinden aynı isimdeki çayla adlandırılmış Kalpe limanına kadar, gemilere sığınak olacak hiçbir noktası yoktur. Bizanslı Étienne burada bir Kalpe şehri de olduğunu söylüyor.

Bu limanı Ksenofon[208] şöyle tarif ediyor: "Liman, denize doğru uzanmış sarp bir kayanın koruması altında açılmıştır. Bu kayanın yukarıdan en alçak yere kadarki boyu yirmi kulaçtır ve bunun üstünde, hemen hemen on bin kişi sığacak yaklaşık dört yüz adım genişliğinde bir açıklık vardır. Aşağısı limandır. Batısına doğru deniz boyunca akan ve hiçbir zaman kurumayan bir kaynak vardır."

Kalpe limanını oluşturan burun, doğu tarafında alçalır, bu tarafı düz ve engebeli değildir. Biraz daha doğudan denize dökülen Sakarya (Sangarius) nehri, kayıklar için aynı şekilde liman hizmetini görürdü; fakat gerçekte Kalpe'den sonra gemilere tam bir sığınak olacak nokta Ereğli (Héraclée) limanıdır.

İşte farklı dönemlerde Avrupa'nın en medenî milletleriyle Asya çölleri göçebelerinin dikkatlerini ve aşırı hırslarını çeken bir memleketin coğrafî ve tarihî başlıca özellikleri, bu açıkladıklarımızdır. En ünlü Yunan krallarıyla müttefik olan ve Roma Cumhuriyetinin en iyi dönemi sırasında mirasa konma arzusunu uyandıran Bitinya Devletinden, hiçbir anıt kalmamıştır ki onunla bu memleket sanatkârlarının ne tarz ve prensipte çalıştıklarına karar verilebilsin. Şu kadar ki deniz tarafından komşu oldukları ve ilişkide bulundukları Yunan sömürgelerinin varlığıyla, Yunan dehâsının Asya milletlerinde bıraktığı etkiyi, sanatlarında takip etme zorunda olan Bitinyalıların, bazı örnekleri görülen Frigya mimarî tarzını, uzun süre uyguladıklarına ihtimal verilemez.

Bitinya'da rastlanan eski binaların tamamı Roma devrindendir. Bizans hükümdarlarının dayanıklı olmaktan çok, bir an evvel bitmesinden mutluluk duydukları ve faydalanmak arzusuyla çabuk yaptıkları eserlerin neredeyse hepsi, savaşlar, depremler veya yeni bir yönetimin yenilemesi (s.114) sebepleriyle yıkıldı ve yok edildi. Günden güne daha da azalan bu eski zamanların dağınık harabeleri, onları saygıyla saklayan tarihçilerin gözünde, parlak bir devrin son şahitleri olarak daha çok değerlendiler. Tabiatın

---

[207] Kocaeli ili, Kandıra ilçesi, Kıncıllı köyü yakınındaki Kerpe Limanı (Y.N.).
[208] *Axp. Cyri,* VI. Kitap, bölüm 4.

bolluğundan pek az nasip almış ve yalçın kayalarla bakir kaldıkları için yeni milletlerin hor gördüğü yerler bile, bize eski zamanların oldukça çok ürünlerini sergilerler. Fakat biz Bizans ve Bitinya tarzının mükemmelliğiyle değil, bizim millî tarihimizle değerli bağlar kuran anıtlarını tam bir dikkatle seyretmek isterdik.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Başkent İzmit - Astacus - Olbia

Yunanlıların ilk sömürge kolları Asya sahillerine geldiği zaman, ticaret ve tarımda en uygun yerleri seçtiler. Megaralılar (Mégariens), Marmara denizi (Propontide)ni çıkarak, Trakya (Thrace)'nın İstanbul boğazı girişindeki geniş körfezin içinde yerleştiler.

Astacus

Zamanında bu yerler, hep isimsizdiler. Koloninin reisi olan, gemiciliğinden dolayı kendini "Neptün (Neptune)'ün çocuğu" diye ilan eden Olbia'nın oğlu Astacus, bir şehir kurarak ona kendi adını verdi ve körfez de aynı adla anıldı. Megaralılar, Asya'ya 17. olimpiyatın başlarında yani milâttan 712 yıl önce ulaştılar. Buna dair Memnon'un[209] şu kaydını aktarıyoruz: "17. olimpiyatın başlarında Astacus'a, Megaralılar yerleşmişti; Teb (Thèbes)'de oturan Spartalılardan Astacus adında bir bilgenin sözüne uyarak şehre Astacus adını verdiler." Eğer Astacus şehri, gerçekte Lysimaque tarafından tahrip edilmiş (s.115) ise varlık süresi ancak dört yüzyıl sürmüş ve sonra halkı, yeni kurulan İzmit (Nicomédie)'e kurucu tarafından taşınmıştır[210]. Yeni doğan bu sömürgelerin başarısı, yerli liderleri gölgede bırakmaya başladığından, saldırıları sonucu onların yönetimleri altına girmek zorunda kalmışlardır. Bitinya sülâlesi lideri Dédalsès, iki Yunan şehrini kendi memleketlerine kattı ve Astacus şehri Zipoetès'e savaş açan Lysimaque'ın eline düştü.

Bu olayın, M. Ö. 328 - 324 tarihleri arasına yerleştirilmesi gerekir. Çünkü 324 yılı, Lysimaque'ın ölüm tarihidir. Zipoetès'in halefi I. Nicomède kurduğu yeni başkente, Astacus şehrinin geriye kalan sakinlerini davet etti. Bu durum İzmit'in kazandığı şöhreti yine kendisine bırakmakla beraber, Astacus'un, harabeler üzerinde kısmen yeniden kurulmasına engel olmadı. Pausanias[211], Olimpus'un surları içinde saklanmış olan sanat eserleri

---

[209] Memnon, bölüm 21.
[210] Strabon, XII, 563.
[211] Pausanias V. Kitap, bölüm 12.

hakkında I. Nicomède'in fildişinden yapılma bir heykelinden söz ettiği sırada "Adını bu devletin en büyük şehrine verdi; çünkü Nicomédie şehrine eskiden Astacus derlerdi" kaydını ekliyor. Strabon'un görüşü de bu merkezde ise de bu dönemden çok zaman sonra Astacus adı, Astacène körfezi kıyısında İzmit (Nikomédie) ile rekabet eden bir şehir olarak birçok yazar tarafından belirtilmiştir. Bu anlaşmazlığı Lysimaque'ın vefatından sonra Astacus, şehrin harabeleri üzerinde yeniden kurulmuştur, diye açıklamak mümkündür.

Kostantin Porfirogenet (Constantin Porphyrogénète) zamanında da Astacus şehri, hâlâ var olanlar arasında belirtilmiştir: 1- Başkent İzmit.., 4- Astacus. Pomponius Méla, Gemlik (Cius) körfezini kaydettikten sonra şu şekilde devam eder: "Olbianus diye adlandırılan diğer limanın ucunda bir Neptün (Neptune) tapınağı ve içinde Megaralılar (Mégariens) tarafından kurulmuş Astacus vardır. Bu uç, bugün Buz Burun adı verilen Posidium burnudur ve "buz"[212] kelimesiyle adlandırılmasına sebep, çevresine oranla daha soğuk olduğundan değil, İstanbul'un kar ihtiyacını sağlamak üzere Uludağ (Olimpus)'dan toplanan karların gemilerle burada yüklenmesindendir. Böylece şimdi bilinmeyen eski Astacus şehrinin (s.116) yerini bu burun civarında aramak gerekir. Bu kıyıda ise eski bir şehrin yeri olmaya en uygun nokta, ancak Kara Mürsel'dir.

Olbia

Megaralılar (Mégariens) tarafından Olbia adında diğer bir şehir daha kurulmuştur. Şehre bu ad, annesinden gelmiş ve körfez ise Yunanlılar tarafından Olbia ya da Astacus diye adlandırılmıştır. Bu kıyının dikkatle incelenmesi de şehrin kırsal kesimini tanımayı sağlamaz; çünkü bu kıyı, Bizans İmparatorluğu devam ettiği sürece, kalabalık halk ve önemli sayıda şehir, kale ve şatolarla kaplanmıştır.

Scylax, bu Astacus şehrinden hiç söz etmez ve yalnız Olbia şehriyle Olbianus körfezini belirtir. Bu iki şehir ve özellikle Astacus'la ilgili bize kalmış olan bazı belgelerden, Megaralılar tarafından kurulmuş bu yerlerin, İzmit'te yerleşmeye giderken Bitinyalılar içine karışan Atinalıların, şehrin nüfusunu çok artırdığı sonucuna varılır. Ammien Marcellin[213], Astacus ile İzmit'in ikisinden bir tek şehir isteyen tarihçilerdendir. Pitolémée[214],

---

[212] Yazar gül rengine yakın bir rengi ifade eden boz kelimesini, donmuş suyu ifade eden buza çevirerek hataya düşmüştür (Ç.N.).
[213] Ammien Marcellin, XXII. Kitap,
[214] Ptolémée, V. Kitap, bölüm 1.

Astacus ile Olbia'yı birbirinden ayırır. Romalı tarihçilerin karşı iddialarına rağmen, sonuç olarak Astancène körfezinde üç şehir bulunduğunu ve bunların her biri bazı zamanlarda ünlü olduktan sonra, her birinin halkının, adını bütün körfeze veren ve onun sonunda yer alan İzmit'e gelip karışmış olduklarını söyleyebiliriz.

Posidium burnu, Astacène körfezinin güney ucunu oluşturur. İstanbul boğazı buradan başlar. Bu noktaya bugün "Fener Bahçesi"[215] adı verilir. Burada, gemilere körfezin girişini işaret için ufak bir fener vardır.

İzmit (Nicomédie)

Bir şehrin kurucusu olmak unvanı o kadar makbul idi ki bir yeri fetheden bir hükümdarın ya da güç (s.117) sahibi bir prensin önem verdiği ilk iş, bazı şehirlerin adlarını değiştirerek yerine kendi adını koymak olurdu. Aynı durum, Nicomède'in babası Trakyalı Zipoetès'in kurduğu İzmit'in başına geldi. Bu hükümdar, memleketinin başkenti için ikinci bir yer vakfetmeden önce, tanrıların rızasını kazanmak için bir kurban sundu ve papazlar, kurbanların keşfine göre kurulacak şehrin, Asya'da en büyük ve en parlak bir yer olacağını ve ebedî olarak kalacağını haber verdiler[216]. Nicomède'i temsil eden fildişi bir heykel, şehrin en önemli yerine dikildi. Trajan tarafından Roma'ya taşınan heykel budur[217].

Eski zamanlarda, hemen hemen genel olarak şehirleri tepelere yerleştirmek âdetine uygun olarak İzmit de körfeze hâkim olan tepelerden birinin üzerinde kuruldu. Şehrin en yüksek kısmında, eski şehire ait olduğu izlenimi veren yer yer kuleleri olan bir sıra duvar vardır. Bunlar, şehrin son derece rahat bir ortama kavuşmasıyla da Bitinya şehrinin kalesi olarak hizmet görmüştür. Bu duvarların büyük bir parçası, yer seviyesinden iki metre yüksektedir. Yarım daire şeklindeki kuleler, küçük parça taşlarla yapılmış olmasına rağmen, Roma tarzındadır. Fakat temelden sonra gelen aşağı kısmı, ilk binalardan kalma çok büyük kalker taşlarındandır. Bu duvarlar şimdiki yeni şehrin ta içine kadar iner ve evlerin ortasında kolayca tanınır. Bu şehir *gre* (grès) türünden bir tepe üzerine kurulduğundan binaları doğal kayalarla karışamaz.

Asıl tepenin batı tarafından inilirken duvarlar, bahçelerin ve ev kümelerinin arasında kaybolur. Bununla beraber, bir mesafeden diğerine

---

[215] Yazar, Fenerbahçe demek istiyor (Y.N.)
[216] Libanius, II.
[217] Pausanias, V. Kitap, bölüm 12.

büyük taşlardan yapılmış ve zamanında hiç şüphesiz üzerinde evler yükselmiş olan güzel bir hat oluşturan asıl duvarları görülür. Bu türden son duvar, batıdaki tepenin eteğindedir. Bu nokta, zamanında denizin kenarında idi. Bu duvar, tuğladan yapılmış ve her üç metrede bir büyük taşlardan dayanak noktalarına bağlanmıştır. Bunların arasında, denizde sona eren lağımlar vardır. Bu kanallar, hâlâ sağlam ve mükemmel durumdadırlar. Onlar burada rahat ve geniş bir şehir bulunduğuna işaret ederler. Bunlar, içinde bir adam ayakta yürüyecek kadar büyük kanallardır ve yatay olarak yerin altına girmişlerdir. İzmit şehrinin, çok sayıda ve iyi korunmuş böyle kanallara ihtiyacı doğrulanır. Bu da, dik bir tepenin eğimi üzerinde engebeli bir yerde bulunan (s.118) bir şehrin, bugün yenisinde görüldüğü gibi yağmur selleri ile karşı karşıya kalacağı varsayımıdır.

Yalnız duvarları ve az rastlanan bazı eski yıkıntılarının incelenmesi sonucunda, İzmit (Nicomédie) harabelerini farklı üç döneme ayırmak mümkündür. Onlar da bağımsız Bitinya dönemi, Romalılar dönemi ve Bizans dönemidir. İzmit, uzun süre tepelerde kalmadı; halkı, ticaret ve gemicilik işleri için doğal olarak deniz kıyısına indiler.

Bugün tersane olan yerin altında ve lağımların yanında, Pouzzoles'inkine benzeyen bir dalganın, köprü gibi kemerli iz ve yıkıntıları görünür. Romalıların buluşu olan bu binadan amaç, toprak getirerek kıyıyı aşamalı olarak dolduracak olan maddeler için, yer altına bir geçit ve kanal bırakmaktı. Belirtilen kemer, tuğladan yapılmış ve üzerine büyük taş kapaklar konulmuştur. Kemerlerin ayakları, şiddetli dalgalara karşı koymaya yetecek büyüklükte idi. Bu eserin yıkıntıları bugün denizde yatıyorsa da en önemli kısmı, eski İzmit (Nicomédie) zamanında mevcut olmayan, karada ve yerin içindedir. Gerçekte Astacus körfezi de arkası ova olan diğer körfez ve koyların kanununa tabidir. Sel sularının taşıyıp getirdiği önemli miktardaki birikintiler üzerine, bugünkü tersane ile Türk Mahallesi kurulmuştur. Dalgalıktan çok uzak olmayan son taraça üzerinde bulunan diğer bir binanın oturduğu yeri açıklamak biraz zordur. Burası, yerin eğimine uygun olarak, iki metreden beş metreye kadar bir yükseklikteki düz ve açık bir yerdir. Çok dikkatli yontulmuş büyük taş kütleleriyle yapılmıştı. Köşe uzunluğu yirmi bir buçuk metre kare şeklindedir. Köşelerinden üçünde dört köşe çıkıntılar vardır. Oldukça iyi korunmuş olan bu karenin etrafında, kapı veya merdiven türünden hiçbir esere rastlanmaz.

Üstü, bir parmaklık varmış gibi kenarında dört köşe delik yapılmış büyük taşlarla döşelidir. Körfeze hâkim bir noktada olduğundan, bir tapınak olması daha yakışık alır; fakat bu yerin içi, başlangıçta hiçbir yönden anlaşılması mümkün olmayan bir yerdi. Acaba birtakım büyük heykellerin

kaidesi ya da mezar yeri miydi? Kısacası bu konuda karar vermek mümkün değildir.

(s.119) İzmit (Nicomédie) şehri, Bitinya kralı tarafından kıymetli eserlerle süslendi[218]. Nicomède, görkemli anıtlarla şehri donattı; sarayının parlaklığı, memlekete yalnız komşu prensleri çekmekle kalmadı, Romalıların en büyüklerini de hayran bıraktı. Bunlar çok oturduklarından dolayı Nicomède'e mazeret sunarlardı.

Bitinya'nın hâkimi olan Roma imparatorları, buralılara fethedilmiş bir yer olmaktan çok müttefik bir devletin halkı gibi davrandılar. Her tarafa düzgün yollar açıldı, limanlar yapıldı ve eyaletleri kıyı şehirleriyle doğrudan doğruya birbirine bağlamak için kanallar açıldı. Bitinya'yı kaplayan ormanların işletilmesi, en çok dikkat çeken bir iş oldu. Binaların süslenmesi Roma'ya ve Avrupa'ya kadar yansımaya başladığından, eşrafın zengin köşklerini süslemek için kıymetli eşya ve malzeme göndermeyle baş edemiyorlardı. Marmara adası (Proconnèse)nda tükenmez bir beyaz mermer ocağı vardı; fakat kıymetli ve az bulunan taş merakı, gına getirecek derecede artıyordu. İzmit'in çağdaş malzemelerle dolu tersanelerinde, İtalya'ya kadar kıymetli mermerler, renkli *jaspe* (yeşim) taşları ve süslemede kullanılan madenî maddeler taşıyan gemiler yapılırdı. İzmit, o civarda kendi binaları için birçok güzel taş ocağından faydalanıyordu. Kyzikos (Cyzique)'a Dindymène Dağından granitler, Sakarya vadisinden jaspeler, Lybissa'nın volkanik arazisinden kaba malzemeler gelirdi. Binalarda kullanılan kalker taşları, körfezin karşı yakasındaki dağlardan çıkarılırdı; çünkü şehrin yeri ile çevresinin oluşumu tebeşir değildir.

Trajan zamanında, Bitinya'ya yönetici olarak atanan Pline, önemli süslemeleri olan İzmit'ten çok büyük övgülerle söz ediyor[219]. İmparatora yazdığı mektuplarda, yönettiği eyaletin mutluluğu için dileklerde bulunduğu görülür. Trajan'a yazılı olarak sunduğu mektuplarından birinde, yapılacak faydalı işleri bütün ayrıntılarıyla açıklar[220]. Pline bu mektubunda, İzmit'ten otuz kilometre uzaklıkta bulunan Sapanca gölünü bir kanal ile denize bağlamayı düşündüğünden söz eder. Bu göl diğer taraftan Sakarya nehrine bağlanarak (s.120) gemiler İstanbul boğazını dolaşmak zorunda kalmaksızın

---

[218] Ammien Marcellin ona Bitinya şehirlerinin anası unvanını verdi. XVII. Kitap, bölüm 13; Pline orayı ünlü şehir diye adlandırır. V. Kitap, in fine.

[219] Bitinya bir Roma şehri düzeyine inince, İzmit valilerin merkezi oldu. Bu valilerden birisi büyük ayrıcalıklar sağladı. Pline orada bir halk meydanını süsledi ve oraya bir su kemeri yaptırdı. Bkz. *Lettres (Mektuplar)*, 16, 40, 42, 50.

[220] Pline le Jeune, X. Kitap, mektup 50.

Karadeniz kıyılarıyla İzmit körfezi arasında gidip gelmeleri sağlanacaktı. Bu şekilde yol kısalarak bütün Tinyalılar (Thyniens) yarımadasını dolaşmak zorluğu kalmayacaktı. Bu fikrin, Bitinya krallarından birisi tarafından uygulamaya konulması düşünülmüştü; fakat Trajan'ın Pline'e[221] bildirdiği kabule rağmen bir şey yapılmadığı anlaşılıyor. Pline, yönetimi altındaki şehirleri gezdiği sırada İzmit'te korkunç bir yangın meydana gelerek yalnız özel evleri değil, halka açık iki binayla İsis tapınağını ve Gérousie, yani Senato sarayını da yakmıştı. Bu sebeple Pline imparatora yangınlar için bir gözcü teşkilatı önerir; fakat, Hristiyan cemaatı teşkilatından şüphe eden imparator, bu eyaletin bu gibi kuruluşlardan ne kadar karışıklıkla karşılaştığını hatırlayarak öneriyi reddetmiştir[222]. Gerçekte bu yörede ilk Hristiyanlar İsa'nın dinî kurallarını ilan eder etmez, ne kadar taraftar kazanmışlardı. İzmit'te oturan Pline, bu yeni dinin yayıcılarını takip için imparatorun vermiş olduğu yetkiyi çok âdil bir şekilde kullandı.

Pline, mektuplarında İzmit'in hamamlarını, su kemerlerini, meydan ve tapınaklarını belirtir. İzmit'in anıtlarını yıkan ve yok eden yangın, o dönemde meydana gelmiştir. Gerek sahte saygı, gerek minnettarlık, hangi şekilde olursa olsun o zamanlarda imparatorların onuruna tapınaklar yapma âdeti, Küçük Asya şehirlerinin hepsinde vardı.

İzmit, bu genel harekete uydu; fakat Senato bu lütfuna daha fazla değer vermek için çok nazlanarak muvafakat etti. Aynı şekilde Dion ve Commode'nin gözdesi İzmitli Soater'in, büyük değer ve itibarına delil olmak üzere, doğduğu memlekette imparatorun onuruna bir tapınak ve oyunlarla dövüşler düzenleme iznini aldığını belirtir. Çok süslü bir korniş parçası üzerinde şu anda var olan bazı harfler ANTONINUS kelimesinin sonu olsa gerektir. Bunun Commode tapınağı yıkıntılarının bir parçası olma ihtimali vardır. Gerçekte bu prens, imparatorluğun birçok şehrinde, ilahî şeref ve övgüye mazhar olmuştur.

Septime-Sévère ile Niger arasındaki güreşte, (s.121) şehir halkı birincinin tarafını tuttu ve imparatora sürekli olarak sadık kaldı. Yönetim dönemine ait anıtlarla ilgili olarak oğlu Karakoalla (Caracalla)'nın emriyle şerefine dikilmiş bir heykelin parçalarından olması gereken bir kitabe parçası bulunmuştur. Bu yazı, alt kısmı eksik olan bir kaide üzerine kazınmıştır; fakat bunu Synnada harabelerinde ele geçen gerçek bir kitabeye

---

[221] *a. e.,* mektup 51.
[222] a.e., mektup 42, 43.

göre, asıl şekline döndürmek mümkündür. Bu eserler, Sévère tarafından Ktesifon (Ctésiphon)'un ele geçirilmesi tarihinden sonraya aittir:

"Dindar, azimli, yüce; Arabistan'ın, Adiabène'nin[223] Partlar (Parthes)ın fatihi; güçlü, karanın ve denizin efendisi, İmparator César Septime Sévère'in zamanında bu şehir yüce, dindar İmparator César Marc Aurèle Antonin Auguste'un konsül ve tribuzluk makamını mutlu bir şekilde yüceltir."

Bu kitabe milâdî 202 yılında Caracalla'nın birinci konsüllüğünün ilk ve babasının onu imparatorluğa ortak etmesinin on birinci yılına aittir.

Héliogabale (218) Roma'ya gitmek için Antakya (Antioche)'dan hareket ettiği zaman, İzmit'te durarak seçimi takip eden kışı orada geçirdi. İzmit şehri, doğuda ikinci bir başkent meydana getirmeyi ciddî düşünen Dioclétien'in önemli bir karargâhı olmuştu; fakat şehrin dekorasyonunu ve güzelliğini artırmaktaki faaliyetine katılan çok aşırı ve keyfine yenik düşen hareketleri dayanılmaz dereceye geliyordu. Lactance, bu imparatorun amaçsız ve düzensiz binalar yaptırmaktaki zevksizliğini yüzüne vurma yolunda hep hareketlerini konrol etmişti; çünkü her gün yeni bitmiş ya da bitmek üzere olan bir binayı yıktırır ve yerine diğerini başlatırdı. Yarış oyunları merakı o kadar ileri gitmişti ki hiçbir şehir bundan mahrum kalmak istemezdi. Dioclétien'in yaptırdığı çok görkemli hipodromdan, zamanımıza bir iz kalmamıştır. Çünkü bu şehir sürekli geliştiğinden, anıtların mermerleri, yeniden düzeltilerek başka bir eser meydana getirmek için kullanılırdı. Bir darphane, bir tersane, bir silah fabrikası, hanımı ve kızı için saraylar yaptırmıştı. Halk bu inşaatta angarya olarak çalıştırılır ve bütün bu koca şeyler, hep bu şehir halkının zararına meydana gelirdi. Bu acele yapılmış binaların hiçbiri, yüzyılların etkisine karşı duramadılar. Hattâ çoğunluğunun tamamlandığı (s.122) bile şüphelidir. Dioclétien'in İzmit'i terk etmesi de ansızın ve kısa sürede oldu. Yönetimi bırakma töreni, İzmit'in doğusundaki geniş ovada milâdî 305 yılında yapıldı. Hemen tahtırevanına binerek çekildi ve ömrünün geri kalan kısmını geçirmek için, vatanı olan Solone'a gitti.

İzmit'te Hristiyanlar aleyhine takibat 305 yılında başladı. Galerius, İzmit'e gelerek imparatoru buldu ve sadıkları bu dini bırakmaya zorlamak için en şiddetli araçların kullanılması emrini ısrarla isteyerek aldı. Piskoposluk makamının ilk yaptığı kilise, halkın şiddet ve gazabıyla

---

[223] Dicle ile Zap suları arasındaki sahanın eski adı. Bazen Asur ülkesine de bu ad verilirdi (Y.N.).

karşılaştı. Kapılar tahrip edilerek içindeki eşya ve kitapların hepsi yağma edildi ve kiliseye ateş verilmesine ramak kaldı. Ateşin kutsal binadan dışarı yayılabilmesi korkusu, imparatoru bu fikirden vazgeçiren tek sebep idi. Papaz Anthyme'nin boynu vuruldu.

Misya (Mysie)'daki bir Rum kilisesinde buna ilişkin bir kitâbe vardır. Gerek bundan ve gerek o kitabede, Scamandria kilisesini yöneten aynı isimdeki papazdan, daha sonra o eyaleti incelememiz sırasında söz edeceğiz.

Romalılarla İranlılar arasındaki savaşa giren İzmit, İranlıların Kadıköy (Chalcédoine)'u kuşatmaları sırasında, görülmemiş kötülüklerle çok rahatsız oldu[224]. Birkaç yıl sonra Gotlar (Goths), İstanbul boğazı yoluyla gelerek Kadıköy'ü ele geçirdiler[225] ve dalgınlık sebebiyle meydana gelen galibiyette, her tür silah ve yiyecekten çok yararlandılar. Oradan İzmit üzerine yürüyerek ordusuna ihanetle bunların tarafına geçmiş birinin rehberliğiyle, bölgenin sahibi oldular. Bu şehrin sahip olduğu servetin hepsini ellerine geçirdiler; halka açık binaları ateşe verdiler. Bunların yanmayanları da bir süre sonra, barbarların Kyzikos (Cyzique)'a kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldıkları zaman kökünden yok edildi.

Bununla beraber bu tahriplerin hepsi kolayca onarılmıştı. Çünkü tarihçilerin abartılı açıklamalarına rağmen, tahrip edildiklerini belirttikleri şehirler, tamamen yok edilmemişti; fakat doğal olayların, bu saldırı olaylarına katılması, İzmit'in sonunu gösterdi ve bütün o güzel eserler ve binalar, korkunç bir depremle, bir gün içinde yok olup gitti. Bu yörenin tabiat (s.123) ve oluşumuna bakılınca, çevrede o kadar şiddetli deprem meydana gelmesine çok şaşılır. Çünkü yer altında bu kadar büyük bir ateş gücüne işaret edecek, sadece deniz kenarındaki birkaç volkanik toprak damarından başka bir iz görülemez. Şehrin en şiddetli depremden zarar gördüğü yıl milâdî IV. yüzyıldır. O zamanın bütün yazarları, bu felaketten gayet acıklı bir şekilde söz ederler. Libanius ve Ephrem, İzmit'in son günlerini dile getiren şiirler yazmışlardır. Libanius 354 yılında yazdığı[226] bir türküde, İzmit harabelerini dile getirir: "Daha dün bir şehir; fakat bugün topraklara girmiş olan İzmit, sessizlik içinde ağlamalıdır. Onu süsleyen nice genel, özel binalar, biribirinin üstüne devrildiler! Tersaneden bahçelere kadar hepsi harap oldu. Onu ünlü yapmaya yeten mahkemeleri, birçok tapınakları, hamamları, sarayları, tiyatroları kalmadı. Güneş tam tepedeydi.

---

[224] Nicéphore, Calliste, VII.
[225] Ammien Marcellin, XXII. Kitap, bölüm 9.
[226] Libanii, *Monodia de Nicomedia* (Ed. Morell), II, 1675.

O zaman şehrin bekçi tanrıları tapınakları terk etmişlerdi, şehir kılavuzsuz bir gemi gibi batıyordu. Duvar duvar üstüne, direk başka bir direğin üzerine, dam öbür dama düşüyor ve hattâ temeller tahrip oluyordu. En önce tiyatro gürültülü bir şekilde çöktü. Yangın başladı, çatılardan alevler dağılıyordu; Babil surlarından daha sağlam olan "yarış binası" yıkıldı. Aç olan yabanî hayvanlar serbestçe dışarı çıktılar. Kemerler, müzeler, lütuf ve merhamet tapınakları ve imparatorun adını alan büyük hamam[227], hepsi, bu korkunç felaketin ortasında hayalet gibi dolaşıyorlardı!.."

Ammien Marcellin'in bu İzmit depremine dair açıklamaları olmasaydı, diğer yazarlardan bu şehrin binaları hakkında bir şey öğrenemeyecektik. Depremden şöyle söz eder: "Bu korkunç depremlerin felaketli günleri Makedonya'yı, Asya'yı, Pont'u tahrip ettiler ve artçı sarsıntılarıyla birçok şehir ve dağı yıktılar. Bunca genel musibet arasında, Bitinya'nın başkenti olan İzmit (Nicomédie)'in, harabelerini hatırlamalıyız: "24 Ağustos sabahı daha gün doğarken gökyüzü koyu bulut yığınlarıyla kapanarak güneşin ışığı, en yakın eşyayı ayırt ettiremeyecek derecede kayboldu; sonra, sanki tanrıların biri yıldırım indirerek, dünyanın dört köşesindeki rüzgârları harekete geçirdi, korkunç bir fırtınanın gürültüleri, kıyıya doğru coşan dalgaların iniltisi duyuldu. Bunlara kasırgalar, ateş almış buhar selleri ile korkunç depremler eklendi ve şehirle beraber etrafının da (s.124) altı üstüne geldi. Tepenin yamacında bulunan evlerin çoğu birbirinin üstüne düştü ve bu ürpertici yıkılmanın seslerini her tarafa yansıttılar. Dağların tepelerinde, kadınlarını, çocuklarını, akrabasını arayanların çığlıkları yankılanıyordu."

Kısaca, günün üçüncü saatinden çok evvel karanlık kaybolarak hava açıldığı zaman, felaketin bütün görüntüleri ortaya çıktı;

"Yıkıntılar altındaki çaresizler ezilerek öldüler; omuzlarına kadar gömülmüş diğerleri de yardım gelmediğinden hayatlarını kaybettiler. Üstüne düştükleri yüksek ağaçlar üzerinde asılı kalanlar da böyle oldu. Aynı darbe ile ölen birçok adamın cesedi birbirine karışmıştı. Bazıları korkudan ve bazıları da evinin yıkıntıları içinde kalarak açlıktan öldü. Dindar hanımı Eusébie'nin şerefine imparator Konstans (Constance)'ın yaptığı kilise papazının yerini arayan Aristenète'in çaresiz günleri, böyle son buldu... Eğer yangınların şiddeti, elli gün ve elli gece devam ederek ne varsa hepsini

[227] Şüphesiz Antonin hamamları.

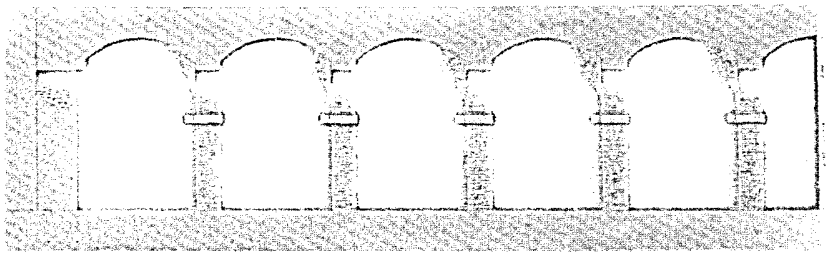

Ch. Texier delt

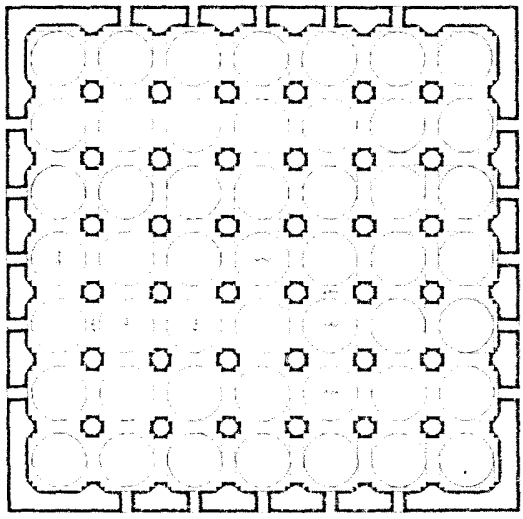
Imp. chez E. Kaeppelin. 15. quai Voltaire

Lith. par Freeman

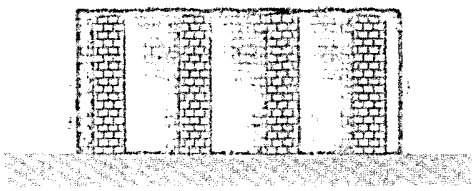
İZMİT (NICOMÉDIE). İMBAHER SARNICI

F. II

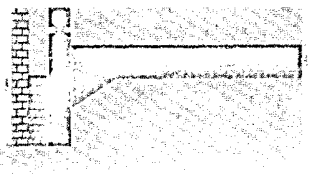
F. I

F. IV

F. III

Ch. Texier delt

Lemaitre Sc.t

İZMİT (NICOMÉDIE). İMBAHER SARNICI. LİMAN YAKININDA
ANTİK DÖNEM LAĞIM KANALLARI

yok etmeseydi, tapınakların ve özel konutların büyük bir kısmmı kurtarmak mümkün olacaktı[228]."

Şehirde eski eserlerden her ne varsa hepsinin yok olması, işte bu olaydan dolayıdır. İzmit'te bu depremin etkisinden hâlâ bir şeyler kalmıştır denilebilir; çünkü sokak ve mezarlıkları şu anda direkler, direk başlığı parçaları ve şekilden çıkmış kenar taşları yıkıntılarıyla doludur.

İzmit şehri, ancak VI. yüzyılın ortalarına doğru Jüstinien'in zamanında eski mimarîsini kısmen bulabildi[229]. Procope, imparatorun hediye ettiği eserlerden memnuniyetle söz ederse de hamamlar, su kemerleri ve kiliseler türünden, bu anıtlardan hiçbiri zamanımıza yetişememiştir; zamanında çok ünlü olan bu beldenin yıkıntılarını, bugün Türk mahalleleri bahçelerinde aramalıdır.

En korkunç felaketlere dayanmış olan bir şehirde, eski eserler itibâriyle büyük şeylerin keşfini hiç ümit etmemelidir. O tapınaklar ve o çok sayıda tâklardan, bugün hiçbir şey kalmamıştır. Yalnız, şehrin doğu tarafında Zeytin Mahallesi denilen yere doğru İmbaher noktasında ve Yahudî mezarlığı içerisinde, şehre su vermek için yapılmış büyük bir sarnıç harabesi vardır. Bu sarnıç, sarkık kemerler üzerinde otuz altı yaydan oluşmakta olup tamamı tuğladandır. Yalnız kemer ayağı tablaları bir tür volkanik taştandır. Alanı, (s.125) iki yüz elli metre kare ve hacmi bin beş yüz metre küptür. Pline, İzmit şehri için önemli bir su kaynağı bulmuş ve yüksekteki mahallelere de verebilecek şekilde seviyesini koruyarak kemerlerle bütün şehre ulaştırılması düşüncesini imparatora sunmuştu ve bunun için daha önce İzmit halkına üç milyon üç yüz yirmi dokuz sesterces (yani 644 993 Frank)'e mal olan tamamlanmamış kemerlerin, bunun için kullanılmasını önermişti[230]. Bu kemerlerin bugün bir izine rastlanmamakta ise de bu söz edilen sarnıcın yeri, şimdi kaybolmuş olan o kaynaktan su alındığı fikrini vermektedir. Sarnıcın içi, üç farklı tabakayla sıvanmıştır. Bunlardan tuğlaların üzerindeki birincisi kireçle çimentodan, ikincisi kömür tozu ve kireç karışımından, üçüncüsü ise ufak taş parçalarıyla kireç ve sıvı yağdan (huile) oluşan çok sert bir tabakadır. Şehirden ve körfezden bakıldığı zaman, çok güzel bir görüntü sergileyen derin bir vadiye hâkim olan noktadır. Yeşil kümeler içinde yükselen minarelerle çok sayıda bahçe, bu Bitinya şehrinin kendine özgü bolluğunu ve tazeliğini tasvir eder. İzmit,

---

[228] Ammien Marcellin, XVII. Kitap, bölüm VII.
[229] Procope, *De Aedif.*, V. Kitap.
[230] Epist, XIV. bölüm 10.

Doğu İmparatorluğunun başkenti olma şansını sürdükten sonra, hicrî 727 (milâdî 1326) yılında Marie Paléologue'un kardeşi Kaloioannès'in büyük bir çaba göstererek savunmasına rağmen, Türkler'in eline geçti. İstanbul'un Latinlerin eline geçmesi üzerine, Komnene (Comnène) prensleri İzmit'te ikamet etmişlerdi.

Sultan Orhan Gazi tarafından hemen hemen bütün kiliseler camiye çevrildi. Bununla beraber İzmit şehri Rum kiliselerindeki ayrıcalıklarını ve bir Episkoposluk ayrıcalığınını sürekli olarak korudu ve İstanbul'un büyük yortularında İzmit Episkoposu, İznik Papazının yanında ve hemen Patrik'ten sonra yürüyordu. İzmit kilisesi, çok sayıda dinî eşyayı korumuştur. Bunlar arasında yakut ve inci ile süslenmiş ve kol şeklinde yapılmış gümüş sandık içinde korunan Saint Basile'in kolu vardır.

Bugünkü İznik'in Türklerce adı İznikmid'dir. Bu dil bozulması sonucu eski beldelerin adları karışıklığa uğratılmıştır. İznikmid (εὶς Νιχομ ηδειαυ) Yunanca kelimelerin bir parçasından başka bir şey değildir.

Sadrazam Köprülü'nün İzmit'te kurduğu tersanelerde, İstanbul için çok değerli olan kadırgalar ve dört direkliler üretilirdi. Önemli donanımı İstanbul'da yapılmak üzere, (s.126) İzmit'te hâlâ bazı savaş gemileri yapılmaktadır. Bu şehir, çok güzel yeri, ormanlara yakınlığı ve halkının çalışkanlığı sayesinde, önceleri sahip olduğu önemini kaybetmemiştir. O şimdi Küçük Asya'nın önemli bir şehridir:

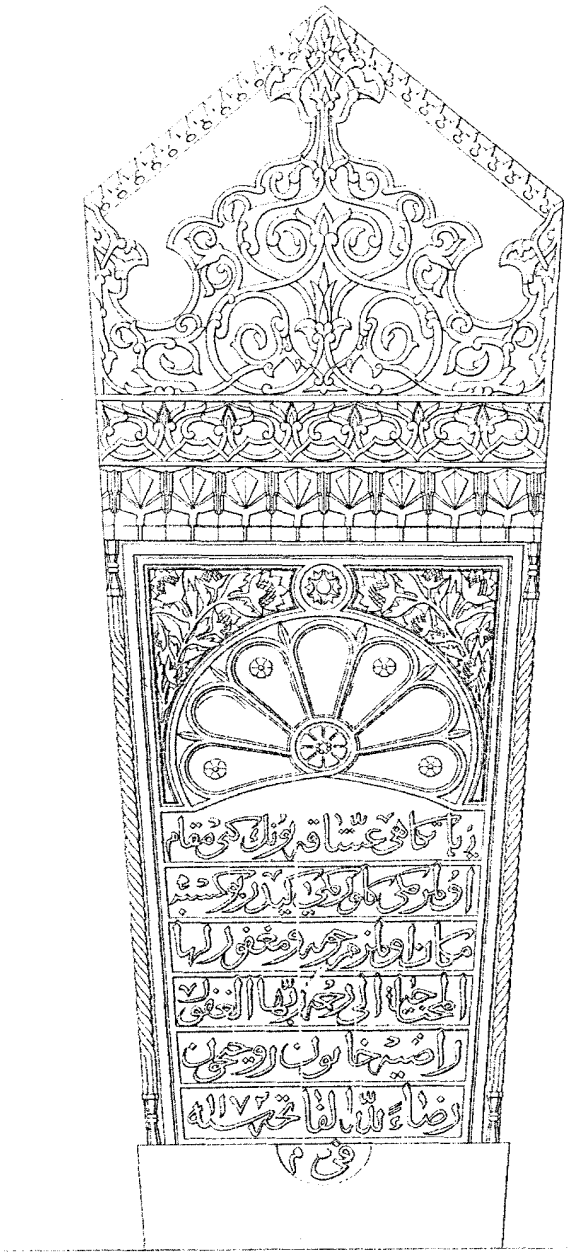
Nüfusu aşağıda gösterildiği gibi otuz bin (30.000) kişidir[231].

Türk	2.500 aile
Rum	1.200 aile
Ermenî	800 aile
Yahudî	500 aile

Fakat Müslüman şehirlerinin nüfusu hakkında doğru bilgi edinmenin ne kadar güç olduğu bilinmektedir; çünkü halk gibi, valiler de içinde olduğu durumda genellikle nüfus miktarını gizlerler. Halk (reâyâ) kısmına biraz güvenilirse de onlar da dindaşlarının sayısını saklamakta yarar olduğu inancındadırlar. Çünkü her milletin "çorbacı" veya "papaz"ları aracılığıyla, kişi başına tahsil olunan "haraç" ya da "nüfus vergileri" toplam olarak valiler tarafından hazineye konduğundan, aralarında çok sayıya bölerek her

---

[231] Burada yazar her aileyi altı kişi olarak hesaplamıştır (Y.N.).

Plan

Ch. Texier delt | Louis. Letronne Impt | Lemaitre Sc.t

MEZAR TAŞI

nüfusa daha hafif gelen bu miktardan -nüfus sayısı az gösterilirse- önemli bir kısımı kendi sandıklarında kalıyor.

İzmit'in başlıca ticareti, kereste ile tuzdur. Önemli miktarda tuz üretmek için kurulan tuzlalara, körfezin sonundaki bataklıklar çok yaramıştır. Tuz üretimi özel şahısların elindedir; hükümet yalnız üretilen tuzdan *öşür* alır. Kereste ticareti serbesttir, hükümet hesabına nümune olarak deniz inşaatında kullanıma uygun olan alınır. Fakat bu serbestlik, halka yük olan birtakım sınırlamalar karşılığında pahalıya mal olur; çünkü Türkler gibi kereste ticareti yapan halk kısmı, tersane hizmetleri için, angarya şeklinde gerekli miktarda amele temin etmek zorundadırlar. Hükümet, kendi tezgahları için ameleye beş guruş yevmiye tayin etmiştir; fakat bu para çok az tam olarak ödenir ve hiç kimse hakkını validen istemeye cesaret edemez. Ermenîler İstanbul'a ihraç edilen deri işiyle meşgul olurlar.

Şimdiki İzmit şehri ondokuzu Türklerin, üçü Hristiyanların ve biri Yahudîlerin (s.127) olmak üzere yirmi üç mahalleden oluşur. En eski cami Sultan Orhan Gazi tarafından çevrilen bir Rum kilisesidir. En büyük cami ise, Büyük (Kanunî) Sultan Süleyman zamanında, yedi yıl süre ile İzmit valiliğinde kalan Başvezir Pertev Paşanın yaptırdığıdır. Bu cami, tersanenin girişindeki kapıya yakın yerdedir. Mimar Sinan bu caminin ufak ayrıntılarında bile, o sırada İstanbul'da yapılmakta olan, Süleymaniye Camisini taklit etmiştir. Aynı mimar bir hamam ile bir de kervansaray yapmıştır. Şehrin nüfus ve ticaretine oranla bu eserler, hiçbir sanat değeri arz etmezler. IV. Murat'ın yaptırdığı, bahçelerle çevrili saraydan hiçbir iz kalmamıştır. İlk padişahların Küçük Asya'da, örneğin Bursa'da, Manisa'da yaptırmış oldukları saraylardan, bugün enkaz yığıntısından başka bir şey görülmez. Zamanında Ceneviz (Génes) ve Venedik (Venise) deniz kuvvetlerini başarısız düşüren donanmaların çıktığı Tersane-i Hümâyun'dan, bugün büyücek gemi yapamayan bomboş bir harabe kalmıştır. Çünkü yavaş yavaş biriken toprak kümeleri sonucu havuz dolarak büyük teknelerin yanaşmasına uygun olmayan duruma gelmiştir.

İzmit harabeleri ayrıntılarıyla incelenirse bir eski eser meraklısına, silinmiş bir medeniyetin karışık ve belirsiz anılarından fazla bir şey hissettirmez. Burada Osmanlıların meydana getirdikleri eserler sanatkâra ancak bir sanat hissi veriyorsa, tabiat da buna karşılık daima zinde, daima azametli ve görkemli bir görüntü sergiler. *Terebentin* (çam) ağaçlarıyla gölgelenmiş tepeler, ölülerin mezarlarını saran gürbüz, siyah serviler, her evi süsleyen yeşil bahçeler, bu şehre, içine girildiği zaman bayıltan şen ve süslü bir görüntü verirler. Camilerin yanındaki çok sayıda mezarlık da Arap

İZMİT (NICOMÉDIE) ANA YOLU

tarzının etkisiyle yok olmaya yüz tutmuş Türk eserlerinden bazı şeyler vardır. Türk tarzının ortadan kaybolması, batı eserlerini incelemek için Sultan Osman'ın İtalya'ya sanatkârlar gönderdiği tarihten başlar. Bu dönem Bernin ekolünün zirvede olduğu zamandır.

Bu sanatkârlar dönüşlerinde dejenere olmuş İtalyan eserlerini taklit ettiler ve bu da sanattan anlamayan ellerin birinden diğerine geçerek, asılsız hâle geldi. Arap tarzının zayıf ışığı da sönerek Türk sanatkârlığı, bugün gördüğümüz seviyeye düştü.

(s.128) **İzmit (Nicomédie) Çevresinin Yer Şekilleri**

İzmit şehrinin kurulduğu tepeler, en yüksek noktası Maltepe Dağı olan ve körfezin kuzey kıyılarını oluşturan silsilenin bir koludur. Bu tepeler kuzeyde Sophon ya da Sapanca Dağıyla birleşir.

Üsküdar (Scutari) arazisini oluşturan mavi kalker toprak, *kuvars* cinsi taşlara yerini bırakarak kesilir ve buna da kırmızı tebeşir hâkim olur. Bu taşlık yapı, ta Sakarya (Sangarius) havzasına kadar devam eder ve şehir içinde otuz derece doğuya eğimli, oldukça farklı tabakalar ortaya koyar. Bu tabakaların kalınlığı, tahminen iki metre vardır. Bunlar, tepelerin yukarı kısmında ancak nohut büyüklüğünde olan ve indikçe yarı *kalker* ve çakıl katları daha irileşen *kuvars*, *jaspe* ve *çakıl taşı* yataklarıyla diğerlerinden ayrılmıştır. O kadar ki tepenin tabanı, taşlarla iri çekirdekli bir hamur oluşturduktan sonra *kırmızı tebeşir* kaybolur ve toprak, tamamen çakıllarla karışır.

Diğer iki tepenin oluşumu da *kırmızı tebeşir* türündendir; fakat yukarı kısımları, ayrılması kolay, eğri çatlaklı kalker ve balçık karışımı bir tabaka ile örtülmüştür. Bu tabakalar balçıkla karışık kalkerle kaplı oldukları hâlde doğuya doğru devam eder. Bundan dolayı buranın arazisine esas olarak sahanın bir kısım toprağını oluşturan kırmızı tebeşir vardır.

BEŞİNCİ BÖLÜM
İzmit Körfezi Kıyısını Dolaşma

İzmit körfezi kıyılarını dolaşmak için, bu şehre dönerek kuzey kıyısını takip etmelidir. Eski eser aramayla uğraşan bir gezgin için çok önemli olan şey, mezar taşlarını incelemeden bir mezarlığı dolaşmamaktır; çünkü o taşlardan daima kitabeler toplamak mümkündür. Gerek mezar taşları ve gerek kitabeler, taşıması kolay şeyler oldukları için, orada oturanlar bunlarla mezarlarını süslerler.

(s.129) İstanbul ile İzmit arasındaki kervan yolu, körfezin kuzey kıyısını takip eder. Beş saat yürüdükten sonra Yarımca'ya gelinir ve o akşam Hereke hanında yatılır. Bu yol üzerinde, çevredeki tepelere hâkim olan ve denize kadar inen bir Bizans kalesinin harabeleri seçilir. Hereke mevkisi, Konstantin'in ölüm yeri olan köşkünün bulunduğu, İzmit çevresinin küçük bir kasabası olan, eski Ankyron (Ancyron) olsa gerektir. Gerçekte bu yer başkentin dışarı bir mahallesi sayılabilir. Bütün bu kıyı, zamanında Bizans soylularının köşkleriyle işgal edilmişti.

Buz Burun; İzmit körfeziyle Gemlik ya da Mudanya körfezi arasındaki sınırı oluşturur. Kısa yoldan İznik'e gitmek için Samanlı köyüne inilerek oradan Kurla yoluyla gölün güney kıyısını dolaşmalıdır.

Biraz daha batıda, önce Drépanon ve sonra Hélénopolis diye adlandırılan Yalova (Yalovatch) köyü vardır. Bu tarafta, prenses Héléne'in büyük binalar yaptırdığı kaplıca hamamlarını görmelidir. Bu hamamlara zamanında eski Bizanslılar geldikleri gibi, şimdi de başkente yakınlığından dolayı İstanbullular tarafından Bursa hamamlarına tercih edilir. Gölge bir vadi içinde bulunan bu yer, yaz mevsiminde çok hoş bir yerdir. Bu hamamlarda kalma süresi, normal olarak on beş gündür; kiraz mevsiminden faydalanılır. Anlatıldığına göre bu meyvenin yenilmesi, suyun etkisine yardım edermiş.

Anlatıldığına göre hamamın kubbeleri İmparatoriçe Héléne tarafından yaptırılmıştır. Yine orada bulunan bir harabe, aslında imparatoriçenin ve Konstantin'in sarayına ait ve ruhbanî bir misafirhanedir[232]. Héléne, bu binaları Kudüs'ten dönüşünde eski Drépanon'un bulunduğu yerde yaptırdı ve Konstantin de annesinin onuruna köyün adını şehre dönüştürerek Hélénopolis ismini verdi. Konstantin hayatının son zamanlarında buraya birkaç defa geldi ve İzmit civarında, Ancyron adında küçük köşkünde öldü.

Pierre l'Ermite ve Gauthier sans Avoir'in komutası altındaki Haçlı (Ehl-i Salîb) Ordusu, kıyıyla haberleşmede bulunmak ve gücünü artırmak üzere, İznik'e saldırmak için söz edilen İznik yöresinden dönüşünde, bu Hélénopolis'e çekilmişti.

(s.130) Müslümanlar (Sarrasins)la uğursuz savaş sonucunda, Müslümanlar, savaş meydanında düşen ve Alexis Comnène'e bakılırsa, yirmi beş bin olan Frank cesetlerinden piramit yaptılar.

---

[232] Procope, *De Aedif.*, V. Kitap, 2.

Yalova (Yalovatch) ile Hersek[233] arasında, suları çok dönemeç yapan Kırk Geçit adında küçük bir dere akar. Çok sayıda kıvrımlarından dolayı böyle adlandırılan bu dere, eski Draco suyudur. Kaynağını, denizle İznik gölünü birbirinden ayıran dağlardan alır[234]. Bu küçük dere, daha önce Bizans İmparatorluğuyla Selçuklu Devletinin sınırını oluştururdu. Alexis Comnène, batıda Normandiya Dukası ve doğuda Süleyman tarafından sıkıştırıldığı zaman, antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşma hükümleri gereğince, İznik'ten ta bu Draco suyuna kadar olan araziyi bıraktı ve Rum prense, ırmakla deniz arasında dar araziden başka bir yer kalmadı.

Hersek köyü, direkt olarak Dil'in karşışında bulunan bir çıkıntı tepeye kurulmuştur. Bu noktada İzmit körfezi daralarak genişliği altı kilometreyi geçmez. Bu köy, 1457 yılında bir cami ve bir kervansaray yaptırmış olan Sadrazam Hersek Ahmed Paşanın adına izafeten böyle adlandırılmıştır. Biraz ileride adı Sultan Osman'ın ilk zaferini hatırlatan Karamürsel köyü gelir. Akça Koca'nın silah arkadaşlarından "Kara" lakabını almış olan Mürsel, İzmit körfezinin kuzey kısmını ele geçirmişti. Bunun üzerine körfezde, geceleri deniz gözetlemesini yapmak için silahlı devriye sandalları bulundurmak şartıyla arazi verildi (1326). Körfezin güneyinde yaptırdığı kaleden dolayı, orası kendi adıyla bir köy merkezi olmuştur. İzmit'in karşısında Astacus, şüphesiz bu noktada kurulmuştu. Bu yerden bir kaç fersah mesafede, daha sonra Hélénopolis adını alan ve yukarıda sözü edilen Yalova (Yalovatch) eski Drépanon hamamları gelir. Kıyıyı takip ederek gidilirken Ereğli adında bir köye rastlanır. Bu köyün Eribolon'un yerini işgal etmiş olması muhtemeldir. Bu şehir Ptolémée tarafından Eribaea diye adlandırılırdı. Civardaki dağda bulunan Gavur Ereğli köyü, deniz kıyısından kovulan Rumlar tarafından kurulmuştur.

Bütün bu kıyı, Bizans köşkleriyle dolu idi. Kıyının her yerinde eski duvar izleri bulunur; fakat bina hâlinde hiçbir şey yoktur.

(s.131) **Tavşandil (Tavşancıl)**

"Tavşan dili." Tepenin arkasında aynı adda büyük bir köy. Burası tartışmasız bütün kıyının en önemli ve en hoş yeridir. Üç kilometre uzağından akan kaynak sularıyla ünlüdür. Bu sebeple iyi geçen mevsimin tamamında ve özellikle Nisan ayında, pek çok ziyaretçinin göz koyduğu yerdir. Bu mevsimde İstanbul'un her sınıfından hastalar gelir ve Yalova (Yalovatch) ılıcalarına gitmeden önce, burada Tavşandil suyunu içerler. Üç

---

[233] İzmit körfezinin güney kıyısındaki üçgen dilin ucu yakınındaki bir köy (Y.N.)
[234] Procope, *De Aedif.*

gün süreyle her türlü tuzlu yiyeceklerle et yemekleri yenmez; dördüncü gün sabahleyin bu sudan bir büyük bardak sıcak olarak içilir. Buna üç gün devam eder; bunu izleyen üç gün içinde günde üç defa su içilir ve tavukla tuzsuz pişmiş pirinç yenir. On-on beş defa ihtiyaç giderdikten sonra limonata ya da ekşi limon sıkılmış çorba içilir. İçme mevsimi sırasında, suyun nâzır veya müdürü, orada kalarak genel düzeni korur. Çoğunlukla bundan sonra Yalova hamamlarına gitme yerine, burada kum banyosu yapılır ve o zaman tavuk ve pilav perhizine devam edilir. Su içmeye gelenlerin çoğunluğu, kaynak çevresinde çadırlar altında otururlar; bir kısmı da köyde ikamet eder. Bu su içme mevsimi, oraya bir çok satıcı, oyuncu, kahveci toplar; bu durum çok kalabalık bir tablo oluşturur. Müslüman kadınlar ev dışında yüzü örtüsüz gezmeme âdetinden, burada vaz geçerler.

Kıyıyı izleyerek bir buçuk saat kadar devam ettikten sonra, "Dil" adı verilen kumsal bir yere gelinir. Bu "Dil" noktası tam Hersek köyünün karşısına düşer; bu boğaz, İzmit körfezini açık denizden içeride bırakan çok güzel bir demir atma yeri hizmetini görür. Alçak ve karaya çok az bağlı bu yer hakkında, oralılar bir masal anlatırlar: Güyâ karşıya geçmek için parası olmayan bir derviş bu "Dil"i yapıyormuş, bunu gören kayıkçılar, körfezin kapanacağından korkarak dervişe hemen kayıklarını sunmuşlar. Bu hikâyenin orayla bir ilgisi vardır; çünkü civarda "Dil Baba" adında bir dervişin türbesi mevcuttur. Dil'de ufak bir han ile Sultan III. Murat'ın bahçıvan başısı Mustafa Bostancı'nın 1638 yılında yaptırmış olduğu bir çeşme vardır.

(s.132) Buradan bir saat daha gidildikten sonra, Mahalletu'l-Âlim ("Alimin Mahallesi") adındaki, kayda değer bir şeylere sahip olmayan, bir köye varılır. Lybissa kelimesinden bozma olan Gebze noktası, Tavşandil'den altı kilometre uzaklıktadır. Annibal burada vefat etmiştir. Plutarque der ki: Bitinya'da, deniz kıyısında oralıların Lybissa adını verdikleri bir köy vardır, anlatıldığına göre orada şöyle bir yaygın söz vardır:

"Annibal'dan ruh çıktığında, vücûdunu Lybisse toprakları yutacaktır."

Lybissa'ya çekilmiş olan Annibal, takibe uğrarsa kaçabilmek için, evinin etrafında yerin altını oydurmuştu. Fakat evi askerler tarafından sarıldığından, Romalıların eline düşmemek için ölmeye karar verdi. Plutarque'ın aktardığına göre Annibal, boğa kanı içerek kendini zehirlemiştir. Eski zamanlarda çok yaygın olan bu kanaat, hiçbir gerçek olaya dayanmamaktadır. Boğa kanı, diğer hayvanlarınkinden daha zararlı bir şey değildir. O hâlde Plutarque'ın diğer bir sözünü kabul etmek gerekir ki o da Kartaca generalinin, sürekli olarak yanında taşıdığı bir zehiri içerek

ölmüş olmasıdır. Bugün Annibal'ın mezarı diye gösterilen çimenlerle kaplı tepede, bina türünden hiçbir ize rastlanmaz; burası gelecekte kazı yapacaklar için hiç dokunulmamış bir yerdir.

Pline, bu Lybissa'dan kendi zamanında artık olmayan bir şehir gibi söz eder[235]: "Orada Annibal'in mezarından başka bir şey kalmamış olan Lybissa şehri vardır." Bizanslı Étienne, burasını ancak deniz şehri gibi ifade eder. Bundan Lybissa'nın denize çok yakın olduğu anlaşılır. Ptolémée, şehri karaya koyar[236], Pierre Gilles ise yeni köye Dacibyssa adını verir.

Bütün mesafe çizelgeleri, bu şehri bir konak yeri olarak kaydeder. Bundan, şehrin Bizans İmparatorluğu zamanında mevcut olduğu anlaşılıyor. Antonin'in mesafe çizelgesi, bu şehri Kadıköy (Chalcédoine) ile İzmit (Nicomèdie) arasına şu şekilde gösterir:

(s.133) **Antonin'in Çizelgesi**

Kalkedonya (Chalcedonia).

Pantichium	M.P.15
Libyssam	M.P.24
Nicomediam	M.P. 22

Peutinger'in Çizelgesi

Kalkedonya (Chalcedonia)

Liuissa	37
Nicomédia	23

Bordeaux'un Çizelgesi

Kalkedonya (Chalcedonia).

Nassete	M.P. 7
Pandicia	M.P. 7
Pontamus	M.P. 13
Lbyssa	M.P. 9

Afrikalılardan biri olan Kral Annibal orada öldü.

---

[235] Pline, V. Kitap, s.32.
[236] Ptoléınée, V. Kitap. Bölüm 1.

Brunga	M.P. 12
Nicomédia	M.P.13

Gebze (Guébizé) limanı, zamanında Bizans yapısı sağlam bir kale ile savunulurdu; bunun bugün çok az kalıntısı kalmıştır. Büyük Süleyman'ın zamanında Çoban Mustafa Paşa, Gebze'de bir cami yaptırdı. Burası Sultan Orhan'ın fethettiği yerlerden sayılır.

İstanbul yolunu izleyerek Gebze'den ayrılınca, memleketin içine girmeye başlanır; (s.134) fakat deniz hiç gözden kaybolmaz. Darıca adındaki küçük köy kıyı üzerindedir; burası 1423 yılında II. Mehmet tarafından fethedilen bir Bizans üssü idi. Burada Tavşandil (Tavşancıl)'deki gibi bir kaynak suyu vardır. Önceki Türklerce sevildiği gibi, bu da Rumların ziyaret yeridir. Eskiden Pantichium adı verilen Pendik, Gebze ve Kartal'dan altışar kilometre mesafededir. Burası İstanbul'dan itibaren ilk konak noktasıdır. Burada kıyı çok bozuk ve çok sayıda girinti çıkıntılarla parçalanmıştır. En sonunda bütün başkentin göründüğü bir dağın eteğine gelinir ki buraya Maltepe, yani "Hazine Tepesi" derler. Burada hayalî defineler bulmak için çok defa boşuna araştırmalar yapılmış olduğunu anlatırlar. Bu nokta, denizde son bulan küçük bir silsilenin en yüksek yeridir. Maltepe, Üsküdar'dan on altı ve Kadıköy'den on iki kilometre uzaklıktadır. Pélékanon'un bulunduğu yer diye işaret olunursa da bu bir tahminden ibarettir; çünkü bunu destekleyecek yeterli hiçbir delil yoktur.

ALTINCI BÖLÜM
Kadıköy/Kalkedon (Chalcédoine)

Eski Kalkedon, Üsküdar ile Kadıköy arasında, Doğancılar Meydanı adı verilen ovada bulunur. Burası, bugün Üsküdar'a yerleşmiş olan askerî birliklerin tatbîkat alanıdır. Kadıköy burnunun oluşturduğu küçük koyun sonunda, güzel bir çınar ağacı ile gölgelenmiş çeşmesiyle Haydarpaşa Bahçesi vardır[237]. Bu çeşme, eski zamanlarda Hermagoras kaynağı adıyla anılırdı.

Kadıköy, kâdının köyü anlamındadır. Harabeleri bile kaybolarak yalnız bir tarihî hatıradan ibaret kalan eski Kalkedon şehrinin yerindedir.

(s.135) Kalkedon, M.Ö. 675 yılında bir Megaralılar (Mégariens) grubunu göçmen olarak getirip yerleştiren Archias tarafından kurulmuştur. Burası bu adı, civarındaki ovayı sulayan ve kendisi de gerek Saturne'ün,

---

[237] Daha sonra buraya Haydarpaşa iskelesi yapıldı (Y.N.)

gerek tanrı Chalcas'ın bir oğlunun adını almış olan nehirden edinmiştir. Diğer geleneklerin, çok şöhret bulmuş olan yerel bir ilhamdan çıkmış olması muhtemeldir. Apollon tapınağına ait olan bu ilhamın önemi, Delfi (Delphes) tapınağınınkinden az değildi.

Bu şehir, Bizans'ın körfezi olan Haliç'in karşısına düştüğünden dolayı, Procérastis ve Colpusa adlarıyla anılmıştır.

Pline'e göre burası, İzmit'ten altmış iki bin beş yüz adım uzaktadır[238]. Bizans'ın kurucuları tanrının arzusunu istişare ederek, nereye bir şehir binası uygun olacağını sordukları zaman: "Gidiniz körler memleketinin karşısına yerleşiniz." cevabını almışlardır. Kalkedon halkı hakkındaki bu yergi, İran generali Mégabyze[239] tarafından tekrar edilmiştir. İşaret edilen bu yer halkının, önlerinde çok güzel yerler dururken böyle çorak bir parçayı seçmelerinden dolayı, kör olduklarını söylermiş. Bizans, Kalkedon'dan on yedi yıl sonra kurulmuştur.

Dârâ (Darius) zamanında Kalkedon, İran hâkimiyeti altına girmiştir. Pharnabasse, Kalkedon'u ele geçirdikten sonra, ne kadar genci varsa hepsini hadım ederek Dârâ'ya göndermiştir. İranlıların şehri nasıl ele geçirdiklerini Polyen anlatır[240]. İranlılar, girişi bir tepenin yamacında ve diğer ucu sur içinde ta çarşıya çıkan yer altında bir lağım delmişlerdir. Kuşatılanların en rahat ve endişesiz bulundukları bir gecede İranlılar, bu yoldan girerek şehri almışlardır.

Prusias ile Philippe'in savaşı sırasında, önce Aetolyalıların (Aetoliens) sonra Philippe'in müttefiki olan Rodoslular (Rhodiens), Truvalıların şehri Lysimachie'yi sonra Gemlik (Cius)'i ve en son bu Kalkedon'u istila etmişlerdi.

(s.136) Mithridate ile olan savaşta Kalkedon şehri, Aurélius Cotta tarafından M. Ö. 76 yılında ele geçirilmiştir. Mithridate daha sonra Bitinya'nın tekrar sahibi olduğu zaman, Kalkedon üzerine yürüdü. O zaman Cotta geriye çekilerek donanma komutanı Nudus'u şehrin önündeki ovayı istila etmesi için bıraktı. Buradan püskürtülmüş olan komutan, kapıların tarafına çekilmek istiyordu; fakat geriye dönüş kargaşası içinde, çok adam kaybetti[241].

---

[238] Pline V. Kitap, bölüm 32.
[239] Hérodote, IV, 114.
[240] Polyanus, *Stratag.*, VII, XI, 5, Hammer'e göre.
[241] Appien, *Bell. Mithr.*

Kapıların muhafızları, surun üzerinden bir sepet sarkıtarak Nudus ile birkaç subayını yukarı çektiler; diğerleri perişan oldular. Hiç fırsat kaybetmeyen Mithridate o gün donanması ile limanın önüne gelip durdu; limanı kapayan zinciri kırdı, düşmanın dört gemisini yaktı; geriye kalan altmış kadarını tuttu, kendi gemilerinin arkasına taktı. Şehrin içinde bulunan Cotta ile Nudus, buna karşı hiçbir direniş gösteremiyorlardı. Mithridate bu hareketinde çok az adam kaybetmiştir.

Kalkedon'un kâhinlerinin ilham sahibi olduklarına halkı inandırmak için ne hilelere başvurdukları, Bizanslı Denys'den Pierre Gilles'in aşağıda aktardığı bir hikâyeden anlaşılır:

Alexandre adında bir sahte kâhinle Kokonas (Cocconas) adında çok âdi bir muhasip, Delfi, Klaros ve Delos tapınaklarına hazineler yağdığını ve bu kâhinlik sanatının ne büyük yararlar sağladığını görerek ortaklaşa onlar gibi yer yapmaya karar verirler. Cocconas, tüccarların çok geldiği Kalkedon'u tercih ediyor, Alexandre ise Paflagonya'nın Aboni Teichos şehrine çok ilgi gösteriyordu. Sonunda bunun dediği oldu. Bunlar Kalkedon'a gelerek Apollon tapınağı yanına üzerinde "Yakında Asklepius (Esculape) ile babası Apollon Pont memleketine gelecek ve Aboni Teichos'a yerleşecektir" cümlesi yazılmış tunçtan levhalar gömmeyi düşündüler. Bu hile başarıyla sonuçlandı ve memleketin her tarafına yayılarak adı geçen şehirde duyulduğundan orada Apollon için hemen bir tapınak yapımına başladılar. Kokonas tam bir başarıyla kerâmet göstererek Kalkedon'da kaldı.

Pierre Gilles der ki Valens'in yaptırdığı yıkım sırasında tunç levhalar (s.137) duvarların temellerinde ortaya çıkmıştır. İçeriğinde Bizans'a bazı felaketler geleceğine haber verir beyitler de varmış.

Kalkedon, Péloponnèse savaşı sırasında Alcibiade tarafından kuşatılmış ve kısmen tahrip edilmiştir; fakat üçüncü yüzyılda İmparator Gallien zamanındaki İskit (Scythes) saldırısı, bu felaketleri fazlasıyla geçti; şehir baştan başa yerle bir edilmişti.

Gotlar bir saldırı düzenlediklerinde, Cornélius Avitus tarafından tamir edilen İstanbul henüz yeni kurulmuştu.

Konstantin, yönetiminin 21. yılında 28 Haziran 326 tarihinde[242] Saint-Pierre yortusu günü, Kalkedon'un bütün tapınaklarını yıktırarak kiliseye

---

[242] 28 Haziran 326 tarihi, Ali Suat'ın çevirisinde 23 Haziran 326 olarak yer almıştır (Y.N.).

çevirtti. Apollon'un bilgelikleri, yıkıntılar altında kaldığı gibi Venüs tapınağı da Sainte-Euphémie kilisesi oldu. Bu kilise Chêne mahallesindeydi.

Bu mahalle, Kalkedon'un en gözde yeri idi. Arcadius'un sevdiği bakanı Rufin burada otururdu. Çok büyük servete sahip olan bu Rufin'in yaptırdığı köşk, bugün çevresini sardığından, mahalleye Rufinopolis adını verirler. Bu binalar, İranlılar'a şehrin ele geçirilmesini kolaylaştırmış olan tepede idi. Kıymetli mermerlerden yapılmış direkleri, denize yansırdı. Görkemli kolonları, mozaik ve yaldızlarla süslüydü. Rufin vaftiz edilmiş olmadığı hâlde havarilerden Pierre ve Paul'ün başvurusuyla bir kilise yaptırmıştır.

Bütün bu lüks ve gösterişler, Ortodoks dininin savunucusu olan Théodose'u memnun ederdi. Doğu İmparatorluğu, Valens zamanından beri Arien mezhebi ile bozulmuştu ve Arienler büyük başarı gösteriyordu. Düzensizlik kilisedeydi. Her kilisenin bir kuralı vardı ve ruhanî liderler, ortaklaşa tekfir ilanları yayınlıyorlardı. Putperestlik, bu durumdan yararlanıyor ve Hristiyan olmayanların kurbanları çoğalıyordu. Daha yeni Hristiyan olan Rufin, şiddetle Ortodoks ruhanîleri taraftarı olmuştu.

Fakat artık kilise cemaati arasına girmeden uzun süre kalamıyordu. Yaptırdığı manastır ve tapınak tamam olduğu gün, kutsama merasimi alışılmamış bir gösteriyle yapılarak Rufin 24 Eylül 394 tarihinde vaftiz edildi. Baş papazlar bunu Asya'nın farklı kiliselerine yazdılar. (s.138) Vaftiz ve takdîs törenini on dokuz papaz yönetti. Teb (Tebaide) ve Mısır'ın keşişleri de davet edilmişti. Bunlar keçi derisi örtünmüş ve bazıları hemen hemen çıplak ve saçları karmakarışık bir hâlde liderleriyle beraber gelmişlerdi. Kayseri (Césarée)'nin dağlarında yaşayan broutan keşişi ya da Boscileri hatıra getiriyorlardı. Vaftiz havuzu al bir perdeyle çevrilmişti. Rufin, Pont'un keşişi Ammonius'un yardımıyla havuza indi. Başını üç defa vaftiz suyuna daldırdılar ve havuzdan çıkarken Ammonius boynuna sarıldı. Kalkedon'un ileri gelenlerine değerli vaftiz hediyeleri gönderildi. Bu törenin âyinini, Nysse'in lideri Grégorie'nin yaptığı vaazlarla şenlendi. Bu olaya, Kalkedon'un son göz kamaştırıcı gösterisiydi denilebilir[243].

Heroeon burnu üzerinde, Théodose'un görkemli bir sarayı vardı. Bu yer Bizanslılarca ünlüydü. Théodos buradan Arî mezhebinin İstanbul'daki ruhanî liderine, ya İznik Konsiline girmesini ya da ellerinde bulunan kiliselerin terk edilmesini yazmıştı. Arî liderleri bir toplantı yaparak sonuçta

---

[243] Améd, Thierry, *frag.*, 1860.

Théodos'un arzusuna uyup, şehirdeki binaları terk ettikten sonra çevredeki ve kenardaki yerlerine gittiler. Bunu şu esasa dayanarak yapmışlardı:

"Bir memlekette takip olunursanız bir diğerine çekiliniz!"

Evagrius[244] tarafından aktarılan ve daha önce dediğimiz gibi Konstantin tarafından kurulmuş olan Sainte-Euphemie kilisesi, İstanbul boğazından iki stade, yani 368 metre uzaklıkta ve Kalkedon'un kenarında sayılan bir tepede idi. Bu şekilde kiliseye giden sâdıklar, aynı zamanda tabiatın güzelliklerinden ve dalgaların çağıltısıyla kırların yeşil görüntüsünden zevk alabilirlerdi. Yazarların eklemelerine göre buranın en güzel süsü, doğrudan doğruya karşısına gelen İstanbul görüntüsünü ortaya koyan hayranlık verici tablo idi. Binalarının toplamı bir kilise ile iki büyük girişi içine alan iki manastır ve koridorlardan oluşuyordu. Rum papazı Entycnès'i tekfir için karar veren Konsil, buranın adını almıştır. Hiéroclès, Kalkedon'u *Pontica prima* şehirleri (yani I. Ruhanî Liderlik Merkezleri) sırasına koyar ve eyaletin I. ruhanî makamı olarak belirtir. (s.139) Justinien'in yönetiminin ikinci yılı olan 561'de Arap generali el-Munzir, Kalkedon'un bir bölümünü ele geçirerek (21 Mart) yangın yerine çevirdi. Bu olaydan itibaren Kalkedon'da, ayın 21. gününün uğursuz olduğu inancı yerleşti. Bununla, o gün başlarına gelen felaketi hatırlarlardı.

İranlıların akını da yaklaşık Araplarınkinin aynısı oldu. Héraclius'un yönetiminin beşinci yılında (715), Kalkedon'un önünde göründüler. Birden bire alamadıklarından, oraya gözlemci kuvveti bırakarak gittiler ve ertesi yıl istila ettiler[245]. Kısacası, bu şehir İstanbul'un fethinden az zaman önce Türkler'in eline düşerek, süslü anıtların son kalıntısı da yeni başkentte camilerin ve hamamların yapımı için yıktırıldı. Bu duvarlar ve binaların yerleri, bugün boş yere aranır; fakat Hermagoras çeşmesi yine yerini serinletmekte devam eder ve Kalkedon küçük ırmağı da, az şiirsel olan Kadıköy suyu adıyla, bazı bahçeleri sulayarak denize dökülür.

Pierre Gilles, Rufin sarayının Bélisaire tarafından işgal edildikten sonra son izlerinin yıktırıldığını görmüştür. Bunun kesme taşları, Büyük Süleyman'ın camisinin yapımı için İstanbul'a taşınmıştır. İzmit üzerindeki Libanius tarzında olduğu gibi Kalkedon taşlarının bu kaderi, yazar Hammer'e hüzünlü bir ilahi ilhamını verir! "Ah! Bu taşlar bir konuşabilseydi, Venüs'ün gece şenliklerinde söylenen şarkılarını bize tekrarlarlardı, diye söylenir. Sainte-Euphémie kilisesinde mırıldanan bu

---

[244] Gillius, *Thrac.*, II. Kitap.
[245] Théophane, Héraclius'un 6. ve 7. yılları.

ilahiler, kilisedeki papazların duaya çağırması yerine, bir deprem veya beklenmeyen bir devrim, onlara başka bir yol çizene kadar, bugün sadece günde beş defa *Lâ ilâhe illallah Muhammedu'r-Rasûlullah* ("Allah'tan başka Tanrı yoktur, Hz. Muhammed onun elçisidir.") diye seslenen mollaların seslerinden başka bir şey duymazlar![246]"

Eski yazarların açıklamalarına göre Kalkedonlular, eğitim konusunda öne çıkamamışlar; fakat balıkçılık, iplik bükmek ve imal etmekte çok maharet sahibi olmuşlardı. Gerçekte uskumru türü balıklar İstanbul boğazında bol miktarda bulunur. Bazı mevsimler Karadeniz'e çıkmak için akıntıya karşı giderler ve sonra Akdeniz'e geçmek ve dünyanın denizlerinde uzun gezilerini yapmak için dönerler.

Kalkedon şehrinin iki burundan oluşan iki limanı vardı. Bunların biri, ucunda Deniz Venüsü (Vénus Marine)'nün bir tapınağı olan Acritas ve diğeri Pierre Gilles'in eski *Hoereum promontorium* zannettiği Fener burnudur. Büyük liman, "Eutrope" adındaki bir "questeur[247]" tarafından kendi adına nisbetle yaptırılan dalgakıranla korunmaktadır. Diğeri daha kuzeydedir ve İstanbul boğazına bakar. Jüstinien, burada bazı şeyler ve özellikle kayıkların karaya (s.140) çekilmesi için yerler yaptırmıştır. Bu âdet İstanbul'da şu anda devam etmektedir ve bu yerlerin adı Kayık Hane, yani Kayık Evi'dir.

Justinien, Hoereon burnundan uzak olmayan bir yerde bir saray yaptırmıştır; Théodose'un da aynı yerde bir sarayı olduğunu söylemiştik. Orada bir de Saint-Jean'ın kilisesi vardı. Denizin kıyıları deniz ağaçları ile kaplı olduğundan, bu sığ yer Kalamotum (Calamotum) adını almıştır. Procope'un aktardığına göre, büyük limanı daha emin bir hâle getirmek için, Justinien'in emriyle orada kemerlerle üzerine kondurulmuş bir dalgakıran yapılmıştır. Bu kıyıyı çok sayıda bina süslüyordu.

Şimdiki Kadıköy halkından, ağaç dikmek ya da bir duvarı sökmek için yeri kazanların, yerin altında eski binaların temel duvarlarının kalıntısına rastlamayanları çok azdır. Bulunan parçaların hepsi Bizans zamanına aittir. Eski Yunan şehirlerinin eserleri, çok zaman önce kaybolmuştur. Zaman zaman çıkartılan madalya türü şeyler ise, sonraki imparatorluğa aittir ve bunların da ele geçirilmesi zordur.

---

[246] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.)
[247] Romalılarda maliye bakanı gibi bir unvan.

Zaréta Çeşmesi

Kalkedon civarında aranmaya değer tabii ve eski zamana ait ilgi çeken bir şey vardır. Bu da içinde küçük timsahların beslendiği, birkaç eski yazar tarafından açıklanan Zaréta çeşmesidir.

Bizanslı Étienne bunu şöyle kaydeder: "Kalkedon denizinin yukarısında küçük timsahlar besleyen bir çeşme vardır." Strabon der ki[248]: "Bitinya'da Kalkedon şehri, Üsküdar (Chrysopolis) kasabası ve Kalkedon tapınağı vardır. Bu mevkilerin üzerinde, denizden uzak olmayan ve küçük timsahlar besleyen Azarétia çeşmesi bulunur." Diğer yazarlardan özellikle Stace[249], Antigonus de Caryste[250] de bu hayvanlardan söz ederler. Bunlardan birincisi, bu hayvanlara Bizans kertenkelesi adını verir[251]. Bunlar (s.141) hiç şüphesiz salamander dedikleri hayvanın bir türü olup, kertenkele değildiler. Çünkü kertenkele suda yaşamaz.

Kalkedon'un Drys kenar mahallesi, bir şehir büyüklüğünü almıştı; bu da eski yazarlar tarafından bir şehir ve bir deniz limanı olarak gösterilmiştir[252]. Cédrénus, bu yerden bir mahalle gibi söz eder ve adına Rufiniana der. Burası N. Caliste zamanından beri hâlâ Rufin adını korurdu.

Drys ya da Chêne kenar mahallesi, orayı süsleyen çok büyük bir meşe ağacından bu adı almıştır. Bununla beraber Ruphin mahallesi de derlerdi.

YEDİNCİ BÖLÜM
Üsküdar (Chrysopolis/Scutari)

Kadıköy (Chalcédoine)'den on stade mesafede ve Chalcedonia[253] adı verilen arazi içinde, Kalkedonluların tersanesinin bulunduğu yere Chrysopolis derlerdi. Bu yer, bugün Üsküdar yeni şehrinin işgal ettiği alandır. Bu şehri Türkler Üsküdar diye adlandırırlar. Şehir, düzenli bir eğimle Bulgurlu Dağının eteğinden yükselir. Bunun tepesinden bakıldığı zaman görülen panorama, hayal edilemeyecek bir güzelliktedir; boğazın ve İstanbul'un, kısaca kıyının hiçbir yerinde, bunun kadar güzel bir manzara bulmak mümkün değildir.

---

[248] Strabon, XII, 563.
[249] Stace, IV. Kitap.
[250] Carysta, *Histor. Mirab.*, 164.
[251] Strabon, (Fransızca çevirisi), IV, 79.
[252] Socrat, *Hist, coclcs.*, VI. Kitap, bölüm 14.
[253] Xénophon, *anab.*, VI. 6, 36.

Eski Chrysopolis şehri, İranlılar zamanında yarımada halkından gelen vergilerin teslim edildiği yerdi. Bundan dolayı "altın şehri" adını aldı.

(s.142) Bize Yunan âdetlerinden söz etmiş olan Bizanslı Étienne, Rumlar'ın şehir veya halk adlarını, kendi ırklarından bazı kahramanların adlarından türeterek almak alışkanlığına uyduklarını gösterir. Bu yazarın iddiasına göre, Chryseis ile Agamemnon'un oğlu olan Chryseis, Aegiste ve Clytemnestre'in takibinden kaçarak Asya'ya gelmiş, burada ölerek ebedî istirahatgâhını bulmuş ve onun anısına saygı için burası Chrysopolis adını almıştır. Bizans'ın çok yakın olması, bu şehrin ilerleme ve gelişmesine sürekli engel olmakla beraber, Asya kıyısının Avrupa kıyısına en çok yaklaşmış bir noktasında bulunması, orasını her zaman bir işlek transit yer yapmıştır. "On Binler Ordusu" Trabzon (Trébizonde)'u terk ettikten sonra, bu Üsküdar (Chrysopolis) şehrinde bir hafta durarak ellerindeki ganimetleri burada sattılar[254]. Atinalılar, Üsküdar'ı ele geçirerek çevresini duvarla çevirdiler ve Karadeniz (Pont-Euxin)'den gelerek İstanbul boğazını geçen bütün gemilerden alınan öşür vergisi dairesini ve hazinesini de burada kurdular. İki komutan yönetiminde otuz parça gemiden oluşan bir donanma, limanın korunmasında görevliydi. Bu limanın bir kısmı Kalkedon şehri yıkıldığı zaman ve diğer kısmı da barbarlar, gizlenecek ve kaçaçak bir yer bulamasınlar diye, Bizans imparatorları tarafından doldurulmuştur. Limanın son izleri, büyük Sultan Süleyman'ın kızının milâdî XVI. yüzyılda cami yaptırdığı sırada kaybolmuştur. Ticarî önemi ne olursa olsun Chrysopolis şehri, Bitinya kralları zamanında hiçbir ilermeyi ve gelişmeyi görmemiştir. Strabon, bundan Kalkedon'un bir köyü gibi söz eder. Adının ün kazanmasına sebep, Licinius'un yönetiminin on dokuzuncu yılı olan 324 yılında Üsküdar (Chrysopolis) civarında Konstantin tarafından yenilmiş olmasıyla ilgilidir. Esir edilen Licinius, Selânik (Thessalonique)'e ulaştırılarak idam edildi. Eski yazarların eserlerinde rastlanmayan bu "Scutari" adı, hiç şüphesiz imparator Valens'in "Sagittarii," yani okçularla beraber meydana getirdiği "scutarii", yani kalkanlı alayı tabirinden gelse gerektir. Bunlar, ikinci "kalkanlı alay"dan önce gelirler ve doğuya özgü milis liderinin emri altında bulunurlardı[255]. Hammer'in dediğine göre Üsküdar kelimesi Farsça "Astandar" kelimesinden gelme olan ve Ksenofon 'a göre imparatorluğun postacılarını anlatan bir addır.

---

[254] Xénophon, I, 6.
[255] Notices de l'Empire, s.59.

(s.143) Eski Zamanlarda ve Günümüzde Doğu'da Postalar

İranlılar Chrysopolis'de, emirleri bütün imparatorluğa götüren bir yer kurmuş ve Roma İmparatorluğu da bu teşkilâtı özenle korumuştu.

Auguste, İranlıları taklit ederek bir veredarii, yani postacı teşkilâtı kurarak buna her elli milde bir yer belirlemişti. Bu duraklarda yalnız yedek hayvanları değil, bin libreye kadar taşıyan iki ve dört tekerlekli arabalar bulunurdu. Koşulacak beygir ya da katırların sayısı, emirle belirlenmişti[256]: İki tekerlekli araba yalnızca beş yüz libre taşıyacaktı; beygir otuz küsur libreden çok kaldırmayacaktı; yazın sekiz ve kışın on katır koşulurdu. İki tekerleklilere ise üç katır konurdu. Valentinien, bu son kısım arabalara üç kişiden fazlasının binmesini yasaklamıştır[257]. Bunlardan başka *veredi* adı ile, uzun mesafeleri hızlıca kat eden yarış hayvanları vardı[258]. Hayvanın eğeri ile geminin hepsi otuz libreyi geçmemesi şarttı. Her durak, yirmi hayvan hazır bulundurmak ve hiçbir zaman boş kalmamak zorundaydı. Soylular sınıfı (patriciens) bineklerini çok süslerlerdi; gem ve dizginler çoğunlukla yaldızlı ve sırmalı idi; kısaca bir de baytar, bu kuruluşta kasaba hesabına görevlendirilirdi.

Hayvanların dörtte biri her yıl değiştirilirdi ve bu değişimi yapma görevi eyalete aitti. Bu postalar aracılığıyla haberler büyük bir hızla yayılırdı; hayvanlara eğer vurmak için esirler, sürekli hazır bulunur ve yalnız bu posta hayvanlarına değil, süvari muhafız takımları için de genel yem ambarları vardı. Bizzat imparatorlar bu araçları kullanırlardı. Titus bir posta menzilinde hasta düşmüştü. Özel kişiler "praefectus praetorio" denilen makamın verdiği diploma ile imparatorluk postalarını kullanabilirlerdi. Bitinya hâkimi olan Pline, rivayete göre bu diplomayı çok zorlukla veren bir adamdı ve bunu çok gerekli hâller dışında vermediğini imparator Trajan'a yazmıştır. Kendisi sahayı dolaştığı zaman atla gezmezdi, arabaya binerdi; Efes (Éphèse)'ten Bergama (Pergame)'ya bu şekilde yolculuk yapmıştı. Fakat bu yolculuk (s.144) onu çok yorduğundan, Bitinya'ya gitmek için Bergama'nın limanı olan Pitane'den gemiye binmişti[259]. Bu genel posta teşkilâtı, Bizans imparatorluğu zamanında bozulmaya başladı. Hancılar ya hatır ya da para ile postaları kullanma hakkına sahip oluyorlar ve hayvanları her gelene kira ile veriyorlardı. Yolların bozukluğu, araba kulanımına izin

---

[256] L. 8, Cod. Th.
[257] L. 17, 30, Cod. Theod.
[258] Procop., *De Bello Pers.*, II. Kitap.
[259] Pline, X. kitap, *lett* 18.

vermez bir duruma getirmişti; Türkler memlekete sahip oldukları zaman bu düzensizlik yönetimde vardı. Binici ve göçebe bir kavim olmaları sebebiyle prensleri, en önemli rolü atların oynadığı bu teşkilâtı, eksik ve kötü bir durumda bırakmadılar. Romalıların "*mansiones*"ların, yani bir mesafeden bir mesafeye düzenlenen durakların yerini *menzilhâneler* aldılar. Sultan Süleyman bu teşkilâtı çok düzenli bir tarzda organize etmişti. Zamanında Romalıların vali veya hâkimleri tarafından verilen diploma yerine, bu defa paşa tarafından yazılan "*buyrultu*"lar geçti ve hayvanları kullanmaya, yalnız hükümet adamlarının yetkileri vardı. Şu kadar ki bu teşkilât arasında ticaret işleri de unutulmamıştı. Yollara iyi bakılmamış ve dikkatsizlikle beraber savunmadan dolayı da bozulmuş olduklarından, araba işlemesine uygun değildi ve Türklerin arabaya dönüştürdükleri Latinler'in "rheda"sı, Asya'da ilginç görülen nadir bir şey durumuna geldi; fakat buna karşılık da kervansarayların yapımına çok dikkat ettiler. Bu tesislerin bir katında geniş ahırlar ve mallar için ambarlarla üst katında yolcular için odalar vardır. Bunların hizmetçilerine ödeme yapmak için her zamanki gibi bir vakıfları vardı. Kervanlardan çok az miktarda bir aidat da alırlar. Kenvansaraylar, tıpkı çeşmeler ve fakir misafirhaneleri gibi hayır kurumlarından sayılır ve böyle bir eser, bir Müslümana Kâbe ziyareti gibi sevap kazandırır.

İranlılar'ın *angari*si ve Romalılar'ın *veredarii*lerinin yerine Türkler tarafından Yeniçerilere benzeyen ve şu anda mevcut olan bir kuruluşları var ki o da Bâb-ı Âli'nin emirlerini ulaştırmayla ilgilenen ve hükümet heyetinin postacısı sayılan *tatarlar*dır. Bunlar yalnızca her menzilhâneden gerek gördükleri hayvanları almak yetkisine sahip değil, geçtikleri köylerin ve hattâ yolda rastladıkları bir süvârinin hayvanını kendininki ile değiştirmek hakkına da sahiptiler. Bunu hiç kimse reddedemez ve sonra hayvanını en yakın menzilhâneye alınmış bulurdu. Bu *tatarlar* kıyafetlerinden hemen tanınırlar; bir tür gömlek şeklinde (s.145) kırmızı büyük binişle (beniché) fes giyerler ve üzerlerinden hep sefer malzemeleri ve mühimmatını bırakmazlar, yani her tür silahları ve çubuk aksesuarları sürekli olarak beraberlerindedir.

Bizanslılarda Telgraf

Bağımsız olarak imparator emirlerini karadan ulaştırma ve tebliğ için Bizans hükümdarları, Tarsus ile Üsküdar şehri arasında geceye mahsus bir hava telgraf hattı kurmuşlardı. Birinci nokta Bulgurlu Dağıydı. Bu işaret yeri, gerek Galata kulesi[260] ve gerek sarayın karakolu aracılığıyla İstanbul

[260] Cohortex vigilium.

ile haberleşirdi. Bu işaretin icadı, daha eski tarihî zamanlara kadar gider. Truva (Troie)'nın ele geçirilmesi haberi, dağ tepelerinde bir yerden diğerine gece işaret vermekle Yunanistan'a ulaştırılmıştı[261]. Galler (Gaulois) de aynı haberleşme metodunu biliyorlardı; fakat telgraf işaretlerinin düzenli bir şekilde sıralanması, ancak milâdî IX. yüzyılda başlar. Bu işaretler, Théophile'in yönetimi döneminde, Selanik (Thessalonique) papazı Filozof Léon tarafından düzenlendiler. Müslümanlar (Sarrasins)ın hareketlerini takip edebilmek için bu teşkilâtı kurdurmuştu; yakılan ateşler, kelimeler anlatan rakamlar oluşturacak tarzda düzene konmuştu. Tarsus'la başkent arasında sekiz merkez kurulmuştu. Birincisi Tarsus civarındaki Kula'da (şüphesiz Külek Boğazıdır)[262], bir ikincisi Erciyes (Argée) Dağı[263] tepelerinde idi. Diğer noktalar ise İsamos, Aegylos, Mamas, Kyrizos, Mokilas'da[264] ve en sonuncu ise Acoemites, yani Uyumayanlar Manastırının bulunduğu Bulgurlu (Auxent) Dağı tepesinde idi. Bu son nokta doğrudan doğruya sarayla haberleşirdi. Bu telgraftan, Bizans tarihinde İmparator III. Michel konusunda söz edilmiştir: 842 yılında İmparatorluk işlerini bırakmış olan bu hükümdar, kendini yarış oyunlarına vermişti. Yarışlar yapılırken saraydan bir haberci gelerek eyaletlerden birinin Müslümanlar (Sarrasins) tarafından istila edildiği haberini verdiği için, bu münasebetsizi oradan kovmakla birlikte, başkentle Tarsus arasında yardım isteme haberlerine aracı olan ateşlerin de söndürülmesini emretti[265].

(s.146) Üsküdar çıkıntısı, İstanbul boğazı ile Marmara denizi (Propontide) arasındaki gerçek sınırı oluşturur. Yunan geleneğine göre "Io" denilen inek, denizi tam buradan geçti; Üsküdar burnunun bir adı de Damalis ya da İnek burnu idi. Bu Damalis adına bir tarihî kaynak aramak istersek, birçok yüzyılı geçerek ta İskender devrine kadar gitmeliyiz. Makedonyalı Filip (Philippe), Atinalı General Charès tarafından savunulan Bizans'ı kuşatmıştı. Kuşatma sırasında karısı öldüğünden, Charès'in yaptığı hizmetlerinin takdir nişanı ve teşekkürü olmak üzere, Üsküdar burnunda bir mezar yaptılar ve üzerinde bir inek başı olan bir de sütün diktiler.

Üsküdar, Müslümanların ellerine geçtikten sonra refah düzeyi gerilememiş olan şehirlerden sayılır. Kalkedon'da olduğu gibi İstanbul'un bu dış mahallesi, başkent çevresini saran askerî birliklerin başlıca kışlalarını

---

[261] Eschyle, *Agamemnon*, V, 281, 285.
[262] Bkz. Birinci kitap, on ikinci bölüm.
[263] Continnator Theophanis, IV, s.35.
[264] Bugün bilinmemektedir.
[265] Gibbon, regné de Michel.

içine alır ve günden güne sayısı artan bunlar topçu ve süvari birliklerine de uygundur.

Dinî duygularından olduğu kadar, askeri de memnun etmek düşüncesiyle padişahların çoğu, Üsküdar'da önemli eserler meydana getirmişlerdir. Sanat zevkiyle süslenen çeşmeler ve camiler, zarif şekilleri, kubbeleri ve minarelerinin çokluğuyla şehrin görüntüsünü çeşitlendirirler.

Sultan Süleyman Camisi

Selim'in oğlu Süleyman'ın 1547 yılında kızı Mihrimah Sultanın adına yaptırdığı cami (Mihrimah Sultan Camisi), şehrin en güzel eseri olarak kalmıştır. Cami deniz kenarındadır, ön kısmının çok sayıda kubbesi kurşunla örtülmüş mermer direklerle tutulmuştur.

Sultan III. Mehmet'in annesi tarafından yaptırılmış olan cami, şehrin güney tarafında bulunur; bu cami 1597 yılında yaptırılmış ve yapımında İstanbul'un "Kilise Camisi" denilen ve esasen bir Rum kilisesi olan bina taklit edilmiştir. Bunun büyük kubbesi, altı küçük kubbe ile çevrilmiş ve bu çokgenin dört köşesinden dört kubbe daha çıkmıştır. Bu cami At Pazarına yakın yüksek bir noktada ve hemen hemen bütün şehre hâkimdir.

Birçok padişah ve hanım sultan aynı hareketi izleyerek Üsküdar'ı tekke, imaret (s.147) gibi dinî ve hayır kurumlarıyla süslediler. Bütün bu binaların Türk mimarî tarzının bir orijinallik ortaya koyan Arap tarzını bırakarak ne Müslüman ne Hristiyan bir özellik arz etmeyen köksüz mimarî tarza geçtiği dönemde yapılmışlardır. III. Selim Camisi bunun acınacak bir örneğidir. Mermerden yapılmış ve bazı mimarî süslemelerle bezenmiş olduğu hâlde, ne genel yapısında ve ne de ayrıntılarında batıdan çok doğuyu hatırlatacak birşeyler vardır; kendine özgü bir kabalığa, bir ilkelliğe de sahip değildir. Üsküdar şehrini bu kadar dinî eserlerle imar eden Müslüman hükümdarları medenî hayat için gereken şeyleri de bunlar kadar düşünmekten uzak kalmamışlardır. Bundan amaç, hamamlar ve kervansaraylardır. Bunlar da şehre lâyık ve Asya ile Avrupa arasında transit yeri olan bir nokta ile uygun şekilde çok sayıda ve geniş olarak yapılmışlardır. Uzun mesafeli yolculuklar yapmak için, burada sürekli olarak Ermenî kervancılara rastlamak mümkündür. Bunlar, İzmir civarına kadar yolculuk yaparlar, İran ve Afganistan'a da gitmeye hazırdırlar; fakat yolculuk için ne gerekliyse hepsini yalnız İstanbul'da temin etmek mümkün olabilir.

Üsküdar şehri, başkentin diğer taraflarından çok farklı bir görüntü oluşturan, uzun servilerle dolu büyük bir mezarlıkla çevrilidir. Asya'da mezarlıklardan başka halka açık bahçeler yoktur. Bu yerler dinlenme ve

toplanma yerleridir. Müslümanlara göre ölüm, Hristiyanların düşündükleri gibi değildir. Başka bir dünyada hayat düşüncesi, ölümü onlara hüzünlü olmaktan çok, endişeli bir şey olarak tanıtmıştır. Asya toprağı, bütün Osmanlıların ortak vatanı olduğundan, İstanbul halkının çoğunluğu atalarının yattığı yerde bulunmak fikrine önem verir, oraya bağlı kalır ve cenazelerini Üsküdar'a taşıttırırlar. Bundan dolayı bu büyük mezarlık, İstanbul'un diğer semtlerindekiler gibi görkemli eserler ve türbelerle süslenmiş değildir. Daha önce ölünün rütbe ve asaleti mezar taşının tepesindeki sarık şeklinden anlaşılırdı; fakat şimdi bunun yerine büyük bir zat ya da bir satıcı için de genellikle fes şekli konulmaktadır. Kadın mezarlarına basit bir kitabe ile bunun ortasında başı yana sarkmış bir servi kazınmıştır. Bu resim gökyüzüne yükselmiş olan ruhun hayalî şeklidir. Ölen kişi mezarına koyulduktan sonra ailesi bazen ziyaret ederler; fakat mezarı kamunun dindar korumasına bekçisiz olarak bırakıldığı gibi, tamir ve korumasıyla da hiç ilgilenmezler. (s.148) Aynı şekilde, Üsküdar mezarlığı Türklerin İstanbul'da kurdukları bir yer olduğu hâlde bir asrı doldurmuş belki bir mezara rastlanabilir. Bununla beraber taşların yazıları, bir doğu bilimcinin dikkatini çekecek türdendir; bunlarda gösteriş ve abartıdan uzak bir tarzda ortaya konmuş dinî duyguların ve bazılarında Müslümanların sevdiği Arap ve Fars şairlerinin sözlerinden alınmış beyitler bulunur.

Bulgurlu Dağı eski Damatrys'tir; bunun çevresi bahçeler ve köşklerle kaplıydı. İstanbul'un adı bilinmeyen bir tarifçisi[266], "İstanbul boğazından öteye yapılmış olan saraylar ve manastırları tanımladığı sırada, Bryas sarayından ve bunun böyle adlandırılmasının sebebinden söz ederken, son Bizans imparatorları Kudüs'e çekilmek için başkentten savuştukları zaman, halkın ümitsizlik feryatlarını bu Bryas sarayından duyarlardı", der.

Bu saray, İmparator Tibère ve Maurice tarafından yapılmıştır. İrenè'nin oğlu Âmâ (Kör) Konstantin ormanının bulunduğu Damatrys sarayını bunlar yaptırmıştı. Yaptıranı İmparator Konstantin olan Eutrope limanı, buranın yakınında idi.

Bizans hükümdarları sürekli olarak ilişkide bulundukları doğuluların âdetlerini, Yunanlılar ve İranlıların *firdevs* dedikleri bahçelerin zevkini almış ve bunları kendilerine aktarmışlardı. Bunlar, tercihen Asya kıyısında kurulmuştur. Damatrys sarayı, imparatorlar ve prenslerin avlanmaları için kuş dolu geniş bir park ile çevriliydi. Bu saraylar hep yok oldular; fakat bunları sulayan çeşmeler, hâlâ Türklerin bahçelerinde akmaktadır.

---

[266] Anonymi, Pars III, III. Kitap, s.59.

Kız Kulesi (Léandre Kulesi)

Üsküdar civarında, kıyıdan birkaç yüz metre mesafede, Türkler'in "Kız Kulesi" ve Avrupalılar'ın "Léandre Kulesi" dedikleri yeni döneme ait bir bina görülür. Bu kule, suyun hemen yüzündeki bir kayalık üzerine yapılmıştır. Önceki eski bina, imparator Manuel'in eseri idi; İstanbul boğazını kapayan ve öteki ucu Avrupa kıyısında (s.149) bulunan büyük zincirin, bir ucunun bağlandığı nokta, burası idi. Bazı çizgileri devamlı olan eski kule, tek parça bir bina idi. Tepesi piramit şeklinde bir çatı ile örtülmüştü. Denizin altındaki bir dalgalık, bu noktayı Asya kıyısına bağlardı. Pierre Gilles'in Bizans zamanındaki şeklini gördüğü ve yazdığı bu kule, bu çağın başlarında yıkılmış ve yerine tepesinde fener olan yeni tarzda bir şey yapılmıştı. Burası bir posta durağı olarak bazı nöbetçilerle korunur. Pierre Gilles'in zamanından beri bu binanın içinde bir su kaynağı bulunduğu kanaati varsa da bunun yağmur suları ile dolan bir sarnıç olduğu şüphesizdir. Türkler bu binanın, "Kız Kulesi"nin adı hakkında burada hapsedilmiş bir prensesin[267] hikâyesini anlatırlar. Avrupalılar tarafından da bunun "Léandre" adıyle anılmasına, şüphesiz sebebiyet vermiş olan bu hikâye ile Sestos'a ait serüven arasında bir ilişki yoktur.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Prens Adaları - Daimonisi

Prens adaları, Bitinya kıyılarına yakın ve İzmit körfezinin girişinde küçük bir grup oluşturur. Yunanlılar bunlara Daimonisi (Dev Adaları) adını verirlerdi. Marmara denizi (Propontide)nin her yerinde Pline'in ifade ettiği[268] çok sayıda adayı, yeni adlarıyla belirlemek epeyce zordur. Biz bunlardan ancak Proconnèse ya da Marmara adasıyla Besbicus ya da Calolimno'yu ve bir de Prens adaları grubunu iyi tanıyoruz. Bu son ada grubu, şu isimlerle anılmışlardır: Élée, İki Rhodusse, Érébinthe, Mégalé, Chalcite ve Pityode adaları.

Bu adalardan her birinin karakterleri, karşılıklı pozisyonları böyle kuru isimlerle tanınmasına uygun durumdadır. (s.150) Bu adalar, durumlarına göre ve Kalkedon (Chalcédoine)'a nispetle isimler aldıklarından Élée adası, Prote ya da birinci ada olarak ortaya çıkar. Artémidore'un bunlara ilişkin olan kaydını Bizanslı Étienne şöyle alır: "Acritas burnundan hareketle deniz yoluyla yüz on stade[269] gittikten sonra

---

[267] Ali Suat'ın çevirisinde Prens olarak geçer (Y.N.).
[268] Pline V. Kitap, bölüm 32.
[269] Yirmi kilometre.

Hyris burnuna ulaşılır. Bu civarda Pityode ve bakır madenleri ile ünlü Chalcitis adaları ile Prota adında diğer bir ada vardır. Buradan Chalcitis adasının mesafesi kırk stade (yedi buçuk km)'dir. İki Rhodusse birbirine çok yakın olan Rhobito ve Anti-Rhobito adalarıdır; Chalcitis adını değiştirmemiştir; bu Chalki denilen adadır. Pityode ise Pita'dır; o hâlde Érébinthe, Antigone demektir; çünkü hepsinin büyüğü olan Mégalé adası, şüphesiz Prens adasıdır. Bu ada diğer hepsini adı altında toplamıştır. Artémidore'un gösterdiği mesafe ile Acritas burnunun yerini belirlemek mümkün olur ki o da Üsküdar (Scutari) taraflarıdır.

Türklerin verdikleri adlar, Rumlarınkinden büsbütün ayrılır; daha önce dağlar ve nehirler hakkında dediğimiz zorluklar, şehirlerde de söz konusudur. Bunların bir çokları, biri Türkler, diğeri Rumlar ve bir üçüncüsü de yabancı gemiciler tarafından verilmiş değişik isimlerle anılırlar. Prens takım adaları, Türklerce Kızıl adalar adıyla bilinir. Bu da en büyükleri olan Prinkipo adasının bir adıdır. O hâlde bunlar aşağıdaki çizelgede gösterildiği gibi sınıflandırılmalıdır[270]:

Prota Proté (bir anlam ifade etmez) Kınalı Ada

Mégalé Prinkipo (Kızıl Adası) Kızıl Ada [Büyük Ada]

Erébenthus Antigone (Boğaz Adası) Boğazlı Adası [Burgaz Adası]

Chalcitis Chalki (Kabarık Ada) Heybeli Ada

I. Rhodusse Rhobito (Tavşan Adası) Tavşan Adası

II. Rhodusse Anti Rhobito (Sedef Adası) Sedef Adası.

Prens Adaları, Bizanslılar tarafından böyle adlandırılmıştır; çünkü bu imparatorluğun devamı süresince kilise ve manastırlarla dolu olan bu adalar, tahtından yoksun bırakılmış ya da sarayından kovulmuş birçok hükümdarın isteyerek veya zorla inziva yeri hizmetini görmüştür.

(s.151) **Kınalı Ada (Proté)**

Alparslan'ın esir ettiği imparator Romain Diogène, hayatının geri kalan kısmını, Proté adasında kurmuş olduğu manastırda bir din tutsağı olarak geçirmek için özgürlüğüne kavuşmasına karşılık olarak üç yüz altmış

---

[270] Birinci isim eski Yunanca, ikincisi modern Yunanca, üçüncüsü de Türkçedir.

bin adet altın verdi[271]. Bundan yüz otuz yıl önce İmparator I. Romain aynı sonla karşı karşıya kalmıştı. Oğulları tarafından hapsedilen bu hükümdar, o hâlde ömrünü tamamladı. Bu adanın en eski kilise binası, IX. yüzyılın başlarında yapılandır. Bu bina dinî bir ev olmaktan çok, bir hapishane idi ve İstanbul'da patlak veren her devrim, buradaki papazlara bir sığınmacı alayı gönderirdi. Nicéphore'un halefleri, bu adadaki manastırda hapsedildiler; bazen gözleri oyulmuş veya çıkarılmamış olarak dar yerde hapsedilmek için gönderilenler, saraydaki bazı ihtilâlciler aracılığıyla işkence gömleğini yine zırha çevirmeye muvaffak olurlardı.

Burgaz Adası (Antigone)

Bizans imparatorları zamanında bu Antigone adası, Panormus adını almıştı. Burada yapılmış olan kalenin romanımsı bir tasvirini yapan İstanbullu Anonyme'in[272] ifadesinden, Keyhüsrev (Chosroès)'in Kadıköy (Chalcédoine)'e saldırmadan önce burasını kuşattığı anlaşılır. Bu kale yüksek duvarlarından başka, kuzey tarafındaki kulenin girişi üzerinde iki başlı bir kadın büstü ile muhafaza edilmişti. Her taraftan verilen ateşlerle bütün kale kül olduğu hâlde, duvarlardan yaklaşık yirmi metre uzak, bulunan iki başlı heykel kulesi, yine duruyordu. Keyhüsrev, bu heykeli İran'a götürerek bir dinî nesne yaptı.

Panormus kalesinin harabeleri, limana yakın deniz kıyısında şu anda mevcuttur. (s.152) Bunlara Burgaz adını verirler; dağın tepesindeki sarnıç ve duvarlar harabesi ise, daha önce belirtilen hükümet hapishanesi manastırına aittir. İstanbul (Constantinople) Patrikliğine getirilmeden önce, Méthodius'un uzun süre çektiği eziyet ve işkencenin yeri burasıdır.

İki haydutla beraber kapatıldığı dar ve karanlık mahzende ölen haydutlardan birinin kokmuş cesedini Méthodius ve gardiyan ile beraber öylece bırakmışlardı. Bu işkence yedi yıl devam etti ve sonra Méthodius, Théophile'in oğlu Michel tarafından çıkarılarak patrik olarak atandı.

Heybeli Ada (Chalcitis)

Chalcitis, eski adını içinden çıkartılan bakır madenlerinden aldı. Liman civarında eski çalışmaların bazı izleri hâlâ görülür. Bol sulanmış hoş bir yeşillik ile örtülmüş olan bu ada, yaklaşık olarak merkezlerini oluşturduğu diğerlerinin ortasından, yeşil bir koni gibi yükselir. Bu ada

---

[271] Bkz. Hammer, *Constattinopolis und der Bosphoros,* s.361; Brunet de Presle, *La Gréce,* s.209.
[272] Anonyme de C. P., V. Kitap, s.63.

adeta eskiden beri, komşularına sıkıntı veren her türlü siyasî felaketlere yabancı kalan bir sakinlik ve rahatlık sığınağıydı. Bakırları değerli idi ve özellikle tanrıların heykellerini yapmada kullanılırdı. Apollo'nun Sicyone'deki heykeli, bu Chalcitis bakırı karışımından yapılmıştı. Burada bakır madeninden başka "lapis-lazuli" denilen mavi renkli kıymetli taşla *boraks* veya *chrysocolle* madenleri de vardı. Bizzat Aristote, bu adaların önemli olduklarını açıklamıştır. Adanın genel şekli üçgendir; güney tarafından bakıldığı zaman tek bir koni şekli ortaya koyar; fakat ters yönden bakılınca üç tepe görülür. Bu tepelerin birinde Saint-Georges, ikincisinde Meryem ve üçüncüsünde Teslîs (Trinité) manastırları vardır.

Büyük Ada (Prinkipo)

Bugün Prinkipo diye adlandırılan adanın, Pline'in ifade ettiği Mégalé adası olduğuna şahit, adanın durumu ve görüntüleridir. Bu ada, grubun en büyük ve önemlisidir. Türklerin buna Kızıl Adası adını vermelerine sebep, dağlarının kırmızı renkte olmasıdır. Chalki (s.153) ve Prinkipo adaları, birbirinin karşısında ve aralarında dar bir kanal ile ayrılmış hâlde biri diğerine yakındır; genişliği beş kilometreyi aşmaz. Kuzeydoğudan güneybatı yönüne doğru uzanmış olan bu adanın çevresi, ufak tepeler silsilesiyle çevrilmiştir. Toprak yapısı kalker ve kuvarslıdır, demir oksit izlerini de içerir. Kuzey noktasındaki büyük köy, adanın adını almıştır, burada üç manastır vardır. Bunların biri ovada ve ikisi bir tepe üzerindedir. Köy bütünüyle bahçeler, zeytinlikler ve bakımlı tarlalarla çevrilidir. Serviler ve meyve ağaçları bu küçük köşeye, başkentin başka yerinde bulunmayacak derecede nadir bir tazelik bahşeder. Kuzey yönünde, aksine çorak bir yer, o bahçeler ve meyveliklerle büsbütün zıt, bakir bir görüntü vardır. Burada Bizans'a ait eski eserlerden, bazı manastırların duvar parçalarından başka bir şey kalmamıştır.

Adanın güney ucunda Saint-Georges manastırı vardır. Yanındaki tepeden bütün adanın genel görüntüsü, hoş bir şekilde görülür. Yoldan uzak olmayan bir yerde, ağaçlarla gölgelenmiş iki güzel pınar akar. Burası, İstanbulluların ve özellikle pazar günleri kayıkla gezmeye giden Rumların buluşma yeridir.

Bu kadar güzel bir yerin Bizans hükümdarlarınca takdir edilmesi, orada köşkler ve manastırların meydana gelmesine sebep olmuştur. Jüstinien, burada bir saray yaptırmıştır. Belki de bugün Saint-Nicolas manastırı yakınındaki harabeler, bu sarayındır ve hiç şüphesiz bu

imparatorun zamanında Prens adasına "Mégalé" unvanı verilmiştir[273]. Bu ada da diğerleri gibi Bizans'ın yıkılışıyla, şansının döndüğünü gördü. Adeta hükümdarlar ve imparatoriçeler, yıkılışlarını daha önce görerek bu saray ve manastırları yaptırdılar. Çok parlak şekilde yönetimini sürdürmüş olan İmparatoriçe İrène, son günlerini bu Prinkipos'taki bir manastırda tamamladı; İmparatoriçe Zoé, yine bu adada bir süre Michel Calafate tarafından tutuklu bırakıldı; fakat daha sonra yeniden tahta oturmak için çıktı. Bu defa zorla yönetimi ele geçiren kişi Sergius manastırına hapsedilerek göz önünden kaldırıldı.

Bu adalar, başkentin savunmasındaki önemlerini bugün kaybetmemişlerdir. Fakat Bizanslılar (s.154) zamanında, İranlılar ve Türklerin İstanbul'un üzerine akmak için adaların gizli, karanlık yerlerine sokuldukları, kaç kere görülmüştü.

Platée adası, büsbütün çıplak ve hüzünlüdür. Burası IX. yüzyılda da bir manastıra kapatılarak oğluyla beraber papaz kalpağı giymeye zorlanan Michel Rhangabé'nin sürgün yeri olmuştur. Adıgeçen, burada, Athanase adıyla, tam otuz iki yıl yaşamıştır. İki oğlu genç yaşta erkekliklerinden mahrum olmuşlardır. Birincisi, Eustratius, az zaman sonra ölerek kilisenin sol tarafına gömüldü, babasının sağ tarafına konuldu; ikinci oğlu İgnatius; patrik derecesine ulaşarak, Maltepe'deki Satyrus manastırını yaptırdı. Mezarı da oradadır.

Kadıköy (Chalcédoine) yolu üzerinde Pendik'ten beş ve Üsküdar'dan on iki kilometre mesafedeki Kartal limanı, civarında Bryas sarayı ile bu Satyrus manastırı bulunur.

Bunlar, Maltepe limanıyla biraz uzaktaki Maltepe Dağı arasındadır. Orada gerçekte bir saraya ait olabilecek harabe izleri vardır. Bryas sarayı, Maurice ve Tibère adlarındaki imparatorlar tarafından yaptırılmış ve Satyrus manastırını Patrik Ignatius inşa ettirmiştir.

Küçük Oxeia adası Platèe'ye yakındır. Sert ve çorak anlamında olan bu isme, gerçekten uygundur. Diğer ufak adalar ise, yaz mevsiminde birkaç balıkçı ailesinin ikâmet ettiği kayalardan ibarettir.

---

[273] Hammer, *Constattinopolis und der Bosphoros,* II, 376.

DOKUZUNCU BÖLÜM
Karadeniz Kısmı - Géant Dağı

Asya yakasında ve Büyük Dere körfezinin tam karşısındaki dağı, İstanbul boğazına giren her gemici tanır. Türkler buna Yorus Dağı adını verirler, bazen Yûşa Dağı diye de (s.155) adlandırılır. Velilerin iddiasına göre İbrânîlerin peygamberi buraya defnedilmiştir. Dağın tepesinde, kuru duvarla çevrilmiş kare şeklinde bir sur görülür. Burası Herkül (Hercule)'ün yatağı adı verilen yer olsa gerektir. Bir türbedâr, birkaç ağaç ile bu ağaçlara bağlanmış sarkan bez parçaları, orada oturanların taşlardan ve herhangi bir ağaçtan bir şey ümit etmeye ne derecede bağlı olduklarını ve inandıklarını gösterir. Müslümanların her yerde böyle şeyler hakkındaki inançlarının ne kadar ileri gittiğini gelecekte anlatacağımız bazı ünlü ziyaret yerleri sebebiyle, tekrar belirteceğiz.

Jupiter Urius Tapınağı

Bu tapınak, Phryxus tarafından yaptırılmıştır. İstanbul boğazının girişinde ve kanalın en dar kısmında, Misya (Mysie) Olimpus'u silsilesinin kıyıya ulaştığı noktada bulunur. Bu nokta, en eski zamanlardan beri Asya kıyısının en önemli bir savunma yeri olarak tanınmıştır. Son asırlarda burası Cenevizliler (Genois)in eline geçmiş ve bugün harabeden oluşsa da orada oturanlar tarafından, Ceneviz Kalesi adıyla kalmış olan kaleyi onlar yapmışlardır. Bu yerden eski yazarlar, Hieron ya da Jüpiter tapınağı adıyla söz etmişlerdir. Jason, Kolhis (Colchide)'den[274] dönüşünde, bu tapınakta on iki tanrı için bir kurban yeri ayrıldı. Karadeniz (Pont-Euxin) gemicileri, burada kurban sunmayı âdet etmişlerdi. Bu yerin sahipliği sorunu, Bizanslılarla Kalkedonlular arasında uzun süre anlaşmazlığa sebep oldu. Prusias buraların sahibi olarak bu anlaşmazlığa son verdi ve bu yeri güçlendirdi; fakat daha sonra tapınağın kerestesini, kiremitlerini, kısaca her şeyini söküp alarak Bizanslılara teslimi gibi bir çelişki oluşturdu.

Sicilyalı Diodore'un kayda geçtiği geleneğe göre, Colchos'dan dönen Argonatlar (Argonautes) İstanbul boğazına vardıklarında, on iki tanrıya kurban sunmuşlardı. Bundan anlaşıldığına göre bu tapınak, o zamanlar Jüpiter ile Neptün (Neptune)'e özgüydü; çünkü Boğazın Hiéron tapınağında bu ikisine ibadet edilirdi[275]. Mardonius ve Platé'nin fâtihi Pausanias, Neptün Sauveur'a (s.156) bakırdan bir kap sunmuş ve Kalkedonluların işbirliğiyle, bir de heykelini yaptırmıştır. Aynı şekilde Çiçeron (Cicéron) da bu kutsal

---

[274] Gürcistan'ın Batum ile Poti yöresi (Y.N.).
[275] P. Gilles, *de Bosph. Thracico.* III. Kitap, bölüm 5.

yerde, Jüpiter Urius'un bir heykeli olduğunu kaydetmiştir. Pierre Gilles, bu sağlam kaleyi zamanında nasıl idiyse öylece tarif etmiştir; Rumlar, buna şu anda Hiéron adını verirler. Çıkıntının en öndeki noktasına konulmuş ve etrafındaki ormanlı vadilerden çıkıntının yaptığı çok sayıda yüksek tepeyle ayrılmış olan bu yer, gerek tabiat ve gerek sanat aracılığıyla en iyi savunulabilecek bir yerdir. Zamanında bu tapınaktan büyük kesme taşlar gibi bazı yıkıntılar kalmışsa da, Türkler bunları daha sonra İstanbul şehrine taşıyarak kullanmışlardır.

Bu Bizans tabyası, barbarların akınına engel olamadı; milâdî 248 yılında Héruleler beş yüz kayıktan oluşan bir donanma ile inerek Chrysopolis'i kuşattılar; fakat bir deniz savaşı sonucunda Hiéron'a çekilmek zorunda kaldılar.

Yine o dönem demek olan 268 yılında Gotlar, Bitinya'ya akın ederek ta İzmit'e kadar memleketi tahrip ettiler; Hiéron güçlü siperini ele geçirerek aldıkları ganimeti oraya koydular. Kalkedonlu bir garnizon, kalenin etrafı ile Jüpiter tapınağını koruyordu. Rumlar barbarlara üstündüler; fakat Gotların gelmesiyle kaçtılar ve Kalkedon'u teslim olma ve yağmalanmayla karşı karşıya bıraktılar.

Rusların İstanbul boğazında ilk defa ortaya çıkışları 866 yılında oldu. Bunlar Hiéron'a kadar ilerlediler. İkinci bir defa daha 942 yılında İmparator Romanus'un yönetiminin yirmi üçüncü yılında gelerek, Rumların Sténia donanmasını yaktılar ve Hiéron'u ele geçirdiler. Kısaca Bizans'a ulaştılar. Galata'nın hâkimleri Cenevizliler, Hiéron'u ele geçirerek bugün yıkıntıları görünen kaleyi yaktılar. Ceneviz Cumhuriyetinin arması, hâlâ giriş kapısının üzerinde durur. Bu kaleden Karadeniz'e kadar başka yerler vardı; fakat adları artık kaybolmuştur. Bunları Pierre Gilles, Bizanslı Denys'ten alarak şu şekilde sıralar: Chelae, yâni Jovis meydanıyla Pantichium arasındaki basamaklar. Diğerleri bugün bir kıraç ve çöl hâlinde bomboştur; çimenlerle kaplı dağları denize kadar iner.

Pantichium; Astacus körfezindekinden farklı olan bu yer, çevrelediği (s.157) istihkamlarla böyle adlandırılmıştır. Bugün Poirus istihkamı olan Coracium burnu, sarp kayalarla çevrilidir; kargalar sürekli olarak buraya gelip yuva yaparlar. Bundan dolayı Rumlar buraya "Kargalar Burnu" adını vermişlerdir.

Bu burundan sonra Médée Kulesi gelir. Bunun şekli, yuvarlak bir kaya görüntüsü ortaya koyar ve yakınında Avrupa'daki gibi ilginç görüntüsü olmayan Asya "Cyanée" leri vardır. Bu iki tepe arasındaki uzaklığı, Strabon yirmi stade olarak tahmin eder.

Bundan sonra Jason'un taştan bir gemi demiri bulup da sonra terk ettiği Ancyraeum burnu gelir. Daha sonra ağzı Hiéron'dan doksan stade mesafede olan Rhebas ırmağına varılır. Bu su, Bitinya yarımadasının sınırını ve Bizanslılara göre İstanbul boğazı girişini oluşturur. Hâlâ Riva adını taşır. Kıyıları gözlemek için Kavak'ta küçük bir istihkâm yapılmıştır.

ONUNCU BÖLÜM
Honoriade - Dusae Pros Olympum - Hypius Üzerinde Pruse

Asıl olarak Sakarya (Sangarius) nehri yatağı, Bitinya (Bithynie)'nın doğu sınırını oluşturuyordu; fakat Kral Prusias Ereğli (Héraclée) kıyılarını ele geçirdiğinden, bütün bu araziyi yönetimine katarak sınırını ta Ereğli şehrine kadar götürdü[276]. Bundan dolayıdır ki Rum coğrafyasının aynı sayfasında, bu krallığın iki farklı sınırı kayıtlıdır.

İmparator Théodose tarafından amcası Honorius'un şerefine imparatorluğa yeni bir eyalet oluşturmak amacıyla, Honoriade eyaletinin Bitinya'dan ayrıldığını daha önce söylemiştik. Bütün bu yöre, Paflagonya'dan ayrılan asıl kısımdandı ve daha sonra Pont krallığına katılmış olan bu son yöre, özerk yönetimini bir daha bulamamıştır. Honariade eyaleti ise altı şehri içine alarak Hiéroclés'in sınırları içine girdi. Bunlar Prusias[277], Ereğli, Tium[278], Bolu (Claudiopolis), Hadrianopolis[279] ve Gerede (Cratia) şehirleridir. İlk üçü kıyıda, diğerleri yörenin iç kısmındadır. (s.158) Ereğli ve Tium adları, sonradan ayrılmış oldukları için Pont hükümetine tarihi olarak bağlıdır. Bu eski devleti incelediğimiz sırada, bu şehirlerin tarihiyle de ilgileneceğiz.

Düzce (Dustché)

Sakarya nehrini geçtikten sonra, bir postahanesi bulunan Çandak adındaki köye gelinir. Ötede beride rastlanan bazı eski eserlerin izlerinden, sürekli olarak Romalıların doğuya giden ana yolu üzerinde bulunulduğu anlaşılır. Sonra oldukça açık ve iyi ekilmiş bir ovadan geçilerek, adı Dusae Pros Olympum adını hatırlatan ve tarihî, çoğu mesâfe haritaları üzerinde iyi bilinen bir küçük kasaba olan Düzce (Dustché)'ye ulaşılır. Otter, gezisi sırasında eski şehir ile bu küçük köyü belirleyen ve ondan beri bu görüşü muhâlefete uğramayan ilk yazardır. Bazı eski eserlerin izleri bu köyün gerçekte eski bir durak yerinde kurulmuş olduğunu gösterir. Doğuya doğru

---

[276] Strabon, XII, 543.
[277] Düzce'nin yedi kilometre kuzeyinde şimdiki Üskübü/Konuralp kasabasıdır (Y.N.).
[278] Zonguldak-Filyos/Hisarönü'nün ilk çağdaki adı (Y.N.).
[279] Zonguldak yöresinde bir ilkçağ kentçiği (Y.N.).

devam edilince, Milan suyu adında küçük bir çaya gelinir ki bu su, geniş bir yatağı olmayan eski Hypius ırmağından başka bir şey değildir. Bu ırmak, Sakarya'nın ağzından yüz seksen stade mesafede denize dökülür.

Bu Milan suyu (Hypius)nun ağzı, eski zamanlarda oldukça iyi bir demir atma yeriydi ve Mithridates'ın donanması, bir defasında âni bir fırtınadan buraya kaçarak kurtulmuştu.

Bu ırmak, kaynağını Liperus ve Hypius diye adlandırılan Bolu civarı dağlarından alır[280]. Küçük bir gölden geçtikten ve ormanlık bir tepeyi dolaştıktan sonra, otuz kilometre uzunluğunda yatağıyla denize ulaşır. Bütün bu yerler, Hypius suyuna kadar ilerleyerek burada Hypia adında bir şehir kuran Bebrikler (Bébryces)in Maryandinyalılardan aldıkları yerlerdir[281].

Prusias sülâlesi, bir şehrin kuruluşuna sonsuza dek ünlü kalacak bir ad vermeyi büyük bir şan ve şeref sayarlardı. Biri Olimpus Dağının eteğinde, diğeri deniz kenarında olmak üzere kurulan iki Pruse şehrinden başka IV. Prusias da son olarak fethettiği (s.159) eyalette, kendi adıyla bir yerin kurucusu olmak için, bir Pruse şehri de kurmak ve diğerlerinden ayırt etmek için adını "Hypius üzerindeki Pruse" koydu. Eski yazarların Hypia şehrinden söz etmeyişlerine göre, Pruse adının bu şehre verildiği ve bu şekilde "Prusa ad Hypium" şehri kurulduğu zannedilir. Bu şehrin sikkeleriyle tanındığı, Ptolémée tarafından belirtilmiştir, "Hypius üzerindeki Pruse'un Hesychius'u" adındaki bir baş papaz, İznik Konsiline bağlıydı.

"Hypius üzerindeki Pruse şehrinin harabeleri, orada oturanların "Uskubî" telâffuz ettikleri Eski Bağ adındaki küçücük şehrin asıl kurulduğu yerde bulunmuştu. Eski Bağ, "eski bahçe" anlamını da ifade ettiğinden, burada hiç şüphesiz *firdevs* dedikleri çok büyük bahçelerden biri vardı. İçinde doğu prensleri av eğlencesi yaparlardı. Şimdiki Türk şehri, eskiden tepesinde Pruse'un kalesinin bulunduğu bir tepenin yamacında ve bahçeler içindedir; bu köy ağanın karargâhıdır. Korunmuş olan eski şehir duvarları, kısmen tepenin üzerinde ve kısmen uzanmıştır. Bu duvarlar, çeşitli dönemlere ait olup, hattâ eski anıt kalıntısı taşlarla yapılmış yerleri vardır. Kapılarından biri dikkat çekicidir; bu kapı çok büyük taşlarla yapılmıştır. İkinci olarak kapının alnını süsleyen taş, boyu herhâlde dört metreden az olmamak üzere tek parçadır; fakat taşların boyca uzunluğu, devrin eskiliğine işaret etmez ve bu kapı, Romalıların binalarından eski değildir.

---

[280] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[281] Scholl. Apoll., II, 797.

Salonu dağın yamacına oyulmuş olan tiyatro, istisna olarak iyi korunmuştur. Diğer eserlerin ancak yıkıntı hâli kalmıştır. Tiyatronun aşamalı olarak yükselen oturacak yerleri, olduğu gibi durmaktadır. Sahne önü harap olduğundan asıl durumuna döndürülmesi ancak tahminle olacaktır. Çalıların ve yükselmiş otların varlığı, eserlerin içinde dolaşılarak yüzeysel inceleme yapmaya bile engeldi; fakat hiç araştırma yapılmamış olan bu yerde, bir kazı sonucunda önemli şeyler elde edilmesi kesindir. Yeni dönemde bir şehir ne kadar az önemli olmuşsa, oradan o miktar eski eser ümit etmeyi unutmamalıdır.

Boré mektuplarında, bahçede bulunmuş eski bir Meryem heykelinden söz eder. Belki de bazı eski heykeller ile Meryem'in tasvirini birbirine karıştırmıştır. Çünkü Doğu (s.160) Kilisesinin öyle tasvirler âdeti olmamasından daha çok, buna engel olan *ikonoklazm* (iconoclasme) mezhebinin baskısından, Hristiyanların elinde bile çok az bir şey kalmıştı.

Bu yerin bütün sakinleri, oldukça mutlu bir hayat geçiriyorlar gibi görünür. Toprak son derecede verimlidir. Olimpus'un "ağaç memleketi" denilen buraya ait ormanları tepeleri süsler. Kereste ihracatı bitmez tükenmez bir çalışma kaynağı oluşturur ve hükümetin yüklediği bazı yükümlülüklere karşılık köylüyü odunculuk konusunda bazı yükümlülüklerden muaf tutmuşlardır. Hayvanlar çoktur; fakat iklimin kurı olmasından, koyun türü, yüksek yaylalardaki gibi burada iyi yetişmiyor. Orman yetiştiren tabiat, İtalya'nınkinden çok az farklıdır; fakat Provence kıyılarıyla karşılaştırma kabul etmeyecek derecede daha güzel ve daha bolluktur. Denizcilik iş ve zevkinin Türklere özgü olmayışına göre, Türklerin toprağı işlemeye meyilleri daha çoktur.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

İzmit (Nicomédie)'ten Sapanca (Sophon) Gölüne Gidilecek Yol

İzmit'ten Sapanca yolu doğuya doğru gider. Öncelikle tuzlaların kenarı izlenir. Bunun boyu iki ve eni sekiz kilometre kadardır. Burada dağlar, körfezin kenar hattını izlemeyi bırakarak kuzeye yönelip sekiz kilometre kadar genişliği ve çeşitli ekinleri olan geniş bir vadi oluşturur. Altı kilometre gittikten sonra körfeze akan Kercs adındaki küçük bir ırmağın köprüsünden geçilir. İzmit'ten Sapanca'ya kadar alınan yirmi dört kilometrelik mesafede, bu vadi terk edilmez ve sürekli olarak çok az taşlı olan birikintiler üzerinde bulunulur. Bu arazi, kuzeydeki dağlardan inip gelen derelerle sulanır; çok verimli olması da bundandır. Eski zamanlarda bu sahaların suları çok farklı değişim göstermiştir. Akışı doğudan batıya olan Sakarya (Sangarius) nehri (s.161) Sapanca Dağları hattını izlemek zorunda kalarak Orhaneli çayı (Rhyndacus), Ulubat (Apollonias) gölünü

nasıl dolaşıyorsa; bunun da Sapanca burnunu geçerek İzmit körfezine akması gerekir[282]. Birikintilerin devamı göl ile körfez arasındaki araziyi yükselterek Sakarya nehri bugün izlemekte olduğu istikameti almak zorunda kaldı ve eski yatağını gösteren bataklıkları bırakarak Karadeniz'e akmaya başladı.

İzmit-Sapanca yolunun sağındaki tepeler silsilesi, hissedilmez bir şekilde yükselir ve ileride bu Uludağ (Olimpus) sahasına ait gerçek bir orman hâlini alan baltalıklarla başlar. Bu ormanlara, orada oturanlar Ağaç denizi adını verirler.

Altı saat gittikten sonra Sapanca'ya varılır. Gölün güney tarafında bulunan Sapanca, tamamen kıyıda değildir; araları bahçeler ve tarlalarla ayrılmıştır.

Sapanca bir transit noktasıdır; varlığını doğudan ya da güneyden gelerek oradan yarımadaya doğru geçen kervanlara borçludur. Sapanca'da 500 - 600 ev, zayıf görünüşlü bir cami ile yolcular için hanlar vardır. Eski şehirden kalmış hiçbir esere rastlanmaz. Sokaklarda bazen göze ilişen mimarî eser parçaları, hep Bizans İmparatorluğuna ait şeylerdir.

Sophon Gölü

Başka bilgi olmamakla beraber Sapanca'nın kimliğini belirlemek için, eski Sophon gölü yeterlidir[283]. Sophon gölü, Bizans zamanında birçok ad almıştır: Ammien Marcellin bunu Sunon gölü diye adlandırır[284]. Anne Comnène, ona Baana adını verir[285]. Bu göl, epeyce geniş bahçelerle şehirden ayrılmıştır. Boyu on ve eni ancak altı kilometre kadardır. Sapanca tarafından, yani büyük vadi yönünden kumsal bir sığdır; fakat kuzey ve güney taraflarından suya kadar inen ormanlı bir dağ silsilesi ile çevrilmiştir. Gölün çevresi (s.162) Otter tarafından on beş mil, yani yirmi yedi buçuk kilometre tahmin edilmiştir. Tchihatcheff, çevresini otuz altı kilometre tahmin eder. Gölün suyu tatlıdır ve içilebilir.

Göllerin bir kanunu vardır ki o da denizle birleşince sularının tatlılaşması ve bağlantı kopunca birer küçük iç deniz olmalarıdır. O zaman suları acı ve tuzlu hâle gelir.

---

[282] Carl Ritter, *Erdkunde,* III. bölüm 18, s.676.
[283] Cédrénus, II, 628.
[284] Ammien Marcellin, XXVI. Kitap, bölüm 8.
[285] Anne Comnène, X, 282.

İzmit körfezi ile Sapanca arasında gemilerin geçişine uygun bir kanal açma yoluyla, bu gölün sularından yararlanma düşüncesi, eski zamanlarda daha çok akla gelmiş ve zamanımızda incelenmiştir. Hammer[286], tarih bakış açısıyla inceleme yaparak problemi derinleştirmiştir; fakat genç Pline tarafından imparator Trajan'a sunulan rapor, hiçbir başlangıca sahne olamamıştır. Çünkü buna işaret edecek herhangi bir iz bulunmamaktadır[287].

Sakarya köprüsünden Beş Köprü adı verilen yerleşim yerine gitmek için, gölün kenarı izlenir; fakat biraz sonra dik tepeler, ta suya kadar geldiklerinden, bir saatten çok süre gölün içinde ve hattâ bir kum tabakasında yürümek zorunluluğu vardır. Bazı yerlerde su, atların kolanına kadar gelir. Bu tepeler, *demir hidrat* içeren kırmızımsı kumla *kuvars* karışımı taşlardan oluşur. Gölün suları sürekli tepelerin dibini yiyerek düşürmek suretiyle kıyıları yaklaşık düşey olarak yontmuştur. Bununla beraber ara sıra rastlanan ufak vadiler, yemyeşil renkli, soluk kumlarla güzel bir tezat oluştururlar.

Bundan sonra gölün kenarından ayrılarak içeriye doğru bataklığa; fakat ekili toprağa girilir ve hemen bir saat sonra Sapanca gölünden çıkan "Kilis Suyu" adında küçük ırmağa gelinir. Bu su, Romalılardan kalma tek kemerli bir köprünün altından geçerek güneye döner. Buradan az bir mesafede, kırmızı tebeşirden bir tepeyi aşınca, köprüye gelinir. Nâdir güzelliği ile bu köprü, çağdaşların bütün övgülerine layık muhteşem bir eserdir.

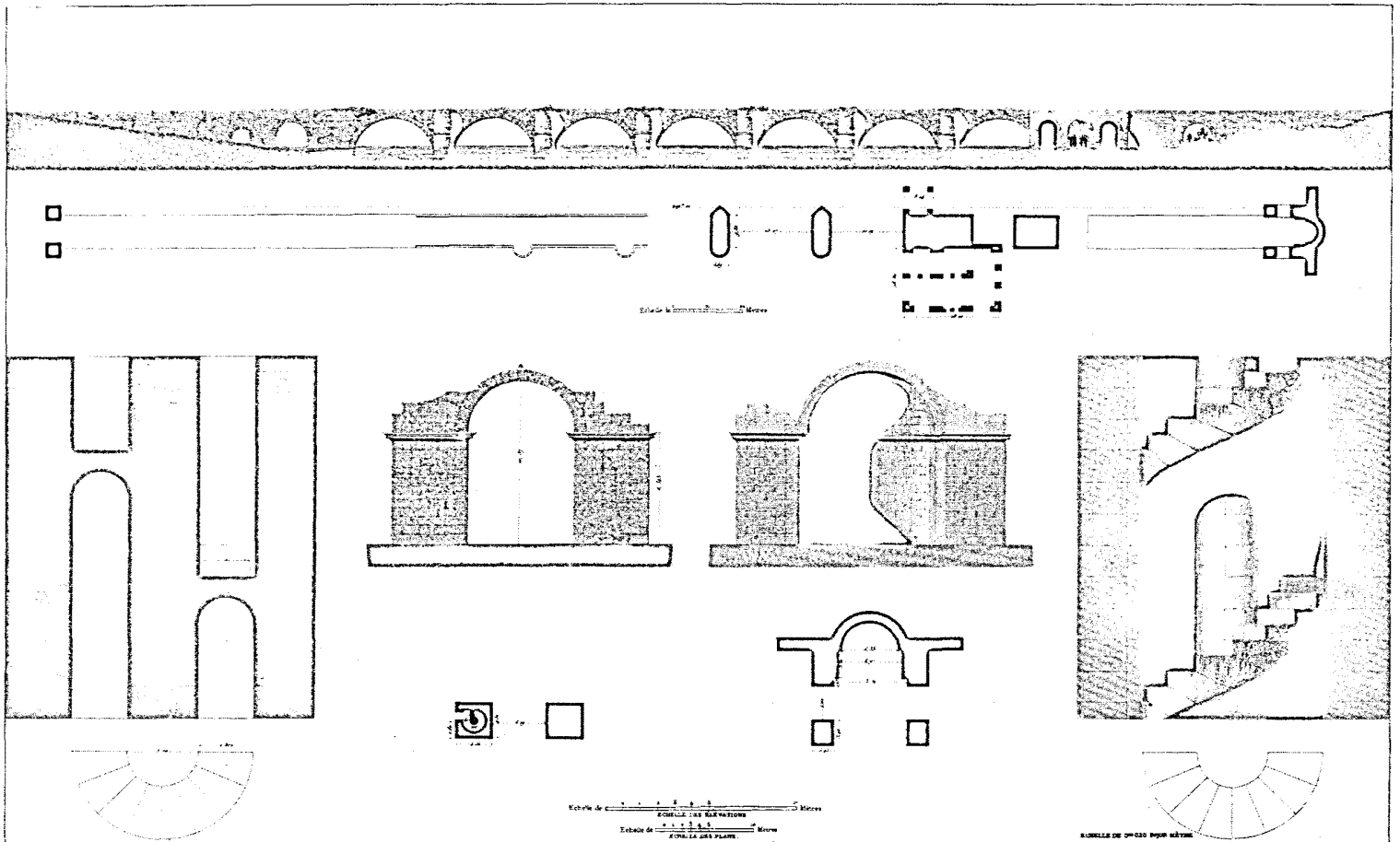
(s.163) ON İKİNCİ BÖLÜM

Sakarya Üzerindeki Jüstinyen (Justinien) Köprüsü

İmparator Jüstinyen, ülkesinin bir başından öbür ucuna ulaşımı kolaylaştırmak için aldığı tedbirler içinde, özellikle büyük yolların yapımını ve mevcutların tamirini düşündü. Bunların en önemlisi İzmit'ten başlayarak Frigya ve Kapadokya'yı dolaşıp Suriye sınırında sona erendi. Büyük Sapanca gölünden az bir mesafede Sakarya nehriyle kesilmişti. Bugün var olan güzel köprüyü, imparator bunun üzerine yaptırdı. Bu köprüye hiç şüphesiz 553 yılında İmparatorun İranlılarla antlaşma yapmasından sonra başlanmıştır. Procope *Des Aédifices* ("Binalar Kitabı")'ı yazdığı sırada, bu köprü daha bitmemişti. Tarihçi kitabında şöyle diyor: "Akışı çok hızlı, derinliği çok fazla, genişliği ancak Atlas Okyanusuyla karşılaştırılan bu Sakarya nehri, köprüden hiç etkilenmemiştir. Bunları geçmeye cesareti

---

[286] Hammer, *Unblick auf einer Reise nach Broussa.*
[287] Pline, lett., X. Kitap, lett. 4.

Ch. Texier delt Chardon aine et Aze Imp.t Lemaitre Sc.t

İZMİT (NICOMÉDIE). SAKARYA (SANGARIUS) NEHRİ ÜZERİNDE, JUSTİNİANUS TARAFINDAN İNŞA ETTİRİLEN KÖPRÜ

olanlar, çok sayıda gemiyi birbirine bağlayarak üzerinden yürürlerdi; fakat bu hareket tehlikesiz değildi; çünkü nehir ipleri koparark tekneleri dağıtır ve insanları boğardı. Jüstinien buraya bir köprü yapmaya başladı. Bu işe o kadar sarıldı ki az bir zamanda tamamlayacağına hiç kuşkum yoktur[288]."

Köprü gerçekten Jüstinyen'in yönetiminin otuz dördüncü yılında, yani milâdî 561 yılında son buldu. Paul Diacre'ye göre köprünün temellerini yapmak için Sakarya'nın yatağını değiştirmişlerdir.

Konstantin Porfirogenet, bu eserin yapımından şu şekilde söz eder: "Optimatum Dairesi, kenarları görülmeye değer bir köprüye kavuşan Sakarya nehriyle sınırlıydı. Bu köprü, hiçbir zaman yeteri kadar takdir edilmeyecek olan İmparator Jüstinien tarafından yaptırılmıştır." Köprünün taşlarından birinin üzerinde şu kitabe vardır:

"Gururlu İtalya Hespérie'si gibi, bütün İran Medlerini ve barbar kabileleri gibi azgın (s.164) akışı şu kemerlerle kesilen ey Sakarya! Sen de şimdi egemen bir eserin esiri olarak akıyorsun ve önceleri isyankâr, tutulamaz bir şey iken, şimdi aşınmaz bir taşın zoru altında yatıyorsun[289]."

Bu kitabe bugün yoktur; fakat köprü dokunulmamış gibi aynı şekildedir.

Sekiz kemer üzerinde dört yüz yirmi dokuz metre uzunluğundadır. Büyük kemerlerin arası, yirmi üç ve ayakların uzunluğu altı buçuk metredir. Büyük kalker kütleleriyle yapılmıştır; kemerler hep aynı yükseklikte olduklarından, köprünün tabanı tamamen yataydır.

Köprünün her ayağına tıpkı Paris'in Pont-Neuf köprüsündeki gibi altı yüzey şekli verilmiştir. Göl yönündeki ucunda *arc de triomphe* şeklinde büyük bir kapı vardır. Bunun içindeki helezon şeklindeki merdivenden kapının üstüne çıkılır; karşı ucunda bulunan aynı boyuttaki koridor ise yolcuların dinlenme yeridir.

Bu noktada yol ikiye ayrılır; bir kolu Paflagonya için kuzeye, diğeri Frigya'ya gitmek için güneye döner.

Burada ilginç bir şey varsa, o da Jüstinyen'in kitabesinde o kadar sert tanımlanan Sakarya'nın, karşı karşıya kaldığı ebedî tutsaklığa katlanmayarak yatağının yavaş yavaş doğuya gitmesidir. Bugün adı geçen köprünün altından sadece bataklık ve zayıf bir derecik geçmektedir. Asıl

---

[288] Procope, De Aedif., V. Kitap, bölüm 3.
[289] C. Porphyrogénétes, *De Them.*, 5.

büyük akış; doğuya dönmüştür. Bu durum Jüstinien'in köprüsünün, nehrin alüvyonlarıyla aşama aşama dolmak durumuyla karşı karşıya olduğu doğal olmayan bir yatak üzerine yapıldığını ortaya koyuyor.

Asya nehirlerinin bu hareketi, yalnız birinde değildir; bunun tarihî zamanlardan beri yeni ağızlar açan çok sayıda benzeri bulunabilir.

Bizans İmparatorluğu, bütün İslâm milletleriyle İranlılar, Moğollar ve Tatarlar tarafından tehdit edildiği zaman, doğu bölgelerinden İstanbul'a doğru hareket edecek olan bu kuvvetlere karşı Sakarya nehri öncekinden daha çok önemli bir savunma hattı oluşturuyordu. Komnenler (Comnènes) de bunların kıyılarına düşmanı gözetlemek için, kaleler yaptırmaya özen gösterdiler. Köprünün başları terk edildiğinden bataklıklar meydana gelmeye başladı ve nehir de aşamalı olarak yatağının yönünü değiştirdi.

(s.165) Köprünün ayakları, birbirine benzer eğimli, kırmızı kumtaşı (grés)ndan iki tepe üzerindedir. Göl tarafında olanı, Sakarya'ya gitmek için sızan suların boğazını daraltan bir mahmuz oluşturur.

Köprünün doğu tarafının başında, kemerlerle yapılmış birkaç salondan oluşan iyi korunmuş bir bina görülür. Bu bina, diğerleri gibi tamamen büyük taşlarla yapılmıştır. Bu ayrıntı, bir konak yeri ya da Frigya sınırına kadar bu yolu takip eden postahâne olsa gerektir.

Köprüyü geçtikten sonra, kuzeydoğuya giden yola girilerek Adapazarı adındaki küçük köye gelinir. Bunun böyle adlandırılmasına sebep, Sakarya'nın iki kolu arasında oluşan bir adacıktan dolayıdır. Bu köy, Sakarya'nın sol kıyısındadır; nehrin genişliği burada yüz metreye varır ve iki kola ayrılarak adı geçen adacığı meydana getirir. Yaz mevsiminde bu iki kol, yaklaşık olarak kurudur. Eskilerin Sakarya'ya Xérobates adını vermelerinin sebebi, bundan anlaşılır[290]. Nehrin iki kolu çift bir köprü ile birleştirilmiştir ki bunun adına "Uzun Köprü" diyorlar. Bundan sonra yol doğuya doğru devam eder. Bu yönde eski Hypius nehri olan Milan suyu adındaki küçük bir nehre rastlanır.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Sapanca'dan Geyve'ye - Eski Tottoeum ve İznik (Nicée)'e Gidilecek Yol

Sapanca'dan çıkınca Asya'yı yanlamasına dolaşan büyük kervan yolu tutularak, doğu yönünde birkaç kilometre gidilir. Bu sırada geçilen yerler

---

[290] Plutarch., *de Fluviis,* II. Kitap, s.24.

çok engebelidir. Arazinin cinsi, hemen hemen tam olarak biraz yeşilimsi kalkerli balçık karışmış haldedir ve bazen de talklı olarak saf balçıktır.

(s.166) Sellerin getirmiş olduğu çakılların konumuna göre bu arazi, yapısı çok uzak mesafeye kadar devam etmez; çünkü ırmaklar çok miktarda *kuvars* ve *serpantine tuzu* taşımaktadır. Dokuz kilometre daha gidildikten sonra, Sapanca köprüsü tepelerinin ve hattâ şüphesiz İzmit'tekilerin de oluştuğu kırmızı tebeşir arazi üzerinde bulunur. Bu tepe de aşıldıktan sonra arazi ve memleketin görünüşü derhal değişir; hemen düşey derecede dik birtakım dağlarla çevrili bir vadiye inilir. Bu dağlar, kuvars ve yeşim çakılları, kükürtlü barit taşlarıyla yoğrulmuş bir çamurdan oluşur. Bu çeşitli maddeleri birleştiren doğal çimento ise, hiçbir sağlamlık göstermez ve kolaylıkla dağılarak sel yatakları içinde kaybolur.

Vadiyi sulayan nehir, kar sularıyla kabararak her yıl tepelerin altını yediğinden, parçaları suya düşerek vadi gittikçe genişler. Bundan dolayı, nehrin yatağını dolduran çakıllar arasında kırmızı yeşil şeritlerle bezenmiş çok güzel yeşim parçaları bulmak güç değildir. Bu suların cilaladığı kısımları, en parlak olan renkleri içerir.

Yola devam edilerek sivri ve karma karışık kayalarla birleşmiş şistli bir araziye gelinir; daha sonra Sakarya'nın kollarından biri olan bir vadiye varılır, suyu sarımtırak olan bu hızlı akan ırmak, çok kumla yüklü hâlde, İznik (Nicée)'e kadar devam eden çok sert bir arazi oluşumu gösteren yatağında akar.

Geyve kasabası, Sakarya'nın sağ kıyısında bulunur. Sultan Bâyezid'in yaptırdığı altı gözlü bir köprü ile nehir geçilir. Vadinin genişliği, yaklaşık dört kilometre kadardır. Geyve ovadadır ve güney tarafından manzarası Uludağ (Olimpus)'ın bir kolu olan Dumancı Dağı ile sınırlanmıştır. Çevresi iyi sulanmış bahçelerle, çok sayıda dutlukla çevrilidir. Geyve'nin kavunları ve meyveleri o çevrede ünlüdür; fakat Türkiye'nin her tarafında var olan ulaşım araçları problemi, bu meyvelerin halka açık yerlerde tüketimini gerektiriyor ve zorunlu olarak Geyve'den ancak Bursa'ya götürülüyor. Geyve eski zamanda oldukça önemli bir şehir idi; üç yüz evden çok oturulacak yeri vardı; fakat IV. Murat zamanında (milâdî 1640) Sakarya taşarak kasabayı tamamen yerinden söküp genel olarak tahrip etti (s.167) ve ondan sonra hiçbir zaman eski durumuna gelemedi. Daha sonra yapılan evler, ikinci bir sel felaketini düşünerek yapılmıştır. Bunların çoğunluğu, büyük direkler üzerine çamurdan yapılmış binalardır. Geyve'de çok sayıda kervansarayla bir ufak cami vardır. Önceki çok sayıda okul ve cami yok olmuştur.

Geyve'de, eski zaman memleketlerinden birinin yeri olduğuna işaret edecek yeterince iz bulunur. Büyük meydanda birtakım mezar parçaları ve üzerinde ΑΧΙΛΛΕΥΣ kelimesi okunan dal resimleriyle süslenmiş bir kilise kürsüsü parçası vardır. Diğer bir direk parçasının başında, doğal büyüklükteki bir heykelin yerleştirildiğine işaret edecek iki ayak yeri görülmüştür. Eski mesafe çizelgesine bakıldığı zaman İstanbul-Antakya (Antioche) yolu üzerinde ve Oriens Medio ile Dablis arasında ve her birinden yirmi sekiz millik eşit bir mesafede Tottoeum şehri tanınır.

Bu Tottoeum şehri de İznik (Nicée)'den Ankara (Ancyre)'ya giden yol üzerinde ve Sakarya nehri vadisinde, İznik'ten kırk mil mesafede olarak kaydedilmiştir. Bu mesafe Geyve'ye denk geliyor[291]. "Dablae'ye yirmi sekiz ve İmparator Jovien'in[292] öldüğü Dadastana'ya kırk beş mildir. Peutinger'in çizelgesi de bu mesafelere denk gelmektedir. Dadastana[293] şehri, Ammien Marcellin tarafından Bitinya ve Galatya sınırında gösterilmiştir. Geyve ile Sapanca arasındaki mesafe, yedi saat ya da yirmi sekiz kilometredir.

Geyve'den on iki kilometre mesafede, küçücük bir şehir olan Aksaray, Geyve'den gelirken güçlükle geçilen Sakarya nehrinin sol kıyısındadır. Aksaray'da[294] rastlanan mimarî eserler ve sütun parçaları, oraya sekiz kilometre uzaklıkta bulunan eski Leucae, yani Lefke'den gelmedir. Lefke, İznik'e giden direkt yolun üzerinde değildir.

Lefke (Leucae)

Lefke şehri, Lefke suyu adında küçük bir nehir üzerindedir. Albay Leake ve diğer coğrafyacıların Gallus nehri olarak gösterdikleri bu su, (s.168) Strabon'un tarifine göre,[295] kaynağını Frigya Hellespont'undan alarak, İzmit'ten üç yüz stade uzaklıkta Sakarya nehrine dökülür. O hâlde bunlar, Pline'in belirttiği[296] ve Kibele (Cybèle) papazları ve Gallerin isimlerini aldıkları Gallus nehrinden başkadır; bu ikincisinin Pessinus (Pessinunte) civarından akması gerekir.

Gallus denilen Lefke suyu, kaynağını Olimpus'un doğu yamaçlarından alır. Ona Bedre çayı adı verilir ve ikinci derecede akarsulara

---

[291] Itinér, *Ant.*, s.141.
[292] Ammien Marcellin, XXV. Kitap, bölüm 10.
[293] Nallıhan'ın kuzeybatı yakınında küçük bir şehir (Y.N.).
[294] Akhisar (M.N.).
[295] Strabon, XII, 543.
[296] Pline, V. Kitap, bölüm 3.

benzeyen bu çay, doğuya doğru gider. Kısaca Bizanslıların Angelocomé şehrinin yerinde olan ve İnegöl'ünden adını alan küçük şehre, komşu su gibi, bu da, doğuya doğru gider ve Lefke'nin doğu yönünde Sakarya'ya akar. Türkler'in bütün suların adlarını biribirine karıştırmak âdetlerinden olmak üzere buna da Sakarya adını vermişler ve uzun süre bu sahanın coğrafyasında nehirleri karıştırmışlardır.

İnegöl üç bin nüfuslu bir şehirdir, başlıca sanatı kerestecilikti r. Bursa ipeği adıyla satılan ipek ürünü de vardır. İstanbul-Kütahya yolu üzerinde olması sebebiyle önemli bir yerdir. Geyve'den İznik'e dosdoğru mesafe Lefke güneyde bırakılarak, kırk sekiz kilometredir. Birinci durak iki kilometredeki Aksaray'dır. Göz alabildiğine genişliği olan Sakarya vadisine on beşer - yirmişer evli çok sayıda köy yerleşmiştir.

Sekiz kilometredeki Meriç (Méeridjé)'te kısa bir süre durulur. Bu noktadan itibaren Sakarya havzası terk edilerek Ascanius, yani İznik gölü havzasına girilir. Meriç'ten çıkılarak yüksek bir boğaz geçilir; Aksaray'a kadar devam eden kırmızı tebeşir arazi değişerek yerine şistli ve mikaşistli taşlar gelir.

Dağın tepesinde çok güzel bir manzara, göze hoş gelir. İznik gölü ufka doğru gümüşlü örtüsünü yayar, uzaktan uzağa sık ağaç kümeleri, köylerin yerlerini imâ ile tabloyu gölgelendirir ve yeşil dağ yamaçlarına dağılmış birçok koyun sürüsü, oraya şenlik verirken, arkalarından Olimpus'un görkemli tepeleri görülür. Nice milletlerin akınlarını ve savaşlarını görmüş olan bu yerler, şimdi sakin ve ıssızdır. Şu kırmızı tuğla yığınları, şu İznik şehri üzerinde yeryüzünün hemen, bütün sahipleri azgıncasına vuruşmuşlardır. Romalılar gibi Bizanslılar, Müslümanlar, Haçlılar (s.169) birbirlerini yemişlerdir. Şimdi acaba bu sakinler bu kadar mücadelelerle çok pahalıya mal olmuş bu şehrin adını olsun biliyorlar mı?..

Gölün kıyısına inilip bir saat gidildikten sonra harabeye dönüşmüş bir yere gelinir. Burası, dört köşe bir duvar ile bir kuleden oluşan terk edilmiş bir yerdir. Orada oturanlar buna, Kara Eddin (Karadin) adını verirler. Burası Haçlıların İznik'i kuşatması sırasında kurdukları bir karargâhtır.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
İznik (Nicée)

Hristiyan takvimlerinde birçok adı olan Bitinya'nın eski başkenti İznik, gerek savaş meydanı ve gerek bir memleketin başkenti sıfatıyla, sahip olduğu durumdan; bugün birkaç kat düşerek, surları içinde ancak bir Bizans harabesinin yıkıntılarını ortaya koyabilmektedir. Fakat eskilerin kuşatma hünerleri ve Arapların, Rumların, Latinlerin birçok kuşatmalarına karşı

koymaları ve savunma hususundaki stratejilerinin tam anlamıyla korunması noktasından incelenmesi, son derecede önemli sayılırdı. Savaş yeri sıfatıyla İznik, Asya'nın en büyük göllerinden olan İznik gölü (Ascanius)nün bulunduğu büyük vadiye hâkim ve Sakarya (Sangarius) havzasını Marmara denizi (Propontide) havzasından ayıran boğazın savunucusu konumundadır. Bundan dolayı Trakya'dan gelerek Bitinya'da yerleşen ilk milletler, zarurî olarak böyle önemli ve savunması kolay bir noktayı öncelikle seçmişlerdir. Kuzeyde İzmit körfezinden Samanlı (Arganthonius) Dağı silsilesiyle ayrılmış ve güneyde verimli ve bol ürün vermekle meşhur olmuştur. Fakat bugün olduğu gibi, eskiden de memleketin güzelliğiyle havasının temizliği, birbirini tutmuyordu ve halkı iklimin faydalarını salgın (s.170) hastalıklarla satın alıyorlardı[297]. Bizanslı Étienne'e göre burası, Ancora adını veren Bottaeilerin ilk sömürgelerinin içindedir; fakat bu şehrin bağımsız Bitinya dönemine ilişkin elde çok az belge vardır. Hattâ o zamanlarda mevcut olduğu bile kesin değildir; zira Strabon'un dediğine göre ortaya çıkış zamanı o döneme oranla daha yenidir. Bu şehir Filip (Philippe)'in oğlu Antigone tarafından Antigonia adıyla kurulmuştur. M.Ö. 315 yılına çıkan bu tarih, Eumène'nin ölümüyle Antigone'un bütün Asya'nın hâkimi olduğu dönemdir. Antigone'un düşüşünden sonra memleket Lysimaque'ın eline düşmüş ve Antipater'in kızı olan hanımının adına nispeten bu şehri Nicée diye adlandırmıştır. İşte Plutarque tarafından Thésée'nin hayatında belirtilen Ménécratès'in tarihinde yazılan Rum İznik'in kaynağı hakkındaki bilgilerimiz, yaklaşık olarak bundan ibarettir. Strabon, başkent unvanını her ne kadar bu şehre veriyorsa da, İzmit şehri bu şeref ve imtiyazı sürekli olarak tartışmış ve bu şehir arasındaki soğukluk birçok fırsatla gösterilmiştir. Bu anlamda Niger ile Sévère arasındaki güreşte, İzmit bunlardan birincisini tuttuğu için, İznikliler de İzmitlilere olan nefretlerinden dolayı rakibin tarafını tuttuklarından, iki şehir bu seçmiş oldukları liderleri korumak için silaha sarılmışlardı[298]. Bitinya kralları, saraylarının bulunduğu İzmit şehrinde ikamet ederlerdi. İmparatorlar zamanında basılmış olan madalyaların üzerinde, İznik bir başkent olarak asla geçmemiştir. Bununla beraber kapıların üzerinde görülen kitabelerden, bu şehrin anıtları ve binaları üzerinde bu unvanı kullanması buna tanıklık ediyor.

İznik'in bu özelliği ve unvanı, bir asırdan çok süre koruduğu, milâdî 120 yılına kadar bu özellikleri taşımasından anlaşılıyor. O dönemde İznik

---

[297] Strabon, XII. Kitap, s.565.
[298] Cf. Herodien, III. Kitap, bölüm 2.

prokonsüllerin karagâhıydı; Néron zamanında Caius Pétronius[299], Hadrian devrinde imparator olduğundan itibaren Sévère; Trajan zamanında Servilius Calvus (s.171) bu şehirde hüküm sürdüler. Constantin, burada toplanan ilk genel meclise bir saygı işareti olmak üzere İznik şehrini İzmit Adliyesinin yönetim alanının dışında bağımsız bıraktı[300]. Fakat imparator Valens, bura Hristiyanlarını takip ettirdiği zaman, şehrin başkent unvanını alarak sonuna kadar İzmit'e bağladı. Daha önce belirttiğimiz gibi anıtlarının ortadan kaldırılması zorunluluğu da şüphesiz o zaman meydana gelmiştir. Çeşitli dönemlerde Asya'yı tahrip etmiş olan depremler, İznik şehrine de zarar verdi. Milâdî 120[301] yıllarında imparator Hadrian surları yeniden inşa ettirdi ve bugün doğu ve güneyde mevcut olan iki kapıyı beyaz mermerden yaptırdı.

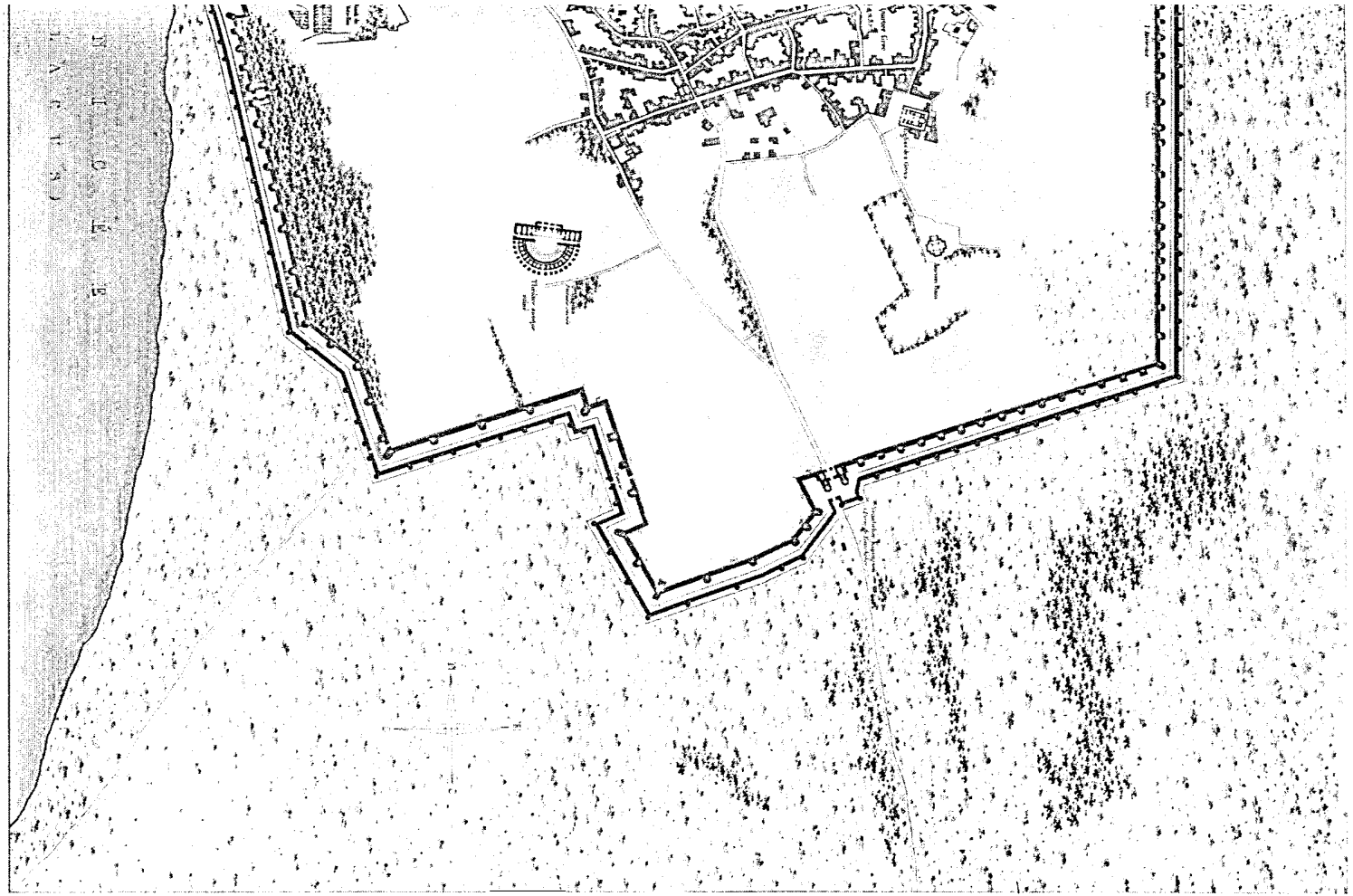
259 yılında Valérien zamanında Bitinya'ya akın eden İskitler, İznik'i aldılar ve yağma ettiler. Oradan Kyzikos (Cyzique) taraflarına yürüdüler; fakat yağmurlardan birdenbire yükselen Orhaneli çayı (Rhyndacus), bunları durdurduğundan, ilk defa tahrip etmekle yetindikleri İzmit'le İznik'i yaktılar. Bu barbarların Bitinya'da kalmaları çok sürmedi ve akınlarından etkilenen şehirler, az zamanda harabelerini onardılar. Surların yapımında, İskitlerin yıktığı binaların enkazını kullandılar. Şehrin kamu faaliyetlerini içeren ve vatandaşların hizmetlerini ortaya koyan tek parça sütunları ve kaideleri, ham malzeme arasında karışık olarak bu inşaatta kullanıldı. Tapınakların kütük gibi yere devrilmiş sütunları, savaş sırasında makinelerle sarsılmış kulelerin temellerini kuvvetlendirmek için kullanıldı. Eski İznik'ten her ne kaldıysa, yavaş yavaş hepsi surlar içinde kaybolarak bunların yerine, sanatın en güzel dönemlerindeki eserleri ne sanat zevkini ve ne de sağlamlığı hatırlatan çarçabuk yapılmış binalar kuruldu. Otuz yıl sonra imparator II. Claude, şehrin güneyiyle göl tarafındaki batısında, şu anda var olan iki kapıyı yaptırdı. Etrafında bugün okunan kitabeler, kapılarla beraber surun da yapımını bu imparatora dayandırırlar.

İznik şehrinin parlak dönemi, imparator tarafından korunan Hristiyan dininin putperestlerce takip edilmelerinden başarıyla kurtularak yolunu aldığı zamandır. 318 ruhânî liderden oluşan ilk dinî meclis (konsil), katolik mezhebinin kurallarını kesin olarak (s.172) kararlaştırdılar; yortu zamanlarını belirlediler; kilise kanun ve kurallarını koydular ve Arius

---

[299] Tacite, XVI. Kitap, s.18.
[300] Dion Chrysostome, *Orat.,* XXXVIII.
[301] Eusèbe, *Chronisan.*

PL-5-6

Ch. Texier delt

Orgiazzi Sc.t

İZNİK (NICÉE). BİTİNYA (BITHINIE)'DA İZNİK ŞEHRİNİN GENEL PLÂNI

mezhebini mahkum ettiler. Bu meşhur konsil kilisede değil, imparatorun sarayında toplanmıştı.

İmparator Valens zamanında da İznik şehrinde depremler olmuş ve binaların çoğu hasara uğramıştır. Bunlar imparatorun destek ve yardımıyla yeniden yapılmıştır[302]. Jüstinien zamanında şehre önemli süslemeler yapılmış, yıkılan tapınakların yerine kiliseler ve manastırlar inşa edilmiştir. Procope'un aktardığına göre bu imparator, erkekler ve kadınlar için çok sayıda dinî kurum kurdurmuştur. Hemen hemem tamamen harabe hâline gelmiş olan sarayı tamir ettirmiş ve zamanın geçmesiyle eskiyerek kullanımdan düşen su kemerlerini yeniden kurdurmuştur. Belki de bugüne kadar şehrin suyunu Lefke kapısı aracılığıyla getiren kemerler bunlardır. Yine o yazarın aktardığına göre Jüstinien, posta idarelerinin yanında hamamlar yaptırmıştır[303]. Bu kurumun önemine dayanarak imparatorluğun her tarafından bu şehre toplanacak halk için, çok sayıda yol açılmıştır. Jüstinien'in bu kurumundan, bugün hiçbir iz kalmamış ve sultanların yaptırmış oldukları büyük hamamlar da tahrip edilerek bunlar da İznik toprağını sarmış olan harabelere eklenmiştir.

İçinde toplanmış olan iki konsilden İznik'in kazanmış olduğu ün, onu sürekli olarak ruhanî derecelerde birinci sıraya koymuştur. Her yönüyle Rum imparatorlarının ilgi gösterdikleri yer olan bu şehir, Arap fâtihlerinin başlıca gündemi hâline gelmişti. Küçük Asya'nın güney taraflarına seyyar bir aşiret lideri gibi gidip gelen bu fâtihler, az zaman içinde ihtiyar Bizans'ın gücünü zayıflatan bir devlet kurmuşlardı. İlk halifeler devrinde Araplar, Bitinya Ereğlisine kadar zaferler kazanarak ilerlediler ve Bizans imparatorlarıyla, Müslümanlara büyük çıkarlar sağlayan antlaşmalar imzalamadıkça çekilmediler. Fakat bu antlaşmalar uzun süre devam edemeyerek, zafer kazanmış silahları İznik'in engelleri önünde kırıldı. Savunmada meydana gelen başarısızlıklara rağmen bu şehir, bütün imparatorluğun yine en müthiş gücüne sahip olan yeri idi. İmparator Filozof Léon ile üçüncü hanımı Zoé'nin oğlu Konstantin Porfirogenet, şehrin kuzeydoğusunda görülen kulelerle, mermer duvarları yaptırarak bunların üzerindeki bir kitabe ile 912 yıllarında Araplar'a karşı kazandıkları zaferlerini ilan ettiler.

(s.173) Bu zafer, bir süre için Araplar'ı uzaklaştırdı; fakat XI. yüzyılın ortalarına doğru (1074), Konya (İconium) Selçuklu Sultanı Süleyman, Rum

---

[302] Chronicon Paschale, s.557.
[303] Varedariorum Diversorio... Procope, De Aedificiis.

imparatoru Nicéphore Botaniates tarafından kendisine tamamen bırakılmış olan İznik'i fethetti ve ikamet yeri yaptı. Süleyman'ın vefatıyla tutuklu bulundukları hapisten kaçan iki oğlu İznik'e giderek Sultanın çocuklarına yapılması gereken her türlü saygıyla kabul edildiler ve memleketin kumandanı, şehri, evlatlık hakkı olarak bunlara ait bir mülk gibi ellerine teslim etti. İki kardeşin büyüğü olan Kılıç Arslan, şehrin sakinlerini çoğaltarak ona eski önemini iade etmek için İznik'te silah altında bulunan adamların, kadın ve çocuklarını toplatarak şehre yerleşmelerini emretti[304]. Basit bir emir ile bir yerin halkını diğer bir yere taşıttırmak konusu, eski fâtihlerden beri devam edip gelen bir âdet idi. Jüstinien zamanında İkinci Ermenistan'ın en büyük şehirlerinden olan Malatya (Mélitène) şehrini, sultanları yine böyle boşalttılar ve halkını İstanbul'a taşıttılar. Ermenîler, bu başkentte söz konusu tarihten beri bu kadar çoğalmışlardır.

İznik şehri, Selçuklu hükümdarlarını üstün kılan sanat zevkini az zamanda hissetti ve surları içinde Arap medeniyetinin yeni bir devri canlanmaya başladı. Bağdat ve Kurtuba halifelerinin rakibi olan bu hükümdarlar, ilim ve sanatta öne çıkmış olanları saraylarına topluyorlardı. Yapı sanatına verdikleri önem, derhal yeni bir safha ve o ana kadar bilinmeyen bir yol açarak, doğu sanatkârlarını çekti ve getirdi. Arap ve Fars memleketlerinden astronomları ve şairleri davet ettiler. Eski Çin imparatorunun Batı Asya'ya aşamalı olarak yaydığı "mine" ile süslenmiş zarif binalar yapmak zevkini tatmin için sanatkârlar istediler. Bunlar, içlerine yerleşmiş oldukları halka, kendi hüner ve âdetlerinden sürekli olarak bir şey vererek gidiyorlar; ancak Arapların mutlaka bir geometri kuralı üzerine oturtarak icat ettikleri süsleme örneklerini, bir içgüdü gibi muhafaza ediyorlardı. Bina için mermer ve taş bulunmayan Kapadokya ovalarında, yapılan binaları süslemek için çok faydalı olan çinileri minelemek sanatı, İznik'e taşındı. Bu fabrikanın verdiği bazı ürünleri binaların süslemesinde kullandılar. Bursa ve İznik'te, bu eserlerin muhafaza edilenleri vardır. Fakat her tür madde ve malzemede Bitinya sahası çok zengindi; beyaz ve renkli mermerler, (s.174) yerlere düşmüş eski anıtların kıymetli enkazı, süslemeyle ilgili maddelerin kıtlığı hâlinde o sanatlar için bulundurmak maksadıyla yaratılmış gibi bu sahada mevcut bulunuyordu. İznik fabrikasının ürünleri, İstanbul'a da giderdi ve İranlı bir şair, çiniler üzerine yazılacak kitabeleri yazmak için kurumda görevlendirilmişti[305].

---

[304] Alexiade, VI. Kitap, bölüm 2.
[305] Mouradgea-D'Ohsson, III.

Şimdi İznik'in Hristiyan takvimlerinde sahip olduğu önemle, diğer Asya şehirlerini tarihten sildiği döneme geliyoruz.

Haçlılar (Ehl-i Salîb)'ın 1095 yılında Bitinya'ya gelişini, Pierre l'Ermit ve Gauthier sans Avoir'in[306] başarısız seferleri haber verdi. İstanbul'dan hareketlerinde, Haçlı ordusu Rum imparatorunun verdiği gemilere bindirilerek İzmit'e vardılar ve orada çok az kaldılar.

Ondan sonra, bugün Rumların Ghio ve Haçlı tarihçilerinden Civitot adını verdikleri eski Cius, yani Gemlik çevresini ordu karargâhı yapmak üzere o tarafa gitti. Haçlı ordusu, bu sebeple gölün kıyılarını dolaşıp giderken, İznik çevresini en zararlı ve çirkin şekilde yağma etmişti. Bu askerler, Türklerin köleleri olan Rumlara ait büyük küçük bütün hayvanları sürüp götürüyorlardı. O dönemde memleketin hükümdarı, Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan idi[307].

Latinlerin başarısı, ona benzer bir hareket yapmak için Teutonlara cesaret verdi; üç bin piyade toplayarak İznik üzerine yürüdüler ve İznik'ten dört mil mesafede bir dağın eteğindeki şehre saldırdılar. Guillaume de Tyr, bu şehrin adını söylemiyor, herhâlde bir saldırıya karşı koyacak müstahkem bir yer olduğunu kaydediyor; gerçekte hemen hepsi kılıçtan geçirilmiş olan bu şehir halkının, güçlü bir şekilde karşı koymasını yenmek için, Teutonların coşkularına tam olarak ihtiyaç duyulmuştur. Süleyman, Hristiyanların bu başarısını duyunca, on beş bin kişilik bir birlik toplayarak, Teutonları işgal etmiş oldukları müstahkem noktadan kovmak için İznik'e geldi[308]. Üstün cesarette Türklerden geri kalmayan Teutonların, işgal etmiş oldukları kalenin kapısını (s.175) ateşe vererek ve içeri saldırarak problemi çözdü. Bu istilanın cesaretli önde gelenleri, merhametsizce boğazlandılar; iki yüz genç esir olmak üzere ayrıldı, geriye kalanları kılıçtan geçirildi.

İznik'ten Gemlik'e doğru giden yol üzerinde, bu Guillaume de Tyr'de söz edilen kaleden hiçbir ize rastlanmaz; fakat Sakarya'da sona eren büyük vadide, doğuya doğru dört mil çıkılırsa Kara Eddin köyü yakınında bulunan ve yukarıda belirtilen dört köşe çok geniş bir ordu karargâhının izleri görülür. Teutonların, bu seferlerinde İznik şehrinden dolaşarak bu yerleri ele geçirmeye geldikleri, kesin olarak düşünülür[309].

---

[306] Züğürt Gauthier demektir (Ç.N.).
[307] Guillaume de Tyr, I. Kitap, s.66.
[308] Albert d'Aix, I. Kitap, s.26.
[309] Haçlı yazarları yeterli belge bırakmadıklarından, Rahip Robert ve Guibert de Nogent tarafından Exorogorgum ve Anne Comnène tarafından Xerigordon adı verilen kalenin,

Doğudaki şehirlerle İznik şehri arasındaki iletişim, genellikle gölün güney kıyısı tarafından yapılmıştır. O dönemde Néron tarafından onartılmış olan İznik (Nicée)-Mudanya (Apamée) arasındaki Roma ana yolu, elbette bugünkünden daha düzenliydi. Özellikle gölün kıyısı, doğudan batıya doğru yaklaşık olarak düz bir çizgiyi izler. Hâlbuki kuzey tarafında, kıyı daha girintili ve dağlar daha diktir.

Teutonların yenilme haberi, Civitot karargâhına ulaşarak savaşçıları ümitsizliğe düşürdü ve şaşkına döndürdü; fakat bunun arkasından ümitsizliğin yerini intikam alma hissi alarak düzensiz bir kalabalık, Gauthier sans Avoir'ın çadırına saldırdılar. Gauthier, uzun süre karşı koyduktan sonra, en sonunda kendi birliklerinin başına geçerek iki yüz elli bin kişi ile İznik'e, Süleyman'ın üzerine yürüdü. Casusları aracılığıyla haber alan Sultan, şehirden çıkarak Uludağ (Olimpus)'ın bir iki dayanağını oluşturan çıkıntılardaki boğazlara (s.176) gizlendi. Bu şekilde Türkler tarafından pusuya düşürülen Haçlılar, hep kılıçtan geçirildi; az sayıdaki kaçabilenleri, Civitot civarındaki harap olmuş istihkama çekildiler. Gauthier sans Avoir'da bu talihsiz işte yedi ok yarası alarak öldü.

Gauthier'nin seferinden iki yıl sonra, Godefroi de Bouillon ile Tancrède ve Bohémond'un kumandası altındaki yedi yüz bin kişilik güçlü bir Haçlı ordusu, İznik'i kuşatmak için geldiler. Konya (İconium) hükümdarı ve Selçukluların en ünlü prenslerinden biri olan Süleyman Kılıç Arslan, o zamanlar yönetimini Küçük Asya'nın büyük bölümünde kurmuş ve genişletmişti. Haçlıların geldiğinden haberdar olunca hemen komşuları olan prenslere giderek, problemin bütün Müslümanlara ait olduğuna onları ikna etti ve onlardan önemli birliklerle para ve malzeme yardımı almada başarılı oldu[310]. Büyük bir savaşçı zekâsıyla, kale içine kapanmaktansa düşmanlarla şehir dışında karşılaşmanın daha etkili olacağını anladı. Bunun üzerine elli bin kişilik kuvvetle Olimpus boğazına çekildi. Bundan amacı, düşmanlarına arkadan saldırmaktı. Her şeyden önce İznik'in uzun bir kuşatmayla karşı karşıya kalması düşüncesiyle, çok fazla yiyecek depoladı. Rum imparatorlarının yaptırmış oldukları bütün istihkâmlar, mükemmel bir

---

olumlu şeklinden birini belirlemek mümkün olamadı. İzmit'ten dört gün ifadesi yeterli bir bilgi değildir. Çünkü Haçlıların hangi yolu seçtiği ve belki de İznik büyük vadisini bulmak için Sapanca-Aksaray yolundan geçtiği anlaşılmaz. Bu yol daha uzunsa da aşılacak dağı yoktur. Teutonların yenilgisinden söz eden Guillaume de Tyr, bu kalenin adını hiç belirtmemiştir. Yalnız İznik'ten yaklaşık dört mil uzaklıkta bir dağın eteğinde, demiştir. Zannedersem bu kayıt Hammer'in gözünden kaçmıştır. Çünkü adı geçen bu kaleyi Uludağ (Olympus)'ın kuzeydoğusu yamacında, Aksu noktasına koyuyor.

[310] Guillaume de Tyr, II. Kitap, s.128.

hâle getirildi ve kaleyi savunan üç katlı kuşatma siperi, Haçlıları şaşkına çevirdi; fakat ümitsizliğe düşüreceği yere cesaretlerini artırdı.

Gölde sona eren geniş bir çukur, sürekli olarak su ile doluydu ve bunun iç tarafından ise kuleler çıkarılmış on altı metre genişliğinde ve engellerin önünde kapalı bir yol oluşturan siper yapılmıştı. Bunun yüksekliği on metre ve kalınlığı dört metre idi.

Bir mesafeden diğerine, on dokuz metre yüksekliğinde ve on metre çapındaki kuleler, hem surları ve hem de şehri tamamen çevreleyen yolları koruyordu..

Şehrin şekli düzensizdir ve büyük ekseni, kuzeyden güneye doğrudur. Bütün güney kısmı, üzerinde gemileri olmayan göl ile korunmuştur. Kuzey kapısı, tepeleri ağaçlıklar ve bahçelerle kaplı Samanlı (Arganthonius) Dağına çıkar. Doğu kapısı, göl havzasının devamını oluşturan büyük vadiye açılır ve güney kapısı ise dağ tarafından Bursa'ya (s.177) giden yolla birleşir. Hep bu kapılar, çift sıra kuleler ve çukurların geçitlerini oluşturan dolambaçlı yollarla savunuluyor ve saldıranları hemen savaş alanının silahı altına girmeye zorluyordu. İşte Haçlıların altı yüz bin piyade ve yüz bin zırhlı atlıyla gelerek kuşattıkları şehir, bu durumdaydı. Godefroi, şehrin doğu tarafına, yani Lefke kapısı ile onu koruyan tabyalara saldırma işini üzerine aldı. Bohémond ve Tancrède, kuzey tarafını işgal ettiler. Şehrin batı tarafı, büyük Hugues le Grand ile baş papaz Adhémar tarafından problemli bir şekilde kuşatıldı. Daha yeni gelmiş olan değerli Toulouse kontu ise, güney noktasını savundu. Müslümanlarla ilk çarpışmayı yöneten kolordu buydu. Gölün güney yönündeki boğazlarda (Yenişehir arazisinde olması muhtemeldir) pusuda bulunan Süleyman, Hristiyanlar tarafından işgal edilmiş olan İznik kenarlarını kurtarmak düşüncesiyle, Raymond de Saint-Gilles'in birliklerine yüklendi ve hayret edilecek bir şekilde püskürtüldü. Barbarlıkta düşmanlarından daha aşağı olmayan Hristiyanlar, ölülerin başlarını gövdelerinden ayırarak mancınıkları aracılığıyla şehrin içine attılar. Şehir üç taraftan kuşatılmıştı. Şehre hiçbir yiyecek veya cephane girmemesi için, Hristiyanlar gece gündüz gözetleme yapıyorlardı; fakat batı tarafta İznik gölü (Ascanius)nün suları şehrin duvarlarına değdiğinden, dışarıyla kolay bağlantı kuruluyordu. Hristiyanlarda ise ne kayık, ne gemi hiçbir şey olmadığından, kıtlık sebebiyle şehri düşürme gücüne de sahip değildiler. Hatta Süleyman, bizzat göl yolundan çıkarak hanımını ve oğlunu görmeye gider ve onları Haçlılara karşı kuşatma altındakilerin karşı koyma ve cesaretini sürdürmeleri için orada bırakırdı.

Hristiyanlar hiçbir saldırı girişiminde bulunmaksızın, birkaç hafta geçti; duvarları yıkmak için her gün bir mancınık icat ediliyordu.

Prenslerden biri sapan ve mancınıkları idare ediyor, diğeri engelleri kırmak ve delmek için demir külünkleri imal ettiriyordu; fakat Müslümanların dehâsı Franklarınkine yer vermiyordu. Kapılar, yuvaları içinde kayan, demir kollarla özenle kapanmıştı ve çeşitli makinelerle donatılmış duvarlardan atılan iri taş parçaları kuşatma yapanları eziyor ya da duvara fazla yaklaşanları demir çengellerle kaldırdıktan sonra öldürerek ya da sakat bırakarak aşağı düşürüyordu. Ölülerin (s.178) başları bir veya diğer taraftan ötekine karşı mermi hizmetini görüyor ve her ne zaman Müslümanlar bir çıkış hareketi yapsalar, ölülerin başları kesilerek İstanbul imparatoruna kanlı bir ganimet gibi götürülüyordu. Buna mükâfat olarak İmparator Alexis de Haçlılara yiyecek ve arabalarla silah, cephane ve elbise gönderiyordu. İznik'i ele geçireceklerini kesinlikle zihinlerine koymuş olan ordu komutanları, bu kadar önemli bir yeri düşman elinde bırakmamak için, kuşatmayı artırdılar. Haçlı beylerinden Henri de Hache ile Kont Herman, meşe ağacından tilki adında bir makine yaparak, üzerine söğüt vb. dallarıyla sepet örgüsü yaptılar ve deri kaplayarak örttüler. Yirmi kişi alabilecek kadar olan bu alet duvarları demir külünklerle kırıp açmak için tamamen yaklaşabilecekti; fakat bunu çektikleri sırada bütün ağaçlar ayrılarak içinde kapalı olan adamları ezdiler. Kale duvarları, tuğladan yapılmış olmakla beraber Frankların makineleri o kadar düzensizdi ki yalnızca sıva ve çimentoları düşürebiliyorlardı. Bununla beraber saldırılarının tekrarı sayesinde duvarlarda bazı yarıklar açabildiler. Türklerin umutsuzca direnişleri, Hristiyanların gayretini kırmıyor ve bir duvar bozulur bozulmaz arkasından bir diğeri yapılıyordu. Engellerin üzerinde yorulmak bilmez bir gayretle vuruşuyorlar ve Hristiyanların üzerine reçine, zeytinyağı dökmek ve tutuşturulmuş paçavra atmak gibi kuşatma yapanların makinelerini yakmaya yarayacak ne tür alet varsa, hepsini kullanıyorlardı.

Bu tarihî kuşatmaya harcanan çaba ve kahramanlığı görerek aktif kısmı hiç değilse dört yüz bine varan kuşatmacıların sayısını hesap edince İznik gibi bir yerin nasıl olup da alınamadığına şaşırmaya gerek vardır: Çünkü bir ovada bulunması sebebiyle yerin konumu, saldırıları güçleştirdiğinden, yalnız araç ve gereç yapımıyla savunuldu demektir. Bununla beraber bu şehir, Haçlı tarihçilerine göre bütün Anadolu'nun en müstahkem bir yeridir. Rahip Robert, İznik'in teslim olmasına Allah'ın korumasının bir delili gözüyle bakar ve der ki: "Allah'ın yardımı olmaksızın hiçbir insan gücü bunu beceremeyecektir ve Katolik Kilisesinin bütün kanunlarının onayını görmüş olan bu şehir, bizim mukaddes mezhebimiz için düşmanlardan alınarak Allah'ın rızası kazanılmış (s.179) ve bizim kutsal anamız olan kilisenin sînesine, onun organlarından biri gibi

girmiştir." Bununla birlikte Haçlılar İznik kilisesinin üzerinde uzun süre parlayamadı; zira birkaç yıl sonra Osmanlıların eline düştü.

Hristiyanlar, şehrin gemiler aracılığıyla devamlı olarak yiyecek desteği aldığını görerek bu yolu kapatmadıkça hiçbir zaman ele geçirmede başarılı olamayacaklarına karar verdiler ve bunun üzerine İmparatora başvurarak at ve insanla çekilir kızaklar üzerinde, Civitot limanından yedi mil mesafede İznik gölüne taşınmak üzere kayıklar verilmesini istediler. Tekneler yüz savaşçı alacak kadar büyüktü. Bu girişim gece içinde tamamlandı.

Tarih, bu türden çok sayıda olay aktarır. Tarente kuşatmasında, kaleye sahip ve her taraftan Annibal'ın ordusuyla sıkıştırılmış olan Romalılar için deniz tarafı serbest kaldığından, bu sayede Kartacalıların epey ilerlemiş olan harekatını bozmak için Métaponte'dan yeterli ölçüde yardım almışlardı. Annibal kale ile deniz arasındaki bütün ilişkiyi kesmek için, gemileri sürükleme işini yapan makineler yaptı ve onları şehrin ortasından geçirerek limandan açık denize ulaştırdı[311]. Mithridate ile olan savaşta Lucullus, kuşatma altında olan Kyzikos (Cyzique)'u, kurtarmak için gelerek Manyas gölü (Dascylitis) üzerindeki büyük bir kayığı, araba üzerinde denize kadar taşıtmış ve bindirdiği askerleri şehre sokmuştu[312]. Daha sonra Sultan II. Mehmet tarafından İstanbul'un kuşatmasında Osmanlılar, kıyıları zincirlerle kapalı limanı ele geçirmek isteyerek, savaş için donanımlı kayıkları İstanbul boğazının, bugün Rumeli Hisarı denilen noktasından arabalar üzerinde Haliç'in yukarılarına geçirdiler[313]. Fakat bunların en zoru Haçlıların yaptığıdır. Çünkü bir gecenin içinde kayıklar karadan yedi mil mesafe aldılar. Bu taşımada, gölün, tepeler eteğindeki ayağına ait vadisini ve burada akan eski Göldere nehri (Ascanius)ni izlemiş olmaları muhtemeldir.

Bu küçük donanma, Haçlı tarihçilerinin "Tatin" adını verdikleri kaptan Butumites'in emri altında ve özellikle imparatorun şahsına aitti. (s.180) Müslümanlar, kalenin göl tarafından da çevrildiğini görünce cesaretleri zayıflamaya başladı. Hristiyanlar tarafından karşı saldırılar daha şiddetle püskültülüyordu. Güney tarafı, yani Toulouse kontunun kumanda ettiği Yeni Şehir kapısı tarafı, Anne Comnène'in "sultanicon" adını verdiği sarayın bulunduğu ve Süleyman'ın hanımıyla kızkardeşinin kaldığı Sultanlar Sarayına yakın yüksek bir kule ile dikkat çekici bir nokta idi. Bu

---

[311] Tite-Live, II, bölüm 3.
[312] Plutarch, *in Lucullo.*
[313] Hammer, *Hist. des Ottomans,* II.

saray, şüphesiz Rum imparatorları tarafından yaptırılan ve Jüstinien tarafından tamir ettirilen saraydı. Haçlıların bütün gayreti hep bu noktaya yöneltildi ve makinaların en kuvvetlileri o kuleyi kırarak devirmek için buraya yaklaştırıldı. Kol kuvveti ile sürüklenir çok sağlam bir yıkma makinası ya da külünk ile duvarda iki kişi girebilecek kadar büyük bir delik açtılar. Gece verilen bir ara sırasında, Türklerin yıkılan bu yeri tamir ettiklerini ümitsizce gördüler. En sonunda saldıran taraftan Lombardlı bir adam, saldıranları tehlikeye düşürmeyerek duvarları yıkmak için bir makine yapımını önerdi. Haçlı yöneticiler buna para ve malzeme verdiler. Az bir zaman sonra Türkler, yüksekliği duvarlar ve engeller kadar ve ağaçtan yapılma bir kulenin ağır ağır ilerleyerek -içindeki savaşçıların şehir tarafından görülmeyecek şekilde- surlara yapıştığını gördüler. Bu şekilde duvar delinerek düşürülen taşlar yerine ağaçlar konmuş ve bunlara derhal ateş verilerek üzerindeki parça da kuleyi sürükleyerek düşmüştür. İyi düşünülmüş olan bu saldırı olayı, kuşatılanların psikolojisini büsbütün kırmış ve Süleyman'ın hanımı da kulenin düştüğünü görünce göl tarafından kaçma girişiminde bulunmuş ise de oğlu ile beraber tutuklanarak Haçlıların prenslerine teslim edilmiştir. Bu olay üzerine Müslümanlar, Godefroi'ya heyet göndererek o yerin iadesini görüşmek istemişlerdir.

İmparator Alexis'ten gizli bir emir almış olan Butumites, şehre girerek Osmanlılara[314] şehrin iadesinde imparatorun tercihi kararını verdirdi. Bu teklif kabul edildi ve Haçlı prensler, bunda zaferlerinin meyvesinden kendilerini mahrum eden bir hıyanet gördüler. Fakat siyasî ilişkiler sebebiyle amaçlarına ulaşmışlardı; çünkü içe doğru girmek için arkalarında korkunç bir düşman bırakmadıklarından emin olmuştular.

1106 yılında İznik şehri, imparator Alexis tarafından Selçuklulara (s.181) verildi. Alexis'in ölümü ile yerine gelen Andronic Comnène, tahta çıkışından az zaman sonra, yani 1183 yılında kendine boyun eğmeyen Bursa ve İznik şehirleri önünde görüldü. Düşen İznik, imparatorun birlikleri tarafından tahrip edildi. Bu birlikler, orada görülmemiş ve duyulmamış vahşetler yaptılar[315]; fakat şehir daha sonra tekrar Comnénelerin eline geçti. İstanbul'un Latinler ve imparator Thèodore Lascaris tarafından ele geçirilmesiyle İznik şehri 1203 yılında bu imparatorun taç giydiği yer olduğu için İznik İmparatorluğunun merkezi kabul edildi.

---

[314] Charles Texier Osmanlılar diye yazmıştır, doğrusu Selçuklular olacaktır (Y.N.).
[315] Art de vérifier les dates, s.445.

Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışıyla Osmanlılar, bu eski şehirlerini hemen hızlı bir şekilde ele geçirdiler. Orhan Gazi, önce babasının fethe hazırladığı Bursa ve İznik'in hâkimi oldu. Bu sırada Andronic İstanbul'da hüküm sürüyordu (1330). İznik'in fethi Osmanlılara da Haçlılara olduğu kadar problemli oldu ve savaşın akışı, öncekinin aynısı oldu. Orhan Gazi civar ovalardaki küçük istihkamları ele geçirdi ve kıtlığın baskısı altında kalacak olan halkın şehir kapılarını açmaları için kuşatmayı dar bir daire ile yaptı. İznik'e yakın olan Karatekin istihkamını ele geçirerek şehrin dışarıyla olan ilişkisinini büsbütün kesti. Kısacası tekrar edilen saldırılar ve yıllardan beri devam eden kuşatmalardan uzak kalmamış olan halk, iade edilmelerini görüştüler ve şartları Sultan tarafından kabul edildi. Bunun gereğince savunan kuvvet, ağırlığıyla şehirden çıkabilerek İstanbul'la İmparator nezdine çekilecek ve İznik'te kalacak olan halk "fâtih"in kanununu kabul ile beraber hürriyetini koruyabilecek ve dinî törenlerini yapabilecektir. Bu şartların kabulü ile şehrin halkı, Yeni Şehir Kapısından zafer alayı ile giren Sultan'ın huzuruna hep birden gittiler.

Orhan Gazinin ilk düşüncesi, camiler ile medreseler kurmak oldu. Rumlara ait olan birkaç kilise camiye çevrildi. İstanbul'da teslîsin iffetine vakfedilen tapınak gibi Ayasofya adı verilen kilisenin yıkıntıları, bugün hâlâ görülür. Dinî konuları tasvir eden bütün resimler ve mozaiklerle duvarlara yazılmış olan kutsal kitap bölümlerinin tamamı bozularak kireçle sıvanmış ve yerlerine Kur'ân âyetleri konulmuştur. Bunların hâlâ çok sayıda izi vardır; fakat bir yüzyıldan çok süreden, İznik şehrinin tamamen çöküşünden beri, bu cami de terk edilmiş ve kubbesi çökerek etrafındaki mahalle de bir enkaz yığını hâline gelmiştir.

(s.182) **Ayasofya (Sainte Sophie) Kilisesi**

Katolik mezhebinin ruhanî hareketlerini ortaya koymak ve ruhâniyâtın prensip ve kurallarını koymuş olan büyük konsil ile meşhur kilisenin yerini ve geriye kalan izlerini bulmak için gezginler, çoğunlukla aramışlardır. Paul Lucas, bu kiliseyi, şehrin güney batısında izleri hâlâ duran Roma tiyatrosunun harabelerinde zannetmiştir. Bu görüşün tartışılmasına gerek yoktur. Hammer, Ayasofya (Aghia-Sophia) kilisesinin birinci konsilin toplandığı aynı kilise olduğunu zanneder. Fakat Konstantin'den ta İstanbul'un düşüşüne kadar olan sürede Bizans mimarî tarzının aşamalarını ve dönemlerini takip etmiş olanlar için, çeşitli tarzların tarih ve kaynağını belirlemek kolaydır. Justinien'in İstanbul'da milâdî 538 yılında büyük Ayasofya Kilisesini yaptırdığı döneme kadar, bütün büyük kiliseler için

bazilika[316] şeklini kabul etmişlerdi. Bu görüşe dayanarak bu şehirde şu anda var olan Saint-Jean Studius manastırını ve Konstantin'in annesi İmparatoriçe Hélène'nin yaptırdığı Bethléem kilisesini kesin tarihli iki eser olmak üzere delil gösteririz. Bu kiliseler, iç kısmında iki sıra sütunlara dayanmış ahşap çatı bir dam şeklinde yapılmıştır. Tören kürsüsünün bulunduğu kilisenin uç kısmı, yarım daire şeklindedir: Bu ilkel şekil, eski ruhanî cemaat tarafından meclis sayılan yerler için taklit edilmiştir. İlkel tarzdaki bu kiliselerin çoğunluğu, bir duvar ve sütunlarla iç kısımları genişletilmiş eski tapınaklardır. Kubbeli kilise yapımı, Jüstinien devrinden daha önceki bir devrin mimarları tarafından, Anthémius'un şaheseri taklit edilerek başlamıştır. Ayasofya, çok az tanınmış, çok az incelenmiş bir eserdir. Çünkü onun ortaya çıkmasıyla Bizans mimarî tarzında yeni bir dönem başlar. İznik'teki Ayasofya kilisesi, dört köşe bir düzlem üzerine tutturulmuş bir kubbe ile örtülüdür. Bu tarz, ve şekli sebebiyle tarihi VI. yüzyılın ikinci yarısından daha yenidir. O hâlde ilk konsil dönemindeki kilisenin, diğerleri gibi hep "bazilika" (s.183) şeklinde olduğu düşüncesindeyiz. Bu kilisenin genişliği hakkında bir fikir oluşturmak için, gerekli olan delillerden elde çok az bir şey kalmakla beraber, bunu bugün var olanlarda aramamalıdır. İlk olarak birinci genel konsilin, milâdî 19 Haziran 325 tarihinde bir kilise içinde toplanmış olduğu, kesin bir şekilde kanıtlanmış değildir. Bu konsile bizzat başkanlık eden İmparator Konstantin, o zaman vaftiz edilmemişti. *Konsiller Tarihine* göre[317] Saint Synode Meclisi imparatorun sarayında toplandı. İmparator, bu mecliste papazların onuruna çok alçak yapılmış yaldızlı bir iskemle üzerinde, onların arasına girerek oturdu. Bu sarayın, şehrin ortasında bulunan ve Romalı yöneticilerle Rum imparatorlarına ikamet yeri olan aynı saray olması gerekir. Fakat Ayasofya binasının tarzı ve şekli, VIII. yüzyıla ait eser ve anıtlar sınıfına tam olarak girdiğinden, ikinci konsilin 787 yılında burada toplanmasının mümkün olmaması gerekir

Asya'da Osmanlılar'ın ilk "imareti", Orhan Gazi tarafından İznik'te yapılmıştır. Fakat Selçuklu Sultanları, daha önce Küçük Asya'nın doğu kısımlarında, fakirlerle ihtiyar askerlere yiyecek ve yardım dağıtan bu dinî kurumlardan yapmışlardır. Bu kurumlar, kuran kişinin vakıflarından ya da özel bağışlardan ayrılan sürekli gelirlerle yönetilir ve korunur. Vakıf kelimesi ile tarif edilen bu mallar, memleketlerde ve açık arazilerde

---

[316] Roma mimarîsinde orta nefi yandakilerden yüksek olan yapı türü (Y.N.).
[317] Historie des conciles, I, s.203

Hristiyanların üzerinde, pazar yeri veya hamam gibi toplanır, gelir ve kiraları imaretin bir bölümünü oluşturan camiye ayrılırdı.

İznik'in fethinden sonra, Sultan Orhan Gazinin dikkatini çeken şeylerden biri, yönetimini kurmak ve yeni alınan sancakların sınırlarını belirlemek oldu. İznik, Koca İli Sancağının merkezi oldu; fakat Sultan II. Mahmut zamanında, bu merkez İzmit'e taşınarak İznik'in yok olmasına sebep oldu.

Bugün İznik şehri, Bursa Paşalığına bağlı bir mütesellim tarafından yönetilmektedir.

Türklerin İznik dedikleri şimdiki şehir, Bizans eski yerleşim yerinin merkez kısmını işgal eder. Lefke kapısından girilerek şehrin iki kısmına ulaşmadan önce, bahçe hâlinde geniş bir yerden geçilir; kerpiçten yapılmış evler, burada çok sefil (s.184) bir görüntü sergiler. Bin iki yüz-bin beş yüz nüfus arasında bulunan Rum halkın, şimdiki kilisenin civarında ayrı bir mahalleleri vardır. Bu kilise metropolitliğinin yönetim alanı, Aksaray'dan başlayarak Geyve'ye ve güneyde Yenişehir'e kadar gider. Fakat İznik'in havası yazın sağlığa çok zararlı olduğundan, metropolitlerin Geyve'de oturmalarına izin verilmiştir. İzniklilerin bahçecilik ve biraz ipekçilikten başka belli başlı bir sanatları yoktur. Bazı Rum aileler, Bursa tekstiline karışıp giden kumaş türünden bir şeyler yaparlar.

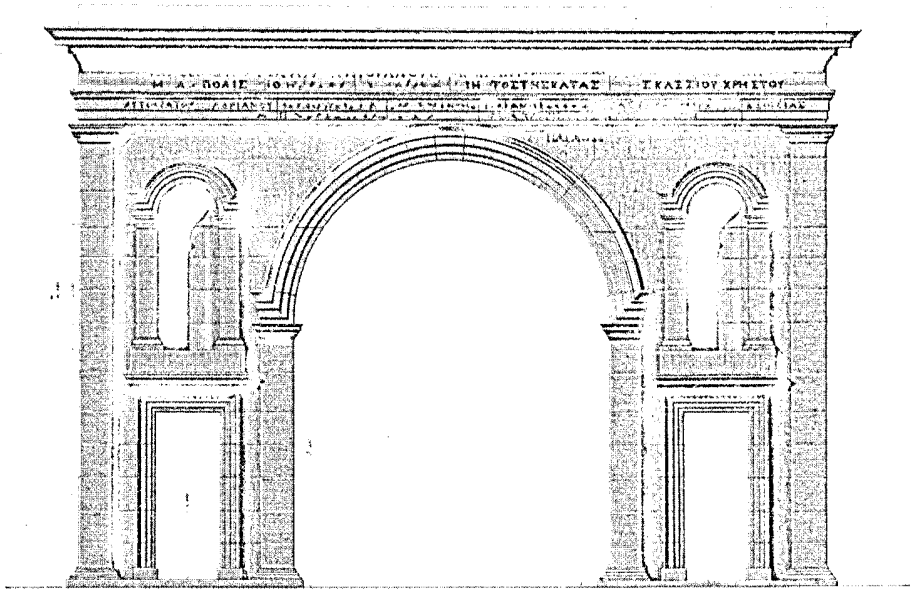
ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Duvarlar

Farklı sahipler ve çok sayıda kuşatmalar ve felaketler yüzünden İznik'in uğradığı değişimler, onun kale duvarlarını da şeklen değiştirdiği için, burada Lisimak (Lysimaque)[318] ve hattâ Hadrian duvarlarına ait bir ize rastlamak imkânsızdır. Strabon'un zamanında şehrin çevresi on altı stade ya da iki bin dokuz yüz kırk dört metreydi. Kale duvarlarının dibi, batı tarafından koruyan gölün sularıyla bitişirdi ve yine bu Rum coğrafyacının rivayetine göre, şehrin dört kapısı *gymnase*'ın[319] ortasında bulunan bir taştan görünebilirdi. Bu okul, Pline'in Bitinya'ya gelişinden önce yanmış olan eski binanın yerine başlanmıştı. Bu yenisini, öncekinden daha çok geniş bir plan üzerine yapıyorlardı; fakat Pline, bunun mimarını yerer. Binayı biçimsiz ve

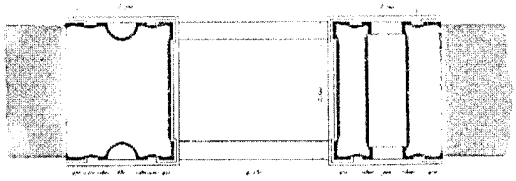
---

[318] İskender'in komutanlarından Lysimakhos'un kendisine başkent edinmek üzere Gelibolu yarımadası kıstağında kurduğu şehir. Şu anda görünür kalıntısı yoktur. Yerinde askerî tesisler vardır. (Y.N.).

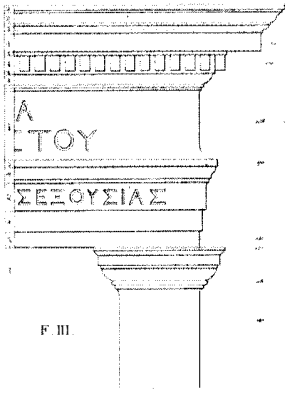
[319] Yunanlılarda gençlerin düşünsel ve bedensel yönden eğitildikleri, öğrenim gördükleri merkez (Y.N.)

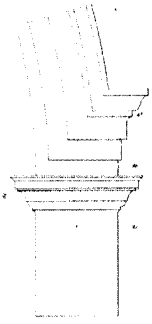
F. II.

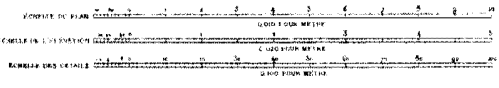
F. I

F. III.

F. IV

Ch. Texier delt

Chardon aine Aze Impt

Lemaitre sct.

İZNİK (NICÉE). LEFKE KAPISI

Ch. Texier delt

Imp. chez h Kaeppehn. 15 quai Voltaire

Lith. par Freeman

İZNİK (NICÉE). LEFKE KAPISI

bölümlerini düzensiz bulur ve bir mimarın incelemesine göre, duvarlar yirmi iki ayak kalınlığında olmakla beraber, binanın ağırlığını çekemeyecektir[320]. İznik binalarının yeterli derecede sağlam olmamalarına sebep, toprağının kötülüğü ve alüvyonlardan meydana gelmiş olduğu için ağır kütleleri tutmaya uygun olmaması idi.

İlk bakışta kale duvarlarının şeklinin değişmediği düşüncesi oluşur; çünkü kapıları bugün biri diğerini dikey olarak kesen iki yayın sonundadır. Fakat incelediğimiz yönüyle, setler çok yeni ve eski eserlerin yıkıntılarından bir çoğunu içine alır. Bütün Küçük Asya şehirlerinin savunma açısından en mükemmeli olduğu, yaklaşık olarak tamamen korunmuş (s.185) olan eserlerinden bellidir. Bu şekil, müstahkem bir sur ile yarım daire kulelerden oluşan Latin setleridir. Setlerin on altı metre ilerisinde, satranç vaziyetinde kuleleri ile çukuru koruyan ikinci bir sur daha yükselir. Bu sur, önceden, yani eski tarzda, çukurdan çıkan toprağın arkaya yığılmasından meydana gelmişken, daha sonra setlerin de bir istihkam tarzında ve kalenin kulelerini çapraz şekilde koruyan diğer kulelerle donatılmış olarak yapılmasıyla, ikinci bir duvar olmuştur. Bunlardan sonra, bugün dolmuş olmasından genişliği belirlenemeyen çukur, şehrin savunmasını tamamlar. Göle birleşen kanallar, saldırı durumunda çukurlara su doldurma görevini yerine getirirdi. Öndeki set duvarları ve kuleleri, geridekilerden biraz alçaktır. Bu şekilde kulelerin üzerindeki makineler duvarlara mümkün olduğunca yakın olarak hareket edebilirler. Setlerin enlemesine içine girmiş olan bu kuleler, aynı çapta olmak üzere setin dışına da çıkıntı yapmıştır. Yani duvarın yüzeyine kulenin çemberi değmiş ve iki düşey duvarla sete bağlanmıştır. Kuleler, hep bir şekilde ve bir büyüklükte değildir: Bazıları çapının üçte ikisi dışarı çıkmış, bazıları da dört köşeli yapılmıştır; fakat bu ikinciler, ötekilerden daha yeni bir döneme aittir. Aralarındaki mesafeler de aynı değildir. Bazılarının çemberleri arasındaki mesafe ancak on metre iken, diğerlerinin mesafesi yirmi beş metreyi bulur. Duvarlar, otuzdan kırk santimetreye kadar uzunluk ve yirmi beş otuz santimetre genişliğinde tuğlalarla yapılmıştır. Bunları yapıştıran çimento, çok kalındır. Harcın kalınlığı da iki-üç santimetre genişliğindedir. Duvarların içi, iri kum ve çakıllı horâsândan oluşur.

Duvarların yapılış tarzı, genellikle düzgün taşların sıralı ve tabaka olarak dizilmesi şeklindedir; fakat ya duvarcının keyfi ya da binayı daha sağlam yapmak düşüncesiyle bazı kulelerin tuğla veya taş sıraları, dik uçlar ya da vektörel şekillerle ilginç bir tarzda dizilmiştir. Birçok yerlerinde

---

[320] Pline, *Epist.*, X. Kitap, lettre 48.

duvar, üç sıra ufak taş ve iki sıra büyüklü küçüklü tuğla katlarıyla yapılmıştır. Duvarların yapım tarihini bildirecek bir kitabesi yoktur; fakat savunma tarzında İstanbul'unkine o kadar çok benzer ki bu iki şehrin aynı dönemde, yani IV. yüzyıl içinde dikildiğini düşündürür.

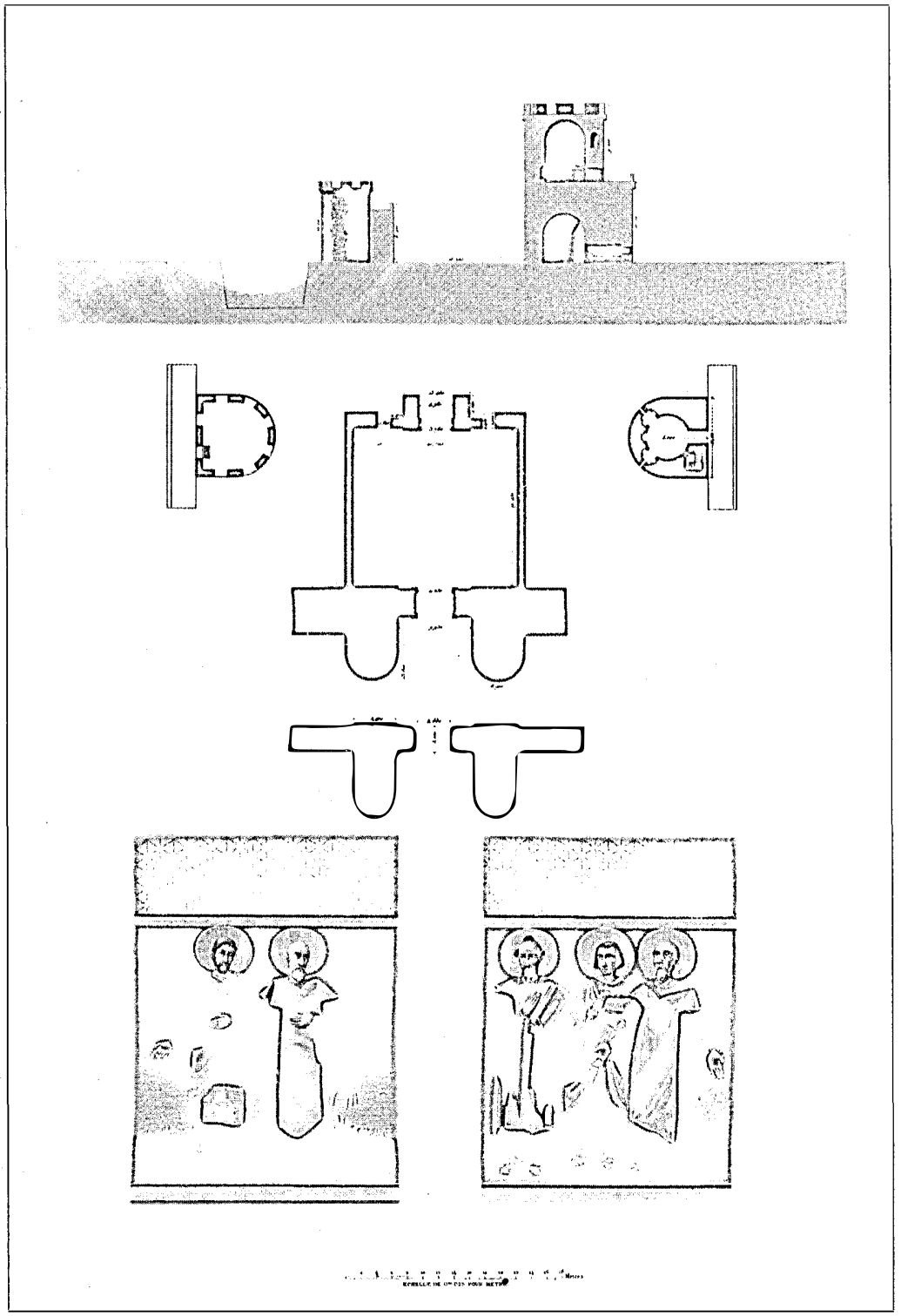
Doğu tarafından duvarlar, kuzeyden güneye ve güney köşesinden bugün Lefke kapısı adı (s.186) verilen genel girişe kadar düz bir çizgi izler. Bu duvarın yirmi bir kulesi vardır. Güneydoğu kulesi, boylu boyuna yarılmıştır; bununla beraber dışında hiçbir tahrip izi ve işareti yoktur. Setin yüksekliği hizasında, kemerli ve şehre bakan büyük bir odası vardır. Duvarların hepsinin üzerinde serbestçe yürümek mümkündür. Gözetleme yolu, eski eserlerden alınmış büyük mermer levhalarıyla döşenmiştir. Aynı şekilde özellikle bir metre on dokuz santimetre yüksekliğinde ve seksen altı santimetre genişliğinde, aynı türden çok sayıda direk kaideleri ve bundan başka merdiven basamakları görünür. Bu mermer kaidelerin, *bazilika* tarzında yapılmış bir binadan alındığı açıktır. Aynı yerde, kaldırılmış olmak şartıyla, aynı şekil ve büyüklükte altmış dört sütun kaide sayılır.

Diğer taşlar, birtakım sütun parçaları, mezar taşları vb. yontulmuş enkazdır. Bu gözetleme yolu üzerinde, çok sayıda mazgal delikleri vardır. Bu duvarın özellikle bir kulesi dikkat çekicidir; büyük oda ise yüzyıllardan beri kapalı kalarak ancak 1834 yılında açıldı.

Bu odanın içi, her türlü kusursuzluğu ve dekorasyonu içeriyordu. Kulenin alt katında, kemerli ve yuvarlak bir mahzen vardır. Burası şüphesiz bir makine deposuydu. Setin üstüne, dışarıdan bir merdivenle çıkılır. Burada düz ayak bir bekçi odasıyla kemerli ve yuvarlak gözetleme yeri vardır. Burası, duvar içinde iki dar odaya bakan çok ufak iki pencereden ışık alır[321]. Bu odaların her birinde iki yol ile nöbetçi için bir sedir vardır. Bu kuleye özellik veren şey, bekçi odasının resim ve süslemesidir. Bu resimler, tuğlaları örten ince sıva üzerine yağlı boya ile yapılmıştır. Resimler başları yaldızdan haleli ve eski dinî ayin elbisesi giymiş papaz ve azizleri tasvir eder. Bazılarının adları Bizans tarzında yukarıdan aşağıya doğru yanında yazılıdır. Saint George'un kır at üzerindeki büyük bir resmi, çok zedelenmiş bir durumdadır; atın bacaklarına mücevherli halkalar çizilmiştir. Odanın tavanı, mavi zemin üzerine kırmızı yaldız resimlerle süslüdür. Bu resimler, genel olarak XII. yüzyılın bütün karakterlerini gösterir; fakat Bizans ressamlarının diğerlerinden daha çok, dinî resimlerdeki figürleri muhafaza ettikleri bilinir. Zamanımızda bile Rum ressamları hep orta çağ figürlerini

---

[321] Bkz. *Asie Mineure,* I, 10 numaralı gravür.

Ch. Texier delt Chardon aine et Aze Imp.t Lemaitre sc.t

İZNİK (NICÉE). ŞEHİR SURLARI

kopye etmektedirler. Buna dayanarak bu resimlerin hangi döneme ait olduklarını belirlemek zordur. Bu kule açılır açılmaz Rumlar grup grup gelerek bu ilginç resimleri (s.187) bozacak şekilde duvarları yazılarla doldurdular. Bu şekillerin birkaç yıla kadar büsbütün tanınmaz duruma gelmesinden korkulur.

Kulenin dam yüzeyine, duvar içinden bir merdivenle çıkılır. Bu yüzey, bugün mevcut olan mazgallarla korunmuştur. İznik kuleleri, dışarıdan hep düzdür, ne bir sivri saçak, ne de bir balkon, hiçbir çıkıntıları yoktur.

Lefke kapısını kuzey ya da İstanbul kapısına bağlayan ve yönü kuzeydoğu ve güneybatıya giden iç yol, dışa doğru eğrilikler yapar. Bu kısımda on dokuz kule ve şehrin içine açılan mermer bir kapı vardır. Kuzey tarafındaki son kısmına doğru, iki yüz doksan dört metre boyunda tamamı beyaz mermerden yapılmış bir sur kısmı göze çarpar. Bu kısım yine mermerden yapılmış ve bir kornişle süslenmiş dört tane kare şeklinde kule ile korunmuştur. Duvarlar, her biri yarım metre yüksekliğinde on bir sıra ve kuleler yirmi sıra taş tabakasını içine alır. Kornişin yüksekliği elli altı santimetredir ve bir sıra mazgalı vardır.

Bu yapının donanımı dikkatle yerine getirilmiş ve bazı gezginlerin görüşüne göre kalenin bu kısmı, Lisimak (Lysimaque) tarafından yapılmış olanın kalıntısıdır. Şehir tarafından ise aksine dikkatsizce yapılmış görülür. Harfleri Arap tarzı bir kabartma ile kazınmış kitabe, çöküş dönemini gösterir. Bu yazı, bir metre seksen santimetre uzunluğunda ve yerden yedi-sekiz metre yüksekliğe konulmuş bir mermer üzerine, beş satır olarak kazınmıştır. Sete kadar yapılmış bir duvarla çevrili yeni bir bahçe, içteki gözetleme yolunu kapattığından kitabeyi görmek için bahçeye girmek gerekir. Kitabe şudur:

"Utanç perdesine bürünmüş düşmanların ve Müslümanların ölüm yeri burasıdır,

Mesîh'e sâdık olan imparatorlarımız Léon ve Konstantin buradadır,

Bunlar şehri onardılar ve yapının kötü olmasından dolayı, yüzbaşılar kulesini ta temelinden inşa ettiler,

Patrice Flavius Kuropalate'in oğlu Panéus başkanlığında. yedi yıl içinde tamamladılar."

İstanbul kapısından göl kapısına kadar duvarlar, güneybatıyı izler; bu kısımda bazıları dört köşe olmak üzere on altı kule vardır. O hâlde İstanbul kapısı, büyük bir köşenin sonunda bulunur. Güneyde göl kapısından Yenişehir kapısına kadarki duvarlar, (s.188) savunmaya büyük bir güç

veren, girintili çıkıntılı köşeler, sırayı takip ederler. Burası, bu yerin en sağlam tarafıdır. Yenişehir kapısı tarafında, bu duvarlar dikdörtgen şeklinde oldukça geniş bir yeri kuşatırlar. Burası Roma surlarında olduğu gibi askerlerin karargâhıdır. Kısmen İznik şehrinin içine girmiş olan arazide yapılan kazıyla, çoğunlukla çeşitli binaların temelleri ortaya çıkmaktadır ve buralardan çıkan yıkıntılar, genel olarak farklı cins tuğlalardır. Bundan anlaşıldığına göre, binalar süs amacıyla değil, gerekli ve yararlı oldukları için yapılmıştır.

Göl kapısından şehrin güneydoğu köşesine kadarki sur, yirmi üç kuleyle korunmuştur. İki gizli kapısı vardır. Dört köşe şeklindeki güneybatı kulesi, içeri olduğu kadar duvarın dışarısına doğru da epeyce bir çıkıntı oluşturur. Gözetleme yolu hizasında duvarları hemen hemen tamamen eski eser parçalarıyla yapılmış, kemerli büyük bir oda vardır. Önemi olmayan, bu civardaki bir kulenin üzerinde şu kitabe, mermer bir levha üzerine kazınmıştır:

Mişel (Michel) kulesi

Büyük Kral

Mesîh'in İmparatoru

Yenişehir kapısından şehrin güneydoğu köşesine kadar surların yönü, yaklaşık olarak kuzeydoğuya doğrudur. Bu kısım, yapım şekilleri doğu tarafındakilerden farklı olmayan on beş kule ile korunmuştur. Bugün mevcut olmak üzere asıl kale üzerinde yüz sekiz ve ön setlerde yüz otuz kule sayılır. Sıralamaları aşağıdaki gibidir:

Kuzey yönünde	:	42 adet
Doğu yönünde	:	58 adet
Güney yönünde	:	74 adet
Batı yönünde	:	64 adet
Toplam	:	238 kule

Strabon'un tarif ettiği şekle gelince, dört temel kapı yine yerlerinde (s.189) oldukları hâlde ne kare şekli ve ne de hesap ettiği çevresi tamamen bilinir.

Çevre için Strabon on altı stade demişken, surların boyu ölçüldüğü zaman şu sonuç ortaya çıkar[322]:

Güney ya da Yenişehir kapısından Lefke kapısına kadar,	1 125 m.
Doğu ya da Lefké kapısından Kuzey kapısına kadar,	1 119 m.
Kuzey ya da İstanbul kapısından Göl kapısına kadar,	1 119 m.
Göl Kapısından Yenişehir Kapısına kadar,	1 064 m.
Toplam	4 427 m.

Strabon'un on altı stadesi ise iki bin dokuz yüz elli dokuz metre eder. İşte yaklaşık yirmi dört stade kadar olan şehrin çevresi, Strabon'un hesabından hemen hemen yarıya yakın fazladır. Yani Strabon'un hesabına gelebilmek için, dört kapıda son bulan hatlarla bir kare oluşturarak o şekilde ölçülmelidir. O zaman üç bin iki yüz metre ya da on yedi buçuk stadelik bir çevre bulunur. Fakat kapıların incelenmesinden anlayacağımız gibi, bunlar Strabon'un yazdığı dönemden sonra yapılmışlardır. Bundan bir şey daha anlaşılıyor ki o da İznik'in İmparator Hadrian, II. Claude ve Léon dönemlerinde büyümüş olduğudur.

ON ALTINCI BÖLÜM
Kapılar

İznik şehrinin bugün var olan dört büyük kapısı, eski durumları hakkında bir hüküm verilebilecek derecede korunmuştur. Fakat şimdi var olan surlar yapılmaya başlandığı zaman, ilk bakışta uyumu bozmuş görülen eski kapıların da sağlamlaştırılması için, her birinin iki yanına birer kule çıkarıldı. Yukarıdaki gözetleme hattı ile bitişen (s.190) karakol nöbetçilerine ait bir koğuş yapıldı. Bu sonradan eklenmiş olan tuğladan binalar, Romalıların mermerden olan ilk binalarından kolaylıkla ayrılırlar. Lefke kapısıyla İstanbul kapısı birbirinin aynısıdır. Bunlardan yalnız birini tarif etmekle yetineceğiz.

Doğu tarafından şehre girilirken iki tarafından iki kule çıkmış ve bunların yanında parçalanmış bazı kabartmalar bulunan, görünüşü çok sıradan bir kapıdan geçilir; burası kalenin kapısıdır. Ondan sonra, sağında solunda üstü kapalı yolun boyu uzunluğunda ufak bir avlu vardır. İki kulenin arasında, ağır ve tuğladan yapılmış binanın yüklendiği mermerden

[322] Bkz. *Desc. de l'Asie Mineure,* 5 ve 6 numaralı gravürler.

bir zafer tâkı, bu avluyu şehre doğru çıkıntı yapan, Bizans tarzı ikinci bir kapıdan ayırır. Bu kapının da sağında ve solunda yapım tarzı çeşitli tuğla ve taştan oluşan iki kule daha vardır[323]. Soldaki kule, Jüstinyen (Justinien) tarafından yaptırılmış olması muhtemel bir su kemeri olan mahzene bitişiktir. Zafer tâkı, dört metre yirmi üç santimetre açıklığında büyük bir yaydan oluşmaktadır; sağ ve solundaki dört köşe kapılar, piyadelerin geçişine aittir.

Bu kapıların üst kısmı, yarım daire eğimiyle yapılmıştır ve saçakları vardır. Zafer tâkının üst kısmı, *Dor*[324] mimarî tarzında önemsiz iki ayak üzerine dayanmıştır. Büyük tâkın yayı, dayanak noktalarına dikey olarak gelmeyerek[325], her parçası iki tarafta yay tutan kenarın sütun başlığı yerindeki üst tablasının üzerinde, bir saçak veya korniş oluşturur gibi döner. Yan kapıların üstünde, oymalı mimarî süslemeler vardır. Dayanak kolları *Dor*tarzındadır, altında bir kitabe vardır. Çatıya kadar olan üst kısmın boyutlarını belirlemek mümkün olamamıştır; hattâ bu kısmının yıkılmış olduğu düşüncesi daha doğrudur. Şehrin dışına bakan tarafta ve saçakla korniş arasında, mermer üzerine gömülmüş tunç harflerle yazılmış uzun ve aşınmış bir kitabe vardır. Bunu ancak çok az çukurluklar ve harflerin tutturulduğu kenet yerlerinin izlerini takip ederek okumak mümkündür. Kitabe şudur:

"İznik'in çok ünlü olan başkenti bu surları, saray imparatoru Sezar (César) Hadrian için Cassius Chrestus'un gözetimi ve yönetimi altında yapmıştır."

Kornişin üzerindeki kitabe de şudur:

(s.191) "İlahî Hadrian'ın oğlu İlahî Trajan'ın torunu İmparator Sésar, Yüce Titus Aelius Hadrian'a yönetiminin ... yılında imparatorlar hazinesinden verilen paralar sebebiyle şehir bu kapıyı dikmiştir."

İmparator Hadrian tarafından yaptırılan bu kapının, miladî 120 yılına ait olması muhtemeldir. Bu kapıda dikkat çeken bir şey varsa, o da yapım tarzının o zamanın mimarî karakterinin tersine, çok sade olmasıdır. Süsleme çıkıntıları iyi bir tarzda Yunan eliyle işlenmiş bir incelik sergiler. Yalnız büyük yayın iki tarafındaki balkonlar, küçük kapıların uyumunu bozdukları

---

[323] Bkz. 40 numaralı gravür.

[324] Dorlarca kullanılan ve erkeği temsil eden, kalın, sağlam ve sade görünümlü bir tarzdır. Bu tarzda sütun başlığı alttaki şişkin bir *ekhinos* ile burnun üzerindeki *abacus* denen dörtgen tablodan oluşur (Y.N.).

[325] Bkz. 38 ve 39 numaralı gravürler.

için hoş bir etki yapmıyorlar. Sağ taraftan balkonu çevreleyen kemer, tek parça mermerdendir.

İstanbul kapısının üzerindeki kitabe de tunç harflerden ise de bunların yuvaları özenle yapılmadığından neredeyse hiç okunamaz duruma gelmiştir.

Kemerin üst kısmı, çok kalın meşe ağacından yapılma ve üzeri demir kaplı olan ve indirildiği zaman kapı yerine kullanılan, iki tarafından zincirle çekilir asma köprüye hareketli bir geçiş vermek için açıktır. Bu tür kapama sistemi, Romalılar tarafından çok kullanılmaktaydı. Fransa ve İtalya'da, bu sisteme çok fazla rastlanmaz.

İstanbul Kapısı

Kuzey kapısında, doğu taraftaki iki kat duvardan büsbütün ayrı olarak, şehre üç kapısı açılan on dokuz metre uzunluk ve yirmi metre genişliğinde bir surun izleri görülür.

"Yüce, mutlu ve dindar İmparator César Marc-Aurèle Claude"

"Büyük ruhanî, yönetiminin ikinci yılında, konsül, vatanın babası"

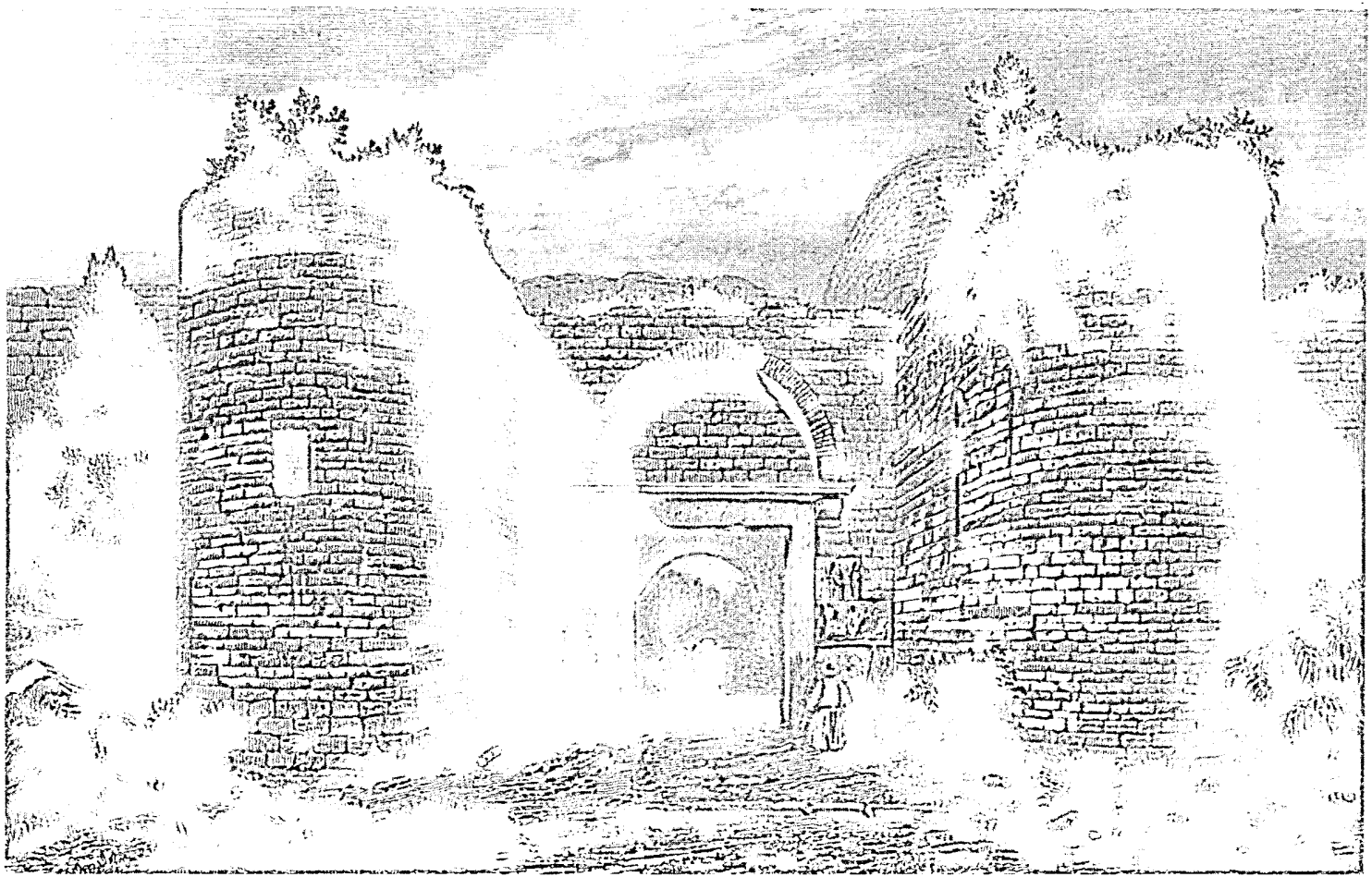
"Prokonsül, çok meşhur İznik (Nicée)'in surlarını imparatorun ünlü elçisi ve vekili Vellius Macrinus ve şöhretli sanatkârı Sallius Antonius'un yönetimi altında yaptırdı."

Daha genel bir şekilde II. Claude unvanı ile tanınmış olan Marcus-Aurelius Claudius milâdî 268 yılında imparatorluğa davet edildi. Ertesi yıl konsül olarak 270'de vefat etti. O hâlde bu kitabe de onun vefat yılında konulmuştur.

(s.192) Yenişehir Kapısı

Şehrin güney yönünde, Osmanlılar tarafından çok kere onarılmış olan üçüncü bir kapısı vardır. Düşman saldırılarından en çok etkilenmiş olan kapı budur. Müslümanlar Alexis'in birliklerini bu kapıdan sokarak şehri Haçlılara vermediler ve Sultan Orhan Gazi, İznik (Nicée)'e buradan zafer kazanarak girdi. Dış görünüşe göre bu kapı hakkında mimarlarına savunma açısından uyarılar yapılmış ve onlar da özellikle buranın düşman saldırılarıyla en çok karşı karşıya kalacağı düşüncesiyle, setlerini ona göre yapmışlardır. Çünkü bu kapı, büsbütün başka bir özellikte sağlamlaştırılmıştır. Dört köşeli bir hisara bitişmiş olan iki büyük kule, setlerin önüne yapılmıştır.

Bu kulelerin kodu, on metre üç santimetre ve ikisinin arası on bir metre altmış beş santimetredir. Burada kalenin duvarları, girişli çıkışlı

İZNİK (NICÉE) KALESİ - KUZEY KAPISI

İZNİK (NICÉE) KALESİ - YENİŞEHİR KAPISI

köşeler oluşturarak önce kapalı yolun girişini korur; çünkü birinci kapıya ulaşabilmek için kalenin birbirine çok yakın bulunan iki kulesinin arasından geçmek gerekir ve bu kapı şehrin büyük kapısı hizasına değil, batıdaki kulenin ön tarafına doğru dikey olarak açılır. Bunu da geçtikten sonra, sağlam bir demir parmaklıkla kapanır bir kapıdan daha girilerek, İstanbul kapısındakine benzer dört köşe bir avluda bulunulur; bu avlu, şehre üç kapı ile bağlıdır.

Kalenin duvarlarının içinde büyük kemerler vardı; fakat pek çoğu harap olduğundan, şekillerini almak mümkün değildir. Bu binalar, setin büyük kuleleri gibi tuğladan ve içleri horâsândan yapılmıştır. Büyük kulelerin temelleri, eski eserlerden alınmış mermer taşlarla ve ağaç kütükleri gibi yatay konulmuş mermer sütunlarla yapılmıştır. Kapının mimârî tarzında dikkate değer bir şey yoktur; fakat şehir tarafından dört köşe avlunun iki yüzeyinden biri ta yukarısına kadar tamamen asıl durumunda kalmıştır. Bunun üst kısmında parçası kalan kenar kornişi üzerinde bir de kitabe kalıntısı vardır. Yere dökülmüş olan çok sayıda taşın üzerinde, gezginlerin şekillerini aldıkları kitabe bölümleri görülür. Bunların buraya ait oldukları, yalnız bir yüzyıldan beri anlaşılmıştır.

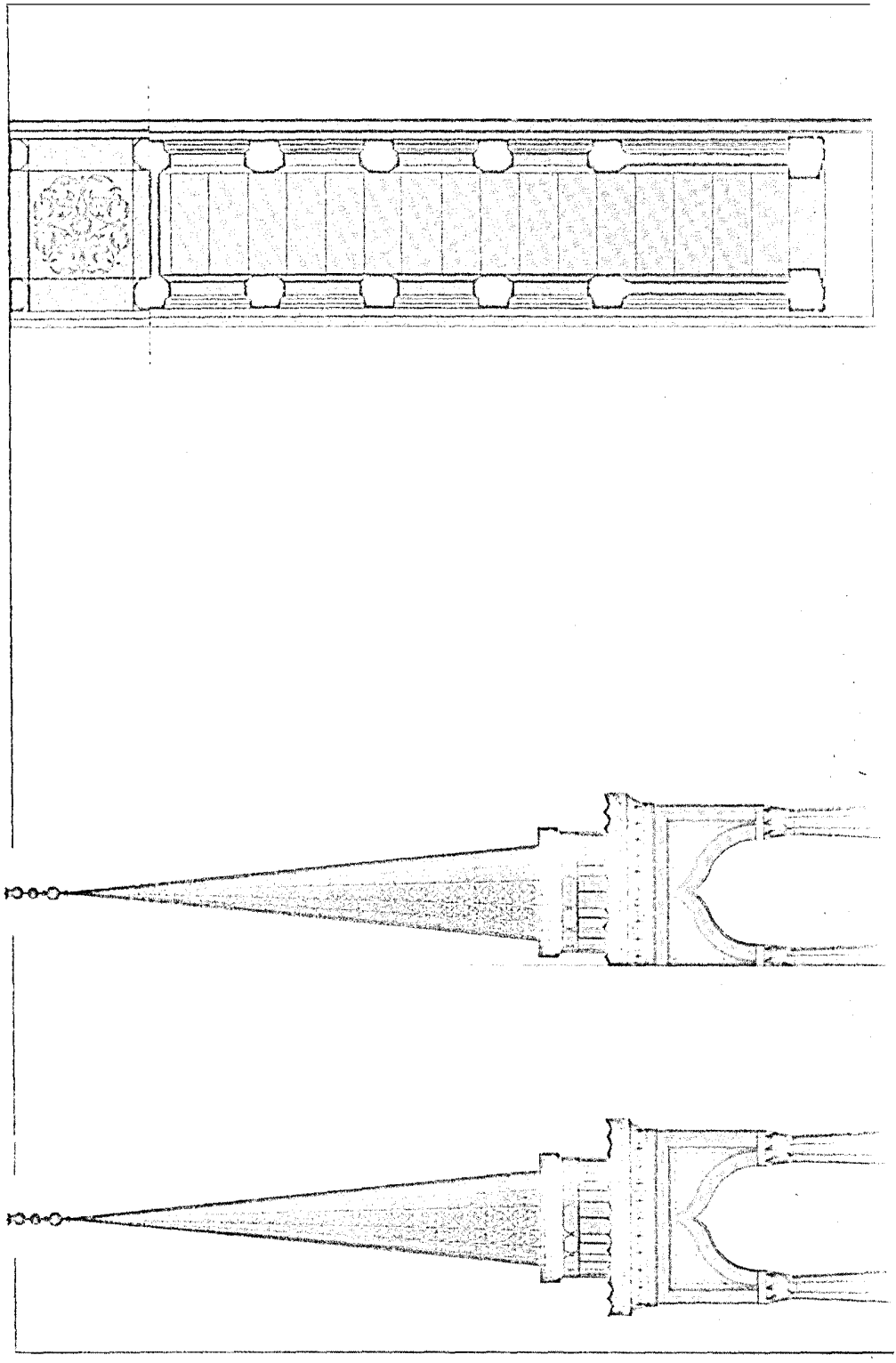
(s.193) "Çok ulu, çok büyük ve çok asil İznik (Nicée) şehri, bu duvarları, dindar, mutlu, yüce, yönetiminin ikinci yılında prokonsül ve vatanın babası İmparator César Marc-Aurèle Claude'a ve kutsal senato ve Roma halkına imparatorun elçisi ve vekili Vellius Macrinus ve meşhur sanatkarı Sallius Antoninus'un yönetimi altında yapmış, vakf etmiştir."

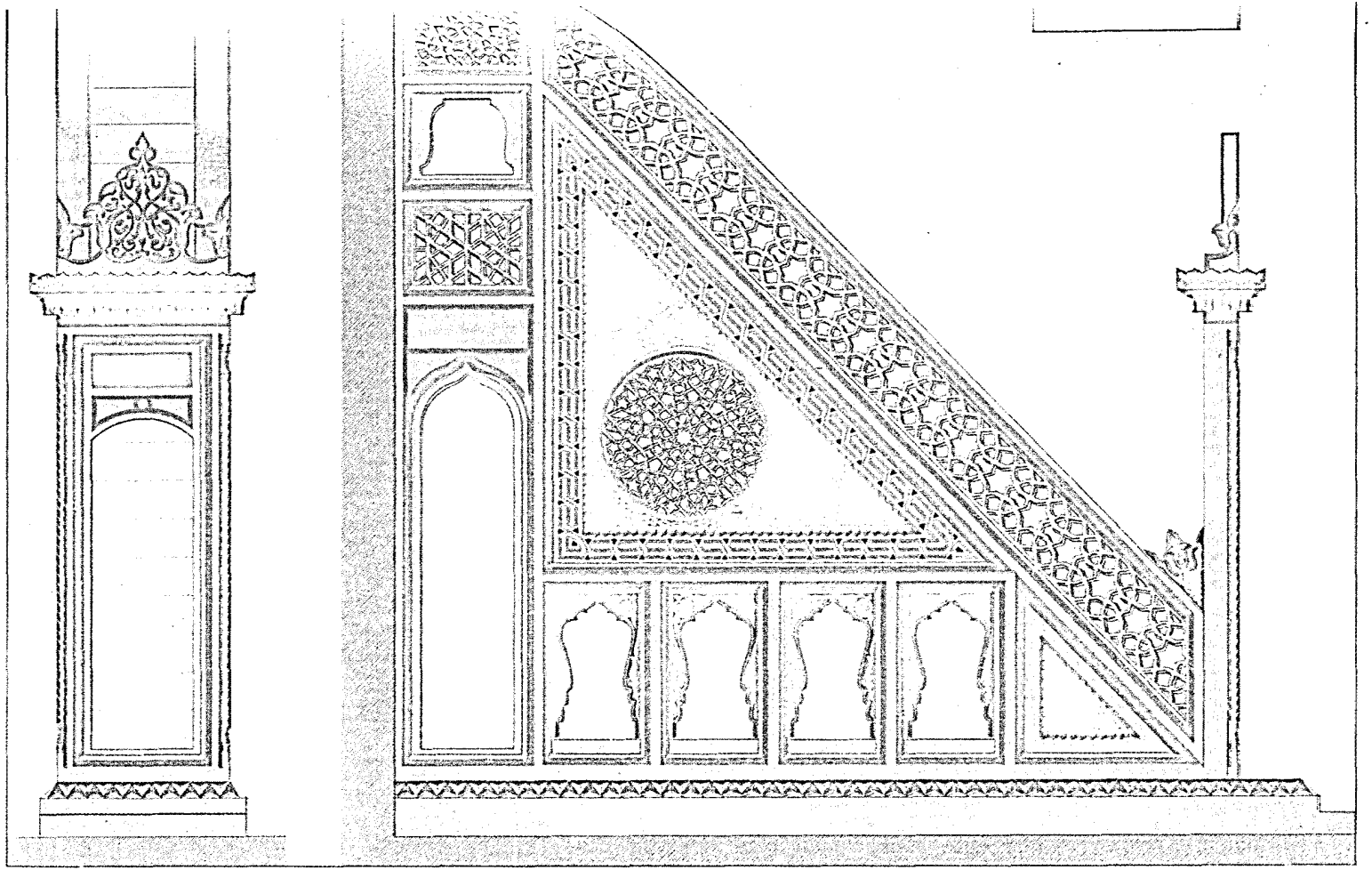
Bu kitabe de göl kapısındakiyle aynı yılda yazılmış ise de bunun öncekinden birkaç ay daha sonra olması akla gelir. Çünkü İmparator Claude, o zaman konsül tayin edilmemişti. Mimârî tarzı açısından dikkate değer bir şey ortaya koymayan kapıların ikisini de aynı yöneticiler yönetmişlerdir.

Şehrin İçi

Şehrin içine girince rastlanan üzüntü ve ümitsizlik görüntüsünden, insan etkilenir. Yenişehir kapısı ile Yeni İznik kasabası arasındaki mesafe, ötede beride eski Türk binalarının yıkıntıları, yükselen bahçelerle işgal edilmiştir. Biraz güneye dönülünce çalılar bürümüş bazı tümsekler üzerinde, birkaç kemer yıkıntısı görünür. Burası, eski bir tiyatronun bugün hemen hemen tamamen yere gömülmüş yıkıntısıdır. Bu eser Asya'nın, bir tepe üzerine yapılmamış olan sayılı tiyatrolarından birisidir. Tiyatronun yayı kuzeye yöneliktir; sahnenin çapı yetmiş dokuz metredir; fakat binanın bu bölümünden bir şey kalmamıştır. Aşamalı olarak yükselen seyirci yerleri de

PL-11

Chromolith. de J. Engelmann, Cite Bergere, 1, Paris

H. Roux aine lith

İZNİK (NICÉE). MİNBER.

kemerler üzerindedir. Bu kısım harçsız, çimentosuz büyük kalker taşları ile yapılmıştır. Oldukça eski bir döneme ait olduğu görülür. Bu binanın geriye kalan nesi varsa, artık tanınmayacak bir enkaz yığını hâline gelmiştir. Bir de eski eserlerden tiyatroları o kadar çok olan ve o kadar güzel koruyan bir memlekette, bu tiyatro, birtakım tarihî hatıraları uyandırmasa idi, dikkatleri çekmeye çok az lâyık görülürdü. Bu tiyatronun İznikliler tarafından yapımına başlanıp, Pline tarafından Bitinya hâkimi iken tamir ya da tamamlanması için izin istenen bina olması akla gelmektedir. O bina değilse bile bu yerin değişmediği kesindir. Pline, İmparator Trajan'a mektubunda konuyu şu şekilde açıklıyor[326]:

(s.194) "Büyük kısmı yapılmış ve bununla beraber eksik hâlde kalmış olan İznik tiyatrosuna -aldığım bilgilere göre- şimdiye kadar on milyon sesterces'den çok (1 937 500 Frank)[327] para gitmiştir ve bu harcamanın yararsız olmasından korkarım. Gerek toprağın nemli ve yumuşak olmaktan dolayı çökmesi, gerek taşların kalitesiz türden ve dayanıksız, ince olması yüzünden binada şimdiden büyük çatlaklar ve yarıklar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla onu terk etmek, ondan kurtulmak olur ya da yıkmalıdır; çünkü ara sıra destek konan dayanak ve bina kısımları, bana çok az sağlam ve çok pahalı görülmektedir. Bazı özel şahıslar, tiyatronun etrafına tapınak ve üst katına galeri gibi yararlı binalar yapmayı vadettiler; fakat bu da tiyatro yapımının askıya alınmasından beri ertelenmiştir". İmparator, Pline'e cevap veriyor: "İznik tiyatrosuna ne yapmanın uygun olacağını incelemek ve düzenlemek konusu, orada bizzat aynı yerde bulunan size aittir. Tiyatro bitince, o özel şahıslardan vaadettikleri binaları istemeyi unutmayınız."

Binanın kesme taşlardan yapılmış olmasına göre, görülen bu binanın yerleştirilmesi için eski binanın yıkıldığı düşünülebilir.

İslâmî Eserler

İslâm prensiplerinin yayılması ve desteklenmesi için Sultan Orhan Gazi, bu şehirde çok sayıda dinî kurum meydana getirmiştir. Bunların hemen hemen hepsi harap olduğu gibi sanat açısından da büyük bir önem arz etmezler. Padişahı taklit etmek isteyen kaymakamları da birçok dinî eser yaparak devam etmeleri ve korunmaları için vakıflar meydana getirdiler. Herkes, ele geçirdiği ganimetlerden bir parçasını ya İslâmiyet yoluna ya da fakirlere dağıtılmasına vakfetmekle arzulanan bir harekette bulunduğu inancında idi. Böylece ücretsiz ya da ufak bir aidâtla gençlerin eğitildiği

---

[326] C. Plinii Epist., X. Kitap, 48.
[327] Bu rakam Ali Suat'ın çevirisinde 1 937 000 Frank olarak yer almıştır (Y.N.).

medreselerden başka, imaretler ve bazı günlerin bazı saatlerinde fakirlere açılan ve yapanın hesabına kullanılan hamamlar vardı. Bu dinî gayret, Orhan Gaziden sonra gelenler zamanında da zayıflamadı. Bursa şehri, Sultan Murat zamanında büyük anıtlarla süslendi. İznik de bu hükümdarın kaymakamları tarafından (s.195) unutulmadı. Sultan Murat'ın baş veziri Hayreddin Paşa, bugün var olan ve Arap mimarî tarzında en zarif ve sevimli bir eser olan Yeşil Camiyi yaptırdı. Kanlı bir kuşatmadan sonra Selanik'i ele geçirmiş olan bu vezirin, tarihte akıl, dirayet ve kahramanlıkla öne çıkmış bir namı vardır. Adı geçen, Rumeli Yenişehrinde -Selanik'in alınmasından kısa bir süre sonra- 1386 yılında vefat etmiştir.

Ömründe bir defa olsun yerine getirilmesi, Müslümanlarca gerekli olan Kâbe'yi ziyaret görevi, derece ve servet oranında, hayır ve sadaka yapmakla da ödenebilir. İstanbul'u süsleyen camileri padişahlar, bu hac borcunu ödemek için yaptırdılar[328]. Sürekli olarak savaşlarda ömür geçirerek ve dinî görevleri yerine getirmeye zaman bulamamış olan baş vezir Hayreddin Paşa da İznik'teki bu camiyi, Kurân'ın şu emrini yerine getirmek için inşa ettirmiştir[329]: "Rabbimiz Hak Teâlâ için bir cami yaptırana, Hak Teâlâ da cennette bir köşk verir." Önemli bulduğumuz bu caminin dikkat çektiği yön, Türk sanatkârlarının bir sanat eseri olması değil, ancak Selçukluların Küçük Asya'daki sanatlarının son örneği olmasıdır.

Bina dört köşelidir. Boyu yirmi dört ve eni on iki metre yetmiş dört santimetredir. Caminin ön tarafında, beyaz mermerden üç yaylı bir son cemaat yeri, iki kırmızı granit sütun üzerine kuruludur. İki yan taraftaki yaylar, çok büyük beceriyle yapılmış delikler ve şekilleri içeren mermer şebekelerden oluşmaktadır.

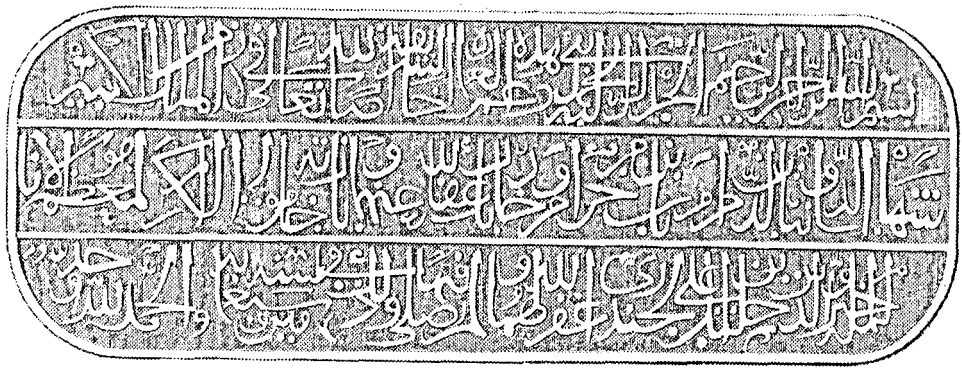
Kapısının üstünde -Müslümanların âdeti üzere- taşa oyulmuş şu kitabe okunur:

"Bismillahirrahmânirrahîm. Bu yüce imaret Orhan Gazi'nin oğlu I. Murat Şihâbuddin zamanında Çandarlı Ali'nin oğlu Hayreddin tarafından yapılmış ve din hizmetlerine ayrılmıştır. Allah, her ikisine de rahmet eylesin. Yıl 780. Hamd yalnızca Allah (C.C)'a mahsustur."

---

[328] Bu Charles Texier'in şahsî yorumudur (Y.N.).

[329] Charles Texier'in burada mealini verdiği, Kur'ân'dan bir ayet değil, Peygamberin hadisidir. Bkz. *Sahih-i Buhârî*, Bab men benâ mesciden, I, 172. Ancak Kur'ân-ı Kerîmde buna yakın mealde Tevbe Sûresinin 18. ayeti vardır (Y.N.).

İznik Yeşil Cami Kapısı Üzerindeki Kitabe

Dış giriş kapısının üzerinde de bir satır olarak yazılmış şu kitabe okunur:

"İlim adamlarının sığınağı olan bu cami, 775 yılında vezir Hayreddin tarafından yapılmıştır (Milâdî 1373-1378)." Tarihler arasındaki fark şüphesiz kuruluş tarihi ile kullanıma açılması arasındaki süreyi ifade eder. Birinci kitabede "imaret" tabirine gelince Araplarda her tür dinî eser (s.196) hakkında kullanılmaktadır. Türklerde bu kelime, yalnız fakirlerin her gün yemek yedirildiği hayır evine aittir.

Kalın duvarlardan birinin içinde minareyle son bulan bir merdiven vardır. Caminin en iç tarafında, hep Müslümanların yüzlerini yönelerek namaz kıldıkları Mekke yönünü gösteren bir girinti vardır; buna *mihrâb* derler. Oradan, mihrâba yönelerek duranların sağında, bütün camilerde aynı şekli koruyan ve en yukarısında dinî vaaz verecek hocanın oturacak yeri olan dik bir merdiven vardır ki buna da *minber* adını verirler.

Rum Kilisesi

Bütün gayretlerine rağmen Müslümanlar, İznik (Nicée) şehrinde Hristiyan dininin ortadan kaldırılmasında başarılı olamamışlardır. Rum milleti orada mezhebine bağlı olarak devam etmiş ve gölgelerinden korkan fâtihlerin bıraktıkları tek kiliseyi, kendi yardımlarıyla korumuş ve idare etmişlerdir. Kilise, Rum Mahallesinin kuzey kısmındadır ve bir çok onarım görmüş olmasına rağmen, binasının XII. yüzyıla ait olduğunu anlamak kolaydır. Nef'i bir kubbe ile örtülmüş ve mozaiklerle süslenmiştir. Bu süslemelerin bir kısmı, bugün düşmüş ve bozulmuştur; fakat iç yarım daire kısmı, sonuna kadar ilk süslemelerini hâlâ tam olarak korur. Burayı

taçlandıran yarım kubbede, kucağında Mesih'i tutan Meryem'in resmi vardır. Şurada burada mücevherler ve incilerle süslü elbiseli, eli sancaklı melekler çizilmiştir. İlk giriş yerinde de mozaikten yapılmış levhalar vardır. En büyük kapının üstünde Meryem'in, ellerini uzatmış ve mavi bir mantoya sarılmış resmi görülür. Bu mozaiğin zemini altın yaldızıdır. Levhanın boş yerinde şu yazılar okunur: "Allah'ım, atebeye memûr, patrice ve büyük Étériarque, kölen Nikefor (Nicéphore)'a yardım et."

"Atebe" ya da "kapı içi hizmeti"nin "mabeynci" (vestiarius) gibi Bizans sarayında büyük bir rütbe olduğu bilinmektedir.

Latince "comitum dux" tabirleriyle ifade olunan "étériarque" makamı da sarayın üst rütbedeki subaylarından birisinindi. Kilisenin büyük kapısında yazılı bulunan Nikefor (Nicéphore) adı, belki de yapan kişinin unvanıdır; fakat yapım tarihi ihmal edilmiştir. (s.197) İznik kilisesinde parlak taştan oyulmuş ve ön yüzü Bizans tarzında çok güzel süslenmiş çok kıymetli bir mezar dikkat çekicidir. Üzerinde hiçbir kitabe yoktur. Tarz ve şekline göre IV. yüzyıla ait bir eser olduğu tahmin edilebilir. İçeride mumlar yandığı zaman bu taş hafif ve tekdüze bir ışık verir ve üzerindeki oyma süslemeler, bu daha parlak zemin üzerinde esmer görünür. Bu taş Galatya (Galatie)'dan çıkartılmıştır.

Roma Kaldırımı

Yenişehir kapısından çıkılıp gölün kuzey kıyısı izlenince, bütün Asya'yı dolaşan ve Marmara denizi (Propontide) kıyılarından Suriye sınırına giden eski yol üzerinde bulunur. Bu yol, Sapanca Büyük Köprüsü aracılığıyla Sakarya (Sangarius)'yı atlıyor ve Pessinunte'ye geçerek oradan Pisidya (Psidie)'ya gitmek için Kapadokya (Cappadoce)'yı dolaşarak güneye dönüyordu. Şimdi yine Bağdat ve Suriye'den gelen kervanların en çok geçtikleri yol budur; fakat uzun süreden beri tamir edilmesi ve korunması düşünülmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu yollarının bozulması, yönetimindeki ihmalin ve basiretsizliğin en açık işaretlerinden birisidir. Bundan dolayı ürettiklerinin büyük bir bölümünü olduğu yerde tüketmek zorunda kalmakta ve dışarıdan getireceği şeyleri de ancak büyük masraflarla çekebilmektedir. Özellikle eskilerin, ülkenin her noktası arasında kolay ve kestirme yollar açmaktaki dikkat ve gayretleri düşünülürse, iki dönem arasındaki fark ile şimdiki dönemde memleketin düştüğü çelişkili durum hakkında derhal bir hüküm verilir. Fetih döneminin başlangıcından itibaren, Romalılar Mudanya (Apamée) ve Gemlik (Cius) şehirleri arasında, yani oldukça önemli bir deniz noktası ile memleketin içi arasında bir yol yaptılar. Bu yol Néron tarafından tamir ettirildi, hattâ bir yerde yolu kesen bir tepe bile yardırıldı. Bu tepe, orada oturanlar tarafından Sarıkaya adıyla bilinir;

karışık bir kalker (Jurassique) cinsinden olan bu dağın yüzeyi sarımtırak fakat içi boz renktedir. Bu dağ, çok sayıda yumru ortaya koyar; aslında gölü çevreleyen dağların burunlarından birisidir.

Tepelerin aslı kırmızı tebeşirdir; fakat üst kısmında, yerden yarık yüzeylerle sivri uçlar oluşturarak çıkan dik kayalarla beraber karışık kalker (Jura) bulunur. (s.198) Bu oluşumlar, göle kadar ilerleyen dağlara komşu bir vadiye varan üç saatlik mesafeye kadar devam eder. Asıl yol inşaatı burada önemlidir. Büyük harflerle iki dilli[330] yazılmış kitabe, bu yolların yönetiminin dördüncü yılında ve dolayısıyla milâdî 68 ya da 69. yıllarında Néron tarafından yaptırıldığını bildirir.

Kitabe şu şekildedir:

"İlahî Claude'un oğlu Germanicus César'ın torunu, Tibère César Auguste'ün torununun oğlu, İlahî César Auguste'ün torunu, büyük ruhanî, iki defa imparator, üç defa konsül César Auguste Germanicus, zaman ile harap olan bu İznik Apamèe yolunu yönetiminin dördüncü yılında, imparator vekili Caïus Julius Aquila hizmetleriyle tamir ettirdi."

ON YEDİNCİ BÖLÜM
Beş Taş (Cassius) Asclépiodotus Piramidi

Bugün yaklaşık olarak ıssız olan İznik (Nicée) çevresi, milâdî ilk yüzyıllarda elbette çok sayıda köy ve köşkle doluydu. Bütün bunlar, kuşatmalar ve iç savaşlarla harap oldu ve ortadan kayboldu. O hâle geldi ki memleketin mezarlarından hiçbir iz görülmez oldu. Yalnız şehrin dört kilometre uzağında, Trajan zamanından kalma anıt görmeye değer bir eserdir. Bu anıt orada oturanlar tarafından Beş Taş adı verilen Kassius (Cassius) piramitidir. İznik'te burasını bilen rehberlere kolayca rastlanır.

Yol, önce göl kenarlarını takip eder ve kuzeydoğu tarafına doğru uzayan tepelere yaklaşır. Bu yerler, *şist* tabakaları ile kesilmiş *Jura* devrinin oluşumu türündendir. Dağ biraz kristal, tek cins, açık kurşunî renkte kalkerdir. Manzarası, tabakalardan oluşmamış bir yığın tarzında neredeyse dik denilecek kadar uçurumlu şekilde yükselir.

(s.199) Bu oluşum, gölün bütün kuzey kıyısı boyunca ve Aksaray'da da görünen oluşumun aynısıdır. Mermer kadar güzel ve ondan daha sert olan bu taş, eski şehrin hemen hemen bütün eserlerinde ve binalarında kullanılmıştır.

---

[330] Ali Suat'ın çevirisinde iki dilli tabiri yoktur (Y.N.).

Kale duvarlarının yarım saat uzağındaki tepenin yamacında, dört metre otuz beş santimetre uzunluğunda ve iki metre altmış santimetre genişliğinde, tek parça bir kalker taşından oyulmuş, büyük ve eski bir mezar vardır. Bunun ön yüzü, iki köşesinden *Dor* tarzında iki ayak üzerinde, kenar saçağı dişli, mimarî süslemelerle bezenmiş bir çatı şeklindedir. İç kısmın sağ ve solunda, cesetleri yatırmak için birer sedir oyulmuştur. Bu mezarların şekli ve büyüklüğü, önceleri birkaç inceleyicinin dikkatini çekmiştir. Pococke, bunun yüzeylerinden biri üzerinde, bugün izleri görülmeyen İbranice bir kitabe gördüğünü söylüyor; fakat böyle gelip geçicilerin keyfine, şekilsiz bazı çizgileri kabul etmek doğru değildir. Yılların, mevsimlerin birinin diğerini izleyen etkileri, bu eseri zaten tahrip etmiş ve yaptıkları çatlaklar, boylu boyuna yarık oluşturmuştur.

Yaklaşık on sekiz metre küp bir hacmi olan bu taş kütlesinin, buraya başka bir yerden taşındığı kesindir. Çünkü bulunduğu yerin arazi oluşumu, büsbütün başka bir yapıdan ve *şist* tabakalarındandır.

Beş Taş yolu, tepeleri terk ederek bağlar ve dutluklar arasına girer; İznik'in her tarafında olduğu gibi burada da yeşillikler çok hoştur.

Bundan sonra neredeyse kuru ve çıplak bir dağda bulunulur ve kayaya oyulmuş on dört basamak bir merdivenle büyük bir koridora çıkılır. Burası şüphesiz bir küçük tapınak ya da bir çok yolların birleştiği bir noktadır.

Dağ, bu yerde orta değerde beyaz mermerden oluşmaktadır. Yeşilimsi lekeler hâlinde bakırlı maden parçaları serpintisi ortaya koyar. Bundan sonra, ortasında Cassius'un piramidi ve daha doğrusu dikili taşı bulunan büyük bir yaylaya gelinir. Bu anıt, oranın boz renkli kalkeri ile yapılmıştır. Genel yapısını önce dört köşe bir yatak, sonra bir korniş, daha sonra bunun üzerinde dikili taş gelir. Taşın şekli -pek de saf olmayan bir zevk ile- üç köşeli yapılmıştır. Asıl kaidenin attika (attique) tarzında (s.200) bir pervazı vardır. Dikili taş, altı parça taştan oluşmaktaydı; fakat en üstü düşmüş ve bugün beş kütle tabakası kalmıştır.

Türkler'in bunu Beş Taş diye adlandırmaları bundandır.

Taşın batıya yönelik tarafı, kaidenin yüzeyine paraleldir. Kaidenin üzerinde şu kısa kitabe okunur:

"Asclépiodotus'un oğlu C. Cassius seksen üç yıl yaşadı."

Bu Bitinyalı Asclépiodote, Çiçeron ve Sezar zamanlarında yaşayan şair Valérius Soranus'un samimi dostu idi. Bu şâir, suçlamayla karşı karşıya kaldığı zaman, Asclépiodote ona sürekli olarak bağlılık gösterdi. Mallarına el konuldu ve kendisi sürgün edildi; Soranus idam cezasına çarptırıldı. Bu

tarihî olayların olmasına Cassius'un 83. yılı da eklenirse, I. yüzyılın sonuna, yani Pline'in Bitinya'da hâkim bulunduğu zamana ulaşılır. O hâlde bu anıtın tarihi yaklaşık olarak doğrudur.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
İznik Gölü (Ascanius) Üzerinden İznik (Pythopolis)[331] - Gemlik (Cius) Yolu

İznik'in denizle iki yoldan bağlantısı vardır. Daha önce açıkladığımız[332] birincisi, Yalova (Hélénopolis) ve Draco[333] nehri vadisi aracılığıyla; ikincisi gölün güney kıyısından Gemlik limanı yoluyladır. Şimdi izleyeğimiz yol budur.

İznik Gölü (Ascanius)

Suları İznik'in hisar duvarlarına kadar gelen göl, doğudan batıya doğru bir yönde (s.201) uzanır; büyük yanın boy uzunluğu, yaklaşık yirmi iki kilometre ve kuzeyden güneye olan küçük yanın en uzunluğu, yalnızca on kilometredir. Bu göl, iki dağ silsilesi arasına kapanmıştır; kuzeyindeki, oldukça düzgün hatlar ortaya koyan şimdiki Katerli Dağ, yani eski Arganthonius'dur. Güneyde Olimpus Dağları yaylalarında, birinin kemeri gibi olan silsile ise bol sayırda bitkilerle örtülmüş hâlde çok güler yüzlü bir görüntü sergiler. Eski coğrafyacılara göre bu İznik gölü (Ascanius), Misya (Mysie) sahasına ait olduğu için, o sahadan bir bölüm Ascania adını almıştı. Ascanie kasabası, gölün kenarında kurulmuştu. Gölün suları buradan Göldere nehri (Ascanius) aracılığıyla denize akardı. Bu yerin adı Dolionide idi[334]. Bu gölün konumu ve var oluş sebebi hakkında tabiatın kendisi tarafından oluşturulduğu şeklinde açıklanmıştır. Doğudan ve batıdan geçerek en sonunda doğuda Aksaray Dağları ile biten büyük vadi, kuzeyde ve güneyde birbirine paralel giden iki sıra dağ ve sonra batı tarafında gölün dolgun sularına geçit veren alçacık tepelerden oluşan bir set.

Bu gölün buharlaşan ve akan suları ile olan kaybını yağmurlar telâfi edemeyeceğinden, seviyesini koruyabilmesi için, içinde kaynayan yeraltı kaynakları olduğunu varsaymak gereklidir.

Kuzey kıyısına iyice dikkat edilirse, suların buradan çekilme eğilimi gösterdiği görülür. Bu olay, Katerli Dağın yamaçlarından inen birikintilerin

---

[331] Pythopolis, İznik'in en eski adıdır (Y.N.).
[332] Bkz. İkinci kitap, beşinci bölüm.
[333] Yalova civarında İzmit körfezine dökülen Kırkgeçit çayının eski adı (Y.N.).
[334] Strabon, XIV, 681; XII, 564; Homère, Ili., 862, 792.

sonucundan başka bir şey değildir. Gölün suları çok acıdır. Aristote'a göre bu acılık, deniz tuzlarından olmayıp suda erimiş hâlde bulunan güherçileden kaynaklanmaktadır[335]. Gölde daha incelenmemiş çok sayıda türde balık vardır. Boyu altmış santimetreden uzun bir tür, havyar balığına benzemektedir; fakat temin edilmesi çok zordur. Bazen gölün üzerinde, güçlükle bir kayık bile bulunması kolay olamaz. Gölün sedefleri ve balıkları gibi bütün doğal tarihî kısmı, şimdiye kadar hiç incelenmemiştir.

(s.202) Genellikle çok sayıda kuşlara karargâh olan kıyılarında, suda yetişen türden az bitki vardır. Bu kuşlardan, balıkçıl ile leylek ve saka türleri bulunur. Uzun bacaklı ve uzun gagalı kuş sınıfının birçoğu kıyıların tamamında, insanlardan hiç ürkmeyerek gezerler. Tepelerin bitkileri ise, bu kuşlardan daha az önemli değildir. Kuzey memleketlerin ağaçlarıyla çamlar, defneler, zakkum ağaçlarının buradaki büyüklük oranları, bizim memleketimizde görülemez. Efsanede Junon'a ait Agnus Castus denilen ufak ağaçlar, eyaletin güney batısında, bazı yerleri istila edercesine çoktur. Ufacık mavi çiçeklerinin karabiberi andıran kokusu, havayı temizler. Eskilerin bu ağaca bu adı vermelerine sebep, kaynatıp içtikleri ufak meyvesinde güya fazilet, iffet özelliği varmış! Bunun dalları da çocukları kırbaçlamaya yarardı.

Ara sıra büyük dut ve zeytin ağaçlarına da rastlanır. Daha ötedeki vadide kestane ve çınar koruları vardır. Keçi yolları bu ağaçların arasında yılan gibi kıvrımlı hâl alır; fakat köyler görünmez. Bunlar sürekli olarak işlek yerler arayan Avrupa'nın tamamen aksine, yollardan uzak kurulmuştur.

Göl, suyun içine kadar girmiş eğimli ve karışık tabakalı bir arazi ile çevrili durumdaydı. Biraz dikkat edilirse, burada eski Roma yollarına ait izler görülür. Gerçekte o yolların gidiş yönü buradan başlardı. Dağlar aşamalı olarak gölün kenarına gelir; yolun inşası sırasında Néron'un geçit açılmasını emrettiği ve en zahmetli çalışmaların olduğu nokta burasıdır. Buradaki kayalar, doğudaki dağlarınki gibi tek cins ve çok serttir. Gölü çevreleyen dağlar, yirmi kilometre mesafeden sonra ayrılır . Burada suyun derinliği azalır ve söğüt vb. gibi nemli yerlerde ve su içlerinde büyüyen bitkiler görülmeye başlar. Arazi, düz ve bataklıktır; fakat toprak ince kumla karışık olduğundan, su birikintisi olan yerlerinde bile yollar geçilebilir. Bütün bu güzergâhta göle su taşıyan sadece birkaç ufak dereye rastlanır.

---

[335] Aristote, *de Mirab,* bölüm 54.

Bundan sonra eski Göldere nehrine (Ascanius) sularını veren bir dereye rastlanır. Bu olmasa, nehir yılın bir kısmında kuru hâle gelir. Orada oturanlardan alınan bilgilere göre, gölden çıkan veya başka bir deyişle göl suyunu boşaltan bu nehir, gerçekte yılın yaklaşık altı ayında (s.203) göl seviyesinin yağmurlarla yükseldiği mevsimde akar hâle gelirmiş. Bununla güney kıyıdaki akışın azlığı anlaşılır.

Bu yatağın, bir yıl tam olarak kuru kaldığı görülmüştür. Eğimli yataklara rağmen bu tarafta değirmenler olmamasının sebebi budur. Bu iki suyun, eski adlarıyla belirlenmesi kolaydır. Gölün ırmakları hiç şüphesiz Göldere (Ascanius) ve Cius'dur. Pline'in[336] bu iki su hakkında, farklı iki akıntı oluştururlar demesi doğrudur.

İznik (Pythopolis)

Thésée tarafından kurulmuş olan Pythopolis şehrini, bu Ascanie nehri havzasına koymak gerekir; fakat o zamanlar daha var olmayan İznik (Nicée) şehrinin yerine konmazsa mevki belirlemek zorlaşacaktır. Eğer Plutarque'in[337] İznikli tarihçi Ménécrate'tan aktararak yaptığı açıklamasına bakılacak olursa, Pythopolis şehri, Ascanius gölü civarında Thésée tarafından aşağıda açıklanan sebepler altında kurulmuştur. Şöyle ki Thésée'nin dostu Solois, bir aşk ümitsizliği sonucu, kendini civardaki nehre attığından, ümitsiz olan Thésée, bunlara Solois'in adını verdi. Bu nehir, Ascanius suyudur. Buna ek olarak Pythie'nin nasihatlerine uyup bu yerde bir de şehir kurarak Pythopolis adını verdi.

Bu ayrıntıya göre, Pythopolis şehrini gölün civarında aramak gerekir. Pline[338] bunu harap olmuş şehirler sırasında sayar: "Pythopolis, Parthénopolis ve Korifante (Coryphante) şehirleri yok oldular." der. Bunlardan çıkan sonuca göre, bu şehirle Bizans tarihçilerinin Pythia adını verdikleri belde ayrı ayrı iki yerdir. Bu sonuncudan Bursa hamamlarını konu edineceğimiz sırada söz edeceğiz. Bu iki yerden söz eden Bizanslı Etiénne[339], Therma ile Pythopolis'den iki ayrı şehir çıkarır. Çünkü Pythopolis'i, Misya (Mysie) sahasında sayar. Gerçekte bu yer, başlangıçta Misya'ya aitti.

---

[336] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[337] Plutarque, *Vie de Thésér.*
[338] Pline, V, 32.
[339] Ét. Byz., *V. Therma, Pythopolis.*

(s.204) ON DOKUZUNCU BÖLÜM

Gemlik (Cius/Ghio)

Eskiden Cius denilen Gemlik (Ghio) küçük şehri, Katerli Dağının kolu olan bir tepenin doğu yamacında ve deniz kenarındadır. Bu şehir, eski şehirden yalnızca çok ufak bir bölüm işgal etmiştir. Eski liman, bugün dolmuş ve bahçe hâline gelmiştir; fakat yeni liman, şimdiki hâlde çok güzel bir demir atma yeri ve büyük gemiler yapılan bir tersaneyi içerir.

Gemlik (Cius), Argonatlar (Argonautes)dan bu adda birinin Kolhis (Colchide)'ten dönüşünde kurmuş olması sebebiyle, bu sahanın en eski şehirlerinden birisidir. İznik gölü (Ascanius) ile yine aynı addaki bir nehri izleyerek birleşen ve iyi bir körfezin girişinde bulunan bu şehir, az zaman içinde önemli bir ambar olarak bir çok Rum göçmeni kendine çekti. Bundan dolayı, bir Miletliler (Milésiens) sömürgesi gibi tanındı. Hiçbir zaman bir ticaret merkezi olamamış olan bu Cius şehrinin eski tarihinden, çok az şey bilinir. Démétrius'un oğlu Philippe, Cius ile yakınındaki Myrléa şehirlerini tahrip ettikten sonra, her ikisini de Zélas'ın oğlu Prusias'a bıraktı. O da şehri yeniden kurarak Pruse adını verdi. Olimpus eteğinde bulunandan ayırmak için, buna Deniz Üzerindeki Pruse (Prusa ad mare) adını ekledi. Prusiade sakinleri, Romalılarla iyi geçinerek bazı ayrıcalıklar elde ettiler.

Bununla beraber sürekli olarak devam etmiş ve hattâ daha fazla tanınmış olan ad bu Cius adıdır; çünkü Rumların Ghio dedikleri yeni ad, eski Kios kelimesinin bozulmuş şeklinden başka bir şey değildir. Asya'ya birlik çıkartmak için burasını başlıca bir iskele kabul etmiş olan Haçlılar da buraya Civitot adını vermişlerdi. Eski zamanlardan beri bu şehrin aldığı çok sayıda adı tamamlamak için Türkler de bunu "gömlek" demek olan Gemlik kelimesi ile adlandırdılar. Çünkü Bursa'da üretilen ipek gömlekler, transit yoluyla hep buraya gelirdi.

(s.205) Şimdiki Gemlik (Cius)'in konumu, güzel bir yer ortaya koyar. Herkül'ün favorisi olan genç Hylas'ın, Argonatlar (Argonautes) donanmayla yanaştıkları zaman, suyu delmek için karaya çıkarak yarı tanrıçalar tarafından kaldırılması efsanesiyle meşhur Samanlı (Arganthonius) Dağının eteklerinde, yalıların önünde, çırpınan Mudanya körfezinin mavi dalgalarıyla okşanır. Biz burada Gemlik şehrinin kuruluşunu Polyphéme'ye isnat eden Apollodore tarafından takip edilen geleneği düzelttik. Strabon'un rivayeti böyle değildir; onun görüşüne göre Jason'un diğer arkadaşı Argonaute (Cius), Kolhis (Colchide)'den

dönüşünde bu şehri kurarak kendi adıyla adlandırmıştır[340]. Rumlar bu Hylas masalını çok severlerdi[341] ve bunun için bir gece bayramı düzenlemiş olan Cius şehri halkı, bu olayın anılması amacıyla Oribasie adını verdikleri bu gecede ellerinde meşalelerle dağda koşarak Hylas'ı çağırırlardı.

Bu genç Argonaute'un kaybolduğu yer kabul edilen kaynak ve dereye de Hylas adını vermişlerdir. Eski coğrafyacılardan çoğunluğunun nehir diye tanımladıkları bu su, bugün bilinmemektedir[342]. Şehre hâkim olan Arganthonius Dağı, Rhésus'un karısı[343] Arganthonis'in adına nispet edilmiştir. Bu dağ Marmara denizi (Propontide)nin paralelinde giden uzun vadilerle kesilmiş ormanlı bir yerdir. Gemlik (Ghio) çayı, bu dağları oluşturan birbirinden yapı olarak farklı kayaların arasında kesin bir ayrım çizgisi oluşturur. Gemlik (Ghio) şehrine hâkim olan kısımda serpantinli cipolin mermeri damarları vardır. Bundan, zamanında sütunlar keserlerdi. Eski Cius şehrinin en dikkat çeken eski eser kalıntısı, şüphesiz ilk şehrin esaslarını gösteren surlardır. Bu sur, bugün ağanın ikametgâhı olan akropolden, yani şehrin en yüksek yeri ve kalesi olan yerden, ta aşağısına kadar devam eder. Büyük taşların düzensiz aralarla harçlanmış bu Pelasg (*pélasgique)*[344] yapım tarzı, gerçekten dikkat çekicidir. Her taşın boyutları bir metre kareyi geçmez. Duvarın (s.206) yüzünde, taşlar kabarık bırakılmış ve araları mala ile düzeltilmiştir. Yalnız bu sıva aletinin çok eski bir döneme ait olmadığı, çünkü Romalılar tarafından kullanıldığı göz önünde tutulmalıdır. Bunların zamanında, duvarın içi toptan harç ile dolduruluyordu. Hâlbuki en eski eserler sınıfından olan duvarlarda, hiçbir zaman harç kullanılmamıştır. Eldeki tariflere uymak için, düzensiz şekilde tutturulmuş taş duvarları, Pelasg tarzı adını vererek buna başka bir görüş ve yorum eklemeksizin, yalnız taşların şeklini dikkate almalıyız.

Romalıların izleri, hemen hemen tamamen silinmiştir. Halklarını korumuş olan bütün şehirler de hep böyledir; fakat evler üzerinde yapılan kazılarla, çoğunlukla bir mimarî tarzın bölümleri ve şekilleri keşfedilebilir. Şehrin dışındaki bir bahçede, yere yatmış sütunları damarlı mermerden yapılma bir tapınak bulunmuştur. Bu sütunlar altı metre altmış dört

---

[340] Strabon, XII.
[341] Virg., *Ecl.,* 6.
[342] Line, V, 32; Strabon, *a. g. e.*
[343] Ét. Byz., *Argonathonis.*
[344] Yunanistan'da, İtalya'da ve Küçük Asya'da tarih öncesi bulunmuş bir kum (Ç.N.).

santimetre boyundadırlar. K*orint* (corinthien)[345] tarzındaki başlıkları, beyaz mermerden yapılmıştır. Maalesef halk, bu mimarî eserlerden ne bulurlarsa kendi binalarında kullanmıştır. Bundan dolayı Gemlik'te kitabeler çok azdır.

Gemlik - Bursa Yolu

Gemlik (Ghio)'ten Bursa (Broussa)'ya giden yol, doğruca güneye yönelir. Çayı geçer geçmez yokuş çıkılmaya başlanır ve dağlık yerler artık bırakılmaz. Yol düzgün ve çok işlektir. Çünkü Gemlik tersanesine kereste taşıyan arabaların yoludur. Bunlara on dört-on altı arası öküz koşulur; manda olursa yalnız altı tane yeterlidir. Bu hayvanlar Türkiye'de İtalya'dakilerden çok büyük ve kuvvetli oluyorlar. Boynuzları, İstanbul'da önemli bir ticaret malıdır.

Bu yolun her kısmında, tabiat tamamen kıraç hâlindedir. Yeşilliklerle kaplı taşlı tepelerden aşılır. Şehirden üç kilometre uzaklaştıktan sonra zamanında Pelasg tarzında çok büyük bir duvarla önü kapanmış olan ufak bir vadiye inilir. Bu duvarın ortası, yol geçirmek için yıkılmıştır. Bu duvar, sağdan ve soldan her tepenin zirvesine kadar devam eder. Yapım tarzı, büyük taşların yine düzensiz şekilde yapıştırılmasıyla (s.207) çok eski bir döneme ait olduğunu gösterir. Şehirden böyle uzakta olduğuna göre yapılış sebebi belki de Dolion ve Mysi kavimlerini birbirinden ayırmak için olsa gerektir. Böyle duvardan sınırlar, o zamanların alışkanlıklarındandı. Bunun bitişme noktasını bilmekte yarar vardır. Çünkü yönünü izleyerek belki bir şeyler keşfedilebilir.

İkinci bir boğaz daha geçildikten sonra Nilüfer vadisine inilir ve bir tahta köprüden geçilir. Uludağ (Olimpus) tepeleri, bütün görkemi ile bakışlarda somutlaşır; Bursa'nın kuzey tarafından görülen manzarası, hayal edilebilecek görüntülerin en güzellerindendir.

Mudanya - Bursa Yolu - Apamea Myrléa

Mirlai (Myrléa), aynı koyun sonunda ve Gemlik şehrinin az mesafe batısında idi. Aslında bir Kolofon (Colophon) sömürgesi olan bu yer, birkaç yıl içinde başlı başına bir şehir gibi ilerledi ve gelişti. Fakat Démétrius'un oğlu ve Persée'nin babası Makedonya Kralı Filip (Philippe) tarafından tahrip edildikten sonra arazisini Bitinya kralı olan damadı Prusias'a verdi.

---

[345] Yunan mimarîsinde yaygın olarak M. Ö. IV. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlayan, Roma mimarîsinde en gözde olan tarz. Kenger yapraklarından oluşan sepet biçimindeki başlığı dışında büyük ölçüde *İyon* tarzını andırır (Y.N.).

Bu hükümdar da burasını imar ederek, hanımının adıyla Apamée diye adlandırdı.

Mirlai (Myrléa) şehri, bu adı Kolofonluların lideri Myrlus'dan aldı. Kısacası Bizanslı Étienne der ki[346] "Bu kelime bir Amazon adıdır. Romalıların devrinden kalan ad, yalnız bu Apamée adıdır. Buranın sakinleri, kendi işlerini kendileri yönetmek hakkını korumuşlardı[347]; yalnız bazı durumlarda Prokonsül hükümetine intikal ederlerdi."

Eski Apamée'nin yerini işgal eden Mudanya şehri, deniz kenarındadır. Zeytinlik ve bağlarla çevrilmiş beyaz evleri, bir tepenin yamacından yükselir. Burada, eski eserlerden hiçbir iz bulunmaz ve eski liman tamamen yok olmuştur. Mudanya iskelesi, İstanbul ile Bursa arasında deniz taşımacılığının temel noktasıdır. Bursa'da sona eren yolunun iyiliğinden dolayı burası Gemlik (Ghio)'e tercih edilmiştir.

(s.208) Mudanya'nın başlıca ürünleri, zeytinyağı ile buğday ve meyvedir. Hiçbir sanat yoktur. Burada gemiler kıyıya tamamen yanaşır. Biri diğerini takiben Gemlik (Cius) ve Mirlai (Myrléa) diye adlandırılan bu körfezin, orta çağdaki adı Polimeur idi. Bunun neden böyle olduğunu bilmek çok zordur. Çünkü bu körfezde, bu adda bir şehir hiçbir zaman var olmamıştır.

Kıyıdan Mudanya'nın biraz batısına doğru gidilince İncirler (Siki) köyü vardı. Böyle adlandırılmasına sebep, orada çok sayıda incir ağacı olmasıdır. Burası zamanında, Saint Michel'e armağan edilmiş ufak bir Rum kilisesi olan küçük bir şehir idi. Kıyıya yakın güzel bir kaynak, bazı bahçeleri sular. Eski haritalarda bu ad, Seguino ve Mudanya'nın adı, Montagnac şeklinde yazılıdır.

Mudanya'da oldukça kötü yönetilen bir konak yeri vardır; Bursa'ya gitmek için burada binek alınır; mesafe ancak yirmi kilometredir.

Önce kıyıya kadar gelen bahçeler arasından çıkılmaya başlanır; arazi çok engebeli değildir; toprak her türlü ekinden yoksun ve her taraf ekilmemiş hâlde çalı ve dikenle kaplıdır. Son tepe aşıldıktan sonra, Bursa arazisini Apaméelilerinkinden ayıran Nilüfer çayının kenarına inilir. Bursa ovasını dolaşan Nilüfer çayı, kaynağını Olimpus'un doğu yamaçından alarak yine bu yamaçlardan inen suların ve özellikle en önemli olanı

---

[346] Bkz. Myrloes.
[347] Pline, *Lett.,* XLVI. Kitap.

Gökdere'yi de katarak dağın bütün eteklerini bir kemer gibi kuşatır[348]. Bu çayın yatağı çok dar ve çoğunlukla tehlikelidir. Ulubat (Apollonias) gölünün güneyine doğru uzanarak ağzının yaklaşık sekiz kilometre üst tarafında Orhaneli çayı (Rhyndacus)na karışır. Bu çayın adını ancak XIV. yüzyıldan beri bilmemizden dolayı eski adı hakkında kurallara uymayan varsayımlara ineceğiz. Bununla beraber iki coğrafyacı, bu konuda Strabon'un[349] Hecatée'den aktararak aldığı kayıt gereğince, bunun Nilüfer (Odryssés) çayıyla kimliğinin belirlenmesinde fikir birliği etmişlerdir.

"Alazia şehrinden sonra Nilüfer çayı gelir. Bu, batıdan Manyas (Dascylitis) gölünden gelerek Mudanya (Mygdonie) ovasını dolaşır ve Orhaneli çayı (Rhyndacus)na dökülür."

Bütün bu kayıtta, Nilüfer'in Orhaneli çayı (Rhyndacus)na dökülmesinden başka bir (s.209) ilgi yoktur. "Batıdan gelir" tabiri, göreceli ve kapalı bir tanımlamadan başka bir şey değildir; özellikle Olimpus Dağından indiği için Manyas (Dascylitis) gölünden çıkmıyor demektir. Bununla beraber buradan Orhaneli çayı (Rhyndacus)na karışmak üzere başka hiçbir suyun geçmediği dikkate alınarak, Strabon'un açıklamalarını doğru kabul edip Odryssés adını, bugünkü Nilüfer çayına vermek gerekir. Manyas (Dascylitis) gölünden söz ederken bu problemi ayrıntısıyla inceleyeceğiz.

YİRMİNCİ BÖLÜM
Bursa (Prusa Ad Olympum)

Roma şehri Pruse: Bursa şehrinde, Bitinya'nın başkenti tarihini bildirecek hiçbir eser bulamadığımızdan, bu boşluğu doldurabilmek imkânsız gibidir. Bu şehrin orta çağda yüksek bir gelişme ve ilerleme seviyesine ulaştığı ve o dönemden kalan binaların, yerlerine yenileri yapılmak üzere yıkıldıkları kesin olarak sabittir. O hâlde şehrin eski tarihi için bir iki Romalı yazarın kısa açıklamasını düşünmek gereklidir. Uludağ (Olimpus)'ın yamaçları üzerinden Orhaneli çayı (Rhyndacus) ve Simav çayı (Macestus)nın önemli vadilerine ve bunlardan önce önündeki geniş ovaya hâkim olan bu şehrin yerinin önemi, ancak Türk kabilelerinin Bizans

---

[348] Güzel Nilüfer, Osman Gazinin eline geçen Bilecik kalesi komutanının hanımıydı. Ganimetlerin paylaşımında bu bayan, esir Sultan Osman Gazi tarafından oğlu Orhan Gaziye verildi. Nilüfer güzelliğiyle Orhan Gaziyi büyüledi, onunla evlendi, ondan I. Murat dünyaya geldi. Bu evliliğin anısına Osman Gazinin arkadaşları Bursa ovasından geçen küçük nehre Nilüfer (Nénuphar) adını verdiler ve onun Bizans dönemi adı unutuldu.

[349] Strabon, XII, 550.

İmparatorluğuna saldırıları sırasında anlaşılmıştır. Romalılar döneminde, Bursa (Prusa) şehri sürekli olarak ikinci derecede kalmıştır. O zaman memleketin en önemli askeri noktası, Kyzikos (Cyzique) şehriydi.

Bitinya'nın Prusias adındaki kralları, memleketlerinin çeşitli yerlerinde üç şehir kurarak onlara kendi adlarını verdiler. Strabon'a göre Olimpus Üzerinde (ad Olympum) unvanını verdikleri Prusa şehri Krezüs[350] (Crésus) ile çağdaş olan bir kral tarafından kurulmuştur. Bu rivayet, bu şehrin kuruluş tarihini, milâttan yaklaşık 550 yıl öncesine götürür. Bu belge, bütün diğer yazarlar tarafından incelendikten sonra tartışılmıştır. Bu belge şöyle diyor:

(s.210) "Misya (Mysie)'da, Olimpus'un aşağısında, bu saha ile Frigya sınırında bulunan Prusa şehri, Krezüs (Crésus) ile savaşan Prusias tarafından kurulmuştur. Bu, iyi yönetilmiş bir şehirdir." Bizanslı Étienne, Prusa şehrinin kuruluşunu Keyhüsrev (Cyrus) ile çağdaş yine o adda bir krala dayandırır. Bu da Pruse şehrinin eskiliğinden bir şeyi azaltmaz. Pline, buna başka bir kaynak gösterir. Bu yazarın görüşüne göre Prusa şehri, yenilerek kaçıp Prusias'ın sarayına saklandığı zaman Annibal tarafından kurulmuştur.

Bu kayda göre Prusa'nın kuruluşu, milâttan önce iki yüz elli yılından daha geriye gidemeyecektir. Tabiî eski şehrin yerini işgal etmekte olan Bursa köşkünün surunu görerek Bitinya'nın bu eski başkenti hakkında bir fikir edinebilmek mümkündür.

O zamanlar şehir yeri için, yüksekçe ve savunması kolay bir nokta seçilirdi. Eğer uzaktan bazı daha yüksek hâkim noktalar altında bulunuyorsa, mermilerin çok sınırlı mesafelere gidebilme kabiliyeti açısından bu yöne önem verilmezdi. Eski Prusa, kare şeklinde ve çok iyi sularla donatılmıştı. Özgürlüğünden uzun süre yararlanamadı; çünkü Lucullus'un Mithridate'ı Kyzikos (Cyzique)'ta yenmesiyle, Prusa da Triarius tarafından kuşatıldı ve ele geçirildi. Bu şekilde Romalılara geçerek eyaletlerin bölümlere ayrılmasında da İzmit Dairesine bağlandı. Prusa'nın Bitinya'ya ait problemler üzerine etkisi o kadar az idi ki, tarihçi Tite Live Manlius'un Galler (Gaulois)'e karşı kampanyasından bile söz etmemiştir. Trajan'ın yönetimi döneminde Prusa, belediye haklarıyla daha bazı ayrıcalıklara sahip bulunuyordu. Genç Pline'nin[351] Trajan'a gönderdiği mektuplarına göre hüküm vermek gerekirse, Romalı valinin emrine uymak üzere bir senatoya sahipti.

---

[350] Strabon, XII, 564.
[351] Pline, X, 85.

Bu imparatorun zamanında vali olan bu genç Pline'nin iyi yönetimi sayesinde, Prusa şehri en yüksek derecede gelişme seviyesine erişti. Dostu ve eski silah arkadaşı olan kumandan Nymphydius Rufus'un büyük projelerinin uygulamaya konulmasında yardımda bulundu. Pline[352], yönetim ve maliye işlerini düzenledikten sonra, büyük bir dikkatle çalışmalarını halkın faydası ve şehrin süslemesi için mükemmel binalar yaptırmaya harcadı. Prusa'da bir hamam yapımı sebebiyle Pline'in Trajan'a yazdığı önemli bir (s.211) mektubun kısmen incelenmesinden, hükümetin şehrin yapıları konusunda ne kadar tedbirli olduğu anlaşılır. Pline şöyle yazıyor: "Prusalıların eski bir hamamı vardır. O da kötü durumdadır. İzniniz olursa bu hamamı yeniden yapmak istiyorlar. İnceledikten sonra düşünceme göre bir yenisini yapmak gereklidir ve bana öyle geliyor ki onların bu arzusunu uygun görürseniz inşaat parası şunlardan oluşacaktır: Önce özel şahıslara yüklediğim miktar; sonra hamamın zeytinyağı için kullanımı âdet olan ve bu defa binaya ayırdıkları ve vakfına karar verdikleri para. Bu istek şehrin güzelliğini ve saltanatınızın göz kamaştırmasını istemek demektir."

Trajan, halk üzerine yeni bir yükümlülük getirilmemek şartıyla hamamın yapımına izin verdi. Diğer mektubunda Pline[353] eski hamamı yeniden yapmak için İmparator Claude adına büyük kapı civarında bir tapınak yapımı amacıyla hibe edilmiş olan bir evin yerini seçtiğini, imparatora haber veriyor. Bu tapınak yapılmadığı için mektubunda Trajan'a diyor ki: "Efendim, evi vermek ya da Prusalılara satmaktan hangisini uygun görürseniz, minnettar olacaklardır. Ben hamamı aynı yerine kurmayı ve etrafına açık köşklerle (kemerler ve sütunlar ile yapılan salonlar) birleşecek ya da yalnız oturacak yerler yapmayı teklif ediyorum. Bu eser, güzelliği ile memleketimizin bayındırlığına yaraşır bir şey olacaktır."

Trajan buna da arazinin dinî eserlere vakfedilmemesi şartıyla sonunda izin verdi.

Bu yazışmalardan, şehrin biraz uzağında bulunan kaplıcalardan hiç söz edilmediği sonucuna varılıyor. Bu sulardan eski yazarların ilk defa söz ettiklerini belirlemek için Bizans dönemine gelmek gerekir.

Pline'in mektubu[354]; Prusa şehrinin sıradan bütün binalarla dekore edilmiş olduğunu, yani Asya'da Romalıların yaptığı şehirlerin yıkıntılarında görülen bir *gymnase*, kaplıcalar, bir halk meydanı ve revakları içine aldığını

---

[352] Pline, X, 19.
[353] Pline, X, 75.
[354] Pline, X, 85

anlatıyor. Bu şehrin -büyük ihtimalle- bir revakın ortasında bir kütüphane ile bir de Trajan'ın heykeli bulunduğunu biliyoruz. Bu dönemden itibaren, Bursa'nın tarihinde tam altı yüz yıllık bir boşluk vardır.

(s.212) **Pythia**

Romalıların ihmal ettikleri görülen kaplıca suları, Bizans hükümdarlarının dikkatini çektiğinden, bu kaynakların hemen çevresinde Pythia adında küçük bir şehir kurdular. Bu eski Pythia'yı, şimdiki Çekirge köyünün yerine koymak gerekir. Bizanslı Étienne, Asya kaplıcalarından söz ederken, aynı zamanda Eskişehir (Dorylée)inkinden de bahseder: "Keza Bitinya'da da Pyhtia adı verilen ılıcalar vardır. Bunlar Bursa (Pruse)'nın krala ait hamamlarıdır."

Procope, bu hamamlardan söz ederken, Pythia'nın Bursa yakınında olduğunu söylemez: "Bitinya'nın Pythia adındaki bir yerinde sıcak su kaynakları vardır. Birçok kimse ve başta İstanbul halkı, burada hastalıklarını epeyce hafifletirler. Jüstinyen (Justinien) burada halk için güzel bir saray ve bir hamam yaptırarak, buraya çok güzel bir eser bırakmıştır. Bundan başka kanallar aracılığıyla buraya sıcak suların ısı derecesini ayarlamak için soğuk su da getirtmiştir."

Konstantin Porfirogenet zamanında bu Pythia şehri, Soteropolis yani Kurtarıcı Şehir adını almıştır.

Zonare'a göre, Konstantin burada hastalanmış ve Hereke (Ancyron) şehrine götürülerek orada vefat etmiştir.

Bizans'ın önde gelenleri gibi hükümdarları da bu kaplıcalara devam ettiler ve bu gezi, onlar için ekiplerinin bütün lükslerini toplamaya bir araçtı. Jüstinien'in hanımı imparatorice Théodora, 525 yılında Bursa (Pruse) ılıcalarına dört bin hizmetçiyle gitmiştir.

Bizans Dönemi Bursası

Yıllar geçip gidiyordu. Bizanslıların lüksü ve gevşekliği, yakın zamanda silah (s.213) sesleri ve harp çığlıklarını getiriyordu. Yüce yöneticilerinin varlığının farkında olmayan, hor görülmüş bir kavim, kendi arasında, Romalı Asya'nın çehresini değiştirecek bir adamın doğduğunu görmüştü.

Arabistan'da ve Fırat'ta Bizanslı imparatorları yenen Hz. Muhammed, nice boyun eğmeyen kabilelere, birliklerinin sırlarını açığa vuruyordu. Her

ele geçirilen şehir, savaşanlar için önemli bir ganimetin bölüşme sebebi oluyordu. Asya'nın içindeki çöllere yayılmış olan insan gruplarını fetihlere çağırmak için, bundan fazla bir şeye gerek yoktu. Uşrusana (Osrhoene)'yı[355] ve Mezopotamya'yı ele geçiren Arapları, Bizanslılar'ın adılarını daha yeni duydukları Türkler takip ettiler. İşte üç yüzyıl devam ederek en sonunda Bizans İmparatorluğunun yok oluşuyla son bulan bu düello, böyle başlamıştı.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Müslüman İstilası

X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar meydana gelen olaylar zincirinden, sadece doğrudan doğruya Bursa tarihiyle ilgisi olanlardan sözedeceğiz. Hicretin üçüncü yüzyılından itibaren Selçuklu prensleri, Rum İmparatorluğunun birkaç eyaletini ele geçirmiştiler. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey, Gazneli Mahmut'un halefiyle bir antlaşma yaptı ve ilk defa Fırat'ın ötesine Türkmen aşiretlerinin en tanınanlarını sevk eden yeğeni Alparslan'a yerini bırakarak öldü.

Türkler ilk defa Küçük Asya şehirlerinin üzerine yöneldikleri zaman, Bizans'ta, İmparator Romen Diojen (Romain Diogène) yönetimi elinde bulunduruyordu. Kayseri ele geçirildi ve yağma edildi. İstanbul boğazının gelecekteki sahiplerine bağlı olan öncüler, Olimpus Dağına kadar ilerlediler.

(s.214) Hemdân sülalesinden Seyfu'd-Devle, 924 yılında Bursa'yı kuşatarak karşılıklı uzlaşma sonucu aldı; bazı tahribatlar yaptı; fakat büsbütün yıkmadı. Çünkü birkaç kule ve bazı duvarların, ondan önceki dönemlere ait oldukları görülüyor.

1097 yılında Alexis Comnène'in yönetimi döneminde düzenlenmiş mutlu bir sefer, Müslümanları yeniden Bursa surları üzerine getirerek şehri ele geçirtti ve yağma ettirdi; fakat Müslümanlar tekrar çekildiler.

Latinler İstanbul'u işgal ettikleri zaman, Bizans prensleri bu yeni düşmanın elinden kurtulmak için Müslüman emirlerle antlaşma yapmakta hiç tereddüt etmediler. Romanya despotu Théodore Lascaris, Konya (İconium) sultanıyla bağlantı kurarak, Bursa'yı ele geçirtti ve boş yere Latinlere kuşattırdı.

İmparatorun yeri sayılan kale, bütün saldırılara karşı koyarak antlaşma tarihi olan 1214 yılına kadar Rumların elinde kaldı.

---

[355] Urfa yöresinin eski adı (Y.N.).

Müslümanlara karşı savunma görevinde halkın gösterdiği gevşeklik, İmparator Andronic'in kızmasına neden oldu. Halkının bir kısmını, mallarını yağma ettirmek ve içlerinden bazılarını öldürmek veya sürgüne göndermek suretiyle cezalandırdı. Latinleri yenerek imparatorluğunu onlara tanıttırıncaya kadar, Bursa'yı bu baskılarla elde tutabildi.

Bizans Bursa'sının son günlerine geldik. Müslümanlar, bu sahanın en güzel şehrini fethetmekle onu Bizans başkentine yapacakları saldırılar için bir hareket üssü haline getirdiler.

1300 yıllarında Ertuğrul Gazi, yönetimi oğlu Osman Gaziye bıraktı. Osman Gazi, ırkının büyük kaderini gözden kaçırmadı. Birliklerini yeni bir sefere girişebilecek hâle getirir getirmez, şehri büyük bir azimle kuşattı (1307). Generallerinden sultanın asil yeğeni Ak Timur ile Balaban adlarında iki kişi, şehirle denizin bağlantısını kesmek için iki istihkâm yapma emrini aldılar. Ak Timur kendininkini hamamlar tarafında, yani batıda kurdu; Balaban, ovayı sulayan Nilüfer suyu kenarlarını işgal altına aldı. Bu iki tabyadaki kuvvetler, Osman Gazi ihtiyarlayarak bütün kuvvetlerini Bursa'ya yöneltmeye karar verinceye kadar, tam on yıl süreyle şehirle deniz arasındaki ticaret trafiğini engellemekle yetindiler.

(s.215) 1317 yılında Sultan, Orhangazi (Édrenos)'yi ele geçirerek kalesini yıktırdı ve kuşatma hattını daraltarak karargâhını Pınarbaşı'na taşıdı.

İmparator Andronic'in uzlaşma hakkındaki emri geldiği zaman, oranın kumandanı şiddetli direniş için hazırlanıyordu. Halk için aldığı bir izin ile bazıları, Müslümanların avı olacak başka bir Bursa demek olan Gemlik (Ghio)'e gittiler.

Osmanlı sülâlesinin kurucusu olan Sultan Osman Gazi, zaferinin meyvasından uzun süre yararlanamayarak oğlu Orhan Gazinin Bursa surları girişinde olduğu sırada vefat etti (1326). İlk sultanın cenazesi, Bursa'nın eski kalesinin kilisesi iken Müslümanların ibadet yerine çevrilen yere gömüldü. Osman Gazi, önce Sultan Alâeddin'den Karacahisar Beyliğinin hâkimiyetini almıştı ve ölürken Osmanlıların sultanı olarak öldü.

Orhan Gaziye bütün seferlerinde eşlik eden sofu Abdal Musa'nın türbesi, şehrin batısında kaplıcalar tarafında hâlâ görülür.

Sultan I. Murat zamanında da hizmet eden ve 1330 yılında bir zâviye inşa ettirerek kendi adıyla isimlendiren Lala Şahin[356], sultanın en gözde kumandanlarındandı.

Orhan Gazi, bir kere tahtının sahibi olunca, fetihlerine devam etmeyi düşündü. Bunun üzerine İznik (Nicée) ve İzmit (Nicomédie) üzerine sefere çıktı. Zaferleriyle orantılı olarak dinî gayreti de arttı ve çok sayıda cami yapımını emretti. Bursa'da mineli çini üretimini başlatan ustaları, İran'dan kendi topraklarına çekti. Öldüğünde, cenazesi babasının defnedildiği yere gömüldü. Gümüş tellerle süslenmiş olan burası, "Gümüşlü Kubbe" adıyla bilinir.

Orhan Gazinin halefi I. Murat, 1360 yılında[357] Sultan ilan edildi. Halka ait binaların yapımında, bu da kendisinden öncekiler gibi çok aktif ve gayretliydi. Bursa ovasına hâkim bir tepede yaptırdığı saray, bugün tamamen yıkılmıştır; fakat yıkıntılar arasında binanın bölümlerini tanıyabilmek mümkündür. Mesken kısmı tek bir bina içine toplanmış, bahçeler içine dağıtılmış az çok geniş köşkler düzeninde yapılmıştır.

(s.216) Edirne'deki Sultan Selim'in sarayında da aynı tarz takip edilmiştir. İran şahlarının Tahran ve Isfahan'daki sarayları ziyaret edildiği zaman, sarayların genel yapısı açısından Dârâ (Darius)'nın Persépolis'deki sarayı ile karşılaştırma yapmaktan kendini alıkoymak mümkün olamayarak, doğu hükümdarlarının böyle bahçeler içine serpilmiş ikametgâhlar yapması âdetinin, eski zamanlardan beri öylece kaldığı sonucuna varılır. Bugün ancak kurumuş ve bozulmuş su yolları kalmış olan muhteşem bahçeler, I. Murat'ın zarif sarayını çevreliyorlardı. I. Murat'tan sonra gelenler tarafından daha çok güzelleştirilerek çoğaltılan bu yerler hakkında, Osmanlı tarihçileri bize çok parlak ayrıntılar bırakmışlardır.

1380 tarihinde bu sarayda, I. Murat'ın oğlu Yıldırım Bâyezid ile Germiyan Beyinin kızının düğünü olmuştur. Bütün Aydın, Menteşe, Kastamonu, Karaman beylerinin elçileri, yeni geline şallar ve atlardan oluşan çok kıymetli hediyeler getirdiler. Rum dönmesi Edrenos Bey, kavminin en güzellerinden ve iki cinsten olmak üzere yüz esir sundu. Bunlardan on kişi, ellerindeki altın tabaklarla duka altınları, parfüm kapları ve çok ince işlenmiş altın ibrikler getirdiler. Gelin, cehiz olarak Erzingham, Tavşanlı, Simav ve Kütahya şehirlerinin anahtarlarını getirmişti.

---

[356] Fransızca metinde Lalaşin olarak geçer (Y.N.).
[357] Ali Suat'ın çevirisinde 1260 olarak yer alır (Y.N.).

I. Murat'ın oğlu 1389 yılında tahta çıkarak Bursa şehrini yeni istihkâmlarla çevirtti. Fakat saltanatının son yılları parlak başlangıcına çok uygun olmadı. Ankara Savaşından sonra Bursa şehri, Timur'un kuvvetleri tarafından 1402 yılında tahrip edildi; okullar ve camiler yerle bir edildi; generaller şehirde buldukları hazineyi bölüştükten sonra, binayı ateşe verdiler. Şehrin ele geçirilmesiyle Bâyezid'in hazinesi askere dağıtıldı. Değerli eşyanın haddi hesabı yoktu; askerler inci ve elmasları ölçekle ölçüyorlardı.

Bâyezid'in ölümünden sonra, oğlu Mehmet, Tokat şehrinden ayrılarak 1404 yılında Bursa'ya geldi ve Sultan I. Mehmet unvanıyla tahta çıktı. Kardeşlerinden İsa Bey, taraftarlarıyla Bursa önlerine gelerek kapıları açmak için halkı tehdit etti; fakat halktan büyük bir kısım kaleye çekilerek o kadar kararlı bir savunmada bulundular ki kuvvetle yenmekten ümidini kesen İsa Bey, daha yeni kurulmuş olan şehri yakarak çekildi gitti.

Bundan sonra Bursa, Konya (İconium) Hükümdarı Karaman'ın saldırılarıyla karşı karşıya kaldı. (s.217) Bursa şehrini aldı ve yağma etti. 1413 yılında babasının başını kestiren Bâyezid'den intikam almak için kemiklerini kabirden çıkarttırarak halkın gözü önünde yaktırdı. Bu korkunç kuşatma, Bursa'nın son gördüğü bir felaket oldu; fakat birçok defa meydana gelen yangınlar ve kısaca 1490 yılında şehrin yirmi beş mahallesini yok eden büyük yangınla 1804 yılında meydana gelip bundan daha az olmayan ve camilerle sultanların türbelerine varıncaya kadar hiçbir yerini bırakmayan yangınlar da Bursa için birbirini izleyen kuşatmalar kadar uğursuzdu.

Fatih Sultan Mehmet'in[358] vefatında, Bâyezid'in kardeşi Cem, Osmanlı tahtının isteklisi olarak ortaya çıktı. Bâyezid Rumeli'de idi ve Şehzâde Cem bazı taraftarlarının yardımıyla Bursa'yı ele geçirdi. Sultan isyan eden kardeşinin üzerine bizzat yürümeye tenezzül etmedi. Zayıf bir ordu Yenişehir ovasında Cem'in kuvvetlerini bir saldırıyla yendi. Bu sırada Yeniçeriler Bursa'yı yağma ediyorlardı. Bâyezid tarafından takip edilen Cem, Konya (İconium) Prensine giderek sığınma talebinde bulundu; fakat bu şehirde yeterli derecede güven bulamayarak, Rodos Beyinin yanına çekildi. Cem'in geriye kalan maceraları Asya olaylarına yabancıdır. Cem 1495 yılında Napoli'de vefat etti. Cem'in cenazesini istemek için Napoli'ye bir Osmanlı elçilik heyeti gönderildi. Cenaze Bursa'ya getirilerek padişah türbelerinin duvarı içinde bir mezara gömüldü. Bu türbe şu anda tamamen

---

[358] Asıl metinde Murat olarak geçer. Ancak bilindiği gibi Cem, Fatih'in oğludur (Y.N.).

korunmuştur ve o dönem mezarlarının ilginç süslemeleri hakkında bir fikir verir. Cem'in türbesine komşu olan bir diğeri, Bâyezid'e karşı isyanda bunun gibi bahtiyar olamayan kardeşi İsa Beyinkidir.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Müslüman Bursa

Bursa şehrinin tamamı, hisar ile kenar mahallelerden oluşan asıl şehirdir. (s.218) Buranın boyu yaklaşık dört ve eni bir kilometredir. Uludağ (Olimpus)'un kollarından birinin yamacındadır. Asıl dağın tepeleri, yaratılışın büyüklük ve ihtişamıyla süslenmiştir. Kenar mahalleler sağa sola yayılmıştır. Yüksek bir tepeye sağlam bir şekilde yerleşmiş olan hisar, şehre hâkimdir. Kale duvarıyla bunun üzerinde ağır ve sağlam kuleleri vardır.

Şehre üç kapı açılır: Kuzeydekine Tabak (Debbâğ) kapısı, doğudakine Yer kapısı ve batıdakine Kaplıca kapısı adlarını verirler. Zindan kapısı ve Su kapısı adındaki diğer iki küçük kapı, hisardan Uludağ (Olimpus)'ın eteklerine birleşir. Fakat bunların yolu işlek değildir ve yalnızca şehire öteberi getiren bazı köylülerin gelip geçtiği taraftır. Şu anda duvarla çevrili duran eski şehir, kuzey tarafta dik uçurum bir kayanın üzerine kurulmuştur. Kapılar tuğladan yapılmış ve üzerine mermer geçirilmiştir. Pococke, İmparator Théodore Lascaris'in duvarların yaptırıcısı olduğuna ilişkin bir kitabeden söz eder.

Batı tarafından duvarların aşağı tarafı eskidir; büyük kalker taşlarıyla yapılmış ve taşlar sıralı olarak biri enine, biri boyuna konmak üzere dizilmiştir. Bu kapıdan civardaki vadiye giden yol, kayayı kalemle yontarak açılmıştır. Manzarası, çok eski zamanlara ait olduğunu gösterir. Güney kenarında, yani dağa karşı gelen yüzünde şehir mükemmel bir istihkâm ile korunmuştur. Kalesiyle geniş bir çukuru vardır. Kulelerinin arası yirmişer metredir; şekli dört köşe olan bu kuleler, *traverten* dedikleri bir cins kalker ve büyük kısmı eski eser kalıntılarından alınmış mermer taşlarıyla yapılmıştır. İçinde güzel tarzda işlenmiş bazı parçalar görülür.

Surların öte tarafı, yüksek ve güzel serviler büyütülmüş mezarlıktır. Çukurlar, dut ağaçlarıyla doldurulmuştur. Bu tarif ettiğimiz duvarların eski Bursa (Prusa)'nın yerini işgal etmesi muhtemeldir. Bu yüzyıl yazarlarının dediğine göre, burası çok fazla önemli olmayan bir şehir imiş. Şehrin bu kısmında tamamen Türkler oturur; Rumlar, Ermenî ve Yahudîler, kenar mahallelerde ikamet ederler. Güney tarafında üç kapı vardır. Fakat hepsi orta çağa aittir. Ortadakinin yakınında, zamanında mahkûmların hapsedildiği geniş ve dört köşe kuyusu olan dikkate değer bir eski hapisane vardır. Üzerine şehrin yapılmış olduğu dağ, birçok kaynakların biriktirdiği -

hakikî bir traverten cinsini oluşturan- (s.219) kalker yığınıdır. Emir Sultan Mahallesi, İznik (Nicée) yolu üzerindedir; Çekirge yolu ise Mudanya yolunun geçtiği taraftadır. Doğuda büyük bir şöhreti olan ve hiç kurumayan kaplıcalar, hep bir yönde çıkar. İki güzel cami, bu iki mahallenin merkezlerini oluşturur ve belki mahallelerin etrafında oluşmasına camiler sebep olmuştur. Bu camilerden doğudaki Sultan Bâyezid ve batıdaki Sultan Murat tarafından yaptırılmıştır. Etrafı serviler ve çınar ağaçlarıyla çevrili olan bu yerler, şu anda halkın arzuladığı bir ziyaret ve dinlenme yeridir. Öteki mahallelerde ve özellikle sıcak suların olduğu yerde, sanatkârca düzenlenmiş birçok ağaçlık, Bursa'yı bu sahanın diğer şehirlerinin hepsinden daha hoş dinlenme yerleri bulunan bir şehir yapmıştır. Özellikle asırlık çam ağaçlarıyla en sık gölgelikler arz eden Çamlıca gezinti yeri tamamen farklı bir istisna oluşturur. Bizzat tabiat, bu kırsal yerlere güzellik verir. Bununla beraber Olimpus boğazlarından birindeki Abdülmümin köşkünü bundan istisna etmelidir. Bir derenin yanına yapılmış bir kahvehane, bayram günlerinin kalabalık buluşma yeridir. Fakat her yerde olduğu gibi burada da her sınıf ve her dinden insanların kendilerince seçilmiş yerleri vardır. Rumlar Türklerle ve Ermenîler Rumlarla birbirlerine karışmazlar. Bazen komik hareketler yapan bir Türk gencinin alışılmışın dışında gürültüyle hazırladığı çubuk[359] ve şerbet bu cennette aranan lezzetlerdendir.

Gezginler, şehirden yarım saatlik mesafede ve Olimpus'un eteğindeki Ayn-ı Asâ "Asa Pınarı" adıyla bilinen kaynağa kadar bir gezinti yapmalıdırlar. Burası meyvelerinin iriliğiyle meşhur büyük kestane ağaçlarından meydana gelmiş bir ormandır. Suyu çok ve berrak bir kaynak, gölgelikler içinde granit kayaları arasından akar. Burası Müslümanların sevdiği bir yerdir. Çünkü ihtiyar derviş Emir Sultan, çoğunlukla buraya gelerek kendinden geçmek için otururdu ve asasına dayanmış olduğu hâlde uzun süre öylece kalmak âdeti idi. Bu hâlin bir anısı olmak üzere bu suya "Ayn-ı Asâ" adı verilmiştir. Yine buradan aşağı derecede olmayan diğer bir kestanelik de "Sobran" adını taşır. Bunun ne köşkü ve ne de hikâyesi vardır; fakat hayret edilecek derecede güzel bir doğal görüntü, vahşî görkemiyle buraya gelenleri memnun eder. Burada oturanlar, sakin; fakat çok şiddetli bir istekle şehri çevreleyen bu doğal güzelliklerden tad alırlar. Olimpus'un hiçbir yamacı yoktur ki göze büyüleyici bir görüntü sunmasın. Burada ovaya ve dağlara, sandal, servi, (s.220) meşe, çınar, kestane, gürgen ağaçlarının özleri inanılmaz derecede bir bollukla yayılır. Çok güzel

[359] Bir tür pipo (Y.N.).

büyümüş o kadar çok ağacın böyle birleşmiş orman hâli, az görülen şeylerdendir. Gururlu başlarında birkaç yüzyıl taşıyan dev gibi ağaçların görüntüsü, insanı her adımında yeni bir şaşkınlığa boğar. Bu ormanların kenarları, daha koyu ve daha sık çayırların geniş kemerleriyle kuşatılmıştır. Burada yalnız tabiat değil, tarım ve endüstrinin etkisi de bu farklı iklim ağaçlarının gelişmesine gözcü olmuştur.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Modern Durum - Endüstri - Ticaret

Bursa'nın evleri de İstanbul'dakiler tarzında yapılmıştır; yani binaya hâkim olan malzeme, ahşaptır. Bir katı sıradan tuğla ve betonla yapılmıştır. Binanın cephesi ise son derece sadedir. İçerisi normal mermerden yapılmış bir merdivenle sona eren bir ayakkabılıktan oluşur. Asıl mesken olan *bölükler* birinci kattadır. Bölükler "hayat" diye adlandırılan ve ailenin açık havalı günlerde zaman geçirmesine hizmet eden yaz sofası türünden üstü açık bir avluya bakar. Şehrin konumu kuzeye doğru eğimli olduğundan, avlunun ortasında akar sulu bir havuz vardır. Girişin büyük penceresi hangi tarafa açılmış olursa olsun, Bursa'nın evleri gerek dağın vahşî boğazlarından ve gerek ovanın geniş ufuklarından, mutlaka güzel bir görüntüyle zenginlik içindedir.

Hristiyan mahallesi, şehrin doğu kısmında yer alır. Ermenîler ve Rumlar, İstanbul patrikhanesine bağlı, kendi mezheplerinden birer Metropolitin yönetimi altındadırlar. Bursa'daki Hristiyan kilisesi çok çaresiz bir durumdadır. Dedelerinin yaptığı dinî anıtların tamamından yoksun kalmış olan Hristiyanlar, bugün dış görünüş olarak özel evlerden güçlükle ayrılabilen fakir kiliselerden ancak faydalanabiliyorlar. Türklerin mahallesi, şehrin merkezinde yer alır; kervansaraylarla bedesten ve çarşı buradadır.

(s.221) Uludağ (Olimpus)'ın etekleri, ipek böceğini besleyen sık dut ağaçları ile tamamen örtülmüştür. Özellikle çok dallı ağaçlar istenir ve tercih edilir. İşi bilenler, bunu daha faydalı bulurlar. Çünkü böcekhânede solup bozulmamak için yalnız yaprakları koparmazlar, körpe dalları olduğu gibi keserler. Bu dallar bazen iki üç metre boyundadır. Bu şekilde yapraklar taze ve örselenmeksizin bütün özü ve kokusuyla gelir; böcekler bu şekilde daha iyi beslenir ve çıkmak istediği zaman önce gıdasını içeren bu dallar üzerinde, yerini ve işini kurmak için hazır bir dayanak bulur.

Burada yalnızca bir botanikçinin ayırt edebileceği yedi tür dut ağacı sayarlar; bütün bunlar, Bursa çevresinde eşit şekilde yetişir.

Dut ağaçları, dere kenarlarını ve yolların iki tarafını gölgeleriyle örterler. Burada asıl iklimlerini bulmuşlar zannedilir. Bursa, ipeklerinin

çokluğu ve güzelliğiyle bütün dünyada bilinen bir şehir olmuştur. Çıkardığı ipek kumaşlar, bütün Türk İmparatorluğunda yaygındır; fakat Avrupa'da az bilinir. İpek kadifeleri de sanatın önemli bir kısmını oluşturuyorsa da Avrupa rekabeti bunu yakında ortadan kaldırmayı başaracaktır.

Bursa'nın ününe neden olan ipekçilik sanatının hiçbir büyük fabrikası yoktur. İşçiler, Lyon'da olduğu gibi odalarda çalışırlar. Kumaşçılar bunlara tartı ile ipek verirler. Bunlar da bu ipeği dokuma farkı ile beraber işlenmiş hâlde iade ederler. Burada bizim *brocard* adını verdiğimiz ipek kumaşı da yaparlar. Bu tarz, üzeri sırma çiçeklerle süslü çok güzel bir kumaştır. Sultan Selim zamanında icat edilmiş olduğu için Türkler bu kumaşa *Selimiye* adını verirler. Bu kumaş, sadece İstanbul kadınlarına satılır. Zaten dünyada Türkler kadar kadınlarının süsüne masraf eden bir millet olmadığı bilinir.

Açık renk ve şeffaf olmayan çizgileri olan ve Paris'te de epeyce yaygın bulunan çubuklu beyaz ipek kumaşlar da hep Bursa tezgahlarındandır. Bu kumaşlar kadın gömlekleri ve kadın için hamam çıkısı ya da kısa gömlek yapımına yarar. Sofa (sedir) için yastıklar da önemli bir sanata temel olmuştur. Bu hususta bir fikir oluşturmak için, sofanın bütün Müslüman memleketlerinde tek temel oluşturduğunu düşünmelidir. Bu eşya doğuda sandalye, masa, yatak görevini de görür.

(s.222) Uzun süre yasaklanmasından dolayı, Bursa ipekleri Fransa'da az tanınmıştır. Bunların bir özelliği de fular (foulard) cinsi kumaş gibi yıkanmasıdır. Resimleri oldukça düzenlidir; çeşitli renkte, büyük çubuklar arasında karışmış ufak çiçek kordonlarıdır. Çizgiler, resim zemini için doğuda en hoşa giden tarzdır; bu kumaşlara çubuklu derler; bizim fabrikalarımızın yaptığı gibi kumaşın zeminiyle oynanmış olanı sevmezler, Doğuda kumaşlarının az sürümü olduğuna şaşıran Lyon Ticaret Odasına, bu düşünce çok önceden anlatılmıştır. Fabrikacılarımız da gerek pamuk ve gerek ipek kumaşlarımız da doğunun zevkine uygun resimleri kabullerinden beri satışları önemli ölçüde fark etmiştir. Hind şallarında da yollu ve çubuklu resimler çok makbuldür. Bu şallara *fermâyiş* adını verirler. Fermâyişler Paris'de çok tanınmıştır, bunu adı sebebiyle Keşmir şallarıyla karıştırırlar.

Ham ipek de Bursa'nın her zaman büyük bir ihracat ticaretine temel olmuştur. Bu ürünün rekoltesini, üç milyon kantardan daha fazla tahmin ediyorlar. Bundan elli yıl önce ipek fiyatında önemli bir artış hissedilmişti; bugün Lyon ve Çin'in rekabetlerine rağmen fiyatlar korunuyor. Bursa'nın ipek kumaş ihracat miktarı, yüz bin top olarak tahmin edilmektedir.

Bursa'da birkaç pamuk kumaş fabrikası ve bunların özellikle hamam takımı ve yemek havlusu üretenleri vardır. Tüylü olan havlular, cildi kurutmak için çok kullanılışlıdır. Bellerine sardıkları mavi peştemalları, pamuk üzerine sarı ve kırmızı ipekten gayet enli çubuklarla yaparlar. Doğuda hamam âdeti çok genel olduğu için, yalnız bu iki şey, önemli bir ticaret kaynağı oluşturur.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Sular

Bursa şehrinin, yeni gelen bir kişi üzerine en çok etki eden yönü, son derece (s.223) bol ve çeşitli sularıdır. Soğuk sular, ılık sular, Uludağ (Olimpus)'ın buzlu ve kaplıcaların kaynar suları her tarafta akar giderler. Bizanslılar, halefleri olan Müslümanlar gibi, bu suları memleketin ihtiyacı olduğundan en iyi şekilde kullandılar. Çeşmeler dışında her evin kendi ihtiyacı için avluda berrak akarsulu bir havuz vardır.

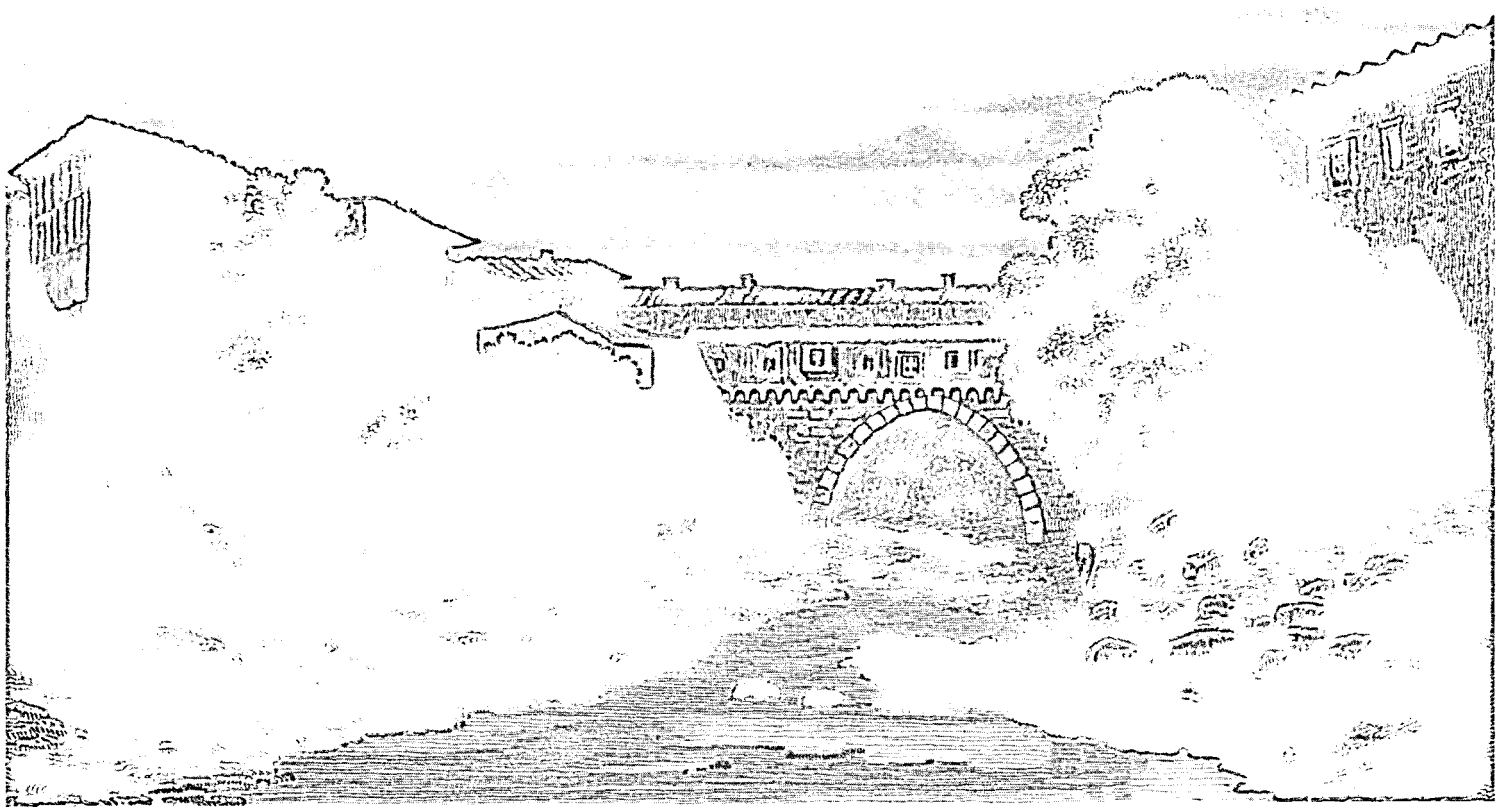
Uludağ (Olimpus) sularının kristal dalgaları yalnız evlerin su ihtiyacı için değildir. Binlerce kanallara ayrılmış dereler, şehrin çok sayıda bahçesini sulayarak onları dikkat çekecek yeşil zengini bir görüntüyle süslerler.

Fakat şu zamanlarda kanalların düzenlerinin ihmal edilmesinden, sular maalesef yollara taşmakta ve bazı yerlerde yüzeysel bataklıklar oluşturmaktadır.

Bursa'da başlıca üç su vardır; bunlar nehir olmaktan çok, ufak derelerdir. Birincisine "Pınarbaşı", ikinciye "Gökdere" ve üçüncüye "Akçağlayan" derler.

Pınarbaşı, eski şehrin hemen yakınındadır. Suları çok miktarda hızlı bir akışla dere hâlinde çıkarak, etrafı fidanlar ve kavak ağaçlarıyla çevrilmiş bir havuza akar. Burası mevsiminde çok işlek bir gezinti yeridir. Hasırlı sedirleri ve iskemleleriyle çok sayıda kahvehane çardağına herkes gelir; çubuk ve nargile sefası yaparlar. Türlü soytarılar, her milletten cambazlar, burasını sahne olarak kullanırlar ve bazı günlerin akşamı, ışıkla donanır; sabahın neşesini takip eden tiyatroları, yani sözlerinde aşırı serbest olan kukla oyunlarını, ağırbaşlı topluluk hiç öfkelenmeden dinler.

Pınarbaşı'nın suları, önceden Bursa'nın parlak döneminde, yer altında kanallar aracılığıyla Sultan Murat'ın sarayına akar ve sonra açık olarak şehre çıkardı. Geçtiği mermer arklı güzel bahçelerden, bugün bir anıdan başka bir şey kalmamıştır. Saraya yakın bir yerdeki taştan yapılmış büyük bir bina parçası, orada oturanlara göre, Türkiye'de ilk yapılan su terazisidir. Rivayetlerine göre bu fikir, Arapların bilinmeyen eski bir zamanda Mısır'da

BURSA (BROUSSA)'DA KAPALI KÖPRÜ

uyguladıkları metottan alınmıştır. Künkler içinde bu içi boş terazinin yukarısına kadar çıkan sular, bu defa yeni bir iniş gücüyle istenen yerlere tekrar ayrılır[360]. Şehirdeki genel binaların terk edilmiş ve yıkıntı hâlinde bulunmasına rağmen, su sistemi en önemli unsur olarak hâlâ en iyi şekilde muhafaza edilmektedir.

(s.224) Gökdere suyu, kaynağını Uludağ (Olimpus)'ın yüksek yerlerinden alarak, dağın kuzeydoğusu tarafına tek ağzı olan geniş bir vadiden şehre doğru akar. Bu su, çok sayıda ve gür çağlayanlar oluşturur. Karlar eridiği zamanki görüntüsü, çok güzel ve görkemlidir. Tek kemerli ve üzerinde İsviçre'nin bazı köprüleri gibi çatısı bulunan bir köprü, bu vadide Müslüman ile Ermenî mahallelerinin birleşme noktasını oluşturur[361].

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Kaplıca Suları

Bursa'nın ününü borçlu olduğu bütün kaplıca suları, şehrin batı tarafındaki Uludağ (Olimpus) eteklerinin çıkıntılarından ortaya çıkar. İçinden doğduğu toprak ise kalker ve şist ile üçüncü zaman gresinden oluşur. Yeryüzündeki hiçbir iz bu sahanın zamanında yanardağ olaylarıyla karşı karşıya kaldığına işaret etmez; fakat bazı suların yüksek derecede sıcak olmasının, dünyanın iç sıcaklığından ileri geldiği bugün belirlenmiş ve dünyanın katmanlarıyla merkeze doğru epeyce bir derinlikten gelen suların - o çevre hiç volkanik bir özellik ortaya koymadığı hâlde- yine kesin olarak yüksek derecede bir sıcaklık göstermiştir.

Bursa'da başlıca yedi kaplıca sayılır. Bunların dördü ' Uludağ (Olimpus) eteklerindeki ovada ve üçü bu dağın son çıkıntısı üzerindedirler. İlk dört kaplıca şunlardır: Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü ve hamamı yapanın adıyla isimlendirilmiş Kara Mustafa'dır. Hamamlar üç bölüme ayrılır: Birincisi elbise çıkartılan ve hamama hazırlanılan giriş salonudur; buraya *camekan* adı verirler. İkincisi birdenbire en yüksek sıcaklığa girerek yorulmamak için durulan ılık kısımdır. Üçüncüsü ise kaynağın bütün binayı ısıtarak aktığı asıl hamamdır. Bu geniş yerin etrafında, özel olarak (s.225) yıkanmak için ufacık odalar ve kabinler vardır. Fakat yıkananlar, hemen hemen genellikle o geniş yere girerler. İlk giriş salonu, üzeri kubbe ile kapanmış dört köşe bir yerdir ve çok sayıda pencereyle aydınlanmıştır. Ortasındaki mermer havuz, hamama girenlerin ihtiyacı için soğuk su

---

[360] Bu hidrolik sistem, General Anrréossy tarafından ayrıntılı bir şekilde kayda geçildi. *Constantinople ancienne et moderne.*

[361] Bkz. 41 numaralı gravür.

doludur. Belki de aynı borudan çıkarak aynı bollukla bir tarafta soğuk ve bir tarafta sıcak akan suların bulunması, bu kuruluşun en güzel özelliklerindendir. Buraya yeni gelerek suların doğal durumlarını incelememiş olanların şaşkınlığına sebep olan bu durumun açıklaması kolaydır.

Hamama girecek olanlar, doğunun bütün toplu mekânlarında olduğu gibi, burada da kahveci bulurlar. Giriş salonuna varınca kahve, çubuk takdim edilir ve çıktığı zaman Çelebi'ye -giyim kuşamını son defa gözden geçirmesi için- sedef kakmalı bir el aynası getirilir. Çelebi, hamamcılara vereceği ufak bir ücreti, bu aynanın üzerine bırakır; çünkü hamamlarda ücretsiz yararlanmak için bir aidat sistemi vardır.

Giriş salonunun etrafı, tamamen hamama girenlerin oturması için çarşaf örtülü, yastıklı sedirlerle çevrilidir. Bazen yüzlerce adamın girdiği bu yerdeki sakinlik ve sessizlik görülecek şeydir.

Hamamın ılık kısmı da dört köşelidir ve ana kaynağın sıcak sularını dışarıya akıtan yer altındaki künkler aracılığıyla ısıtılmıştır. Ortasında asıl sıcak yere girmeden önce oturmak için mermerden geniş bir set vardır. Üçüncü kısım olan hamam, dışarı tarafı yuvarlak camlarla kapanmış birçok penceresi (tepe camları) olan bir kubbe ile örtülmüştür. Girişin tam karşısına gelen tunçtan bir musluk, sıcak suların çıktığı yerdir; hamamın kenar duvarlarındaki musluklar, yıkananlara aittir.

Binanın içi, tamamen çeşitli renkli mermerlerle kaplanmıştır. Etrafındaki çıkıntılara doğu zevkini gösterir oymalar yapılmıştır.

Hepsinden eski olan Eski Kaplıca Hamamı, Bizanslı Étienne'in Bitinya krallarına ait diye söz ettiği hamamlardan birisidir. Bunun suyu, yerden seksen derece sıcaklıkta çıkar ve hastalıklara yararlı olmasıyla meşhurdur. Kubbesi, Bursa şehrini nice eserlerle süslemiş olan Sultan I. Murat tarafından yaptırılmıştır.

(s.226) Büyük salonun altında, suların hamam içindeki çeşitli yerlere dağılması için yer altında kemerli kanallar vardır.

Sular, büyük salona künklerle gelerek yıkanacakların kullanımına ait mermer kurnalara akar. Salonun her köşesinde bir oda (halvet) büyük insanların yıkanmasına aittir.

Yeni Kaplıca adındaki hamam ise hepsinden daha süslü ve daha dikkate değerdir. Bu hamam Eski Kaplıca ile şehir arasında ve dağın eteğinin en aşağı kısmındadır. Salonlar, dış tarafından kurşun kaplı kubbelerle örtülmüştür. Kubbelerin kemerleri iç tarafta, çiniler ve içeriye

tatlı bir ışık veren çok sayıda köşeli delikleri olan mermer pencerelerle süslenmiştir. Mineli bir levha üzerindeki kitabeye göre bu hamam, sularından yararlanmış olan Büyük Sultan Süleyman'ın baş veziri[362] tarafından yaptırılmıştır. Bursa hamamlarında yapılan tedavilere ilişkin bütün masalları aktarmak için bir kuş olmalı idi; fakat bizzat kendimiz şahit olduğumuz bir rivayeti anlatmadan geçemeyeceğiz. Yeni Kaplıca hamamında ağrıları geçirmek için bir taş var imiş. Yaklaşık otuz santimetre çapında *serpantin* türünden beyaz bir yarım karpuz şeklinde olan bu taşın, altı yassı ve üstü yuvarlakmış ve bu tümsek tarafında, içinde bir kurşun parçası kalmış bir deliği varmış. Koleksiyonlarda eski terazileri görmüş olanlar, bu taşın da o türden olduğuna şüphe etmezler.

Bu taşın özelliği, vücudun ağrı olan her neresine konulsa o ağrıyı yok etmesi imiş. Bu hayalî ve tılsımlı tedavi inançlarına, Avrupa'da her gün rastlanırsa da buradakine orada oturanlar bir şey daha ekliyorlar ki o da, günün birinde bilinmeyen bir el tarafından aşırılmış olan bu taşın, daha sonra kendi kendine gelerek hamamda önceki yerini bulmasıdır.

Büyük salonun ortasında önceden ağızlarından sular akan mermer arslanlar olduğu anlatılır; el-Hamrâ Sarayı fıskiyelerindeki arslanların taklidi olan bunlar, bugün yıkılmıştır.

Kükürtlü kaplıcasının suları sürekli olarak doksan derece sıcaklığındadır ve suları sadece alkalin sülfatlar ile yüklüdür. En çok cilt hastalıkları için girerler.

Çekirge köyünün yamaçlarındaki diğer hamamların suları, elli derece santigrata kadar çıkar. Bunlarda, büyük hamamların gürültüsünü istemeyen hastalar için ufak kabinler vardır. Her kabine, mermerden yapılmış basit bir banyo konmuştur. Önündeki ufak bahçe ile bunların (s.227) tamamı hamamı oluşturur. Müdürü oralı bir doktordur. Sıcak suların köye dağılmış olması, birtakım evlerde özel hamamlar kurulmasını gerektirmiştir. Bunlar tedaviye ihtiyaç duyanlara ucuz bir ücretle devamlı olarak hazırdır.

Ovadaki büyük hamamların etrafında, eski şehrin varlığına ilişkin hiç bir işaret yoktur. Fakat civardaki tepede bulunan Çekirge köyünde bütün kaplıcaların bulunması, halkın onun etrafında toplanmasını gerektireceğinden, eski Pythia şehrini buraya yerleştirmek gerçeğe uygun olsa gerektir. Bu yerin Bizanslılar zamanında oldukça önemli küçük bir

---

[362] Rüstem Paşa (Ç.N.).

şehir olduğuna işaret eden bir şey de Sultan Murat'ın bir cami yaptırmış olması ve bu yerde ikamet etmiş bulunmasıdır.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Bursa Camileri

Orada oturanların dediğine bakılacak olursa, Bursa'da üç yüzü aşkın cami vardır; fakat bu sayıya mescit denilen ufak camilerle dervişlerin sığınağı olan sebilhaneler de dahildir. Gerçekte, bir eser sayılabilecek ancak on iki büyük camiden daha fazlası yoktur. Bunlar hep Bursa sultanlarının eserleridir. İstanbul'un fethinden sonra Bursa'da yeni dinî eserler yapılmamıştır.

Türk Camisinin Yapısı

Öteden beri denildiği gibi: Osmanlıların kendilerine ait mimarî tarzları yoktur; çadır aşireti hâlinde bulunduklarından, bunlar yapı sanatına yabancı kalmışlardır ve genel binalar da önce Arap ya da Fars ve sonra Rum mimarlarının yaptıkları yabancıların eserleridir. Dinî binalar kadar hiçbir eserin tarzı bu durumun şahidi olamaz[363].

(s.228) Kitabında genel ve özel hayatın kurallarını en ufak ayrıntısıyla düzenlemiş olan Hz. Muhammed, dinî binalar hakkında, namaz kılarken Mekke (Kabe)'ye yönelmek ve buna başlamadan önce abdest almaktan başka hiçbir şey söylemedi. O hâlde su bulunan ve Mekke'ye yönelme

---

[363] Texier'in gördüğü Türk mimarlık eserleri için "Arap Tarzı" ifadesini kullanması, esasen XIX. yüzyıl oryantalistlerinin, Doğu halklarını tanıma, Doğu ile olan bağlantıları geliştirme yolunda, onların dillerini, edebiyat, folklor, tarih ve bu arada sanatlarını da inceleme çabalarının tipik bir yansımasıdır. Çeşitli nedenler yanı sıra, Batı kültürünün köklerini araştırmak ve bu arada "egzotik doğu"yu görmek-keşfetmek ve yaşamak isteği içindeki birçok araştırmacı, Antik-Klâsik kültür ile Hristiyan kültürünün beşiği olan Anadolu'da çalışmalara girişmişler; bu arada yollarının üstüne Türk sanatına ait değerler çıkmış; söz konusu eserler, bir Türk sanatının olmadığı peşin hükmü (veya hissi) ile, Bizans, İran ya da Arap aslına bağlayarak açıklamaya çalışılmış ve Batı dünyasında hâkim bir tutum olarak yerleşmiştir. Her ne kadar, XX. yüzyılın başlarından itibaren Mendel, Löytved, Sarre, Martin ya da Saladin'in çalışmalarında çoğunlukla İslam Sanatı içinde Selçuklu ve Osmanlı eserlerine rastlanmaktaysa da, esasen ilk kez ve bağımsız bir Türk Sanatı fikri Fransızca olarak yayınlanan *Constantinople, de Byzance a Stanboul* adlı kitabında (Paris 1909) Celâl Esad ARSEVEN tarafından ileri sürülmüştür. Burada ortaya konulan birçok yeni bilgi ve görüşler, sanat eğitimi görmüş aydın bir Türkün, o zaman ilim dünyasında hâkim olan yerleşik yanlış tutumlara haklı bir isyanı gibi de düşünülebilir. Bu ilk adımdan sonra yine onun Türk Sanatı'nın o zamana kadar bilinen bütün dönemlerini içine alan İstanbul 1928 tarihli Arap alfabesiyle üç yüz sayfalık *Türk Sanatı* kitabı ve 1939 yılında Fransızca olarak çıkan *L'Art Turc* gibi eserleri Türk Sanatı çalışmalarının rehberi olmuştur (Y.N.).

imkânı olan her yer namaz kılmaya uygundur. Müslüman dinî binalarının en bilinen sembolü olan minare, çok gerekli bir şey olmadığı gibi imam da görevini halka açık bir meydanda da yerine getirebilir. Yalnız Hristiyanlar ağaçtan ya da tunçtan bir alet aracılığıyla cemaati davet ettiklerinden, Peygamber müminleri çağırmak için yalnız insan sesinin kullanılmasını istedi.

Araplarda ilk namaz yerleri, yalnız bir tarafında namazın kabul olması için, hangi tarafa yönelmek gerektiğini gösteren bir taş ile dört duvardan ibaretti. Araplar şehirlerin sahibi olduktan sonra, camilerin (toplanma yeri) yapımına başladılar, direkler ve sütunlar çevrilmiş geniş revaklar yaptılar. Ortadaki avluya *harem*, yani kapalı yer adı verilmiştir. Mekke istikametini gösteren girinti mahalline *mihrâb* dediler. Bu şekilde eski Mısırlılar ve Yunanlıların, Roma ve Bizans şehirlerinde çok benzeri olan tapınaklarını ve meydanlarını taklit ettiler. İmam ve daha doğrusu müezzin, dama çıkarak namaz saatlerinde halkı davet ederdi.

Bu şekil üzerine yapılmış olan bir çok Arap ve Türk camileri, bugün İslâm dünyasının her tarafında vardır. Kahire camileri, Adana'nınkiler, Tarsus'takiler, Cezayir'in Büyük Camisi ve Tlemsen Camisi hep buna örnektir. Bunların hepsi İstanbul'un fethinden öncekilerdir. Daha sonra Araplar bazı Bizans kiliselerini camiye çevirdikleri zaman, bunları örnek alarak diğer camileri yaptılar. Yani asıl büyük salon bir kubbe ile örtüldü ve harem denilen kısım, binadan önce bir sofa oluşturdu. Selçuklu İmparatorluğu ile başlayan bu devrin camilerinde kubbeyi tutan kemerlerin birbiriyle birleşmesindeki sarkıklık, daha gelişmemiştir. Kubbe alçak pencerelerle aydınlanmamış ve mimârî süslemesi Arap tarzındadır. Bu konuda örnek olarak Konya (İconium)'nın bazı camilerini, Bursa'daki Sultan Murat ve Sultan Bâyezid'inkini belirtebiliriz. İstanbul şehrinde bu tarz ve şekilden bir tanesinin bile bulunmayışı, gerçekten ilginçtir. Bilindiği üzere Bizans başkenti Osmanlıların eline geçtiği zaman II. Mehmet, Patrik Kilisesi olan Ayasofya'yı İslâmî bir ibadet yerine dönüştürmüştür. O günden beri Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde (s.229) yapılan camiler, Ayasofya'yı taklit etmişler ya da daha doğrusu Jüstinyen (Justinien) döneminin Rum kiliseleri tarzını almışlardır. Yani, içinde sütunlarla süslü olan veya olmayan dört köşeli ve çok sayıda pencereyle aydınlık, dayanak noktaları köşelerden sarkık kemerli ya da kemersiz mutlaka bir kubbe olacaktır.

Harem kısmı, asıl camiden öncedir ve avluda Müslümanlar için çok sayıda çeşme ve şadırvan vardır. Müslümanların bu mimarî kuralı, genel ve kesindir. İstanbul'un fethinden sonra öyle dört tarafı kemerli, sütunlu açık

meydan şeklinde bir cami yapıldığı görülmemiştir ve kubbesi çok sayıda pencereyle aydınlanmış olan camiler, kesin olarak 1453 yılından sonra yapılanlardır.

Caminin önünden yükselerek doğu tarafına bir özel görüntü veren ve minare diye adlandırılan yüksek kuleler, ne bina ve ne de şekil açısından ait bulunduğu müessese üzerinde hiçbir tarihî gelenek ifade etmez.

En eski minareler Kahire'dedir. Bunlar her katta gittikçe inceleşen dört köşeli kuleler şeklindedir. Cezayir ve Fas'dakiler hiç süslemesiz dört köşelidir. İstanbul'unkiler gibi yuvarlak sütünlar şeklinde yükselmiş uzun boylu minarelere rastlamak için doğuya gitmelidir. Bu tarz ve şekli İstanbul'a getirenler, Hindistan minarelerini taklit eden İran mimarları olsa gerektir. Thaleblerin rivayetine göre minarelerin bu şekli, Gazneli Mahmut'un icadıdır. Moğollar ve Tebriz'de o mineli güzel camiyi yaptıran Emir Cihan Şah, hemen hemen genel olan bu sanat zevkini İran'a götürmeye sebep olmuşlardır. Gerçekte Müslüman şehirlerinin yatay çizgileri, üzerindeki hafif köşkleri (şerefe) ile kesen bu sütunlardan daha zarif bir şey olamaz. Türkler kabul ettikleri bu zarif şekilden başka türlü minare, hiç yapmamışlardır; yalnız Tarsus ve Adana'dakilerin bir kaçı Kahire minarelerinin taklididir.

Müslümanların dinî yapılarını bir bakışta ortaya koyacak olan genel kural, bu dediklerimizdir. Bundan sonra bu yapıların kemerlerine ve süslemelerine ait diğer ayrıntılara girişmek mümkündür; fakat bunlar kitabımızın konusunun dışındadır.

Doğu mimârî eserleri hakkında bir noktaya dikkat etmeliyiz ki o da bunlardaki kemerlerin bizim yaptığımız gibi iki yandan çıkan iki yay parçasının birbiriyle birleşmesi tarzında olmayıp, yalnız bir daire ekseninden çıkma bir tek yaydan ibaret olmasıdır.

(s.230) Türk mimârî tarzının bu konuda bir özelliği daha var ki o da Türkler'in at nalı şeklindeki kemerleri kullanmamalarıdır. Yani Bizanslılar tarafından uygulanmış ve Araplar tarafından kabul edilmiş olan bu şekli merkez noktasından yukarısı uzaklaşmış olan, bilinen şekli sağlam saymayarak kullanmamış olmalarıdır. İspanya ve Fas eserlerini incelemiş olanlar, bu şeklin oralarda genellikle ne kadar kullanıldığını bilirler.

Ulu Cami

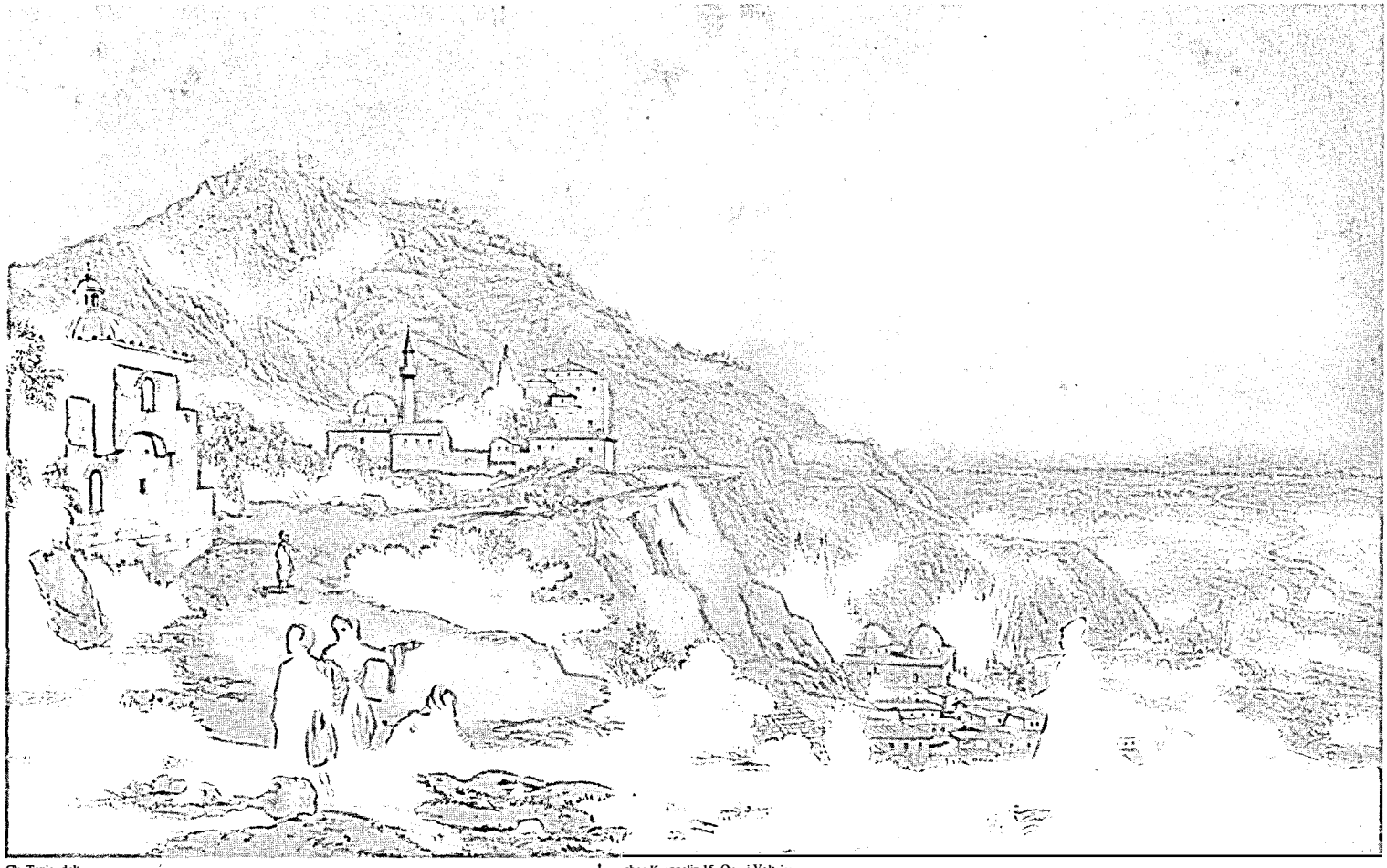
Ulu Cami adındaki büyük cami, şehrin tam ortasındaki düz tepeye yapılmıştır. Bu noktadan etrafındaki bütün mahallelere hâkimdir ve bu

Dessine par Bouchet d'aprés le eroqu is de Ch. Texier

Gravi par Lemaitre

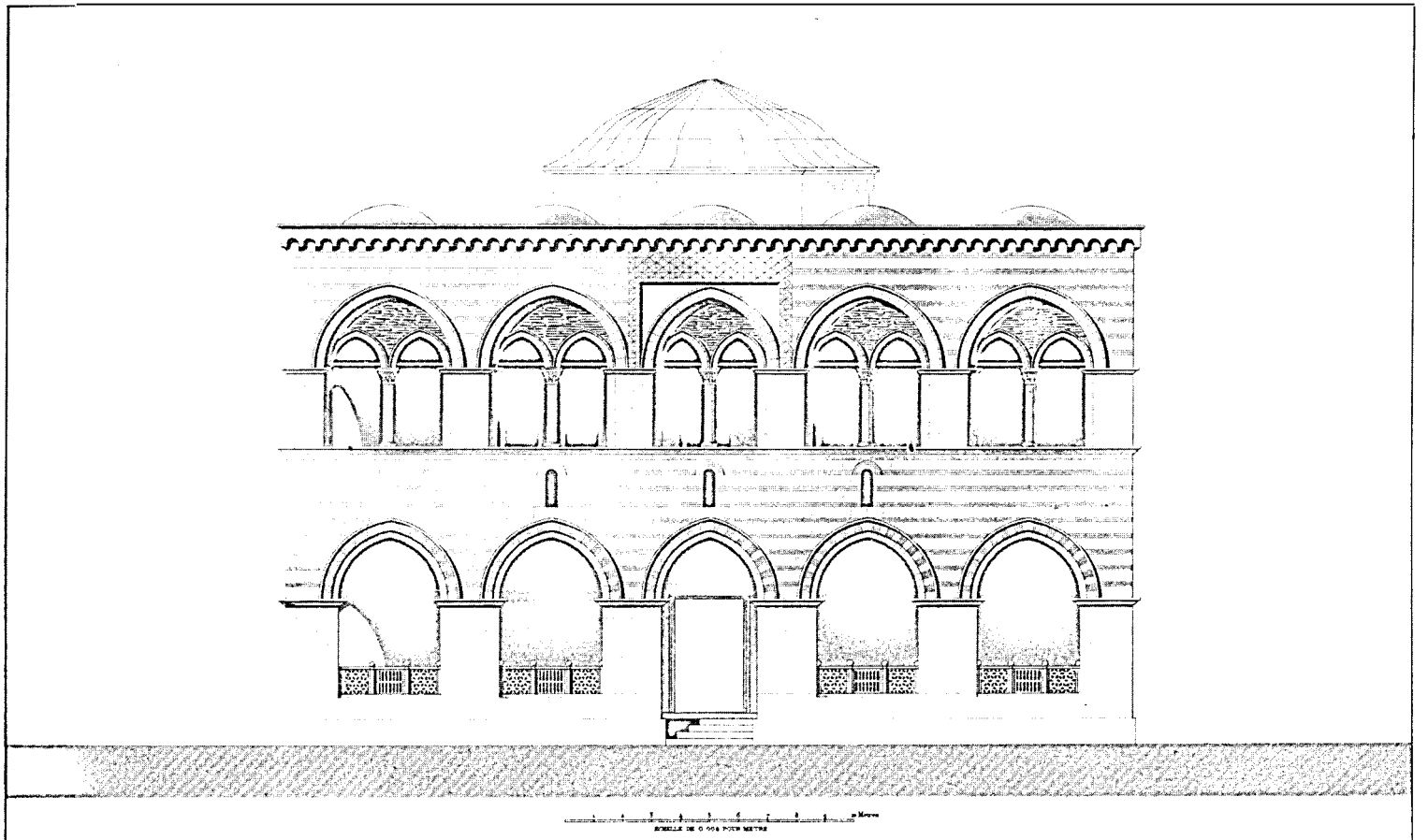
BURSA (BROUSSA). ULU CAMİNİN GÖRÜNÜŞÜ

Ch. Texier delt

İmp. chez Kaeppelin 15. Quazi Voltaire

BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİNİN GÖRÜNÜŞÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

BURSA (BROUSSA). ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ

Osmanlı eski başkentinin ortaya koyduğu çekici tablonun görüntü açısından merkez noktasıdır.

Camiler çoğunlukla yaptıranların adı ile anılırken, bu cami üç padişah tarafından yapılmış ve Ulu Cami belirsiz adını almıştır.

Ulu Cami, I. Murat tarafından başlanmış, oğlu Bâyezid tarafından devam edilmiş ve sonra kendi adını alan mevcut üç cami daha yaptırmış olan Bâyezid'in oğlu[364] I. Mehmet tarafından tamamlanmıştır. Ulu Cami, kenar uzunluğu yaklaşık yüz metrelik dört kenarlı bir şekildedir. İçinde yirmi beş dayanak noktası üzerinde yirmi beş bölümden oluşur[365]. Bu bölümlerden -ortası istisna olmak üzere- her biri kubbe ile örtülmüştür. Orta yeri ise içeriye hava ve ışık vermek için açıktır. Bu içteki ufak avlunun ortasında, kol dayanacak yükseklikte mermerden bir havuz vardır; sürekli olarak akan bir çeşme hâlinde olan bu havuzun berrak sularında balıklar tam bir huzur içinde yüzer. Kuşların girmesine engel olmak için bu açık avlunun üstü, tunçtan bir kafesle örtülüdür. Kemerlerin hizasına çıkmış pencereleri aynı şekilde parmaklıkla kapalıdır.

Binanın genel yapısında ilkelliği hatırlatacak büyük bir sadelik vardır. Mihrâbı -Mekke istikametini gösterdiği yönde- güneydoğuya yöneliktir.

Mollalar bu caminin ilk dekorasyonunu hayranlıkla anlatırlar; bütün ayakları çatının başladığı yere kadar altın yaldızlı ve bunun üzerinde Arabesk nakışlar arasına Kur'ân sûre (s.231) ve âyetleri yazılı imiş. Minberi çok bilinen bir Arap sanatkârın eseridir; fakat bu süslemeler bugün kaybolmuştur. Badanalı duvarlarında bir takım harflerle Esmâ-yı Hüsnâ [Allah'ın doksan dokuz ismi]'yı temsil eden yazılardan başka Müslüman dindarların gözlerini dinlendirecek bir şey yoktur.

Büyük kapının sağ ve solundan iki büyük minare çıkmıştır. Bunlar uzunluğuna oluklu sütunlar şeklindedir; tepesine içten bir merdivenle çıkılır, parmaklıklı bir başlık konmuştur. Bu parmaklığın hizasında, Uludağ (Olimpus)'ın yamacından gelecek suyu buraya ulaştırdıktan sonra caminin içine sevk eden sifonlu bir su terazisi görülür. Büyük kapıdan başka caminin diğer iki kapısı daha vardır ki bunların biri padişaha aittir, diğerine Mahkeme kapısı adını verirler.

---

[364] Asıl metinde I. Mehmet, Bâyezid'in yeğeni diye geçer (Y.N.).

[365] Ulu caminin boyutları 69x55 metredir. İçi, yirmi altı dayanak noktası üzerinde, yirmi bölümden oluşur (Y.N.).

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Sultan Bâyezid Camisi

Yıldırım Bâyezid Camisi şehrin doğu tarafında; kenar mahallesinde ve servilerle çınarlardan oluşmuş bir ağaçlığın ortasındadır. Bu cami, binasının genel yapısındaki derli toplu olması kadar, şeklinin sadeliği açısından dikkat çekicidir. Girişi ahşap bir dam ile örtülü bir ayakkabılıktan başlar. Bundan sonra sağında ve solunda kandil vb. gibi cami malzemelerine ait iki ufak odası olan loşça bir sofaya[366] gelinir. Caminin çok sade yapılmış tek minaresi vardır.

Bu cami, Ulu Caminin inşası sırasında yapılıyordu. Hatta inşaatı bir çok kere durdu. Bu sırada Padişahın Ankara savaşı sonucu, Timur'un eline esir düşmesiyle cami tamamlanmamış bir hâlde kaldı. Bununla beraber bir kubbe ile örtülmüş olan büyük kısım ile bitişiğindeki iki oda bitmiş ve namaz kılınmaya başlanmıştı. Bu caminin mimârî tarzı bir değişim dönemini gösterir; yani kubbe binanın kare şekli üzerine konmuş ve pencerelerle ışık verilmemiştir.

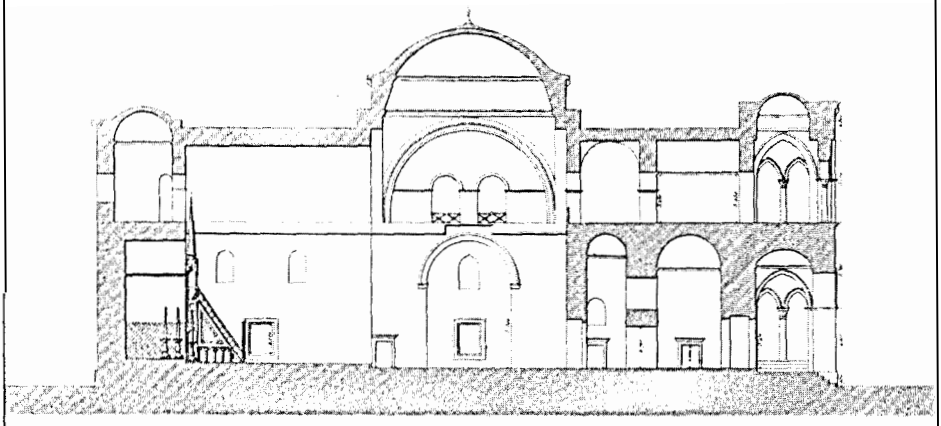
(s.232) Caminin yakınında Sultan Bâyezid'in türbesi vardır. Bu bina da Osmanlılar'ın ilk binalarındaki sadeliğin örneğidir; iki büyük ve iki küçük dört sandukayı içerir; bunlardan birisi sonu çok acıklı biten padişahındır.

Çekirge'de I. Murat Camisi

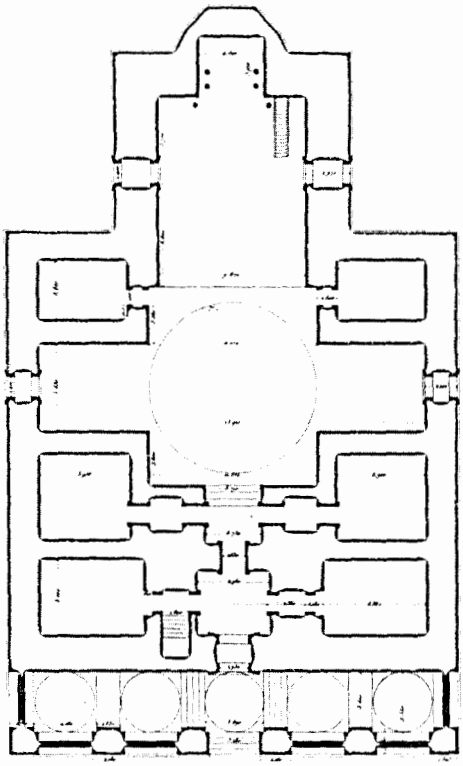
Sultan I. Murat, kendi adıyla adlandırılan camiden başka bir de Çekirge'de "Gazi Hünkar Camisi" adıyla bir cami daha yaptırmıştır. Bu cami, gerek genel yapısı ve gerek cephesinin tarzı açısından diğer Osmanlı eserlerinden o kadar farklıdır ki ilk bakışta eski Bizans kilisesi zannedilir. Cephesi bazı benzerlikler sebebiyle eski Venedik saraylarını andırır. Zemin katında, ortası sivrice yükselmiş beş kemer boyunca müstakil bir giriş vardır. Bu kemerlerin ikisi sağda ve ikisi soldadır. Dördünün de alt kısımları, delikli oyulmuş mermer kafeslerle kapanmıştır. Bu yüzün yine müstakil bir salona açılan üst katı, ortaları yukarı doğru ve sivrice beş büyük kemer ile aydınlatılmıştır. Bu kemerlerin her biri, mermer sütunlara dayandırılmıştır. Sütun başlıkları, Bizans tarzında ve başlığın etrafındaki kabartma süslemeler, asma yaprakları ve sarmaşıklarla tamamen Yunan elinden çıkma nakışları hatırlatır.

---

[366] Son cemaat yeri olacak (Ç.N.).

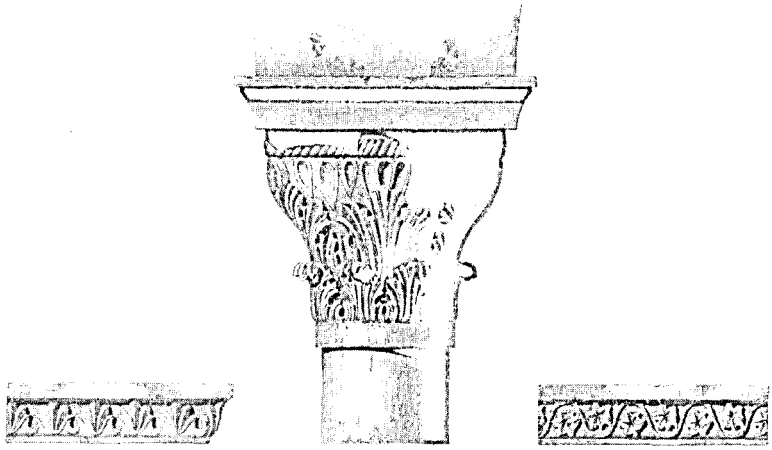
F. II.

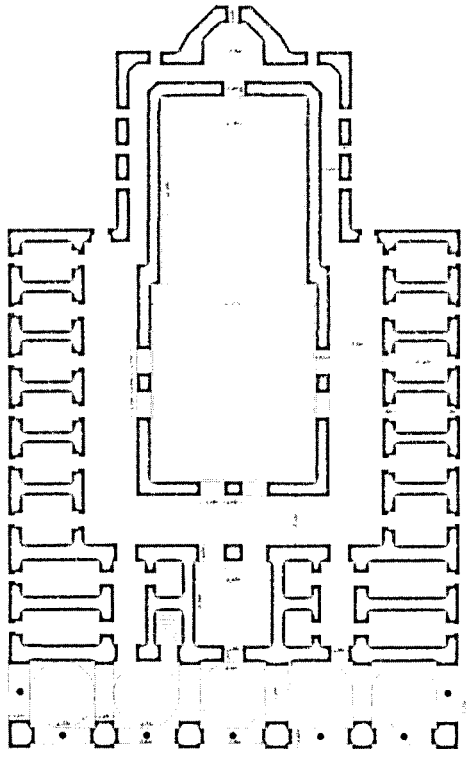
F. I.

Ch. Texier delt Chardon aîne et Aze Imp.t Lemaitre sc.t

BURSA. ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ

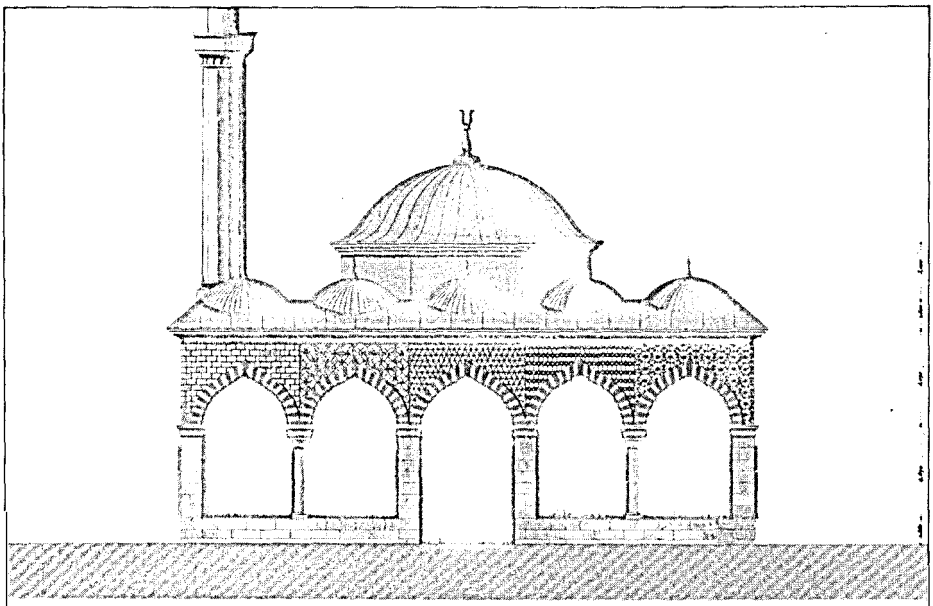
F. IV. F. II F. III.

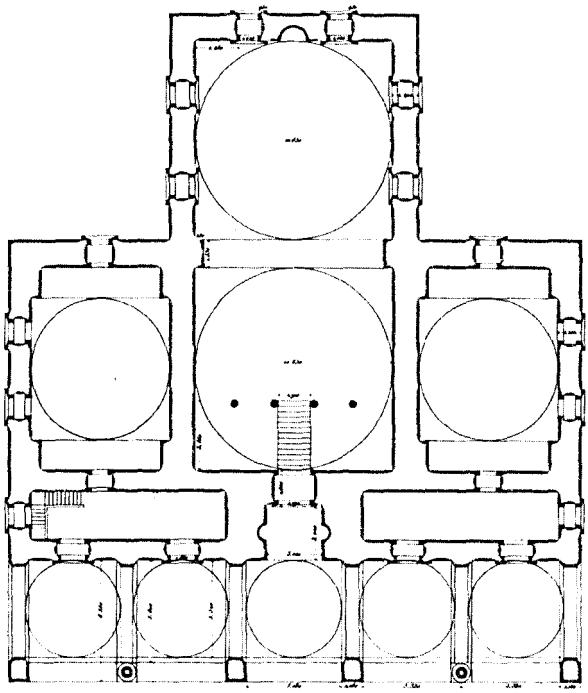

F. I.

Ch. Texier delt Chardon aine et Aze Imp.t Lemaitre sc.t

BURSA. ÇEKİRGE'DE SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) CAMİSİ

Caminin içi, doğuda tek olan bir düzen ortaya koyar. Ortasına karanlık bir giriş ile gelinir, o kadar ki girdikten sonra ortadaki ışığın etkisi altında kalınır. Merkezi oluşturan bu orta yer, yassı bir kubbe ile örtülmüştür. Giriş kısmından çift merdivenle üst kattaki cami malzemelerinin koyulduğu ve hizmetçilere ait odalara çıkılır. Aynı bina hem ibadet yeri, hem okul görevi görür.

Zamanın tarihçileri ve özellikle Katib Çelebi, Sultan Murat'ın yeni başkentinde yaptırdığı çok sayıda binada Hristiyan işçi ve sanatkârlarını çalıştırmış olduğundan söz ederler.

I. Mehmet Camisi

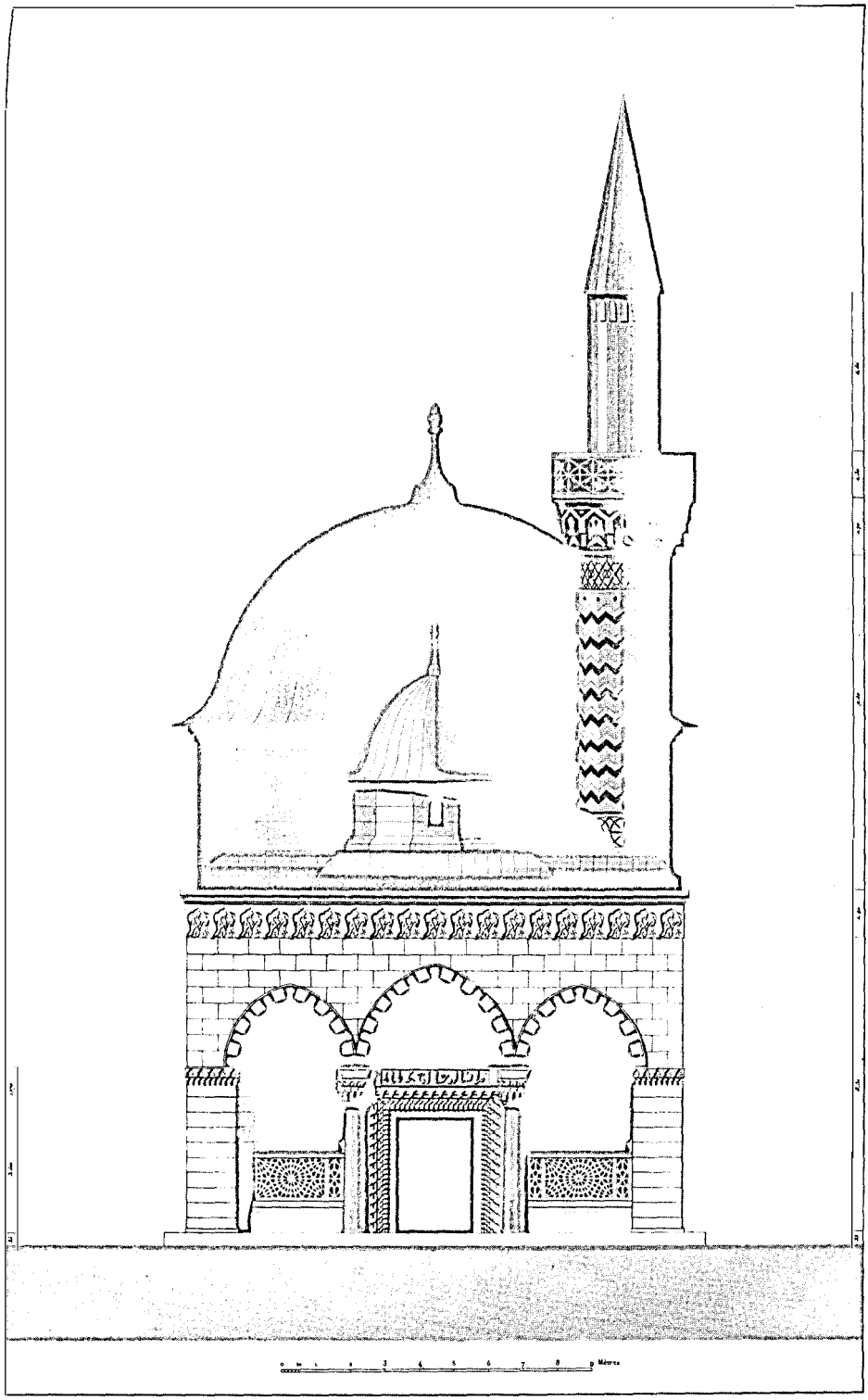
İşinin mükemmeliyeti ve bundan dolayı bütün oyma süslemelerin dikkatli yapılmış olması açısından bu cami, tartışmasız olarak bu şehrin ve belki de bütün Osmanlı sanatının en mükemmel ve en (s.233) dikkat çeken eserlerinden birisidir. Fakat şunu da eklemek gerekir ki bu tarz ve şekil Müslüman Hindistan eserlerinden birinin taklit edilmişidir. Binanın önündeki avlu bitmemiştir. Buraya doğrudan girişle son bulan beyaz mermerden bir parmaklık konmuştur.

Eşsiz bir maharetle oyulmuş rengarenk mermerler, bu caminin duvarlarını dışarıdan süsler. Kapı, kenar nakışları ve çiçekler arasında Kur'ân'ın ilk sûresini içeren uzun bir kitabe ile süslüdür. Yalnız bu kapının taş oyma süslemeleri için üç yıl çalışılmıştır. Kitabenin her harfi kabartmadır ve süslemelerinin çoğu zemininden tamamen ayrılmış şekilde yüksektir. Bu kısımdaki süslemelerin bir parçasını oluşturan kitabe, yaptıranın adını belirtir:

"Sultan I. Murat'ın oğlu Sultân I. Bâyezid'in oğlu Sultan I. Mehmet."

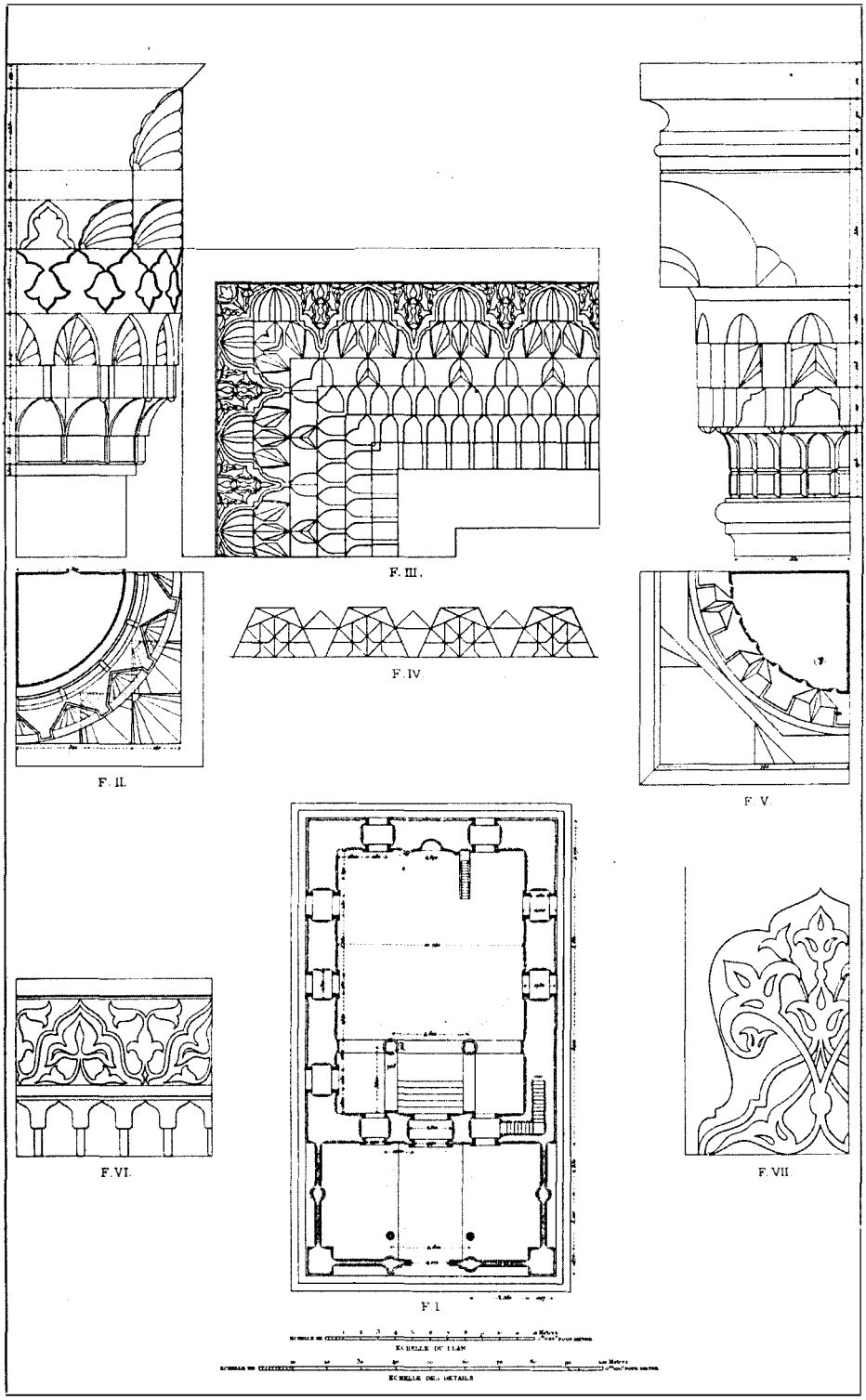
Binanın içi, iki kubbeyle örtülü iki bölümden oluşur. Duvarları, nakışlarının sadeliğiyle beraber bulunduğu yere parlaklık ve zenginlik veren çinilerle kaplıdır. Etrafı oyma bir kenar ile işlenmiş olan mihrâb, kırmızı mermerdendir. Her Türk camisinde, mihrâbın sağ ve soluna konmuş tunçtan yapılma iki büyük şamdanın üzerinde istisna bir kalınlık ve yükseklikte iki balmumu vardır. İmamların en büyük özeni, bu mumları caminin yapımından beri iyi muhafaza etmektir. Cuma geceleri yakılan bu mumlar aşağıdan üçte birine kadar kısaldıktan sonra balmumu dökülerek buna eklenir ve bu şekilde tamamı bitmeden yeni bir çift mum yapılır. Bu yolla camiyi yaptıranın ilk yaktırdığı çıranın aynısı devam etmiş oluyor.

Kubbeden inen tunç zincire, çeşitli şekilde avizelerle Mekke hacılarının getirdiği devekuşu yumurtaları asılmıştır. Aydınlatma çok basit

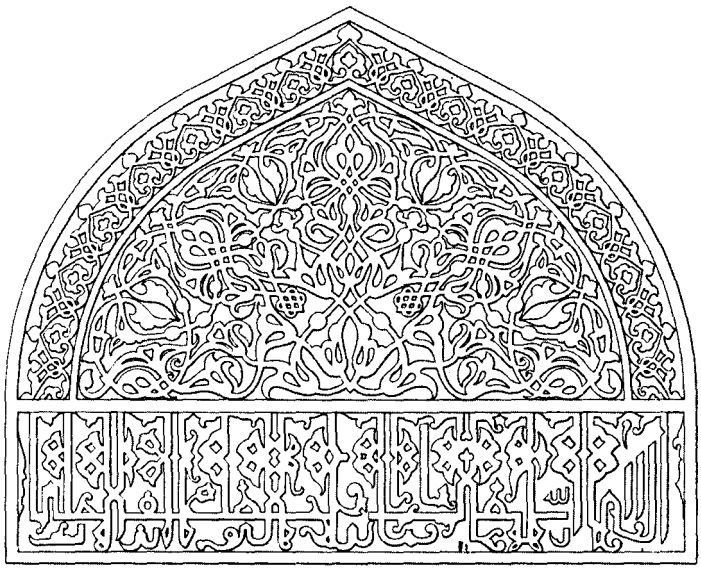
Ch. Texier delt Louis Letronne Imp.t

İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİ

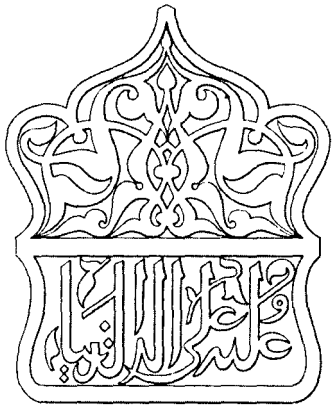
Ch. Texier delt Louis Letronne Imp.t Lemaitre sc.t

İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİNİN PLÂNI VE AYRINTILI ÇİZİMLERİ

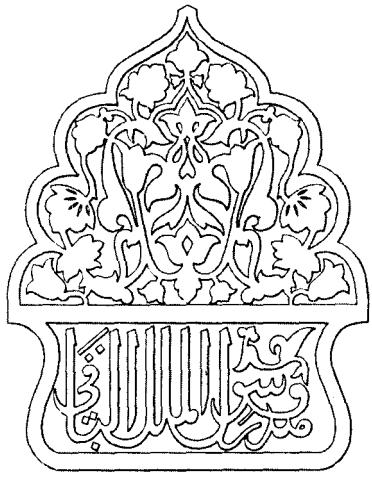

F. I.

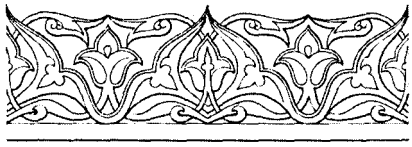
ÉCHELLE DE 0m 166 POUR MÈTRE.

F. II.

F. III.

F. IV.

ÉCHELLE DE 0m 240 POUR MÈTRE.

Ch. Texier delt chardon aine et Aze Imp.t Hequeret sc.t

İZNİK (NICÉE). YEŞİL CAMİDEN AYRINTILI ÇİZİMLER

şekildedir: Cam hokkalar (kandil) içine imamın koyduğu bir fitil ile biraz zeytinyağından ibarettir.

I. Mehmet Camisi orada oturanlar tarafından genellikle "Yeşil Cami" adıyla anılır. Bunun sebebi camiyi dışardan kaplayan çinilerin yeşil rengidir. Zamanında minaresi de zümrüt rengiyle parıldardı; fakat zaman ve ilgisizliğin etkisiyle bu süs de silinmiştir. Burada olduğu gibi bütün İslâmî yapıların çöküşü ve yıkılması, Doğuda yeni bir kaderin olacağına işaret etmektedir[367].

(s.234) YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Sultanların Türbeleri

Şehrin batı tarafından ve Sultan Murat Camisi yakınında, ilk Osmanlı sultanlarının türbelerini saran sur vardır. Bu türbeler, kare veya altı ya da sekiz köşeli ve genellikle kubbeli ufak ibadet yerlerine benzer. Bunlar sekiz kadardır ve Sultan Murat, Mehmet, II. Murat ve I. Murat'ın (1389)[368] bedenlerini içine alan türbenin kubbesi, Bizans tarzında dört sütunla tutulmuş çok sade bir binadır. Türbenin korumasında görevli mollalar, padişahın sarık şeklinde bir tülbent sarılmış ve çok az kişinin uzun süre başında tutabileceği derecede ağır savaş miğferini gururla gösterirler. Türbenin dışta kalan en belirgin işareti, içi toprak dolu duran mermer tabuttur. Bunun dört köşesine çok yüksek ve dinî bir havayla muhafaza edilmiş dört balmumu konulmuşur.

Sultan Murat, bir de medrese yaptırmış ve ilim adamları için para ayırmıştır.

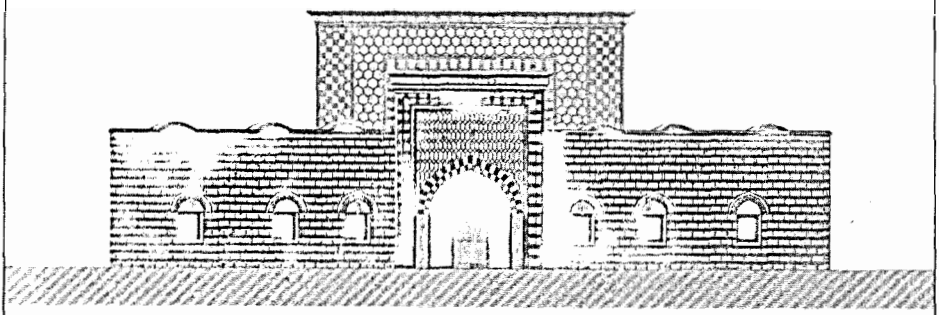
Aynı surun içinde Avrupalılarca "Zizim" adıyla bilinen "Sultan Cem" in mezarı vardır. Bu Fatih Sultan Mehmet'in oğlunun[369] türbesinin nakışları

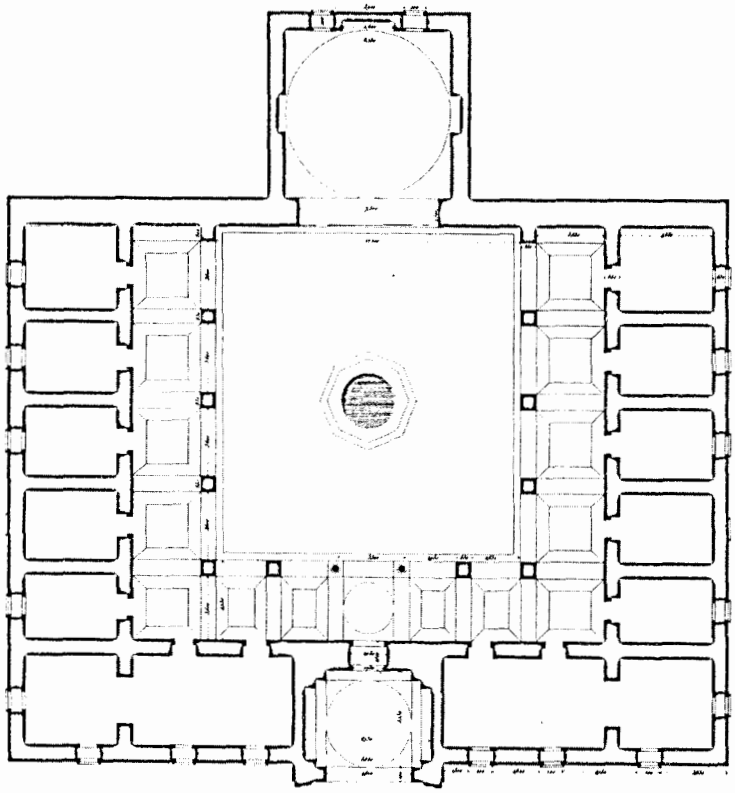
---

[367] Charles Texier'nin "...Doğuda yeni bir kaderin olacağına işaret etmektedir." sözünden ne kastettiği anlaşılamamaktadır. Ancak söz konusu eserler daha sonraları Türkiye Cumhuriyeti, Kültür Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Yerel Yönetimler tarafından restore edilmiştir. Bugün Vakıfbank'a rağmen pek çok vakıf eserinin çökmekte olduğunu gazeteler yazıyor. O gün için belki de yazarın şahsî görüşü olmakla birlikte o dönemlerde imparatorluk birtakım yenilik hareketleri, yönetim zaafiyeti ve dış müdahalelerle hatta bazı vakıf gelirlerinin azalmasıyla gerekli onarımları yapamamışsa da sonradan kısmen telafî yoluna gidilmiştir (Y.N.).

[368] Charles Texier'in burada sıraladığı isimler tam olarak anlaşılamamaktadır. Onun sekiz kadardır dediği türbe herhâlde Bursa'da mezarı bulunan Osman Gazi, Orhan Gazi, I. Murat, Yıldırım Bâyezid, I. Süleyman, Musa Çelebî, I. Mehmet, II. Murat'a ait olanlardır (Y.N.).

[369] Asıl metinde Cem, yanlış olarak Bâyezid'in oğlu diye geçer (Y.N.).

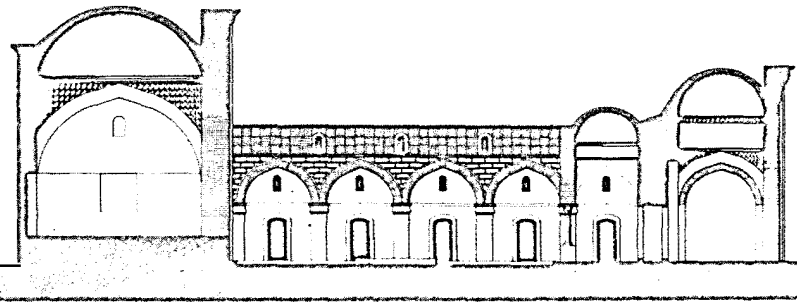

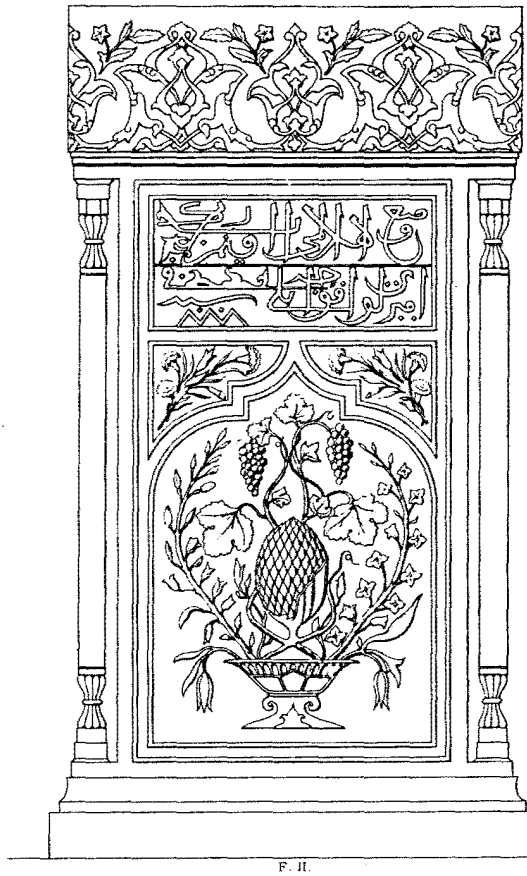
Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) MEDRESESİ

F. I.

F. II.

Ch. Texierdelt

Chardon et Aze Imp.t

BURSA (BROUSSA). SULTAN I. MURAT (HÜDÂVENDİGAR) MEDRESESİ

ve orayı süsleyen sancakları daha özenle muhafaza edilmiştir. Aynı türbedeki diğer mezar, kardeşiyle taht kavgası eden Sultan Musa'nınkidir.

Diğer türbeler Bâyezid'in iki kızı Ayn Şah ve Gurlu ile Sultan Mustafa'nınkilerdir.

Surun sonunda Derviş Kaygulu, Prenses Meryem, bir sultanın kızı ve Musa'nın iki kızının türbeleri vardır. Sultan II. Mehmet ile ondan sonra gelenler İstanbul'da gömülmüşlerdir.

Osman Gazinin Türbesi

Türklerin Dâvûd Manastırı dedikleri Osman Gazinin Türbesi, Saint Élie adına (s.235) yapılmış eski bir Rum kilisesi idi. Bina, Saint Élie'ye hediye edilmiş diğer bütün binalar gibi yuvarlak şekildedir. Ortası, buz renkli mermerden dört sütun ile tutulmuş bir kubbe ile örtülüdür. Asıl türbeye girmeden önce bir sofa vardır. Duvar dekorasyonu olarak buz renk mermer kaplamaları aralarına, oymalı beyaz çubuklar yerleştirilmiştir. İçerisi üç pencereyle aydınlatılmıştır. Yine buz mermerden küçük direklerle pencereler boylamasına bölünmüştür. Bu küçük direklerin başlıklarında haç resmi vardır.

Buraya yandan bir kapıdan girilir. Çünkü türbeye girmeden önce diye söz ettiğimiz sofa, daha sonra çok sayıda şehzâde ve hanım sultanın mezarı olmuştur. Bunların kimler oldukları, bugün bilinmemektedir. Şehri 1804 yılında tahrip eden yangın, bu türbeyi de hasara uğratmış ve çökmüş olan kubbesi, daha sonra tamir görmüştür; fakat türbeleri tanıtan kitabelerden hiçbiri muhafaza edilmemiştir. Manastıra bitişik olan ufak bir kilisede de çok sayıda kişinin mezarı vardır. Bu yerin uzunluğu sekiz metre otuz santimetredir ve duvara yapışık direkler arasında yuvarlak girintilerle sekiz bölüme ayrılmıştır. İlk Osmanlı sultanına Konya (İconium) Sultanı Alâeddin tarafından gönderilmiş olan beylik sembolleri, bu türbeye konmuştu. Bunlar bir tamburla bir tesbihten ibaretti. Bu Türk eserleri, 1804 yangınında yanmıştır.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Misya (Mysie) Olimpus'u

Bitinya kıyılarına denizden gelenler için Olimpus'un görüntüsü, çok görkemli bir manzaradır. Tepesi yılın büyük bölümünde karlı ve asırlık sık ormanlarla çevrili olan bu dağ, etrafındaki yerleri ezen müthiş bir büyüklük ortaya koyar. Nitekim eski zaman insanları, bu dağdan saygı duyan bir şaşkınlıkla söz etmişlerdir.

Yunan ve Roma yazarları tarafından sürekli olarak Misya (Mysie) Olimpus'u adıyla anılmıştı. (s.236) Deniz tarafından, yani kuzey tarafından görüntüsü iki tepeli bir dağ gibidir. Görülen yüksekliği, deniz seviyesinden en fazla iki bin iki yüz otuz beş metreyi geçmez. Şehrin bulunduğu yerin denizden yüksekliği üç yüz beş metredir; Olimpus'un şehirden yükseklik farkı ise bin dokuz yüz otuz[370] metredir.

Dağın güney yamacındaki engebeleri, yüksekliği sekiz yüz metreye kadar varan çok sayıda tepe ve düzlük oluşturur. Bunlar onun güzel manzarasını kaybettirdiği gibi, kolları da batıda Kaz Dağı (İda) silsilesine ve doğuda Katerli Dağ denilen Arganthonius Dağına ulaşır.

Olimpus'un oluşumuna, sadece eteklerinden çıkan sıcak maden sularına bakarak karar verilseydi, temelinde volkanik bir oluşumun hâkim olduğu düşüncesine kapılabilinirdi. Hâlbuki buna dair bir iz yoktur. Dağın kütlesi başlıca granitten, gnaystan ve feldspat cinsi diğer kayalardan oluşmuştur. Bu ilkel kütlenin üzerine, yaşça daha sonraki arazi oluşumları gelmiştir. Bunu desteklemek için batısındaki vadilerde beyaz mermer taşının büyük damarları olduğu gibi, bir jeoloji uzmanı, aynı şeyin dağın tepesinde de bulunduğunu görmek gibi kural dışı bir olayın şahidi olmuş ve beyaz mermer kalker oluşumunun granit tabakasıyla örtülmüş olduğunu görmüştür. İlk bakışta ona, yapısı eksik gibi görünen bu durum, çevresindeki arazinin incelenmesinden hemen anlaşılmış ve bu yerin, çok eski bir zamanda meydana gelmiş deprem sarsıntılarından yer altının alt üst olması sonucu çok büyük bir granitin yerinden oynayarak kalkerle yer değiştirmesinden başka bir şey olmadığı kesinleşmiştir. Dağın doğu tarafındaki vadiler, kısmen granitli ve kısmen geniş bir yer kaplamış olan yatay tabakalar oluşumundan meydana gelmektedir. Batı tarafında ve özellikle kaplıcaların etrafında, bazıları daha soluk renkli damarlar ortaya çıkaran ve cila kabul etse, inşaatta kullanılabilecek olan kırmızı renkli üçüncü zaman *gre*leri görülür. Kısacası bu müthiş kütle, yapı taşı olabilecek türlerden çok az bir şey ortaya koyar.

Camilerin yapımında kullanılmış olan taşlar, deniz kenarından getirilmiştir. Yerin burada verebildiği şey, duvarların içini doldurmaya yarayan traverten tür kalkerdir ve memleketin verdiği bütün taşlardan şüphesiz daha kârlı ve daha dayanıklı olmasından dolayı, çoğu binalarda tuğla kullanımına ihtiyaç duymamaya başlanmıştır. Çoğu camilerde kullanılmış olan mermerler bile Olimpus'tan alınmamıştır. Bunlar, önceden

---

[370] Bu rakam, Ali Suat'ın çevirisinde iki bin dokuz yüz otuz olarak geçer (Y.N.).

birçok şehrin kurulmasına hizmet (s.237) etmiş ve uzun yıllar da bu hizmeti yerine getirecek olan Marmara adasının tükenmek bilmeyen ocaklarından getirilmiştir.

Olimpus'un genel şekli, çift bir zirve ile örtülmüş eliptik koni gibi topografik şekil sergiler.

Güney tarafındaki engebeli yüzeyler, iki ırmak ve birkaç göl oluşturmak ve bütün yamaçların sularının birleştiği geniş platoları meydana getirmek için, yassı bir şekil alır. Dağın bu taraftaki sırtları daha belirgindir. Tabiat, burada bu muazzam granit kütlesini dayanaklarla tutturmak ihtiyacını hissetmiştir. Bu dayanaklar, kaynakları, Olimpus'un kar sularından olan, sürekli akarsularla sulanır aralıklı vadiler yapan ve böylece dağın tepesinden platoya inen birçok sırtlardır. Bu el değmemiş toprağı, binlerce yüzyıldan beri birikmiş bitkisel gübrelerle örtünüz; o zaman vadilerin ne kadar verimli olacağını ve ormanlarının nasıl bir büyüklükle gürleşeceğini hayal edebilirsiniz.

Bir de gerek kokuları ve gerek gür olmaları sebebiyle, Olimpus ormanlarıyla karşılaştırılabilecek yerler, çok azdır. Buranın meşe ve gürgenleri, alışılmışın dışında bir gövdeye sahiptir. Kestane ağaçları bol miktarda çoğalmakla beraber az gürbüzdür. Fakat gürgen ağaçları, arasında gezeni her adımında bir güzellik harikasıyla kendine çeker ve durdurur. Bitki türlerinin uygun iklimlerdeki bu kalıcılığı ve bolluğu, aslında Frigyalılara ait bu Bitinya sahasına gelmiş olan Misyalıların, buraya Misya (Mysie) adını verişlerinin bundan ileri geldiğini iddia ederler; çünkü onların dilinde *mysos* gürgen anlamında idi.

Şimdi dağı gezelim; vadilerini, otlaklarını, yarı medenî hâlde bulunan sakinlerini ziyaret edelim:

Bursa şehri Olimpus'un asıl yamacında bulunduğu için, güney tarafına gidildiği zaman yaklaşık dağın zirvesine varan vadilerden birine hemen girmeden şehirden çıkılamaz. Bununla beraber dağın tepesine ulaşan yalnız bir işlek yol vardır ki o da şehri doğuda ikiye ayıran Gökdere'dir. Bu taraftan çıkıp hemen hemen yarım saat yürüdükten sonra asırlık ceviz, kestane, gürgen, meşe ağaçlarının sık gölgeleri altına gizlenmiş kayalardan oluşmuş olup, aşamalı bir şekilde kat kat yükselen muhteşem bir sahanın ortasına varılır. Yol, derin ve tehlikeli bir uçurum boyunca kıvrılarak gider. Burası, Olimpus'un en meşhur (s.238) vadisi olan Gökdere'nin yüksek oyuklarıdır. Buranın özellikle karlar eriyerek sellerin granit kütleleri ve ağaç gövdeleriyle yuvarlandığı zamanki görüntüsü, son derecede mükemmeldir. Yaklaşık bir saat daha çıkılarak üç tarafı açık ve güneyde çok büyük

kayaların yaptığı duvarla kapanmış bir yaylaya gelinir. Bu noktadan bir bakışta Olimpus'un vadileri sayılabilir. Sağda Gökdere, solda hesapsız bir derinlikte Arganthonius Dağının dik silsileleri ve daha ötede tablonun ufkunu oluşturan deniz vardır.

OTUZUNCU BÖLÜM
Uludağ (Olimpus) Türkmenleri

Türkmenlerin yayla adını verdikleri yazlık ikamet yerleri, bu yüksek yerden başlar. Yayla, Asya göçebelerinin hayatında önemli bir yer tutar. Her aşiretin belli bir yazlık yeri vardı. Bir diğeri asla o yeri almaya gelmezdi. Bu yerler, dağların yamaçları üzerinde, serin ve sulak otlaklardır. Her aşiret, kulübelerini yapar ya da çadırlarını kurar. Kış gelince sıcak yerlere inerler. Herkes ufak bir parça yer eker ve sürüsünü otlatır. Asya'nın çeşitli yerlerinde, bu Türkmenlerin birçok aşiretlerini gördük ve hepsini rahatlık ve memnuniyet içinde bulduk. Özellikle yüzlerindeki sakinlik ve yabancılara sevimli ikramları ne hoştur. Kendilerine *Aksakal* ya da *Eski* denilen ihtiyarlarından başka bir otorite tanımazlar. Hükümete çok az bir vergi öderler. Denilebilir ki bunlardan hiçbiri kendi çadırını şehrin en güzel evine değişmez. Bu Türkmenler, şehir Türkleri tarafından çok saygı görürler. Çünkü Selçuklu prenslerine bağlı Karakoyunlu denilen aşiretin soyundan gelmişlerdir. Hâlbuki Osmanlı Türkleri uzun süre Selçuklular'a bağlı olan Akkoyunlu aşiretindendirler[371].

Yörük denilen göçebe Türkmenler de yaylada ahşaptan kulübe ya da çadır kurarlar. Bu, Cezayirlilerin *gourbis* dedikleri şeydir. Bunların da iki türlü çadırları vardır; (s.239) bir tür keçi kılından ya da koyun yapağısından yapılma siyah çadırdır. Bunlar, Avrupa çadırları gibi kazıklar aracılığıyla dikilir. Diğer tür, Hintlilerin kulübelerini andırır. Yuvarlak ve üzeri kubbe gibi inmiş bir tavanla kapanır. Bunların örtüsü, keçi ya da inek derisindendir. Bunlar düzenli bir şekilde kapalıdır; fakat taşınmaları güçtür. Duvarları, katlanır ve dürülür kamış perdelerdendir. Kabilenin yayla yerini değiştirmeleri, taşınması zor bir durumdur. Çünkü olduğu gibi, tek parça olarak taşınır[372].

Olimpus yaylasında ilk istasyon, kâhya ya da Türkmen Reisinin kaldığı yerdir; bu kişi çeşitli yamaçlara yerleşmiş olan aşiretinin merkez noktasındadır. Her yayla halkı, ortak sürüleri olan yirmi kadar aileden

---

[371] Bu cümlede bilgi yanlışlığı söz konusudur. Osmanlılar Oğuzların yirmi dört boyundan Kayı'ya, Selçuklular Kınık'a ve Akkoyunlular ise Bayındır'a mensupturlar (Y.N.).
[372] Dürülüp bükülmesi tek parça olarak taşınmasının delilidir (Y.N.).

oluşur. Bütün bu göçebelerin "yörük ağası" unvanına sahip olan liderleri, etrafındaki arkadaşlarıyla Mihalıç'ta ikamet eder.

Bu göçebeler dağın orta kısmında, gürgen ormanından çamlık kesime kadar olan yörede otururlar. Dağ kadife gibi ince bir çimenle örtüldüğü sırada, bu sınırın üst tarafına çok az çıkarlar. Bu otlaklar, hayvanlarına çok uygun gelmez. Olimpus'un yoz ve şâirâne görüntüleri içinde hayatlarına devam eden bu halk, özellikle Bursa hükümetinin ihmali yüzünden meydana gelen zararlarını, sürekli olarak söz konusu ederler. Kerestecilik işi, kanunsuz, kuralsız yapıldığından dolayı, bir ağacı kesip biçmek için, on tanesi yok edilir. Otlak ve ormanlardan yararlanma hakkını bir örf olarak kullanan göçebelere gelince, bunlar da örneğin çok küçük bir menfaat için, en güzel ve kıymetli bir ağaç gövdesine zarar verirler. Daha da fazlası, yalnız Türkiye'de değil, bütün dünyada alışkanlık hâline getirerek kökleşmiş bir huy olmak üzere, gelecek yıl için çayır yetiştirmek amacıyla körpe ve küçük fidanları yakarlar. Olimpus'un bir kısmında yapılan bu kötü uygulama sonucu olarak yeni süren ağaçlar, çok zayıf ve çelimsizdir. Bunun aksine, yanık büyük gövdeler, doğal etkilere karşı daha dayanıklı olur. Dağın geniş alanlarını işgal eden bu dindarca duruşlu siyah ve yanık varlıkların, öbür dünyayı hatırlatan hüzünlü bir görüntüsü vardır. Kereste kesmek için, dağın daha az dik olan doğu yamaçları tercih edilir. Burada taşıma da nispeten kolaydır; fakat o derece ilkel bir tarzda çalışırlar ki!.. Tekerlekleri kötü yontulmuş ve kötü takılmış arabalar, önlerinde upuzun ağaç dümenleriyle haykırarak gıcırdarlar. (s.240) On-on iki çift öküz sadece bir gürgen ağacı gövdesini ağır ağır çekerek beş altı günde ovaya indirir. Tekerleklerin ve hayvan ayaklarının yollarda açtığı çukurlar, yürümeyi engeller.

Bu keresteler, İstanbul'a gönderilmek üzere genellikle İzmit'e götürülür. Batı yamacında da büyük oranda kerestecilik yapılır; fakat bu tarafın ormanları çok azalmıştır. Buranın yalnız bir hatırası, ormanlarından çok odun kesilen Odunluköy adında kalmıştır. Çamlık kesimden sonra gelen otlak alanını, diğer dağ tepelerinden ayırt edecek bir durum yoktur. Eriyen karlardan oluşan birçok dere, çimenler arasından dolaşarak iz bırakır. Oralılar buraya Kırkpınar adını verirler; bu yüksekliklerde karlar, yaz mevsiminin büyük bölümünde de kalırlar.

Dağın başını tutuyor gibi duran dikey kayalar, çok ilginç şekiller sergiler. Bunlar, üzerleri oyulmuş duvar ve köşeli yüzeylerle sütunlar şeklinde yıkılmış sur ve harap olmuş kale görüntüsü sergileyen uçurumlu granit kütleleridir. Buradan itibaren dağın son memesi başlar; her tarafta yarıklar karla doludur; fakat yolda hiçbir tehlike yoktur. Türkmen

kılavuzları gezginleri, genellikle son noktanın altında durdururlar. Burada atlar serbestçe otlamaya bırakılır. Bu yüksekliğe kadar hayvanla kolayca çıkmak mümkündür. Sonra kılavuzların topladığı funda ve çam çalı çırpılarından daha yukarı çıkmadan önce, hazırlanması gereken yemek için ateş yakılır. Buradan tepeye çıkmak için bir saat yeterlidir ve eğer hava açık bir gün ise, gözlere açılan olağanüstü ve mükemmel görüntüleri görmekle, o günün bütün yorgunlukları unutulur. Küçük Asya haritasının büyük bir kısmı göz önünde somutlaşır; gözün görebildiği alan, güneyde Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın yukarı vadilerine, batıda Truva'ya kadar ve kuzeyde girinti ve çıkıntıları daha özel görünen bir çok körfez ve koyu yapan firuze rengi denize açılır. Marmara ve İmralı (Besbicus) adaları, denizin mavi rengi üzerinde altından noktalar gibi görünür ve bir dürbünle ufka bakıldığı zaman, İstanbul'un kubbeleri ve minareleri görülür. Dağa çıkmak için özel bir kafile oluşturmak istemeyenler, şehre kar getirmek için hemen her gece dağın tepesine giden kervana (s.241) katılabilirler. Karları, her ikisi bir katır yükü olacak büyüklükte bir kalıp gibi keserler. Kervan yaklaşık sabahın dokuzunda şehre ulaşır.

Önce denildiği gibi Olimpus'un zirvesinin birçok hektar genişliğinde bir yayla oluşturan iki başı vardır. Doğu tarafındaki başında, kuru taştan yapılmış bir binanın yıkıntısı görülür. Bunun bir ufak kilise ya da manastır olması muhtemeldir; şekil ve tarzında, hangi döneme ait olduğunu belirtecek hiçbir şey yoktur. Bizans imparatorları zamanında Olimpus vadileri, başkentin gürültüsünden kaçan, dünyadan elini eteğini çekmiş insanların yeri oldu. Athos Dağında olduğu gibi, burada da küçük kiliseler ve inziva yerlerinin sayısı arttı. İmparator Konstantin Porfirogenete, Olimpus'u ziyaret ederek büyük iyiliklerde bulundu. Saint Serge'nin daveti ve Acoemites (hiç uyumayanlar) planına uygun olarak Konstantin Kopronim (Constantin Copronyme)'in zamanında Rahip Nicéphore tarafından kurulmuş olan Medice manastırı, en ünlü manastırlar içinde gösterilir. Bu manastır, resmi yasaklayan mezhebe bağlı olan Ortodoks ruhanî liderlerin takibi sırasında, birçoklarının sığınağı olmuştur.

Athos'taki kardeşleri gibi bahtiyar olamayan bu Olimpus rahipleri, Bursa'yı ele geçiren Türkler tarafından kovuldular ya da yok edildiler. Bununla beraber, dünyadan elini eteğini çekenlerin anılarını muhafaza ederek bugün de gururlu olan Olimpus Dağı, Türkler tarafından verilen Keşiş Dağı adını taşır. Bu çevrede İslâmiyetin yayılmasından sonra Müslüman sûfîler, Hristiyanların ortak yaşayan papazlarının âdetlerini alarak dağda birçok ziyaretçi çeken inziva yerleri kurdular.

Sultan Orhan Gazi, Gökpınar denilen yerde, Derviş Geyikli Baba için bir zaviye yaptırdı. Hâlâ çok sayıda ziyaretçisi olan bu inziva yeri, şehrin doğu tarafındadır. Padişahlardan birkaçı, bu ziyaretleri yapmada kibirlenmediler ve meşhur dervişlerin keşif ve kerametlerini, gelenek olarak tamamen ezberlediler. Asya'nın başka yerlerinde olduğu gibi, burada da dinler, düşmanı oldukları dinlerin meşhur yerlerini alırlar. Hristiyanlık, kiliseleriyle, putperestlerin tapınaklarının yerlerini almış, Müslümanlık da hilalini Hristiyan yıkıntıları üzerine dikmiştir. Her yerde iki din eskisinin yerine geçer. Eski zamanlar, Asya dağlarının kraliçesine saygıda (s.242) kusur etmemekle beraber, Kaz (İda) Dağını, tanrıların yeri olması sebebiyle özellikle belirtmiştir.

Önceleri Olimpus Dağına, vahşî kabileler ve korkunç hayvanlar yerleşmişti. Lidya (Lydie) tarihinde meşhur olan Misya yaban domuzlarının inleri, güney vadilerinde idi. Kral Midas'ın yeğeni Adraste tarafından Krezüs (Crésus)'un oğlu Atys'in öldürülmesi trajedisi, burada olmuştur. Herodot'un aktardığına[373] göre, yaban domuzlarının tamamen yok olmasına karşı Kreyzus'ten yardım istemeye gelen çobanlar, tıpkı bugün gördüklerimiz gibiydiler. Strabon'un dediğine göre[374] Olimpus'un eşkıyası da az değildi; bunların sık ormanlar içinde müstahkem kuleleri vardı. Romalılar bunlarla kaç defa çarpıştılar. Bunun şahidi, dostu Jül Sezar (Jules César) onuruna Juliopolis adında bir şehir kuran Gordiu Côme adında birinin hemşehrisi olan Cléon'du. Bu adamın Olimpus Dağında Callydium adında bir şatosu ve iki tarafından hangisini tutarsa zaferi onun lehine çevirecek gücü vardı. Nitekim Antoine'ın tarafını bırakarak kendisine Comana büyük ruhanî liderliğiyle Misya Abrettene ve Olimpus'a bağlı Moréna şehrinde hükümet arazisini vererek ödüllendiren Auguste'un tarafına geçti.

Dağın hiçbir vadisinde, eski zamanlara ait eserler bulunmaz; görülen yıkıntılar hep Bizans dönemine aittir. Misyalılar zamanındaki yaban domuzlarının soyları, kestane ve gürgen ormanlarında bol miktarda gıda bularak rahatça yaşarlar ve Müslümanlar bunları tutmaya değil, avlamaya da hiç meyilli olmadıklarından, bu ormanlar içinde çok rahat bir hayat sürerler. Olimpus Dağını yer edinmiş hiçbir yırtıcı hayvan yoktur; bazı yaban kedisi, kurt ve Türklerin kaplan dedikleri küçük leopar bulunduğu anlatılır. Vadilerde av kuşu boldur.

---

[373] Hérodote, XLI. Kitap.
[374] Strabon, XII, 575.

Olimpus'un davar sürüleri, hep dağlık memleketlerde olduğu gibi o kadar iyi değildir. Biz burada, sığırı kastediyoruz. Yoksa koyun cinsi çok fazla yetiştiği gibi, et açısından da çok güzeldir. Yapağısı incedir ve İzmir'de hiç yapılmadığı hâlde Avrupa'da İzmir halısı diye ün salmış olan küçük halıların yapımında kullanılır. Son iki yüzyıl içinde Bursa'yı ziyaret etmiş olan ünlü gezginler, genel olarak Olimpus Dağına (s.243) çıkmışlardır. Bunlardan Teournefort'un burası hakkında yazdığı bir kaydı aktarıyoruz. Söz konusu kişi tanınmış bir botanik uzmanı olduğu için özlü bir şekilde bu dağın bitkilerini şöyle tanıtır[375]:

"O gün, Olimpus Dağını hep solumuzda bıraktık. Bu ürkütücü dağ silsilesinin tepesinde, eski karlardan başka henüz bir şey görünmüyordu. Olimpus Dağına yaklaşılınca eski ve çok miktarda yalnızca meşe, çam, yabanî kekik ile enli yapraklı diğer bir *cyste* türleri görülür. Akçaağaç (l'aune), yabanî mürver (l'ièble), erkek ve dişi kızılcık ağacı (le cornouiller), yüksük otu (la digitale), yabanî hindiba (le pissenlit), hindiba (la chicorée), çoban püskülü (le petit houx) ve böğürtlen (la ronce), Olimpus Dağı çevresinde genellikle bulunur. Bu dağın yokuşu oldukça normaldir. Fakat atla üç saat yol aldıktan sonra çamdan ve kardan başka bir şey bulamadık. Çok yüksek noktadaki bir gölcüğün yanından Asya'nın en büyük dağlarından biri olan bu tepeye gitmek için durmak zorunda kaldık. Alp ve Pirene Dağları gibi bir gündüz daha yürümek için karların erimesi gerekliydi. Gürgen, kavak, fındık ağaçları da az değildir. Çamları bizimkinin aynısıdır."

Manlius, Galleri (Gaulois) bu Olimpus Dağı yakınında yenmiştir. Manlius savaş sebebi olarak, Antiochus'un tarafına katılmış olan bu Galler'in, babalarının İtalya'da yaptıkları kötülüklerin intikamını alma isteğini ileri sürmüştür. Birçok münzevînin buraya çekilmesinden dolayı, Rumlar Olimpus Dağına önceden Caloyers adını vermişlerdi. Bu dağ, sekizinci yüzyılda çeşitli manastırlarıyla tanınmıştı.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM
İmralı (Besbicus/Calolimno) Adası

Ulubat (Apollonias) gölünden geçen Orhaneli çayı (Rhyndacus), Bitinya'nın batı sınırlarını (s.244) oluşturur. Bu nehrin sol kıyısında bulunan saha, eskiden Dolyonlara ve daha sonra Kyzikos (Cyzique) sakinlerine aitti.

---

[375] Bkz. *du Levant,* II, 186.

Kıyıdan on dört mil[376] ötede ve nehrin ağzının güney tarafında, bugün Calolimno[377] adında bir ada vardır; eski adı Besbicus'tur. Pline,[378] bu adanın çevresini on sekiz mil olarak tahmin eder; Bizanslı Étienne bundan Kyzikos'a komşu diye söz eder ve kaynağı hakkında şu hikâyeyi aktarır: "Devler kıyının büyük taşlarını sökerek denize atıyorlar ve bu şekilde Orhaneli çayının ağzını kapamaya çalışıyorlardı; fakat Proserpine, Kyzikos adası için korkarak bu taşları topladı ve bunlardan bir ada yaptı; bu adaya daha sonra, sakinleri olan Pelasglardan beri Besbicos adını verdi; Herkül (Hercule), devlerin geriye kalanlarını ortadan kaldırdı."

Apollonius'un dediğine göre, burada dev Aegoeon'ın mezarı[379] görülürdü. Pline, eskiden Besbicus'un bir ada olmadığını zannediyor. Ona göre Besbicus, karaya bitişikken bir deprem sonucunda ayrılmıştır.

Bu küçük ada, Bizans beylerinin dinlenme yeri olma özelliğini, Prens (Princes) adalarıyla paylaşıyordu. Yazlık alanlarının çokluğu ve güzellikle şöhret bulmuş olan bu Besbicus ya da Pachymére adası[380], otuz gemi ile gelerek memleketi işgal eden Türklerin yağmasıyla karşı karşıya kaldı. Müstahkem yere sığınan sakinlerinin çok azı istisna olmak üzere öldürüldüler. Aileleriyle gemilere binerek kaçanlar ise, Skyros (Syra) adası önlerinde fırtınaya tutularak battılar.

Besbicus, Kété[381] arazisinden sayılırdı; Aygud Alp'in oğlu Kara Ali tarafından 1308 yılında fethedildi. Osman Gazi, bu fethin ödülü olarak onu Calolimno ganimetleri içinde bulunan bir Rum kızıyla evlendirdi. Calolimno kıyısının derinliği, on kulaçtır. Kıyıları dikine olarak hemen denize girer. Kuzey kısmı, güneydekine çok dar bir ibikle bitişen uçurumlu bir dağdan meydana gelmiştir. Arazisinin büyük bölümü, kumlu bir balçıkla, bunun içindeki çabuk ufalanır küçük çakıl tabakalarından oluşur.

Adanın adını alan köy, darca bir koyun kuzey tarafındaki burnu üzerindedir. (s.245) Doğu memleketlerinde çok görülemeyen temiz ve sakin bir görüntüsü vardır. Evleri kireçle beyazlatılmış ve taştan yapılmıştır. Bu adada zeytin ağacından başka tahta yoktur.

---

[376] Yirmi altı kilometre.
[377] Liman anlamındadır.
[378] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[379] Apoll., *Arg.*, I, 1164.
[380] Pline, VI. kitap, s.17.
[381] Pachymère, II, V. Kitap, bölüm 21, s.287.

Adanın toprağı, 37 dereceden 45 dereceye eğim göstererek doğudan batıya doğru inen yeşilimsi balçıklı kalkerden meydana gelmiştir. Dağlarının tepesindeki kaya, koyu pembe bir renktedir. Kalker kısmı, kolayca ufalanır bir *gre* (grés) tabakasıyla örtülmüştür.

Sivri bir ibik, adayı boylu boyuna keserek denizin aşındırmasından meydana gelmiş iki uçurum oluşturur. Bunlar, neredeyse dikine suya inmiştir. Adanın yalnız iki noktası yanaşmaya uygundur. Bunlar, doğuda Calolimno'ya yakın nokta ile güneybatıda bugün terk edilmiş olan Vagnitis müstahkem şehrinin yanıdır. Burada on kulaçlık su bulunur.

Adanın boyu, yirmi sekiz ve eni yaklaşık dört kilometredir. Hepsi Rum olmak üzere iki bin kadar nüfusu vardır.

Ada arazisi, diğer sahaların arazisiyle karşılaştırılarak incelendiğinde arada hiçbir benzerlik bulunmadığı görülür. İçinde bulunduğumuz jeolojik zamandan bu yana, adanın şimdiki hâlini muhafaza ettiği sonucunu çıkarmak gerekir.

Gemicilerin, doğudaki yerlere kendi icatlarının adını verınek merakına dayanarak bu İmralı (Besbicus) adasına, Polimeur körfezindeki Maignine adasının adını vermişlerdi. Bu iki addan hiçbiri bugün bilinmemektedir. Bu adların nereden alındığı anlaşılamamıştır[382]. Dikkat edilirse bu Maignine adının, adanın güney noktasındaki Vagnitis kelimesinden bozma olduğu bulunur.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM
Manyas Şehri (Dascylium) ve Manyas Gölü (Dascylitis)

Manyas gölüyle şehrinin olumlu bir şekilde ayrılmasında, çözülmesi gereken ilginç bir coğrafî (s.246) ve tarihî problem vardır. Eski zaman yazarlarının bu yerlerle ilgili topladıkları delillerden, elde sadece çok karışık bir şey kalmıştır. Memleketin incelenmesi, daha hiçbir yeni gözlemciye gerçeğin izlerini göstermemiştir. Bununla beraber Dârâ (Darius)'nın imparatorluğu zamanında büyük bir eyalet merkezi olan bu şehrin, mevcut olmaması da mümkün değildir. Göle gelince, eski yazarlar tarafından çok defa söz edilmiş olduğundan, varlığında şüphe edilemez; fakat bu göl kayıp mı olmuştur? Yoksa Apollonias gölü müdür? Problemin çözülecek tarafı, bu noktadır. Bu sahanın coğrafya açısından incelenmesinde, Aboullonia ve Manyas adlarında yalnız iki gölü bulunduğu görülür. Eğer Dascylitis gölü

[382] Bkz. Baudrand, 1705.

kalmadıysa, hiç değilse yerini bulmak gerekir. Eskilerin Dascylium şehri ve gölü hakkında vermiş oldukları bilgileri burada özetleyeceğiz[383].

Bu ad altındaki eyalet, Misya (Mysie) ve Bitinya'yı içine alıyordu. Keyhüsrev (Cyrus) ve Mitrobate zamanlarında Dascylium eyaleti, Sart (Sardes) valisi Oretés'in emriyle -Polycrate'ın kaldırılmasından dolayı şikayet edildiği için- ölüme mahkum edildi[384]. Daha sonra İyonya (İonie)'nın bağlanmasından sonra Dascylium eyaleti, Kalkedonyalılar (Chalcédoniens) aleyhindeki iyi bir eserin yazarı Mégabize'in oğlu Oebaré tarafından yönetilmişti[385]. Herodot buna baş papaz unvanını verir. Kardi (Cardie)[386] şehri istisna olmak üzere, bütün Kersones (Chersonnése) şehirlerini ele geçiren Fenikeliler (Phéniciens)'in donanması ulaşmadan önce, Kyzikos (Cyzique) halkının gelerek teslim olmaları, bu Oebarès'in eliyle meydana gelmiştir. Bu Kardi şehri, Dascylium'a yakındı ve süt kadar tatlı olan sıcak sularıyla bilinirdi. Pausanias,[387] bu son şehre (χώμη), yani kasaba ve köy adını verir. Bundan anlaşılıyor ki zamanında bu şehir yerle bir olmuştur. Diğer yönden Bizanslı Étienne[388], Bryllis şehrini belirtirken, "Dascylium adındaki küçük şehrin bulunduğu sahadadır" diye tarif eder.

Bu tarif, Bryllis ve Gemlik (Cius) şehirlerini belirlemeye de uygundur ve bu ayrıntı, (s.247) Dascylium şehrinin yerini ortaya koyabilir. Bu şehir, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın sağ kıyısında ve Mirlai (Myrléa) gibi Kolofonlular (Colophoniens)ın sömürgesi olan Méla'dan sonradır ve (Δασχολιτου) kitabesini içeren bir madalya bulunmuştur. Problem yalnız şehirle ilgili olsaydı, temelinden yıkılarak yeryüzünden kaybolması şaşılacak bir şey değildi; fakat yazarların her yerde söz ettikleri göl, hiçbir iz bırakmaksızın aynı sonuçla karşı karşıya kalmazdı.

Bu gölden söz eden eski yazarların belli başlı sözlerini, buraya topluyoruz. Bunlardan belki o eyaleti iyi gezmiş birinin işaretiyle problemin kapalılığı ortadan kaldırılır.

Strabon, Afniyalılar (Aphnéens)dan söz ettiği sırada şöyle der[389]:

---

[383] Bkz. İkinci kitap, birinci bölümün sonu.
[384] Hérodote, III. Kitap, bölüm 120-126.
[385] Bkz. İkinci kitap, altıncı bölüm.
[386] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 33..
[387] Pausanias, IV. kitap, bölüm 35.
[388] Verbo Bryllium.
[389] Strabon, XIII, 587.

"Onlar Aphnitis gölünden gelen Aphnéen kelimesiyle adlandırılmışlardır; zira Dascylitis gölü böyle adlandırılır."

Bizanslı Étienne de şöyle söyler[390]:

"Kyzikos (Cyzique) ve Miletopolis yakınında Frigya şehri olan Aphneion vardır; Kyzikos civarındaki gölün adı Aphnitis'dir; önceden Artynia adı verilirdi."

Pline bu karışıklığa bir şey daha ekler; onun incelemesine göre Orhaneli çayı (Rhyndacus) Artynia gölünden çıkar[391]. O hâlde, madem ki bu nehir Aboullonia gölünden geçiyor, bu temel ayrıntıyı tamamen izleyerek meseleyi çözmek mümükündür ve Apollonias (Aboullonia) gölü, Dascylitis gölünden başka bir şey değildir.

Bununla beraber Strabon'un[392] bir kaydında, Bitinya (Bithynie) ve Misya (Mysie)'nın Dascylitis, Apollonias ve Miletopolis adlarında üç büyük gölü olduğu belirtilir:

"Dascylitis gölünün üstünde diğer iki önemli göl daha vardır ki bunlardan birine Apollonias ve diğerine Miletopolis adını verirler."

"Dascylitis gölünün yakınında Dascylium şehri vardır; Miletopolis gölünün yanında Miletopolis şehri ve Apolloniatis gölünün yakınında ve Rhyndacus üzerinde Apollonia şehri vardır."

Strabon'un bu konudaki problemi karmaşık hale getiren bir kaydı daha vardır. Söz konusu Kyzikos'un kuşatmasından biraz söz ettikten sonra Kyzikosluların Dascylitis gölünün bir kısmına sahip bulunduklarını ilave eder: "...Bu gölün geriye kalan kısmı, Dolyonlar (Doliones) ülkesinden (s.248) Miletopolis ve Apolloniatis gölüne kadar olan parça, Bizans halkına aittir." O hâlde iki gölden birinin önceden iki adı olduğunu düşünmeye de imkân yoktur; ancak bu Dascylitis gölünün iki farklı millet arasında bölünmesi için yeterli genişliği vardı.

Şimdi yukarıda söz edilmiş olan Hécatée'nin[393] açıklamalarını alırsak, şimdiki Nilüfer suyudur dediğimiz Odryssès nehri, Dascylitis gölünden çıkarmış; fakat bu küçük nehrin hiçbir gölden çıkmadığı bizce bilinmektedir. Bu yöre sakinleri tarafından Apollon tanrısına ait inançlarını

---

[390] Verbo Aphneium.
[391] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[392] Strabon, XII, 575.
[393] Strabon, XII, 576

hatırlatan bu Hécatée'nin kayıtları, Strabon'un gösterdiği problemle karşı karşıya kalınmaksızın iki gölü birleştiren görüş ve düşüncesinde olanlara uygundur. Plutarque'ın *Lucullus'un Hayatı* eserindeki[394] bir kaydı da meseleyi açıklamaya yarayacak bir şey değildir: "Kyzikos (Cyzique) şehrinin oldukça yakınında Dascylitis adında, epeyce büyük gemilerin işlemesine uygun bir göl vardır. Lucullus, gemilerden bir tanesini karaya çektirip tekerlek üzerinde denize kadar sürüklettikten sonra oradan asker taşıttı ve sevk etti..." O hâlde bu gölün denizle bağlantısı yoktur. Diğer bir kayda göre bütün bu olaylar Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın sol kıyısında, yani Misya (Mysie)'da meydana geliyordu. Mithridate'ın yiyecek almaya çıkmış olan bir kuvveti[395], Lucullus tarafından gafil avlanarak tamamen kılıçtan geçirildi. "Lucullus, bunları Rhyndacus nehri civarında yakaladı ve öyle kılıçtan geçirdi ki Apollonia şehrinin kadınları bile hepsi birden çıkarak yiyecek yüklemekten gelenleri soymaya gittiler. Böylece iki şehir ve iki göl tamamen birbirinden ayrılmıştır."

Dascylium şehri, Bizans İmparatorluğu zamanında vardı; Apamée ruhanî liderliğine bağlı bir piskoposluktu; işte bu şehir hakkında bilinen bundan ibarettir.

Zamanımızda bu konuya ilişkin yazılan şeyler bütünüyle hatalıdır. Baudrand'ın görüşüne göre[396] bu şehir, Diaschilo adıyla hâlâ vardır: "...Türkler tarafından iyi korunmuştur ve doğuda Bursa (Pruse), batıda Kyzikos (Cyzique) arasında aynı addaki burnun üzerindedir." Strabon'un çevirmeni Gosselin'in şu sözü de karışıklığa eklenmelidir[397]; "Dascylitis, Nilüfer suyunun ağzında olan bir (s.249) dildir ve Diaskillo adını taşır". Bu kayıt son dönemlerde bu eyaletlerin coğrafyasıyla ilgilenmiş olanların hepsi tarafından kopye edilmiştir; fakat Diaskillo adında yeni hiçbir yer olmadığı gibi, şehrin yeriyle gölü de aranıp bulunmaya muhtaçtır.

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Ulubat (Apollonias/Aboullonia) Şehir ve Gölü - Orhaneli Çayı (Rhyndacus)

Apollonias gölü Marmara denizi (Propontide) ile Uludağ (Olimpus)'ın kuzey yamaçları arasında, denizden on beş kilometre uzaklıktadır. Şekli üçgen ve çevresi otuz yedi ile kırk kilometre arasındadır. Güneydoğu kıyısı,

---

[394] Siège du Cyzique, *Vie de Lucullus.*
[395] Strabon, XII, 763.
[396] Ed. 1682.
[397] Strabon, (Fransızca çevirisi), V, 125.

oldukça düzenli düz bir çizgi gösterir. Dağa yönelen kısmı budur; arazisi suların getirdiği alüvyonlardır. Kuzey kıyısı aksine bozuktur ve önünde eskiden Apollonias adı verilen Aboullonia şehrinin bulunduğu kayalık yarımada, dikkate değerdir.

Gölün batı tarafı, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın göle girdiği yöndür. Bu nehir tekrar gölden çıkarak Marmara bölgesinde denize dökülür.

Göle bundan başka Uludağ'ın kar suları akar ve ilkbaharda etrafındaki bütün araziyi suya boğar. Göle giren su ile çıkan suyun aynı hacimde olmasından, gölün altında hiçbir kaynak olmadığı ve bunlardan başka gölü yer altı sularının beslemediği sonucuna varılır.

1835 Nisanında, hükümetin[398] *la Mésange* adındaki bir Fransız kotrası ile su araştırmaları için komşu küçük adadaki Calolimno limanına geldik. Buradan kumandanın getirttiği büyük bir filikaya binerek birkaç subayla beraber o zamana kadar yatağı bilinmeyen nehrin yukarılarına doğru çıktık.

Nehir, Misya (Mysie) Dağlarının devam eden silsilesine son veren güzel bir vadi ile denize (s.250) dökülür. Vadinin genişliği yaklaşık beş yüz metredir; oldukça büyük gemiler nehrin içine doğru on kilometre kadar çıkabilirler ve İskele denilen bir köyün önünde dururlar. Burada geçiş parası alan bir büro vardır. Çeşitli mesafelere konulmuş işaretler, gemilerin oturmaksızın geçebilecekleri istikameti gösterir. Altı kilometre çıkıldıktan sonra Nilüfer suyunun genişliği kırk metre kadar olan ağzı, sağ tarafında (doğu taraf) bırakılır. Nehir burada iki dağ silsilesi arasına sıkışır ve akışı hızlanır. Gemicilerimiz karaya çıkarak filikayı sürüklemek suretiyle yürüttüler. Akşam vakti iskeleye ulaştık.

İskele, buz renkli mermerden bir yüzey üzerine yapılmıştı. Bu mermer damarının, nehrin ağzından Kyzikos (Cyzique)'a kadar olan dağ silsilesini oluşturduğu zannedilir. Bizim niyetimiz, Orhaneli çayı (Rhyndacus) aracılığıyla Ulubat (Apollonias) gölüne girmekti; sertçe bir kuzey havasıyla sürekli olarak itilerek yürüyorduk ve suların hiçbir birleşme noktasını bulamayarak nehir bize sürekli olarak genişliyor gibi görünüyordu. En sonunda Mihaliç (Muhaliç) şehrini, uzaktan bir tepe üzerinde gördük. Hangi sularda olduğumuzu bilemeyerek yaklaşık otuz kilometre kadar yol almıştık. Göle karışan nehrin akışı çoğunlukla sarmaşıklı ağaç, kök ve kütükleriyle engellere rastlıyordu; hiçbir insan izi görmüyorduk. En sonunda karaya ulaşarak gözümüze ilişen orada oturan birkaç kişinin arkasından adam

---

[398] Fransız hükümeti kastediliyor (Y.N.).

gönderdik. Bunlardan Orhaneli çayı (Rhyndacus) yatağını çoktan geçmiş olduğumuzu ve Simaul'den gelen Su Sığırlı/Susurluk üzerinde gezdiğimizi öğrendik.

Baharda Olimpus karlarının erimesinden burada büyük bir sel felaketi görmek, az rastlanan bir olay değildir. O zaman orada oturanlar bunu bereketli bir yıla bağlarlar.

Sel felaketi bütün Mihalıç ovasını kaplıyor ve gölün kıyılarıyla Su Sığırlınınkini birbirine karıştırıyordu. Küçük Ulubat (Loupad) şehri, hemen hemen tamamen su ile çevrelenmişti.

Mihalıç'ta kısa bir süre kaldıktan sonra, orada oturanlardan birinin işaretiyle nehri inerek, Ulubat'ın önünde demirledik.

Ertesi gün, gölün girişini gösteren köprüyü gördükten sonra, Apollonia civarına giderek durduk. Kılavuzumuz, memleketin yabancısı gözüken bir köylü kafilesine (s.251) katılmak üzere, bizi Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın ağzında bıraktı; bu köylüler Rus kıyafetinde idiler. Kürkten kalpakları, deriden büyük ceketleri ve dizlerine çıkan uzun çizmeleri vardı. Bunlar bize gerçekten Rus olduklarını söylediler. Yüzyıla yakın bir zamandan beri burada yerleşerek ufacık bir sömürge oluşturmuşlardı. Türklerle çok iyi geçiniyorlardı; bazı ayrıcalıklardan ve özellikle mezhep özgürlüğünden yararlanıyorlardı. Balıkçılıkla ilgileniyorlar ve nehrin ağzında avladıkları Mersin Balığından havyar üretiyorlardı. Bu tür balık, nehrin ağzında o kadar çoktur ki yalnız yumurtasını alarak etini atarlar. Bu Ruslar, Manyas gölü yakınında Kazak köyü adındaki köyde otururlar. Bunlar uzun kayıklarını dört tekerlek üzerine koyarak, balık avı malzemeleriyle çocuklarını da alıp mevsime göre o sahanın göllerinde ve su yataklarında avlanırlar. Bu memlekete ne sebeple geldiklerini bilmezler; Türkler'in aktardığına göre bunlar, İstanbul'a gelmiş olan kara ve deniz asker kaçaklarıdır. Fakat Türkler tarafından getirilmiş eski savaş esiri olmaları, daha muhtemeldir.

Ulubat (Apollonias) gölüne, Artynia adı da verilmişti; fakat kıyısında kurulu ve Apollon tanrısına ait olmakla ünlü olan önemli şehrin adıyla devam etti.

Orhaneli çayı (Rhyndacus) da Rumların her taşan nehre verdikleri Lycus adını almıştı.

Bir yıl önce Orhaneli çayının üst yatağını görmüştük. Şimdi burada kısa bir tarifle bunlar hakkındaki incelemeleri tamamlayacağız:

Orhaneli çayı, kaynağını bugün Çavdarhisar diye adlandırılan Aizani şehri[399] civarından alır. Bu saha önceden Frigya Epiktet (Phrygie Épictète)'in bölümlerindendi. Deniz seviyesinden bin seksen beş[400] metre yüksekliğindeki Dindymène Dağı silsilesinden, kalker bir dağdan çıkarak güneyden kuzeye doğru Aizani ovasını dolaşır ve yirmi kilometrelik bir mesafeden sonra Çavdar ovasıyla Tavşanlı ovasını birbirinden ayıran Sofon köyünde, birazcık yüksek bir boğaz yapar. Tavşanlı köyü, Olimpus'un güneydoğu burunlarından biri olan Dumancı Dağının güney sırtına dayanmış, oldukça kalabalık küçük bir şehirdir. Tavşanlı ovası, iyi ekilmiş ve köyleri sıklık bir yerdir. Nehir, bu ovayı geçtikten sonra Olimpus kütlesini (s.252) dolaşmak için batı ve kuzeybatı yönünü alarak Kirmaslı (Kirmastı) civarlarında ovayı bulur ve bir güneybatı açısıyla Ulubat (Apollonias) gölüne dökülür. Orada bulunduğumuz sel mevsiminde, gölün içinde bir akıntı işareti görmemiz mümkün olamadı; fakat sel, kar sularından meydana geldiği için, nehrin hacmi üst yatağında artmamıştı. Bu sahada karların toplanması ve Bitinya'nın şiddetli kışları çoğunlukla görülür; portakal ağacıyla güney iklim fidanları, bu sahada yaşayamazlar. Plutarque der ki[401]: Kyzikos (Cyzique) kuşatmasında Mithridate'ın kuvvetlerini takip için Lucullus bir çıkarma hareketi yaptığı zaman öyle çok kar, öyle şiddetli bir kış ve o kadar sert bir hava vardı ki askerlerinin büyük kısmı, dayanamayarak yollarda öldüler."

Bununla beraber, sıfırın altında on derece santigrat devamlı bir soğukla göl sularının donduğuna ilişkin elimizde tarihî bir delil yoktur; insan hafızasına göre gölün yüzeyi hiçbir zaman donmamıştır.

Fakat bizim gördüğümüz ve orada oturanların çoğu defa olduğunu anlattıkları seller 268 yılında çok korkunç olmuştur. O zaman Kyzikos'u kuşatan Gotlar (Goths) göl ve nehirlerin taşmasıyla şaşırmışlardır. Ordularının bir kısmı yok olmuş ve geriye kalanları da çekilmiştir. Bu olay, Claude le Gothique zamanında olmuştur[402].

Kaynağından itibaren gölden çıkmasına kadar olan bütün yatağı boyunca, bu nehrin tarihî bir ad almış hiçbir kolu yoktur; fakat aşağı yatağında, batı tarafından Macestus ya da Magistus adında bir çay alır. Bu su, bugün Su Sığırlı denilen çaydır.

---

[399] Strabon, XII, 576.
[400] Ali Suat'ın çevirisinde bin sekiz yüz beş metre olarak geçer (Y.N.).
[401] Plutarque, *Vie de Lucullus.*
[402] Zonare, XII, 137.

Rhyndacus nehrinin yeni adını söyledikse de bunun bir adı olduğunu iddia edemeyiz; çünkü adını hemen her köyde değiştirir. Yukarı yaylalardaki adı Çavdar'dır; daha uzakta Tavşanlı derler; küçük Edrenos şehrinde de ta Apollonias gölüne kadar Edrenos çayı adını alır.

Yine hepsi bundan ibaret değildir. Gölden çıktığı zaman orada oturanlar, bunu Macestus nehriyle karıştırarak ta denize kadar Su Sığırlı adıyla anarlar. Su Sığırlı çayının (s.253) anlamı "su öküzünün çayı" demektir. İşte bunlardan dolayı Türk coğrafyası karışıktır. Dile biraz hâkimiyeti olmayan, bunları anlayamaz. Bunun yalnız bir faydası var ki o da bütün şehir, dağ ya da nehir adları, şekil ve yapılarının belirgin özelliklerinden alınmış bir tarifi içerdiğinden, hafızaya iyi yerleşebilmesidir.

Su Sığırlı/Susurluk (Macestus) Çayı

"Orhaneli çayı (Rhyndacus), kaynağını Aizanitide (Aizani ülkesinden) alır. Misya Abrettène'in birkaç çayının suları ve kısaca Abasitide'in Ancyra sahasından gelen Macestus ile büyüdükten sonra, Marmara denizi (Propontide)nin içinde İmralı adası (Besbicus) yakınında boşalır[403]." Strabon'un bu bilgisi -tam olarak- Rhyndacus'un kaynaklarını bulmak ve Misya Abretténe'in en önemli kaynaklarından olan Macestus ya da Megistus nehrinin[404] yatağını problemsiz olarak izlemekte, bize yardım edecektir.

Macestus suyu, kaynağını aynı addaki şehre yakın Simaul gölünden alır. Hamilton, burada Frigya'nın Ancyra yerini tayin etmiştir. Gölün çok sayıda kaynaklarla beslenmesi, Strabon'un verdiği bilginin doğru olduğunu gösterir. Gölün suyu, Kilise köyünün kenarındaki dar boğazda, kayalar arasında bir çağlayan yaparak sert bir hızla kaçar. Bu dere, Macestus'un kaynağıdır. Bu sahada hep Simaul çayı adını taşır ve birçok köyü olan volkanik bir ovayı sular. Küçük Su Sığırlı şehrinden geçerken bu adı alarak Mihalıç'a kadar korur; en sonunda bu şehirden denize kadar iki derenin birleşmesinden sonra, nehir Mihalıç çayı ve Su Sığırlı adlarıyla adlandırılır.

Macestus'un suladığı tüm arazi, Misya Abretten (Mysie Abrettène) ile Frigya Epiktet (Phrygie Épictète) sahalarına ait olduğundan bu son sahadan söz ettiğimizde tarif edeceğiz.

---

[403] Strabon, XII, 576.
[404] Pline, V. Kitap, bölüm 32.

Apollonias

Üzerinde şehrin kurulu bulunduğu küçük ada, gölün kuzeydoğu kısmındadır. Çevresi (s.254) yaklaşık beş kilometrelik bir dairedir. Adaya kötü durumda olan bir tahta köprüyle geçilir. Karadan ayrı olmakla beraber şehir, birkaçı hâlâ yerinde bulunan kulelerle yapılmış sağlam bir kale ile korunmuştur; fakat bu binaların hiçbiri Yunan dönemine çıkmaz. Eski olduğu kesin bazı binalar da Bizans dönemine aittir. Eski Apollonias'ın yerine geçmiş olan bu müstahkem şehirde, incelemeye değer hiçbir eser yoktur. Müslümanların akın devrinde burası Bursa (Pruse) ya da Mudanya (Apamée)'dan kovulan Hristiyan halkın bir kaçış ve göç yeri olmuştur.

Gölü mineleyen küçücük adalar içinde bir tanesi, Yunan yapım tarzına ait belirgin izler gösterir. Bu ada, gölün yüzeyinden bir metre kadar yüksek, sağlam yapılmış bir rıhtım ile çevrilidir. Adanın şekli, bir yarım daireyle son bulmuş dikdörtgendir. Duvarın içindeki eserler, duvar parçalarıyla sütunlardan oluşmaktadır. Bu sütunların, Apollon ya da Diyana (Diane) tapınaklarına ait olduklarında şüphe yoktur. Adanın şimdiki adı Kız adasıdır. Acaba eski Yunan efsanelerinin hatırası mıdır? Bu şehrin, gerek ayrıcalık ve gerek imparatorluk dönemine ait, çok miktarda madalyaları bulunmuştur. Bunların bir tarafında Orhaneli çayı (Rhyndacus)nın figürü, yatmış ve bir testiye dayanmış olduğu hâlde çizilmiştir.

Bu resim, Rhyndacus üzerindeki Apollonia (Apollonia ad Rhyndacum)'nın bir tür arması ve bu şehrin aynı addaki başka şehirlerden ayrılması için lakabıdır. Diğer madalyaların üzerinde, yanı başında bir sacayağı duran Apollon'un resmi vardır. Biraz önce söz ettiğimiz Apollon tapınağı, Karakala (Caracalla)'nın[405] bir madalyası ile de temsil edilmiştir. Resimde dört sütunlu görünüşüne ve bu şekilde bu adadaki harabelere uymasına göre, buranın tapınağı olsa gerektir.

Modern şehrin sakinleri, kitabeleri tahrip etmeye düşkündürler; eski Apollonyalılar (Apolloniates) memleketlerinin en önemli olaylarını mermerlere yazmaya, büyük önem verirlerdi. Asya'nın çok sayıda şehrinde, özellikle Efes (Éphèse)'de Apollonya (Apollonie) halkının Rhyndacus üzerine yazılmış ve hediye edilmiş kitabeleri görülür ve Arundell adındaki yazar, bu şehrin eski Kolosai (Colosae), yani Dinar (Dinaire) 'da kopye edilmiş ve Apollonyalıların (Apolloniates) isteğiyle yapılmış bir kitabesini aktarır:

---

[405] Roma İmparatorlarından (Ç.N.).

"Orhaneli çayı (Rhyndacus) üzerindeki Apollonya halkı, Asya'nın büyük yöneticisi ve iyilikçisi, (s.255) büyük papazı Tibérius Cyréna Mithridate'ın oğlu Tibrius Claudius'a saygı ve hizmetlerine minnet ve teşekkür olmak üzere, vatandaşlarının en seçkini olan Apollonius aracılığıyla, onun onuruna bir heykel diktirmişlerdir[406]."

Roma imparatorları zamanında bütün bu saha, Kysikos (Cyzique)'a aitti[407]. Bizans döneminde, bu şehir İzmit (Nicomédie) metropolitliğine bağlı bir piskoposluktu. Bu ayrıcalık bugün Gemlik (Ghio)'e geçmiştir. Apollonya'da, neredeyse terk edilmiş denilecek derecede fakir bir kilise vardır.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Loupadium - Ulubat (Loupad)

Apollonias'dan Loupadium'a giden yol, gölün kuzey kıyısını, kıraç ve bataklık yerlerden geçerek takip eder. Göçebe koyuncuların seyrek aralıklarla ziyaret ettikleri bu yerlerde, suda yaşayan kuşlar çok boldur. Yolun üzerinde rastlanan tek bina, Hırsız Han adındaki terk edilmiş ve harap olmuş handır. Bina, orta çağa ait Türk yapısıdır. Nehrin sol kıyısına ve tam gölden çıktığı noktaya yapılmış olan Ulubat (Loupad) küçük yerleşim yerine ulaşmak için, Orhaneli çayı (Rhyndacus)nı çok kötü yapılmış bir tahta köprüyle geçmelidir.

Loupadium, Bursa çevresini Müslümanlara (Sarrasins) karşı savunmak için, Alexis Comnène tarafından kurulmuştur. Burası bir şehir olmaktan çok, müstahkem bir yerdir. En parlak zamanında iki bin nüfusu vardı. Şehir, Bizans tarzında dikdörtgen şeklinde yapılmıştır. Tuğladan yapılmış surları içinde, birçok eski eser taşlarıyla sütun yıkıntıları vardır. Her on metrede bir, yuvarlak kuleleri mevcuttur. On üçüncü yüzyıl yazarlarından Nicétas Choniates[408], bu şehre Loupadium adını verir. Anne Comnène[409] tarafından da yine böyle ifade edilmiştir. Bu Ulubat (Loupad) şehri, Müslümanların kayıklarına karşı gölün girişini (s.256) ve aynı zamanda Macestus yatağını korurdu. Savaş açısından binaları ve düzeni de iyiydi. Ulubat, Türklerin eline 1330 yılında geçti. Karesi Beyi üzerine Emir Tursun ile giden Orhan Gazi, Bizanslıların hiçbir zaman alamadığı bir noktayı ele geçirdi. Romalılar zamanında bu yerde hiçbir önemli şehir

---

[406] Arundell, *Seven churches.*
[407] Strabon, XII, 575.
[408] Nicétas Choniates, s.186
[409] Anna Comnène, s.177.

olmadığı bellidir. Son yüzyıl gezginleri [410], burasıyla Mihalıç arasında birçok harabeden söz ederler. Bunlar, civarda bulunan Miletopolis harabeleridir. Bugün malarya hastalığının git gide şiddetinden dolayı, halk Ulubat'ı hemen hemen tamamen terk etmiştir. Kalanlar birkaç Rum ailesi ile terk edilmiş manastırda yaşayan ve bu Hristiyanların dinî törenlerini yapan fakir bir papazdan oluşur.

Orhaneli Çayı (Rhyndacus) Vadisinde Hadrian Édrénos

Uludağ (Olimpus)'ın boğazları etrafında Orhaneli çayı (Rhyndacus) yatağı, bu boğazlarla ovaların aşamalı olarak devamlarını gösterir. Bu ovalarda, zamanında önemli şehirler mevcuttur. Şimdi de birçok ufak köy vardır. Bizans döneminde, bütün bu saha Müslümanlarla Rumlar arasındaki mücadelenin sahnesi idi. Vadilerin geçitleri, hâlâ yıkıntıları görülen kalelerle korunmuştu. Fakat o dönemin eserleri üzerindeki kitabeler, bugün çok az olduğundan, söz edilen harabelerin adlarını belirlemek bir varsayım olur. Orhaneli çayının Apollonias gölündeki çıkışından itibaren takip edilerek, on saat gidildikten sonra, şu anda yerinde bulunan eski şehirin izlerini koruyan küçük Édrénos kasabasına gelinir. İmparator Hadrian'ın yaptırdığı bu Hadriani şehri, gerçekte Orhaneli çayının kenarında kurulmuştu; burası sahanın en önemli noktasıydı. Yine bu addaki sahanın merkezinde kurulmuş olan şehirden ayırt edilmesi için, ona Olimpus Hadrianisi derlerdi. Bizans İmparatorluğu zamanında piskoposluk merkezi olan Hellespont eyaletinden sayılmıştır. Hadriani'nin yeri, ilk defa Sestini tarafından Édrénos köyünde olmak üzere belirlenmiş ve harabelerini Hamilton yazmıştır.

(s.257) Bursa'dan Orhangazi (Édrénos)'ye giden yol, Apollonias gölüne varıncaya kadar, Orhaneli çayı vadisini izler. Yirmi dört kilometre[411] yüründükten sonra yakınında bir Bizans kalesi yükselen Kirmaslı adındaki[412] küçük kasabaya gelinir. Bu Kirmaslı kasabası, nehrin iki tarafına kurulmuştur. İçine aldığı sekiz yüz hanenin, büyük çoğunluğu Türktür. Etrafındaki dağlar, balçıklı kalker karışmış volkanik taş türündendir. Kirmaslı'dan sekiz-on mil mesafede, Orhaneli çayına dökülen ve zamanında Misya Abrettène'in sınırlarını oluşturan bir dereden geçilir. Kirmaslı'dan yirmi dört kilometre daha gidilince, kırk-elli haneden oluşan küçük bir köy olan Kesterlek'e varılır. Bu köyden ayrıldıktan kısa bir süre sonra, duvarları

---

[410] Lucas, I, 179.
[411] Ali Suat'ın çevirisinde kilometre saat olarak geçer (Y.N.).
[412] Kirmasti (Ç.N.).

tuğla ile taştan yapılmış bir Bizans kalesi görülür. Bunun yaşının da Louped kalesininki kadar olması gerekir.

Bundan sonra yol, ağaçlık ve yaklaşık olarak kırsal bir sahayı dolaşır; Orhaneli çayına karışan çok sayıda küçük derelerden geçilerek sekiz saat ya da kırk sekiz kilometre mesafe aldıkdan sonra Hadriani harabeleri civarında Édrénos köyüne ulaşılır.

Nehrin kıyısı bir Bizans kalesiyle korunmuştur; fakat Hadriani harabeleri buradan iki mil uzaktadır.

İlk göze çarpan bina, şehrin üç kemerden oluşan eski bir kapısıdır; fakat duvar adına hiçbir şey yoktur. Kapının mimarî tarzı oldukça sıradandır. Biraz ilerideki dikkate değer bir bina harabesi ise, çevrelediği bütün mimarî harabeleriyle, eski bir şehrin yerini gösterir. İsimlerin uygunluğu sebebiyle bu yer, hiç şüphesiz Hadriani harabeleridir. Orada oturanlar bütün bu yıkıntıları -tarlalarına zarar verdiği için- sökerek atarlar. Güzel yapılmış birçok korniş parçaları, sütun kırıkları, eski sur diplerinde yığınla durur.

Yıkıntısı daha bozulmamış olan büyük binanın, bir *gymnase* olması çok muhtemeldir, temel duvarları şu anda tamamen ayırt edilebilir. Genişliği yetmiş ve derinliği kırk sekiz metre olan müstakil bir binadır; fakat güney batı tarafından duvarları yer seviyesinden ancak üç-dört ayak yükselir. Batı tarafındaki duvarlar, yaklaşık yirmi metre yüksekliğinde olduğundan, çok uzak bir mesafeden seçilebilir; bunlar büyük mermer tabakalarıyla çok güzel yapılmışlardır. (s.258) Duvarın kalınlığı bir metre vardır ve bütün bina harçsız yapılmıştır. Binanın ne ölçüde dikkatli yapıldığı bundan anlaşılır.

İçten yalnız temeller göründüğünden binanın bölümlerini tamamen anlamak güçtür.

Gymnase binasının yanındaki diğer iki binanın, yakınındaki sütun parçalarına göre bir yargıya varmak gerekirse, tapınak oldukları akla gelir. Bunların biri *Dor* (dorique), diğeri *İyon* (ionique)[413] tarzındadır. Güzel sütun başlığı ve korniş oymaları, yerlerde yatar. Daha yerlerinde duran üç ufak sütun, bu alanın bir giriş olduğunu gösterir. Yanlarındaki duvarlar, her türden parçalarla doludur. Hadriani'nin kitabeleri çok azdır. Yalnız Beyik'te bazıları keşfedilmiştir. Bunların şehre taşınmış olmaları muhtemeldir.

---

[413] İyonlarca kullanılan çok süslü, zarif görünümüyle kadını temsil eden bir tarz (Y.N).

Hadriani şehri, ünlü hatip Aristide'in doğduğu yerdir. Bu hatibin eserlerinde, doğduğu yerle ilgili bazı yazıları vardır. Hadriani ile Poemaninus arasını yüz altmış stadedir[414] ve Kyzikos (Cyzique) ile Hadriani arasını iki gün hesap ederlerdi.

Edrénos'un üst taraflarında Dumancı Dağının meydana getirdiği bir boğazdan dolayı nehir gitgide daralır; fakat ara sıra yamaçlar üzerinde köyler vardır. Sonra doğudan gelerek Rhyndacus'a karışan Dumancı suyu adında bir dereye rastlanır. Bu su, Frigya (Phrygie) ile Bitinya (Bithynie) arasındaki sınırdır.

Yenişehir, Söğüt ve İçteki Birkaç Şehir

Olimpus'un doğu ve güney yamaçları her ne kadar kuzey yamaca kadar kalabalık değilseler de anmaya değer birkaç şehri vardır. Doğu kısmının merkezinde, kıyısındaki şehrin adını alan Yenişehir gölü özel bir havza oluşturur. Bu göl, birkaç kaynakla bir de dağların sularını alır. Suyundan vermesi ise, Bedre çayı adını da alan Dere çayı ile birleşerek Sakarya (Sangarius) nehrine karışan Aksu ile son bulan bir kanal iledir. Yenişehir, Müslümanlığın temeli gibi görülür. Bu şehir, önceden bir yeniçeri ortasının karargâhıydı. Bursa'da oluşturulmuş olan bu milis askerinin Müslüman (s.259) olmuş Hristiyan gençlerinden meydana geldiği bilinir. Bu şehrin şimdiki durumuyla bir de eskiden gezmiş bir gezginin çizdiği tablo karşılaştırılırsa, bugün yıkılmış olduğu anlaşılır. Çünkü göl bir bataklık hâline gelmiş ve evler harap olmaya yüz tutmuştur.

Paul Lucas, Yenişehir'e giderken geçtiği yolu şöyle tasvir eder: "İznik (Nicée)'ten 25'i sabahı hareket ettik. Gölü sağımıza alarak bir buçuk saat kenarını izledik. Bundan sonra, yüksek dağlara çıkmaya başladık. Yol bize daha zor geldi ve iki saat sürdü. Dağın en tepesinde Derbent adı verilen ve tamamen Rumların oturduğu bir köyde, bir saat kadar dinlendik. Bundan sonra çok hafif bir yamaçtan oldukça güzel bir ovaya inerek iki buçuk saat gittik ve Yenişehir'e ulaştık. Şehir küçük; fakat çok güzeldi. Her cuma günü büyük bir pazarı vardır. Burada aşağı yukarı her şey satılır; fakat başlıca ticareti Tatarlar'ın getirdiği atlar üzerinedir[415]." Yenişehir, İznik (Nicée)'e saldırdığı sırada Süleyman'ın hareket üssü idi. Bilecik ile Yenişehir'in doğusundaki diğer bir köye, eski Belecoma deniliyorsa da burada önemli hiçbir harabe görülmez.

---

[414] Yirmi dokuz buçuk kilometre.
[415] Lucas, I, 72.

Porsuk çayı ile Sakarya'nın birleştiği yerde, Türk kabilelerinin Küçük Asya'ya gelişleriyle, reislerinin ilk aldığı araziden dolayı, Osmanlı tarihinde çok önemli olan Söğüt şehri vardı. Önceden bunlar Konya (İconium) sultanlarına bağlı göçebe hâlindeydiler. Alâeddin bu yeri Ertuğrul Gaziye hediye etti. O da burayı Bursa'ya karşı düzenleyeceği harekete merkez yaptı. Türkçe bir ağaç adı olan Söğüt, Hammer'in deyişine göre Bizans zamanında o derece önemli olmayan Thebazion şehridir. Fakat burada, bugün hiçbir eski esere rastlanmaz. Sultan Ertuğrul Gazinin mezarı, bu şehirde olduğu için, Türklerce meşhurdur. Bu türbe, dutluklarla çevrili bir vadi ağzında bulunan şehrin civarındadır.

Sultanın mezarı, ufak kilise tarzında ve Bursa'da yapılmış olanlar gibi Türbe adı verilen bir binadır. Ne Roma ve ne Hristiyan tarzına benzeyen bu mezarlar, Küçük Asya'ya Selçuklular tarafından tanıtılmış ve onlar da bu tarzı Moğollar'dan almışlardır. Şah Hüdâbende'nin İran'da Sultaniye'de bulunan türbesi, bunun en güzel bir örneğidir.

(s.260) Kayseri (Césarée) ovasında ve Konya (İconium) civarlarında, Selçuklular'dan kalma çok sayıda türbe de aynı Türk türbeleri tarzındadır. Ertuğrul Gazinin servi ve çınar ağaçları arasında yükselen mezarı, doğu mezarlarının çekici tablolarından birisidir.

Rumlara karşı kazanılan büyük bir zafer üzerine Selçuklu Prensi, Ertuğrul Gaziye başka bir arazi daha verdi. Alaeddin'in bu bağışı, Ertuğrul Gaziye, sonra çocuklarına ve soyuna ait olmak üzere Porsuk (Pursak) ile Sakarya (Sangarius)'nın birleştiği yerde bulunan arazinin tamamıydı. Selçuk beyi, bu şekilde en büyük düşmanı olan Bizans imparatoruna karşı batı sınırlarını güçlendirmek istiyordu. Bu araziye Sultanönü adı verildi. Bu topraklar, Uludağ (Olimpus) eteklerine ve bunun bir kolu olan Dumancı Dağının içine kadar gidiyordu.

İznik (Nicée) ile Lefke arasında ufak çakıl ve kalker karışımı olan toprak yapısı, bu Sultanönü havzasında büsbütün değişir. Burada rastlanmaya başlanan volkanik kayalar, Katakekomene(Catacecaumène)'nin yanmış memleketini haber verir.

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM
Türkler Küçük Asya'ya Yerleşiyorlar

Büyük Buhara aşiretleri reisi Buğra Han, Türkmen aşiretleriyle antlaşma yaptı ve onlara arazisinde ikamet etmek için izin verdi. Selçuk adındaki reisleri, aslında çoban olan halkı arasına askerî teşkilâtı sokarak bunu otuz yıl süreyle uyguladı. Bunlar, batının iç anlaşmazlıklar içindeki memleketlerini kendi başlarına ele geçirmek için, kuvvetlerinin yeterli

olduğunu hissedinceye kadar Orta Asya'da ve birkaç prensin emri altında çok sayıda sefere katıldılar.

Bu fetih zihniyeti, bir yüzyıl içinde bir diğerini sonra İran, Şam ve Halep diyarlarını ellerine geçirerek Hz. Muhammed'in dinini yayan Selçuklu sülalesi tarafından başarıyla (s.261) muhafaza edildi. Selçuk'un torunu Tuğrul Bey, Sultan Gazneli Mahmut ile iki antlaşma yaparak ilk defa, Türkmen aşiretlerinin ünlü olanını, Fırat'ın öte tarafına sevk eden yeğeni Alparslan'a yerini bırakarak vefat etti.

Türkmenler, ilk defa Küçük Asya şehirleri üzerine geldikleri zaman Bizans'ta Roma İmparatoru Diyojen (Diogène) yönetimdeydi. Türkmenler Fırat'ı geçerek Kapadokya (Cappadoce)'nın başkenti olan Kayseri (Césarée)'yi ele geçirdiler. Saint-Basile kilisesi yağmaya uğradı. Hazinesi, kaç yüzyıldan beri Konstantin'in oğullarının, prenslerin ve sayısız Hristiyan dostların, Saint Basile'i kutsayan imparatorluğun her köşesinden gelenlerin paralarını ve hediyelerini içeriyordu. Bunlar, Türkmen aşiretlerinin oraya yönelmesine sebep oluyordu: Bütün bu servetler, bunların eline geçti. Kutsal eşyaların korunduğu bu yerin incilerle işlenmiş kapıları koparıldı: Doğu kavimlerinde fetih işaretleri her zaman bu şekildedir.

Bizans imparatoru, ülkesini tahrip ve tehdit eden bu göçebeleri nehrin öte tarafına atmak için, Frigya (Phrygie)'nın merkezine kadar ilerledi. Beraberlerinde yardımcı olarak çok sayıda yabancı birlikler getiren Rumlar, önemli yararlar sağladılar ve Türkmenlerin eline geçmiş olan müstahkem birkaç yeri tekrar aldılar. Yüz bin kişiyi aşan ordu, sadece birazcık askerî itaatten anlayan aşiret halkıyla vuruşuyor; fakat bunların başa çıkılmaz cesaretleri, her türlü savaş taktiğinin yerini tutuyordu. Eğer yardımcı birlikler orduyu bırakmaya başlamasaydılar, yenen taraf hiç şüphesiz Bizanslılar olacaktı. Alparslan, tehdit edilen aşiretlerinin yardımına bizzat koşarak, kırk bin süvari ile Bizans ordusuna yüklendi ve onu tam bir yenilgiye uğrattı. Roma İmparatoru Diyojen, esir düştü, özgürlüğünü yüz bin adet altın fidye vererek ve yüz altmış bin altın haraç vermeyi vaad ederek satın aldı.

Her tarafa zaferlerle giren ve bu zengin ülkeyi ele geçirmekten başka bir şey düşünmeyen Türkler, hırslı fetihçi özellikleriyle, Küçük Asya'da işte bu şekilde görüldüler.

Alparslan vefat etti. Yerine oğlu Melikşah geçti. Bu prens Antakya (Antioche)'nın ötesindeki bütün toprakların, yani Rum ya da Küçük Asya'nın hâkimiyetini, amcasının oğlu ve Selçuk'un torununun oğlu Süleyman'a bıraktı. (s.262) Büyük Selçuklularla Anadolu Selçuklarının

arasındaki ayrılmanın meydana geliş tarihi budur. Büyük Selçukluların soyu, Alpaslan'ın torunu Sancar'ın şahsında sona erdi.

Süleyman'ın oğulları Davud ile Kılıçarslan, iki yüzyıl süre üstünlüğü diğer küçük Müslüman hükümetlere karşı koruyan bağımsız bir yönetimi, Konya (İconium)'da kurdular. Kılıçarslan, komşu prenslerden Kapadokya (Cappadoce) ile Karaman'ı ele geçirdi (1171) ve on yıldan beri Haçlılar (Ehl-i Salîb) elinde bulunan İznik (Nicée)'i geriye aldı. Halefi İzzeddin Kılıçarslan, kardeşinden alınan şehirleri tekrar ele geçirdi. Fakat kısa bir süre sonra memleketlerini çok sayıda çocuğuna bölüştürerek bu şekilde, Frédéric Barberousse'nin yönetimi altında Küçük Asya'ya giren Hristiyan ordularına zafer hazırladı. Haçlılar prensi, Konya (İconium)'yı ve Tarsus'u ele geçirdi.

Müslümanların saldırısına uğrayan Frigya (Phrygie) ve Kilikya (Cilicie)'nın Rum şehirleri, Haçlılar'dan yardım istediler. Fakat bu yardımcıları ile uyuşamadıklarından, Müslümanlar'a bağlı kalmayı tercih ettiler. Antalya (Adalia)'nın Konya (İconium) Selçuklu İmparatorluğu içine girmesi, bu şekilde oldu. Bununla beraber bu şehir, Müslümanların elinde uzun süre kalmadı. Kıbrıs Frankları, burayı ele geçirerek 1214 yılına kadar muhafaza ettiler. Sonra Sultan Keykavus tarafından alınan şehir, kesin olarak Konya (İconium) Prenslerinin memleketleriyle birleştirildi.

Selçukluların hâkimiyeti sona eriyordu; Karaman, Germiyan ve Menteşe Türkmen beyleri, bugün adlarını taşıyan şehirleri ele geçirdiler. Kuzeyde Moğol orduları, bu sallanan imparatorluğu zaferleriyle parçalıyor ve Türkmen aşiretleri de Moğolların uzak kaldığı bütün şehirler üzerine güç ve kuvvetlerini yayıyorlardı. Moğol Sultanı Gazan tarafından III. Alâeddin'in yenilmesi ve öldürülmesi üzerine, Konya İmparatorluğu da 1307 yılında sona erdi. Osmanlılar'ın yönetimi altına giren Küçük Asya'nın eski şehirleri, adlarını kaybettiler. Bizans'ın Olympus yamaçlarından ötede artık mülkiyeti kalmamıştı ve yarımadanın geriye kalan kısmı, o kadar hükümetlere ayrılmıştı ki Alâeddin'e saldırıda bulunacak emirler bulundu. Bizans imparatorlarına da Bitinya sahası ile Truva arazisinin bir kısmı kalıyordu. (s.263) Misya (Mysie) sahası, Karesi prensinin yönetimi altına girdi. Saruhan, Moyonya (Moeonie)'yı aldı. Aydın beyi, Menderes (Méandre) kıyılarını sahiplendi. Tralles şehri, eski adını kaybederek yeni yöneticisininkini aldı. Karya (Carie), Menteşe'ye dönüştü. Likya (Lycie) ve Pamfilya (Pamphylie) Teke'nin yönetimi altında birleşti. Pisidya (Pisidie) ile İsaurya (İsaurie) adını bu iki sahaya veren emir Hamid'e kaldı.

Karamanya (Caramanie) sahası, Karaman (Lârende)'da bulunan merkezini Selçuklular'ın eski başkenti Konya'ya taşıyarak, bir bağımsız hükümet kuran Karaman'ın adını aldı.

İkinci sınıf bir şehir olan Forum, Ceramorum'un adını almak için Kuzey Frigya (Phrygie) adını kaybetti ve daha sonra Germiyan'ın taşrası hâline geldi. Karadeniz'in birbirine komşu olan sahalarından olan eski Paflagonya (Paphlagonie) ile Pont krallığı, Selçuk ırkının son prensi olan Gazi Çelebi'nin yönetimi altında kaldı.

Osmanlı prensleri Selçuklu İmparatorluğunun yıkıntıları üzerinde birbirleriyle kavga ederken bütün Türk aşiretlerinin yapılanması, günden güne halkın içinde güçleniyordu ve XIII. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu kesin olarak kuruldu.

Türk aşiretlerinin lideri Ertuğrul Gazi, Selçuklu Sultanı Alâeddin'den, Ankara (Angora) civarına varan bir arazi elde etmişti. Ertuğrul Gazi bu sahayı mülküne geçirir geçirmez, civar şehirlerin sakinleri olan Rumlara karşı hareketle, şanslı birkaç sefer yaptı. O zamanlar Konya (İconium) Sultanlarının bağlılığını tanıyor ve ilk savaşlarını, sınırların korunmasında Sultanlara yardım olarak yapıyordu. Türkler, batıya yani Bizans İmparatorluğunun başkentine doğru ilerliyorlardı. Ertuğrul Gazinin Bursa yöresinde fethettiği Yenişehir, İnegöl ve Söğüt ovaları, Sultan tarafından ona veriliyordu. Osmanlı Devletinin beşiği burası oldu. Ertuğrul Gazi, fetihlerini daha ileri götüremeyerek yerini oğluna bırakıp vefat etti.

Bu tarihte Bizans İmparatorluğu, topraklarının büyük kısmını kaybetmişti. Yalnız batı şehirleriyle güney kıyısından boşaltılmış birkaç şehri muhafaza ediyordu. Selçuklu İmparatorluğu ise Fırat'a kadar Asya'nın bütün merkezinde genişliyordu ve Karadeniz şehirlerinin bir kısmı, Selçukluların son prenslerinden Gazi Çelebi'nin yönetimi altındaydı. Ertuğrul Gazinin devleti yarım asır kadar ne artıp ne de eksilerek öylece kaldı. Olimpus (s.264) sahanın kaleleri ve ufak yerleri ile Marmara denizi (Propontide) kıyıları, Bizanslılarla Türkler arasında çok defa alınıp verildi.

Ertuğrul Gazinin büyük oğlu genç Osman, yerine getirilmesi kendisine bırakılmış olan büyük işleri yürütüyor ve seferlerle deneyim kazanıyordu. Bazen bağlı olduğu Alâeddin'in memleketini savunmak için ve bazen babasının fetihlerini genişletmek amacıyla, sürekli olarak birliklerinin başında ve büyük tehlikelerde görülüyordu. Ordusuna eşlik eden şeyhler ve sofular, gelecekteki büyümelerini rüyalar ve ilhamlarla ortaya koyuyorlardı.

Alâeddin, hâkimiyet sembollerini Osman Gaziye göndererek hükümetini tasdik etti. (1289).

Hristiyanlığın kaderi için onca önemli olan bu olaylar sırasında, Avrupa, sonu gelmeyen savaşlardan yorgun düşmüş Bizans İmparatorluğunun, son sıkıntılarına karşı kayıtsız kalıyordu. Bundan başka bir de Hristiyan hükümetlerin, Rum prenslerine karşı Müslümanlarla anlaştıkları görülüyordu.

Rumların millî içgüdülerinin ortaya çıkardığı ve iki bin yıl önce İskender'in kişisel becerisi ve siyasetinin derinliğiyle Batının lehine olarak çözdüğü bu Asya'nın Avrupa aleyhine savaşması, bu iki rakip ırk arasındaki mücadeleler, bu defa daha şiddetli bir şekilde yeniden doğuyor ve bu sefer Asya kabilelerinin lehine olarak çözülmeye gidiyordu. Truva savaşı için sorulan soru, hâlâ devam etmektedir ve şu anki nesiller, onun son bulduğunu görmeyeceklerdir[416].

OTUZ ALTINCI BÖLÜM
Bolu ve Civarı (Claudiopolis) - Mudurnu (Modrenae) - Gerede (Cratia)

Sapanca[417] köprüsünden geçen askerî yoldan başka Bitinya (Bythinie)'nın doğu tarafından Sakarya (Sangarius)'yı Lefke (Leucae)'de kesen ve Frigya Epiktet (Phrygie Épictète) taraflarına giden bir de Roma yolu (s.265) dolaşırdı. Bu iki yolun arasında bulunan arazi, yaklaşık olarak üçgen şeklindeydi. Dadastana şehri, üçgenin güneye doğru olan ucunu oluştururdu. Zonare'ye göre bu şehir, Ancyre (Ankara)'den bir konaklık mesafedeydi ve Ammien Marcellin'in deyişine göre[418], Bitinya ve Galatya sınırı üzerinde bulunuyordu. Yeni adı bilinmemekteydi. Dadastana'nın ünü, imparator Jovien'in orada ansızın ölmesine şahit olmasından başka bir şey değildir. İmparoturun cesedi, mümkün olduğunca muhafaza edilmekle beraber Ogüstler (Augustes)'in mezarlığına gömülmek üzere çok hızlı bir şekilde İstanbul'a taşındı. O sırada Valentinien, kendini imparator seçtirmek için İznik (Nicée) üzerine yürüyordu[419].

---

[416] XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa aydınları arasında "Şark Meselesinin" nasıl kök salmış olduğunu göstermesi açısından bu son cümle dikkat çekicidir (Y.N.).
[417] Ali Suat'ın çevirisinde Sakarya olarak geçer (Y.N.).
[418] Ammien Marcellin, XXV. Kitap, bölüm 10.
[419] 364 yılı Şubat ayı.

Sakarya'nın doğusundaki arazinin başlangıç kısımları, Kokonlar (Caucones)a ait idi[420]. Bu saha, iki küçük nehirle sulanır. Bunların biri Bursa (Pruse) şehrinin yakın bulunduğu Melen/Soğanlı Su (Hypius) nehri, diğeri Pline[421] tarafından eskiden Billis ya da Billoeus ve şimdi Filyos (Filias) çayı adı verilen sudur. Bu nehir, bir çok eski ülkenin arazisini verimli bir hâle getirerek, Bitinya sınırından çıkar ve Tium şehri yakınında Karadeniz'e dökülür. Kaynağını, Misya Olimpusundan doğuya yönelerek yeni adları Elmalı Dağ ve Karmalı Dağ olan takımları oluşturan silsileden alır. Bu ikinci sınıf silsile, Ptolémée'nin[422] Orminius Dağı ile bitişiktir. Billoeus nehri, başlıca iki koldan oluşur. Bunlardan, kaynağını Bolu şehrinin doğu tarafından alan biri, diğeri ile karışıncaya kadar Bolu suyu adını alır. Diğerine Soğanlısu adı verilir. Bu ikincisi, kaynağını Galatya (Galatie) Dağları içinden alır.

Mudurnu (Modrenae)

Eski askerî yol, eski Modrenae'nin yerini işgal eden Mudurlu küçük şehrinden az mesafede ve Çorunlu Dağın[423] batı yamacı üzerinde bulunan Torbalı şehrine, civar dağdan giderdi. Bucellaires dairesinin bölümlerinden sayılan bu saha, bir Piskoposluk idi. Haritalar üzerinde, coğrafya sözlüklerinde[424] Comopolis adı eklenerek *Comopolis sive Modrenae* diye belirtilir. Bu yanlışlık, idarî daireleri, (s.266) yani mülkî bölümlenmeyi çeviren birinin, zamanında Comopolis kelimesini bir şehir adı olarak almış olmasından kaynaklanır. Hâlbuki bu, Rumca iki kelimenin yani "küçük şehir" kelimesi ile "kaleli şehir" anlamına olan kelimenin birleşmesinden başka bir şey değildir[425]. Tchihatcheff[426] de eski Modrenae'nın yerine geçen Mudurlu'ya, bu kelimeyi sıfat olarak verir. Konstantin Porfirogenet zamanından beri bu şehir ne artmış, ne de eksilmiştir. Bu saha, bugüne kadar arkeolog gezginleri kendine çekmiştir. İşin gerçeği, eski şehir bugün ancak düzensiz ve dağınık harabelerden başka bir şey ortaya koymuyorlarsa da, yine adları bugünkü karşılaştırmalı coğrafyaya girmiş bulunan bu şehirlerin yer ve asıl konumlarında, sürekli olarak incelemeye değer önemli noktalar vardır. Bu memleket, hep sık ormanlarla kaplıdır. Han Dağı

---

[420] Bkz. İkinci kitap, birinci bölüm.
[421] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[422] Ptolémée, V. kitap, s.17.
[423] Tshihatcheff, *Asie Mineure,* s.167.
[424] Lapic, *Asie Mineure ancienne,* 1838, Lamartinière, V. Comopolis.
[425] Const. Porph., I, 10.
[426] *Asie Mineure.*

adındaki küçük köyü,[427] orman ağaçlarından bir bahçe ortasındadır. Düzce (Dustché)'ye[428] giden yol, ormanın ortasından geçer ve zamanında bu şehre su ulaştıran kemerleri, yana bırakır. Sapanca'dan Han Dağına kadar yirmi dört kilometre ve bu ikincisinden Düzce'ye, yirmi sekiz kilometre hesap edilir. Bolu'nun da Düzce'ye uzaklığı yirmi dört kilometredir. Küçük tepeler ve ara sıra dereciklerle çeşitlilik gösteren yol, çok güzel manzaralıdır. Bu memleket, genellikle çeşitli bitkilerle dolu, ancak halkı çok azdır.

Bolu

Eski Bolu şehrinin ilk adı, Bithynium idi. Ondan sonra Claudiopolis adı verildi. Şimdiki Bolu adı, bu ikinci adın son hecesinden oluşmuştur. Strabon, Bitinium şehrinden söz eder ve onun Tium'un üst yanında olduğunu söyler. İki şehrin bir kıyıda bulunduğunu tarif ettiği için, bu bilgi yararsız değildir. Pausanias'ın açıklamalarına göre[429]; Bithynium'un halkı, asıl ve köken olarak Arkadya (Arcadie) ve Mantinyalılar (Mantinéens)dandır. Hadrian'ın koruduğu Bitinyumlu Antonioüs'un kutsallığını ilan ettiği zaman, Mantinya (Mantinée) halkı vatandaşlardan biriymiş gibi bunun onuruna bir tapınak yapımına giriştiler ve her beş yılda bir yapılmak üzere, oyun (s.267) törenleri düzenlediler. Bu genç Bitinyalının adına, çok sayıda heykel de yapıldı. Bu heykellerden, Avrupa'nın hemen her müzesinde bulunur. İmparatorlar döneminde, Bitinyum adı kaldırılarak yerine Claudiopolis adı konuldu ve eyaletin en parlak şehirlerinden biri olarak devam etti. Hadrian'dan, Mantinya (Mantinée)'dan az olmamak üzere ayrıcalıklar aldı ve daha sonra Théodose tarafından Honoriade eyaletinin başkenti kabul edildi. Fakat bu yöreyi çoğunlukla sallayan korkunç depremlerden biri, Bitinium için uğursuz oldu. Şehir hemen hemen tamamen yıkılarak sakinlerinin büyük bir kısmı hayatlarını kaybettiler. Bizanslı Étienne der ki[430]: Bitinium, merkezi Salonia adında küçük bir şehir olan Salone diye anılan bir kasabaya bağlıydı. Bu memleket, çok sığır besleyen oldukça iyi otlaklarıyla ünlüydü. Ürettiği bir tür peynir, ta Roma'ya kadar gönderilirdi. Pline,[431] bu peynirin diğerlerinden farkını anlatır. Uzun süre muhafaza edildikten sonra tuzlu bir tadı olan bu peynir, daha sonra kekik otu konmuş sirkeye bırakılır ve önceki

---

[427] Ali Suat'ın çevirisinde gölü şeklinde geçer (Y.N.).
[428] Bkz. Onuncu bölüm.
[429] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 9.
[430] V. Salonia.
[431] Pline, V. Kitap, bölüm 42.

taze hâline döndürülürmüş. Bugün burada *misitra* denilen ve salamurada muhafaza edilip yoğurt gibi mayalanan peynirden başka bir şey üretilmez. Kuru peynir kullanımı, buralarda hemen hemen hiç bilinmez gibidir.

Bitinium yıkıntıları, tam olarak Bolu şehrinin olduğu noktada değildir. Doğuya doğru üç-dört kilometre mesafede bulunan Eskihisar adındaki yerdedir. Ayakta kalmış hiçbir eski eser yoktur. Yalnız bir miktar kitabe ile mimarî eser parçaları keşfedilmiştir. Bolu modern şehri, kuzey ve doğusundan dağlarla çevrili, zengin ve verimli bir ovanın ortasındadır. Önemli hiçbir anıtı yoktur. İçeriği, dört-beş minareli cami ile birkaç kervansaraydan ibarettir; fakat tedavi edici özelliği olan kaplıcaları vardır. Bunlar şehrin güney tarafında *Ilıca* adı ile bilinir.

Bolu şehri, bahçelerle çevrili mahalleler içine yayılmış yirmi beş bin kadar nüfusa sahiptir. Bu şehir hiçbir zaman savaş yeri ya da bir kasaba olmamıştır. Kaleye benzer bir yeri yoktur. Surları var idiyse bile bugün tamamen yok olmuştur. İstanbul ile Ankara (Angora) arasında transit merkezi olması sebebiyle, Bolu şehri yün ve boyacılıkta kullanılan sarı tohum rekoltesi[432] üzerine epeyce büyük bir ticaret trafiği oluşturur. Kervanlar aralıksız olarak (s.268) biribirini izler. Zamanında içten geçen İran ticareti, vapurların icadından beri Trabzon aracılığıyla denizden yapılmaktadır.

Şehirden uzak olmayan bir yerde, biri diğerinden özellik açısından farklı iki kaynağı bulunan ufak bir göl vardır. Kaynaklardan biri, fazla ölçüde kabuk bağlamak ve diğeri aksine taşları yemekle ünlüdür. Bu taşları yiyen su, ancak ağaç kaplar içinde muhafaza edilir; fakat bu son rivayet doğrulanmaya ihtiyaç duyar.

Gerede (Cratia)

Bolu'dan Gerede'ye kadar olan mesafe, yirmi beş-otuz kilometre arasında hesaplanır. Yolu güzeldir ve hep ormanlarla vadiler içinden geçer. Eski adından bazı şeyler muhafaza etmiş olan Gerede, hiç şüphesiz, İmparator Konstantin'in verdiği bir ad sonucu olarak daha sonra Flaviopolis adını alan eski Cratia şehridir. Ptolémée,[433] bunun iki adını da muhafaza ettiği gibi, madalyalarının çoğunluğu da böyledir. Bizans İmparatorları zamanında Gerede, bir Piskoposluk merkezi ve eyaletin başlıca şehirlerinden biri idi. İstanbul Patrikhanesi Meclisine bağlı bulunuyordu. Bu

---

[432] Rhamnus tintorius.
[433] Ptolémée, V. Kitap, bölüm 1.

Cratia ve ruhanî lideri Epiphane, Efes Ruhanî Meclisinde bulundu. Patriklik merkezi olan İzmit'e daha çok yakın bulunan Cratia'nın İstanbul Patrikhanesine bağlı bulunması, bu ayrımın büsbütün keyfî olduğunu gösterir. Asya'nın Patrikliklere ayrılması, önce hiçbir siyasî karara bağlı değildir. Bütün imparatorluğa yayılmış olan Hristiyanları yöneten baş papazlar, azizler tarafından, belli dairelere uzun süre bağlı kaldılar. Fakat İskenderiye Başpapazının ruhanî disiplinini makbul ve muteber sayan İznik Konsili, Asya Patrikliklerini düzenli bir şekilde oluşturdu. Patrik ünvanı altında Doğu kilisesini idâre eden ruhânî liderler, her önemli beldede ikamet eden Metropolitlerin üzerindeydiler ve bir Patrikliğin emri altında, çoğu zaman çok sayıda Metropolitlikler vardı. Siyasî idarelerinkinden daha az olan eyaletlerin sınırıyla Patrikliklerin sınırı arasında, hiçbir ortaklık ve ilişki yoktu. Memleketin bu bölümlere ayrılma şekli, uzun süre ruhanî yetkinin sınırı içinde kapalı kaldı. Fakat (s.269) imparator Andronic Paléologue, İstanbul Patrikliğine bağlı Metropolitliklerin hiyerarşik yapılarını düzenlemek için bir kural koyduğu sırada, şehirler arasında oluşturduğu bir tür bağlılık şekli, Doğuda Hristiyanlığın gücünün tamamen yok olmasına kadar devam etti. Ruhanî yazarlar, Bizans İmparatorluğu zamanında kiliseyi idare etmiş olan patrikler, metropolitler ve baş papazların adlarını özenle muhafaza ettiler, Asya şehirleriyle ilgili bize aktardıkları belgelerin, o dönemlerin coğrafyasına çok yardımı olmuştur.

İmparator Andronic'in yukarıda ifade edilen kararnamesi, Codin'in eserinde muhafaza edilmiştir. Eski şehirlerden söz edeceğimiz zaman, bunu da belirteceğiz. Asya'nın ilk dokuz metropolü[434] şunlardır:

Kayseri (Césarée), Efes (Éphèse), İzmit (Nicomédie), İznik (Nicée), Ereğli (Héraclée), Ankara (Ancyre), Kyzikos (Cyzique), Sart köyü (Sardes), Kadıköy (Chalcédoine).

Modern Gerede şehri, oldukca büyük bir endüsriyel ve ticarî hareketlilik görüntüsü sergiler. Şehirde yetiştirilen çok sayıdaki keçi sürüsü, buraya önemli ihrâcâtı olan, derinin temel maddesini sağlar. Koyun dericiliği de oldukça canlıdır. Şehir, bahçelerle çevrilidir ve böyle ağaçlıklı yerlerde yollar açılmış olsaydı ne güzel olurdu, fikir ve arzusunu akla getirir.

Billoeus nehrinin doğu kolu olan Ulusu ırmağı, Gerede arazisini sular. Bundan başka, Tuzla Göl adıyla suyu tuzlu ve Karagöl adında diğer bir iki küçük gölü vardır. Çevresindeki yıkıntılar, anıt olmaktan çok dağınık

---

[434] Ali Suat'ın çevirisinde metropoliti şeklinde geçer (Y.N.).

parçalardan ibarettir. Tamamen terk edilmeyen memleketlerin kaderi böyledir.

Bitinya'nın bu doğu kısmı, ne verimlilik ne de güzellik açısından diğerlerine yerini bırakır. Bunun süsü, yalnız ormanlar değildir. Şehri ve köyleri saran meyve ve sebze bahçeleri, çok mutlu bir çeşitlilik sergilerler. Avrupa'nın bütün meyveleri burada şaşılacak kadar başarılı bir şekilde yetiştirilir. Şam fıstığı gibi bazı sıcak iklim meyveleri, bahçe içindedir; fakat yollar ve tepelerden taşmış olan ağaçlar, dikkatsiz bakışları yanıltır. Bunlar Küçük Asya'nın hemen hemen her yerinde çokça yetişen yalancı fıstıklardır.

Deniz seviyesinden yükseklikleri beş yüz ile bin metre arasında değişen bu platolar, limon ve portakal ağaçlarının yetişmesine uygun değildir. Zeytin ağaçları da o kadar gürbüz (s.270) bir görüntü sergilemezler; fakat şeftali, kayısı, kiraz ve armut ağaçları, asıl vatanlarının havasını tenefüs eden güzel bir görüntü ortaya koyarlar. Eski Bitinya'nın sınırı, Billoeus ile Parthenius arasından geçerdi. Bu yolda devam edilirse Hamamlı suyu üzerinde bulunan bu addaki şehre gelinir. Pont hükümeti konusunda, Honoriade'ın doğu kısmını anlatacağız.

Hiéroclés'in Bölümlere Ayırması

Hiéroclès'in bir Konsül hükümeti yönetimindeki Bitinya Pontik (Pontique)'i bölümlere ayırması, aşağıda sıralandığı gibi on altı şehri içine alır:

1. Kadıköy (Chalcédoine)
2. İzmit (Nicomédie)
3. Karamürsel (Praenetus)
4. Yalova (Helenopolis)
5. İznik (Nicée)
6. Basilinopolis[435]
7. Gemlik (Cius)
8. Mudanya (Apamée)
9. Bursa (Pruse)
10. Kayseri (Caesarée)
11. Ulubat (Apollonias)
12. Daskilion (Dascylion)
13. Neokayseri (Neocaesarée)
14. Hadriyani (Hadriani)
15. Regetataeos
16. Regodoviae

Bunlardan altısının yerlerini belirlemek gerekir.

---

[435] Orhangazi'den Gemlik yönüne beş kilometre gidince, ana yolun sağına, bir kilometre kadar ilerisine düşen Çeltikçi köyünün kapladığı alanda eski bir şehir (Y.N.).

Posidium burnuna yakın ve İznik'ten yirmi sekiz kilometre mesafede Praenetus şehri, İzmit (Nicomédie) körfezi üzerinde bulunuyordu. Bu şehir, Bizans yazarları tarafından çoğunlukla belirtilmiştir. Bizanslı Étienne, bunu bir Fenike sömürgesi sayar. Bu şehir, bir depremle yıkılmış ve ondan sonra hiç söz edilmemiştir[436].

Basilinopolis şehri, Olimpus'un güney yamacında, belki de Belecome ya da Bilecik'in bulunduğu yeri işgal ediyordu.

Kayseri (Caesarée) ve Neokayseri (Neocaesarée) adları, bir övünme adı ve şeref olmak üzere o kadar (s.271) çok şehre verilmiştir ki yazarlar tarafından diğer şekilde ayıt edilmedikçe, hangisinin kastedildiğini bilmek mümkün olamaz.

Dascylium şehri, sürekli olarak varsayım türünden bir görüşe dayanarak belirlendiğinden, bunun üzerine geleceğin gözlemcilerinin dikkatlerini çekmiştik. Regodoviae şehri ise, yalnız Hiéroclès tarafından sözü edildiğinden, meçhul kalmıştır.

Regetataeos'a gelince, bunu Antonin'in mesafe çizelgesindeki Totaeum ile kimliğini belirlemekte tereddüt etmeyiz.

Hiéroclès'in ifade ettiğine göre Regesalamara[437], Regemnezus, Regemauricium, Regetrochada[438], Regedoara[439] vb. şehirlerin adının başındaki "rege" harfleri, hiçbir Rumca kelimeyle açıklanamadığı gibi, Bizans'ın eski yazarlarınca da bilinmemektedir. Buna, Rum müstensihlerinin şehrin adıyla karıştırdıkları Regio, yani memleket ve kıt'a kelimesinin bozulmuş şekli gözüyle bakmak gerekir.

---

[436] Cedrenus, 457.
[437] Pamfilya.
[438] Galatya.
[439] Kapadokya.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

MİSYA (MYSIE)

(s.272) BİRİNCİ BÖLÜM

Misyalılar (Mysiens)ın Asya'ya Gelişi - Sahanın Sınırı

Romalılar döneminde henüz Misya (Mysie) adını taşıyan saha, Strymon[440] nehri kıyılarından gelmiş olan Misyalı kabilelerin, Küçük Asya'da yerleşmek için en önce sahiplendikleri geniş arazinin zayıf bir parçasından oluşuyordu. Kserkses (Xerxès)'in Yunanistan üzerine seferleri; Kimmerler (Cimmériens), İskitlerin büyük akınları; İstanbul boğazını geçerek Avrupa kıt'asına ulaşıp, Trakya'yı almak isteyen ve güneyde İyonya denizine, Pénée nehrine kadar inen, Tekriyalılar (Teucriens)la birleşerek Truva'nın kurulmasından önce, Misyalılar (Mysiens)ın tamamlamış oldukları sefer hakkında Herodot'un yazdığı yorumun kaydı gözden geçirilirse, bu sayılan göçlerin meydana geldiği döneme ait bir fikir oluşturulabilir[441].

Asya'da yerleşmek için Trakya'dan çıkıp gelen bu halk, daha sonra geriye dönerek, önceden çıktığı sahayı kendine bağlayacak kadar güçlenmeye zaman bulan bir millettir ve bütün bu olaylar, Truva Savaşından çok zaman önce meydana gelmişti.

Kendi itiraflarıyla Strymon nehri kıyılarından geldikleri için Strimonyalılar (Strymoniens) diye adlandırılmaları gerekirken, Asya'ya geçmeleriyle Bitinyalılar[442] adını alan Trakyalılar, asıl yerlerinden Tekriyalılar (Teucriens) ve Misyalılar (Mysiens) tarafından kovulmuşlardı. O hâlde Misyalılar, çıkmış oldukları Trakya'ya kanun yapmak için yeteri kadar güçlenmişlerdi; Bitinya'nın hâkimiydiler. Askanya (Ascanie) sahasıyla Uludağ (Olimpus)'ın bütün yamaçları, onların mülkiyeti altındaydı. Bizans ile Kadıköy (Chalcédoine) arasındaki boğaz bile, Misyalı İstanbul Boğazı (Le Bosphore Mysien) diye adlandırılırdı[443].

(s.273) Misya (Mysie), batıda Bakırçay (Caïcus) nehrine kadar uzanırdı. Daha sonra kendinden ayrılmış iki parça olan Tetranya (Teuthranie) ve Elaitide sahalarını işgal ediyordu. Fakat Bitinya ve Firigyalıların akınları, bu ilk saldırganı, araziyi terk etmek zorunda bıraktı ve Bitinya kralları zamanında bu Misya (Mysie) küçülerek, doğuda Orhaneli

---

[440] Makedonya'nın doğu yanında kuzeyden güneye akan Ustruma nehri (Y.N.).
[441] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 20.
[442] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 75.
[443] Strabon, XII, 566.

çayı (Rhyndacus) ile batıda Kocaçay (Aesepus) nehirleri arasında kalmıştı. Genişlik açısından, denizle Olimpus yamaçlarına kadardır. Misyalıların (Mysiens) aslı, Avrupa'da kalmış ve Roma İmparatorluğu zamanlarında, Moesi ismiyle Tuna nehrine kadar uzanan büyük bir millet olmuşlardı.

Misyalıların Asya milletleriyle dostlukları az değildi. Güç sahibi bir komşuları Lidyalılar ve daha güneyde yarı barbar olan Karyalılarla anlaşmışlardı. Buna dair Herodot şöyle der[444]:

"Karyalılar (Cariens) ve Misyalılar (Mysiens), Lidyalılar (Lydiens)la ortak bir kökendendir; çünkü Mysus ile Lydus, Carès'in kardeşleriydiler ve bütün bunlar, hep aynı dili konuşurlardı."

Herodot'un bu açıklamasını destekleyen Strabon, Mylasa yakınlarındaki Karyalı Jüpiter (Jüpiter Carien), üç millet arasındaki birlik ve kardeşlikten dolayı ortak olduğunu ortaya koyar. Bununla beraber Karyalılar hiçbir zaman Trakyalı olarak tanınmadılar. Onların Lelegler (Léléges) ve Pelasglar (Pélasges)la daha çok bağları vardı. Bu son iki millet Tekriyalılar (Téucriens) memleketinde, Kaz (İda) ve Gargare Dağlarının yamaçlarında yerleşmiştiler ve sonraki dönemlere ait tarihî geleneklerde, artık söz edilmiyorlarsa; bunun sebebi, daha kalabalık halkın içine karışmış olmalarıdır.

İlkel Misyalılar üzerine toplanan ihtimaller, hep bundan oluşur. Şehirler kurdukları da kesin olarak bilinmektedir. Memleketin sahibi oldukları dönem süresince, bundan söz bile edilmemiştir. Pelasglar ve Lelegler ne kadar gayretli ve çalışkan inşaatçı idiyseler, Misyalılar da o kadar duvarlar içine kapanmaktan kaçınırdılar. Bunların vahşî elbiseleri, tilki derisinden bir külah ile *zéira* adı verilen bir tür üstlükle örtülmüş yelek, ayaklarında geyik derisinden çizme, elde kısa bir kargı ile bir mızrak ve savunma için ufak bir kalkan olmak üzere Herodot tarafından tasvir edilmiştir[445]. Bu kıyafetten, yerleşik bir kabile çiftçisinden çok, göçebe bir savaşçı örneği çıkar. (s.274) Misyalılar, kendilerinden önce Küçük Asya'da yaşayan ırklarla karışmışlardır. Misyalılarla Méones ya da Moeones adı altında karışmış olan Lidyalılar, bu işsiz ve verimsiz ırk üzerine hâkim olmakla son vermişlerdir. Krezüs'ün babası Alyatte zamanında, Lidyalıların yönetimi Misya'ya kadar geçerli ve Gygès döneminde, Lidya kralları Truva yöresine hâkimdi. Misyalıların Küçük Asya'daki ilk akınlarına bir tarih

---

[444] Hérodote, I. Kitap, bölüm 171.
[445] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 75.

vermek gerekirse buna esas olmak üzere Truva'da M. Ö. XV. yüzyıl başlarında yerleşen ve Trakya'yı istila için Misyalılarla antlaşma yapan Teucer'in sevk ettiği grubu kabul edeceğiz.

Bu dönemden önce yarımadanın bu kısmı, Asur (Assyrie) krallarına sadece ad olarak bağlı ve kadınlarıyla hayvan sürüleri beraberlerinde oldukları hâlde savunmasız milletleri yağma ederek hiçbir şehir veya merkez kurmayan bütün komşuların ve özellikle İskitlerin (Scythes) tahribatına açık bir zemin idiler.

Kuzey milletlerinin bu tür göçebe hayatının bir tablosu, bizim gözümüzün önünde de vardı. Bu tablo, Orhaneli çayı (Rhyndacus) kenarlarında yerleşmiş olan Rus grubudur[446]. Bunlara Su Sığırlığı/Susurluk tarafını gezerken rastlamıştık. Bu türlü bir varoluş çok otlaklı, ormanlı, av kuşu ve balığı bol bir kıta için anlaşılır. Fakat bu saha, on yüzyıl süreyle Bizans ve Roma yönetimlerinden sonra o şekilde gözükmek için göçebe hayatına iyice uygun olmalıdır. Türkler eğer şehirlerde ikamet ediyorlarsa, onları hazır yapılmış bulduklarındandır; fakat bütün istekleri açık hava ve çadır altı hayatı içindir. Mevsim yaklaşınca nehirlerin kenarında yeşil ağaçlar altında, bazen kıl bir çadır, bazen çarçabuk yapılmış bir kulübe ile atlarının, koyunlarının ortasında yaşamak için ne kadar sevinç gösterirler ve bunu şehir evlerine tercih ederler. Serin yaylada yaşama, Türkün mutlu hayat zamanıdır. Yaz mevsiminde bir şehre giren yabancı, kendisini mezara girmiş zanneder. Bütün evler ve çarşılar kapalıdır. Şehrin bekçiliği, zorla bulunmuş bir adama bırakılmıştır. Bu durum, halkı ticaretle meşgul olan kıyı şehirlerinde görülmez. Fakat iç kesimlerde birçok şehir ve özellikle köylerin büyük kısmı, bu âdeti korumuşlardır.

(s. 275) Asya'nın eski zamanları ile şu anki durumu arasında öyle zannedildiği kadar farklı bir değişim yoktur. Yunan medeniyeti, buraya dehasının şimşeğiyle sanatlarını ve şiirlerini getirdi. Romalıların gücü, demir el altında, görünür bir tür hükümet gibi devam etti. Fakat safkan Asyalı, bütün bu parlaklıklara karşı uzak duruyor ve beyleriyle padişahlarının baskısı altında muhafaza ettikleri hareket serbestisini, başka bir endişe taşımayarak, ancak vahşî ve yüce tabiatla temas hâlinde yaşamayı yeğiliyordu.

---

[446] Bkz. Otuz dördüncü bölüm.

İKİNCİ BÖLÜM
Eski Topografya

Misya (Mysie)'yı Romalılar buldukları hâlde, incelemek için Rum coğrafyacıların açıklamalarını takip edeceğiz. Asıl Misya sahası olarak, sadece Orhaneli çayı (Rhyndacus) ve Kocaçay (Aesepus) arasındaki memleketi tanıyacağız. Doğusunda bulunan yer, Truva ülkesidir. Bergama Misyası (Mysie Pergamène) ile Elaitide, Bergama (Pergame) Devletini oluştururlar. Aynı şekilde Misya'dan ayrılarak Eolyalıların fethettiği arazi, Aeolide adını korur. Eski zamanlarda bütün yerler Truvalı hükümdarlara bağlıydı. Çünkü Homeros, Truva'yı Aesepus nehrinden başlatır ve Bakırçay (Caïcus)'a kadar uzatır[447]. Bu saha, Büyük Misya diye adlandırılırdı[448] ve Eolyalıların Asya'ya gelişine kadar, bu hâlde kaldı[449]. Eolya (Aeolide), Misya'nın parçalanmasından meydana geldiği için, bu son şehir Strabon'un tarif ettiği sınır içine sıkışmıştı.

Lidya Devletinin yıkılışında, İranlılar Misya'yı ele geçirdiler ve Dârâ (Darius) bunu, Hellespontlular, Firigyalılar, Asya Trakları, Paflagonyalılar, Maryandinyalılar ve Lidyalılar (s.276) memleketlerini içeren üçüncü satrap (satrapie) hükümeti içine soktu. Misya'nın Asya kralları zamanındaki idarî bölümlere ayrılmasında, Misya Hellespontik kısmı Antiochus'a düşerek Suriye İmparatorluğuna katıldı. Bitinya ile Bergama krallarının savaşından sonra, Romalılar bunun bütün batı kısmını Bergama hükümdarlarına verdirdiler. Sonra, Roma İmparatorluğu zamanında, Prokonsül Asyasının (Asie Proconsulaire) idarî bölümlerinden sayıldı. Héraclius zamanında Optimatum Dairesinin bir birimi olarak Kyzikos (Cyzique) metropolitliğine bağlı tutuldu.

Selçuklu İmparatorluğunun yıkılışında, Bitinya'nın fâtihi olan Orhan Gazi, Türkmen Karesi Beyinin Misya'da yönetimi elinde bulunduran oğluna saldırdı. Orhan Gazinin birlikleri Olympus'tan hareket ederek Konya (İconium) Sultanının dokuz adet prensliğini ele geçirdiler. Karesi'nin oğullarından Alcan Bey adında biri, Misya'ya hâkimdi. Tourtoum adındaki diğeri Edremit (Adramytte)'in kendisine verilmesi şartıyla Orhan Gazi ile anlaştı; böylece antlaşma yapılmış oldu. Misya bu şekilde Osmanlıların yönetimi altına girdi.

---

[447] Strabon, XIII, 582.
[448] Ptolémée, V. Kitap, bölüm 2.
[449] Pomp. Méla, I. Kitap, s. 18; Pline, V. Kitap, bölüm 30.

Bu sahaya ait bulunan Marmara denizi (Propontide) adaları da aynı sonuca uğramakta gecikmediler ve Bizanslılar, bu yöreden tamamen kovuldular.

Eğer Kyzikos (Cyzique) istisna edilirse, Misya sahası, hiçbir önemli şehre sahip olmadı ve son zamanlarda buranın halkı, hiçbir özel sanatla ön plana çıkmadılar. Romalılar zamanında olduğu gibi bağcılık, halk arasında gözde bir kültürdür. Zeytin, sadece kıyılarda orta hâlde yetişir. İç kısımlarda ise hemen hemen yok gibidir. Çok ve çeşitli otlaklar, kabilelerin en büyük kaynaklarındandır. Oldukça bol bir şekilde et, yağ ve yapağı veren, Asya'nın yerlisi, büyük kuyruklu o güzel koyun cinsi, buradan itibaren başlar. Bu kuyruk, derinin arkasına eklenmiş gibi birkaç kilo ağırlığında bir yağ kütlesidir. Yemeklerde bu yağ, tereyağı ile rekabet eder. Bunu akarsuda döverek ve arasındaki et liflerini çıkararak tereyağından farksız hâle getirirler.

Dağlar ve Nehirler

(s.277) Bu sahada bulunan dağ silsilelerinin hepsi, Misya'daki çok sayıda akarsu meydana getiren Kaz (İda) Dağının başlıca doruklarına ulaşır. Kocaçay (Aesépus) ve Granique, Kaz Dağı silsilesine ait ve Skepsis (Scepsis)'in üst tarafında yüz yirmi stade mesafede bulunan Cotylus Dağından inerler. Bu hâlde Aesépus, Kyzikos (Cyzique) yarımadasının batısında ilk rastlanan nehirdir. Strabon[450], Truva ve Misya hükümetlerinin sınırını belirlerken çoğunlukla bu nehirden söz eder. Homeros, bu son sahanın sınırı olarak ilk defa Aesépus'u göstermiştir.

Zamanımızda yerliler, Cotylus Dağı ile Kaz Dağı silsilesini biribirine karıştırırlar. Aesépus'un şimdiki ismi Kaz Dağı suyu/Kocaçay'dır. Bu suyun kaynaklarının bulunduğu yerle yatağının boyu, Strabon tarafından pek iyi belirlenmiştir. Scepsisli Démétrius[451], Granique ve Aesépus nehirlerinin çok sayıda kaynaklardan meydana geldiğini ve kuzeye doğru aktığını tam olarak ortaya koyar.

Aesépus'un batı kolu, At Kayası adındaki granitli bir dağdan çıkar. Bunun gibi çok sayıda kaynak birleşerek hacmi oldukça değişken bir su meydana getirirler. Yaz mevsiminde, hemen hemen kurur duruma gelir. Bu suyun eski zamanlardan beri değişmiş olması muhtemeldir. Çünkü öyle

---

[450] Strabon, XII, 565.
[451] Strabon, XIII, 602.

olmasa Homeros şimdi "Aesépus'un derin sularını içen Afniyalı Truvalılar... (Les Troyens aphnéens)" ifadesini kullanmazdı[452].

Nehrin doğu kolu, kaynağını Acul Diran Dağından ve Çavuş köyü yakınından alır. Eskiden Skepsis şehri civarından geçiyordu. Yatağının boyu 500 stade, yani 92 kilometre veya 23 Fransız fersahıdır. Bu uzunluk, Tchihatcheff'in kaydına uygundur[453]. İki coğrafya uzmanı arasındaki bu görüş birliği dikkat çekicidir[454].

(s.278) Bizans yazarları, bu saha hakkında pek az belge bırakmışlardır. Anne Comnène'nin[455] İbis Dağından geldiğini söylediği Varenus nehri, Kaz Dağından çıkan ve kaynağını kuzey taraflarından alan Aesépus Suyundan başka bir şey değildir.

Kocaçay (Granique/Démotico)

Granique nehri, Mérops'un oğlu Adraste'nin kendi adını verdiği ve içinde Némésis için bir tapınak yaptırdığı küçük bir şehrin adına nispetle Adraste denilen ovayı sulardı[456]. Bu şehir, Priapus ve Parium arasında kurulmuş ve denize yakındı[457].

Granique nehrinin şimdiki adını, memleketin hemen bütün nehirlerininki gibi belirlemek çok zordur. Bu nehir uzun süre, oranın başlıca şehri olan Démotico adıyla isimlendirildi. Bu ad, bugün unutulmuş olmalı ki şimdi Kocaçay adı verilmektedir[458]. Granique nehri, Tchihatcheff'in yorumu doğrultusunda üç koldan oluşur. Asıl büyük kol, kaynağını Kaz (İda) Dağının Ağı Dağ[459] denilen ve Cotylus'un bir parçası olması gereken At Kayası yakınındaki bir kısmından alır. Bu kol, Çan ovası, yani Adrastée'yi dolaştıktan sonra güneyden, kuzeye doğru akar.

Elçi çayı adındaki ikinci kol ise, Biga adındaki küçük şehrin altı kilometre kadar kuzeyinde Kocaçay'a dökülür. Burada memleketi, ortasında suların kıvrımlı izleri bulunan trakitli dağlarla vadiler keser.

---

[452] Homeros, *Iliada*, 824, 827.
[453] *Asie Mineure,* s.211.
[454] Strabon, XII, 565, 581; XIII, 602..
[455] Anne Comnène, XIV, 439.
[456] Strabon, XIII, 588.
[457] Plutarque, *Vie de Lucullus.*
[458] Likya'daki Xanthus nehri de Kocaçay diye adlandırılır.
[459] Ali Suat'ın çevirisinde Akdağ diye geçer (Y.N.).

Gezginlerin çoğunun tekrar ettikleri, üç gözlü güzel köprü nehrin başlıca büyük kolu üzerinde değil, Démotico'dan Günece (Gunedgé)'ye giden yolun geçtiği Elçi çayı üzerindedir.

Kırkağaç çayı ismi verilen doğu kolu, Kocaçay'a denizle birleşmeden dört kilometre önce katılır.

(s.279) Diğer birçok nehirlerin akışını hızdan mahrum etmiş olan birikinti etkisi, bu Granique nehrinin ağzında da kendisini göstermiştir.

Nehrin yönünde önemli bir değişim olduğunu, Pline ispat ediyor[460] ve "Granique nehri, bugün eski yatağını bırakarak Marmara denizi (Propontide)ne akıyor" diyor.

İskender'in Granique geçitindeki ilk zaferini kaydeden eserlerden elde bulunanlarının içinde, bu hatırlamaya değer olayın, hattâ yerini bile belirleyen yoktur.

Nehrin kıyıları bazen düz ve bazen sarptır. Tarihçiler Kocaçay'ı meydana getiren üç koldan hiç söz etmiyorlar. Eski Coğrafyanın bu noktası, belirsiz kalıyor.

Biga şehri, Démotico'ya oranla daha az önemlidir. Burası önceden büyük bir transit ticaretinin merkeziydi; fakat şimdi çökmüş ve tam olarak harabe hâlindedir. Hayvan yetiştirmek, tahıl ve birkaç tarla afyon ekmek, hiçbir sanatla meşgul olmayan bura halkının tek işini oluşturur.

Biga şehri, Pigas, yani kaynaklar adıyla Anne Comnène tarafından isimlendirildi. Bu Biga ovasında çok korkunç bir savaş oldu ve Alâeddin'in birlikleri, bir Tatar ordusunu burada doğrayarak yok ettiler. Öldürülenlerin sayısı o kadar çoktu ki gururlu fâtih, bunların derilerinden çadırlar yaptırdı[461].

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Cyzicène - Miletopolis - Mihalıç (Muhalıç)

Mihalıç şehri, Su Sığırlı/Susurluk ırmağına yakın bulunan bir yüksek noktada bulunur. Sakinlerinin ticarî ve endüstriyel faaliyetleri sayesinde,

---

[460] Pline, V. Kitap, bölüm 30.
[461] Hammer, *Hist. Ottom.*, I.

Mihalıç bir rahatlık düzeyiyle ön plana çıkmıştır. Gerçekte bunun büyük kısmı, Rum ve Ermenî Hristiyan cemaatine ait ise de ticarete ve ipek üretimine başlamış olan Türkler üzerinde de etkisi olmaması mümkün değildir.

(s.280) Mihalıç 1500 hanelidir. Nüfusu dokuz bine ulaşır. Çok sayıda minareli camileri ve ipek satmaya özgü bir bedesteni ile kervansarayları vardır.

Mihalıç'ta eski eser izi yoktur. Fakat Manyas gölüne ve nehire mesafesinin yakınlığı, bunun hemen asıl yeri değilse bile Miletopolis'in bulunduğu araziyi göstermesi gerekirken, çevresinde ve yöresinde bununla ilgili bir işaret görülemez. Öyle ki, Loupadium duvarlarının yapımında kullanılmış olan bütün eski mimarî yıkıntıları, Mihalıç çevresinden getirilmişti. Yalnız bu yönden iki şehrin kimliğini belirlemek mümkündür.

Eski sultanların dönemlerinde memleketin rahatı için meydana getirilmiş olan yararlı eserlerin bir örneği, Mihalıç'ın gelişme durumunda görülür. Doğuya özgü bir tarz olan su terazisi usulü, burada İstanbul'unkine eş derecede düzenlidir.

Şehrin etrafı bağlar ve meyve bahçeleriyle çevrilmiştir. Mezarlıkların uzun servileriyle camilerin minareleri, şehre tam bir doğu görüntüsü verir.

Evleri, İstanbul'dakiler gibi hemen hemen genellikle kırmızı aşı boyasıyla boyanmıştır. Bu renk, Müslümanlara özgüdür. Rum ve Ermenîlere evlerini sarı veya koyu renklerle boyamaya izin verilmiştir.

Türk hükümeti birkaç yıl önce Mihalıç'ı bir tümen merkezi yaparak burada *Nizâm-ı Cedîd* ile *Redîf-i Mansûre* birliklerini yerleştirmek istedi. Bir kışla ile bir top meydanının, bir paşanın gözetimi altında kurulmasına ve yapımına hemen başlamak üzereydi; fakat bu türden bütün faaliyetler, genellikle çok ağır gider. Askerî mareşallik, yahut tümgenerallik usulünün uygulamaya konması sırası gelmiş olmalıdır.

Manyas Gölü - Tarsius Nehri

Aphnitis ismini de taşıyan Miletopolis gölü, Afniyalılar memleketine aitti. Bu göl, karanın tamamen içinde ve denizden on iki kilometre mesafededir. Bunun Dascylium gölüne benzemeyeceğini görmüştük. Bu göl sularını Kara dereden gelen ve belki de eski (s.281) Tarsius'a dönüşen küçük bir çaydan alır. Bu çayın denize akması mümkün olamaz. Çünkü

Marmara denizi (Propontide)ne giden bütün sular, asıl eski adlarıyla belli olmuştur. Hattâ Tarsius'u, Granique nehrinin eski bir kolu olarak kabul etmek mümkündür. Yatağı son derecede kıvrımlıydı. Strabon, bu nehrin üzerinden aynı yolda yirmi defa geçildiğine dikkat etmiştir. Söz konusu bu nehri, İznik (Nicée) arazisinden geçen Draco ile karşılaştırır[462]. Misya'nın bütün bu kısmı, komşu bulunduğu yöre gibi işlenmiş bir görüntü ortaya koymaz. Fakat çayırlarla kaplı büyük ovaları, çok miktarda hayvan besleyen göçebelerin özellikle rağbet ettikleri yerlerdir. Tepeler genellikle ağaçlıktır ve her ne kadar Olympus ormanları gibi şaşılacak derecede güzel ve kokulu değilse de kereste açısından sürümü, onlardan daha az değildir. Türk tersanesi, Kaz (İda) Dağı vadilerinde bulunan meşelerin ve özellikle *valonee* [463]cinsinin eğri ve kavisli olanlarını alır.

Macestus nehrinin batı koluna adını veren küçük Su Sığırlı/Susurluk şehri, bugün basit bir köy durumuna düşmüştür. Burada iki güzel Selçuklu harabesi, hâlâ insanların hayran hayran bakışlarını çeker. Bunlar Konya (İconium) hükümdarları zamanından kalma kervansaraylardır. Su Sığırlı'dan Mandragora'ya giden yol, Bizanslılar zamanında bir kale ile savunulan bir boğazdan geçer. Bu yol, ancak iki atlının geçebileceği kadar dardır ve geçidin ismi Taş Kapıdır. Demir Kapı adını da verirler. Bu ad, Müslüman memleketlerinde çok yaygındır. Balkanlar'da, Toroslar'da bulunduğu gibi Cezayir'de de vardır.

Manyas Köyü (Poemaninus)

Hamilton'un yerinde gözlemlerine göre, Manyas köyü, eski Poemaninus denilen şehrin yerini işgal etmektedir. Gerçekte bu şehir Peutinger'in haritasında yazılı olarak Phemenio adıyla geçmiş ve Türklerin alışkanlığına göre, eski ad kesilip biçilerek Manyas'a çevrilmiştir. Yeri de Poemaninus'un mesafe çizelgesine uygun olarak Kyzikos (Cyzique) ile Bergama (Pergame) arasındaki ana yol kaydına uygun gelir.

(s.282) Eski şehrin kalesi, yanındaki tepelere mustahkem bir boğazla bitişen bir tepe üzerindedir. Bizans döneminden daha eski olmayan sağlam bir duvar, güney cephesini savunur. Duvarın yapısı, bir çok eski sütun kaideleri ve kemer parçaları gibi yıkıntılardan oluşur. İçinde İznik (Nicée) surlarındaki gibi uzunluğuna yatırılarak konmuş sütunlar görülür. Şehrin

---

[462] Strabon, XIII, 587.
[463] Quercus aegilops.

dikkat çeken bu durumu, Bizanslılar'ın "çok iyi savunulmuş" özel ifadesine layık olduğunu hatırlatmaya yeterlidir.

Bu yöredeki yerler, Poemaninum[464] şehrinin adıyla isimlendirilirdi. Bu şehir, bir askerî üs olarak belirtilmiştir.

Bütün bu şehirde Apollon'unkiyle[465] aynı zamanda faaliyette bulunan Asklepius (Esculape) dini, özellikle Poemaninus'un onurunaydı. Hatip Aristide, buradaki Esculape tapınağından, şehrin en önemli binası diye söz eder. Poemaninus piskoposluk merkezi olmuş, ruhanî lideri İstanbul'un altıncı konsilinde Poemaninus adıyla anılmıştır.

Pline'in şehirlerle ilgili bütün coğrafya notları ve kataloglarında, Poemaninus'un devamlı olarak adı geçer[466]. İlk sultanlar zamanında bu şehir, Karesi hükümdarının mülkünün bir bölümünü oluştururdu ve Manyas da yönetimi altındaki yerlerin önemlisiydi. Bir cami ile bir de derviş tekkesi, terk edilmiş bir hâlde şu anda vardır. Bu iki bina, eski eserlerin yıkıntılarıyla yapılmıştır. Sur duvarları yıkıntılarıyla bazı kitabe parçaları, eski eserlerin izlerini gösterir.

Kaplıcalar

Singerli küçük şehri, gerek sayı ve gerek istisna bir sıcaklık derecesi bakımından, önemli kaplıcaların yakınındadır. Manyas gölüyle aynı enlemde ve Orhangazi (Edrenos)'den Kyzikos (Cyzique)'a giden yol üzerindedir. Bu kaynakların, hatip Aristide'in söz ettikleri olduğunda şüphe yoktur[467]. Kışın bütün yerler karla örtülü iken, su buharları bir sütun gibi yükselir ve etrafındaki arazi, siyah toprak rengiyle ayrılarak gözükür.

Türkler, bu kaynaklara *ılıca* adını verirler. Bu kelime, kaplıcalara verilen ortak (s.283) bir ad gibidir. Toprakta oyulmuş bir hamam yeri ile bir köy odası, bütün yapıyı oluşturur. Sular, yaklaşık olarak bir kilometre mesafeden, ikinci derece bir küçük kanal ile bölünerek getirilmiştir. Birkaç değirmeni çevirecek hacimde olan geriye kalan kısmı, vadinin kenarı boyunca akar gider.

---

[464] Ét. Byz., *Poemaninum.*
[465] Bkz. İkinci kitap, otuz ikinci bölüm.
[466] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[467] Aristide, *Sacr. Orat.*, IV, 569.

Kaynaklar, toprağın birçok yerinden çıkar. Oluşturduğu hafif buharının yardımıyla, yeri kolayca bulunur. Hafif tuzlu ve yakıcı tadda olan bu suların asıl oluşumu, magnezyum ile özellikle karbonik asittir. Hava ile temasında, karbonik asit buharlaşarak serbest olan kalker kısmını açıkta bırakır. Bu ılıca suları da Bursa'nınki, Pamukkale (Hierapolis)'ninki ve Afrika'da Hammam Meskoutim suları gibi, önemli kalker tabaka depoları oluşturur. Oranın halkı, bu suyu içmek için kullanmazlar; yalnız kaynaktan uzak olan o ilkel hamam yerinde, içine dalmakla yetinirler. Çünkü asıl kaynaktan, kaynar dereceye yakın bir sıcaklıkta ve yerin farklı noktalarından, çok hızlı bir şekilde fışkırarak çıkar. Kalker depoları, yükseklik ve genişlik açısından suyun yükseldiği ve yayıldığı derecededir. Saint-Allyre ve Pamukkale (Hierapolis)'nin doğal köprüsü gibi burada da suyun yatağının üstünde, ondan daha bol bir kaynak yeri meydana gelmiştir. Bu doğal olayların anlaşılması zor değildir. Aslında kalker tabakaları suyun kenarında ilerleyip büyümeye başlar. Akıntılar bundan ne bulursa getirir ve tabakanın yukarısı hissedilmeyecek bir şekilde aşamalı olarak ilerleyerek diğer kenara kavuşur.

Bu kaynakların çıktığı dağların oluşumu volkaniktir ve trakite yakın bir zamana, yani birinci zamana aittir. Bu küçük mineral ırmak, çok sayıda tepenin etrafında dolaştıktan sonra, batı yönünü alarak Kocaçay (Aesepus)'a karışır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Marmara Adası (Proconnèse)

İstanbul ve Çanakkale boğazlarının açılmasını, Karadeniz sularının hareket etkisine (s.284) dayandıran teorinin tamamen asılsız olduğunu, şimdiki jeologlar kesin olarak kanıtlamışlardır. Bu iki meşhur boğazın boylu boyuna her birini biz de gezdik ve Karadeniz'in girişindeki, volkanik kayaların, daha çok boğazın daralmasının başlangıcı olduğunu gördük. İncelemiş olduğumuz Marmara denizi (Propontide) adalarının oluşumlarıyla biraz sonra söz edeceğimiz Kyzikos (Cyzique) yarımadası, bu yerlerin toprak değişimleriyle aynı zamanda olduklarını gösteriyor. Kısacası, Çanakkale boğazı kıyılarını oluşturan üçüncü zaman ve tebeşir dönemi taşlarında, bu iki toprağın bir zaman bitişik olduklarını var saydıracak hiçbir kesinti işareti görülmez. Bu türlü felaket teorileriyle karalara yakın adaların ve dolayısıyla boğazların varlığını açıklamaya kalkışmak, eskilerin bir tür

deliliğiydi. Aynı sebep Cebel-i Târık ve Messine[468] boğazları hakkında ve yukarıda gördüğümüz açıdan[469] Besbicus adındaki Küçük adanın oluşumunda da söylenmiştir. General Andréossi'nin[470] gözlemleri, şu andaki jeolojik bilgilere tamamen uygundur. Sicilyalı Diodore'un, eskilerin geleneklerine hâkim olan bu olağanüstü şeylere karşı düşkünlüğünün etkisiyle yazdıklarını açıklamak, mümkün değildir.

Bugün Çanakkale (Dardanelles) ismi verilen Hellespont boğazının bu adı, kardeşi Phryxus ile Kolhis (Colchide)'e giderken dalgalar içinde yok olan Athamas'ın kızı Hellé'den alınmıştır. Bu boğazın boyu, on iki deniz milidir ve en dar yerindeki genişliği, bin dört yüz metreden çok değildir. Bunun bütün Asya tarafı kıyısı, Rumlar'ın Hellespont sahası adını vermiş oldukları Küçük Misya'ya aittir. Bu kıyı, çok sayıda zengin şehirleri işgal ediyordu ve Kserkses (Xérxès)'in bu denizi yüzer bir köprü ile geçme girişimi, eski zamanların sürekli meşhur safhalarından birisidir.

Marmara denizi (Propontide)nin en büyüğü olan Proconnèse adası, Kyzikos (Cyzique) yarımadasının kuzeydoğusunda ve Kocaçay (Aesepus)'ın güneyindedir. Önceden Elaphonnesus, yani Geyik adası adıyla tanınmış olan bu ada, Fenikeliler tarafından yerleşilmiş ve imar edilmiştir. Daha sonra yerleşmek için gelmiş olan Rumlar, aynı adda iki adayı birbirinden ayırarak eski ile yeni Proconnèse adlarını verdiler. Bunların büyüğü, bugün Marmara adası (s.285) adı verilendir ve küçüğünün adı Rabbi'dir. Yeni Proconnèse adası, "iyi bir limanı vardır" diye tanımlanmıştır[471].

Pline, Büyük Proconnèse'i saran ada ve adacıkların adlarını vermekle yetinir[472]: "Kyzikos'un önündeki adalar, Neuris adı da verilen Elaphonnesus ve Kyzikos mermerlerinin çıkarıldığı Proconnèse ve bunlardan sonra Ophiusa (Yılanlar) takımını oluşturan Acanthus, Phoebe, Scopele, Porphyriones, Halone, bir kale ile Delfakya (Delphacie), Polydore ve bir şehri olan Artacaeon adalarıdır. Bu son ada, Marmara ada takımına bağlı değildir; fakat Kyzikos yarımadasına yakındır.

---

[468] Sicilya adasındaki Mesina boğazıdır (Y.N.).
[469] Bkz. bölüm 31.
[470] *Constantinople et Bosphore,* Giriş
[471] Scylax, *Periple,* s.35.
[472] Pline, V. Kitap, bölüm 32.

Latin yazarının verdiği adlarla bütün adaları belirlemek mümkün değildir. Çünkü bazıları sadece çıplak kayalardan oluşur. Bugün yalnız üç tanesinde oturulmaktadır. Onlar da Büyük Marmara, Rabbi ve Paşa limanı adalarıdır.

Strabon'un bu adlandırmasını açıklamak için, eski Proconnèse'i Rabbi ve yenisini Büyük Marmara adası kabul etmelidir. Bu Marmara adası önceden Elaphonnèse diye adlandırılırdı: "Bu adada bir şehir ve çok değerli beyaz mermer çıkaran büyük bir ocak bulunur. Hattâ bu memleketin en güzel anıtları ve özellikle Kyzikos'unkiler, bu mermerden yapılmıştır." Gerçekte bu mermerden, kıyıda bulunan Rum şehirlerinin geneline götürülmüştür. Bu adada bir sömürge oluşturmuş olan Miletliler (Milésiens), bu kârlı işe şüphesiz el atmışlardı[473].

Vitruve[474], Bodrum (Halicarnasse)'da Mausole Sarayının tuğla ile yapılarak, üzerinin Proconnèse mermer levhalarıyla kaplandığını rivayet etmiştir. Son zamanlarda keşfedilerek bugün İngiltere Müzesinde bulunan bu prensin mezar yıkıntıları, Marmara'nınkiyle aynı tür sergileyen beyaz mermerdendir. Bodrum kalesinin duvarlarında uzun süre kırık duran, Amazonlar (Amazones) savaşını tasvir eden mimarî saçaklar da yine aynı mermerdendir.

Eski taşlarla ilgilenen yazarların, Proconnèse mermerlerini siyah damarlı[475] diye (s.286) sınıflandırmaları yanlıştır. Bu mermerin beyazlığı, Atina mermerleriyle rekabet edebilir ölçüdedir. Herodot'un zamanında bu adada, Arimaspiyalılar (Arimaspées) yazarı şair Aristéas'ın vatanı olan Proconnèse adında bir şehir vardı. Bu şehir, Dârâ (Darius)'nın emri altında bulunan bir Fenike donanması tarafından yakıldı. Daha sonra bu ada Kyzikos sakinleri tarafından ele geçirildi. Bunlar, ada halkını kendi memleketlerine gelmeye ve orada ikamete zorladılar. Proconnèse'de bulunan Ana Tanrıçanın bir heykelini, kaldırıp götürdüler[476]. Romalılar döneminde adanın iç yapısı hakkında az bilgi vardır. Mermer ihracatını kontrol etmek için, burası belki de imparatorun bir memurunun kaldığı yerdi. Çünkü Julia Kanunu gereğince, işlenmiş mermerlerin, değerinin onda birini vergi olarak vermek zorunluydu. Bu verginin bir süre kaldırıldığı da

---

[473] Strabon, XIII, 587.
[474] Vitruve, II. Kitap, bölüm 7.
[475] Blasius Cariophyllus, *De Merm. Antiq. Corsi, Delle pistie antice.*
[476] Pausanias, II, 46.

muhtemeldir. Çünkü Çiçeron (Cicéron)[477], dostuna yazdığı bir mektupta diyor ki:

"Sütunlar için size bir şey borçlu değilim zannederim. Çünkü bu kanunun kaldırıldığı gibi bir şey kulağıma geldi."

İmparatorluk döneminde, mermerden yapılan işlerin zevki o kadar yaygındı ki dönemin yazarları, aileleri yok etmekle tehdit eden bu aşırı lüksün bağımlılığına karşı, acımayı bir onur meselesi sayardı[478].

İşçilerin durumunu düzene sokmak ve hazinenin hukukunu sağlamak için, kaç defa buna dair kanunlar yapıldı[479]. Fakat bunların içinde en şiddetli olanı, işçilerin ömür boyu taş ocağında kalmalarını şart koşanıydı. İmparator Théodose'un bir kanununda şöyle deniliyordu: "Erkek veya kadın, mermer ocakları işçilerinden memleketini terk ederek hangi bahane ile olursa olsun göç edenler, çocuklarıyla beraber eski ocaklarına iade edileceklerdir. Bu konuda, lehlerine hiçbir zaman aşımının etkisi ve yardımı olamaz".

Marmara denizi (Propontide) ve Çanakkale boğazı (Hellespont) adaları kıyılarında çok bol miktarda bulunan *granit* dışında iyi türden çok sayıda mermer de ihraç ederlerdi. Bu ihracat, zamanımızda da kolayca yapılabilir.

(s.287) 1835 yılı Nisan ayında hükümetin (Fransa) *la Mésange* adındaki büyük kotrasıyla, bu adaya bir yolculuk yapmıştık. O zamanların haritaları çok eksik olduğu için, geminin kaptanı gece adaya yanaşmakta tereddüt etti. Sabah olunca adanın güneybatısındaki Galimi limanına birçok sondaj yaptıktan sonra yanaştık.

Bu adanın görüntüsü, çok kıraçtır. Dağlar düzensiz bir şekilde kesiktir ve çok sayıda tepesi olan bir dağ oluşturur denilebilir. Ağaç azdır ve toprağının yeşillikten yoksun kül rengi, çok hüzün verici bir görüntüdür. Bununla beraber dünyanın en eski dönemlerinden beri Marmara denizi ve Çanakkale boğazının bütün şehirlerine mermerlerini vermekle, sonsuza dek bir ün kazanmıştır.

---

[477] Ad Atticum, XIII. Kitap, bölüm 6.
[478] Ovid. De art. Amandi, II. Kitap, 125; Pline, Hist., XXVI. Kitap, bölüm 6.
[479] Cod. Justin, VI. Kitap; cod., de Metallariis, II. Kitap. VI.

Çok beyaz, kristal kalker mermeri, adanın büyük bölümünü oluşturur. Buz granit, sadece Galimi körfezine hâkim olan dağlarda görülür. Mermer tabakaları 24 derece kuzeyde ve 37 derece bir açıyla iyice gömülmüştür. En kuzeybatıdaki burnu, adanın kalker oluşumlarının dayandığı küçük granit silsilesinin bir koludur.

Dolayısıyla tabakaların eğiminin genel yapısı, aynı değildir. Bazı yerlerinde, hiç yatak ya da çatlak izi görülmeyen sekiz-on metre kalınlıklar vardır ve şimdiki ocakların bulunduğu doğu kıyısındaki mermer tabakaları, genellikle yataydır.

Galimi, elli haneli bir köydür. Deniz kıyıları, suya dikine inmiştir. Karadan dört yüz metrelik mesafede, on beş kulaç su bulmuştuk. Biraz daha açıkta yirmi sekiz kulaç ölçtüğümüz hâlde, denizin dibini bulamadık.

Adayı dolaşmak için Galimi'den, katırlarla dört de kılavuz aldık. Dağa, kuzeybatı yönünde çıktık. Doğu-batı yönünde uzanan yassı tepesi, zirveden tabana kadar granittir; fakat iki yüz elli metre yüksekliğe gelince başlayan mermer kalker tabakaları, arada kesiklik meydana getirir. Bu noktada mermerle granitin arasından çıkan bir çeşme vardır.

Tepe aşarak, Kodran ovası (Katran ovası) adında bir vadiye indik. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi, zamanında burada var olan bir ormanın içinde kurulan fabrika imiş. Sözü edilen orman, bugün hemen hemen tamamen yok olmuş gibidir.

Vadide, sarımtırak kum içinde kalker çakılları olan taşınmış bir arazi vardır; yani (s.288) suların taşıyıp yaydığı bir bölüm vardır. Burası, mağaraya benzer oyuklar meydana getirmiş büyük kalkerler üzerine yatmıştır. Burada, deniz kabuklarından hiçbir şey göremedim. Bu kaya, ancak Katran vadisinde görülür. Vadinin başından, suları yaz mevsiminde bile denize kadar giden küçük bir dere çıkar. Kıyıları çok büyük çınar ağaçlarıyla gölgelenmiştir.

Bir çok fidan ve çiçekli ufak ağaçlar, bu oturulmayan yeri süsler. Vadiye hâkim koni şeklinde bir dağın zirvesinde, müstahkem bir kale görülür. Kılavuzların hiçbiri buraya çıkmayı düşünmemiştir. Biz de dürbünlerimizle bakarak bunun bir orta çağ binası olduğuna emin olunca, ziyaretinden vazgeçtik. Çayın ağzında, eski ocakların kırıntılarıyla malzeme temin eden kireç ocakları bulduk. Eski zamanlarda ilk mermer çıkarma, bu yerden itibaren görülmeye başlar. Mermerler, beş-altı metre boyunda ve bir

metre kalınlığında kesilmiştir. Asıl gövdeye bitişik ayrıntı izleri, eski çalışmaların son izlerini gösterir. Güneydoğu yönünde, daha yüksek ve daha dik bir başka dağ aştık. Bunun yüzeyi hep düşmüş, yıkılmış mermer kütleleriyle örtülmüştü. Ötede beride *spathique* cinsi, dört yüzeyli prizma şeklinde, kırılır kalker parçalarına rastlanırsa da, bunlar, dağın yer şekillerinden başka bir özellik ortaya koymazlar.

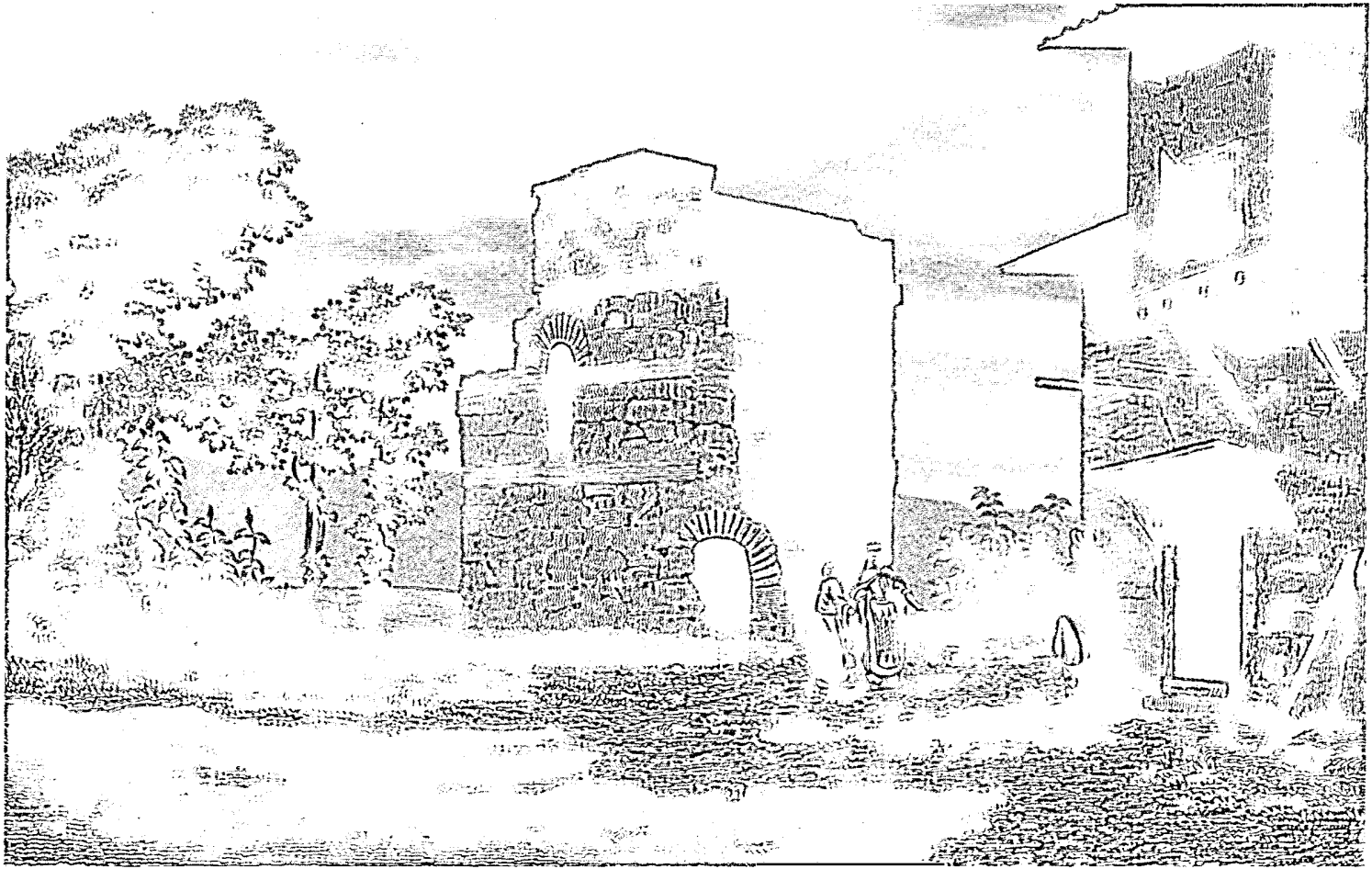
BEŞİNCİ BÖLÜM
Mermer Ocakları

Bir saatten çok yürüdükten sonra, asıl tepeye ulaşarak adanın en büyük bölümünü görebildik. Göz alabildiğine bütün alan, yalnız mermer ocaklarının meydana getirdiği tepecikler ve oyuklardan oluşmuş durumdadır. Farklı dönemlere ait olmak üzere burada bini aşkın ocak açılmıştı. Bunlardan hangilerinin Bizans ve Romalılar zamanlarına ait olduklarını bilmek zordur. Çünkü hepsinde aynı sistem izlenmiş ve bugün de kullanımı hâlâ devam etmektedir.

(s.289) Buranın manzarası, tek parça duvarlar gibi, böğrü dikine yüz metre boyunda kesilmiş ve dağın içinde yankıları bin türlü aksettiren geniş aralıklar oluşmuş Şuhut (Synnada) ocakları gibi görkemli değildir. Buradaki ocakların her birinden yirmi-otuz metre küp mermer çıkarıldıktan sonra terk edilmiş gibidir. Bununla beraber bu ada, en eski zamanlardan beri işlenmektedir. Eski ocakların keskin taşları ortasında bir fersah (beş bin metre) kadar yürüdük. Mermerler, bazen tepelerin yanından alınmış, bazen de tepede açılan büyük delikten çıkarılmıştı.

Adanın kıyısı az engebelidir. Kayadan bir dil ile açıktaki birkaç adacık, kuzeydoğu noktasında limana benzer bir şey oluşturur. Fakat bulunduğumuz dağın yukarısından denizin suları, yanaşması mümkün olacak kadar derin görünüyordu. Adanın doğu kıyısında, Palatia adındaki köye indik. Burası, şüphesiz çok eski bir yapı üzerinde şimdiye kadar kalmıştır. Ben bu köyün, imparatorun memurunun ikamet ettiği yer olan yeni Proconnèse olduğu düşüncesine vardım. Palatia köyünün eski eserleri, arada tuğla sıraları olan mermer taşlarıyla yapılmış iki kalın duvardır[480]. Kemeri tuğladan olan bir tek penceresi şu anda mevcuttur. Bu binada, taş üzerine işlenmiş hiçbir mimarî süsleme görülmez. Bunun bir saray ya da

[480] Bkz. 43 numaralı gravür.

MARMARA ADASINDA (PALATIA) JÜSTİNYEN (JUSTINIEN) SARAYININ HARABELERİ

istihkâm olduğunu belirlemek bile güçtür. İstanbul'a götürülecek mermerleri yükletmek için, deniz kenarında büyük ağaç kızaklar vardır.

Yola, güneye doğru devam edilerek, şimdi işleyen ocaklara gelinir. Bu ocaklar, mermer kesilen tepelerle çevrilidir. Ortalarında, işçilerin aletlerini yapan ve onaran demirci kulübeleri vardır. Bu ocaklar, deniz seviyesinden yaklaşık olarak yüz kırk metre yüksektedir. Buradan denize doğru mermer kırığı yıkıntılarından büyük bir iniş yapılmışır. Taş kütleleri bu inişin başına getirildikten sonra, aşağıya kadar inmesi, kendi ağırlığıyla yuvarlanmasına bırakılır. Bugün önemli parçalar çıkarılmamaktadır. Şeker görünümlü, keskin ve sesli kırılan bu mermerler, parlak bir beyazlıktadır. Mermerler, yataklarında demirle kesildikten sonra yine demirden künklerle kaldırılır. Marmara adasını saran küçük adaların hepsi, granit üzerinde çıplak duran, başkalaşım dönemi arazisine ait kalker mermeri cinsindendir. Kıyılar, nispeten daha çok (s.290) dik ve kayık yanaşmasına tamamen uygundur. Paşa limanı denilen kıyı, Elaphonnesus adasındadır. Adanın bu eski adı, başkasından gasp edilmiş olsa gerektir. Çünkü çok açık ve geyik beslemek için çok dardır. Burada ihtimaldir ki Antimilo, Nicaria ve Lipsi gibi Akdeniz adalarında bulunan yabanî koyunlara benzer bir tür yabanî keçi veya dağ keçisi cinsi bulunuyordu. Herhâlde bu iki Proconnèse problemine, şimdiye kadar çözülememeş gözüyle bakarız. Eski zaman insanları, yakındaki başka adalardan da mermer çıkarırlardı.

Taşoz (Thasos) adasında, ocakları Fenikeliler tarafından keşfedilmiş, heykel yapımında kullanılan mermer çıkardı[481] ve bunu eskiler Thasium Mermeri adıyla ayırırlardı. Pline'in dediğine göre[482] bu Taşoz mermeri, Midilli (Lesbos) mermerinden renkçe daha az mavimsiymiş. Taşoz adasında görülen çok sayıda lâhitler, heykel yapımına uygun çok iyi cinsten ve küçük parçaları Marmara adası mermerinden daha az parıldayan beyaz mermerden yapılmıştır. Bu tür mermere, antikacıların hiçbir anlam ifade etmeyen *Grechetto* özel adlandırmalarına uygun olandır denilebilir. Taşın hamuru oldukça sadedir. Aslında bu mermerin Romalılarca çok değerli olduğu, yazarlarının çoğunlukla söz etmiş olmalarından anlaşılıyor[483]. Pausanias'ın anlatışına göre[484] Atinalıların gözünde, bundan İmparator Hadrian'ın

---

[481] Bu ocakları bizzat gördüm ve özellikle Fenikelilerin keşfettikleri ocağa hayran kaldım. Hérodote, VI. Kitap, s.47.
[482] Pline, VI. Kitap, bölüm 6.
[483] Senec., *Epist.*, LXVIII.
[484] Pausanias, I. Kitap, bölüm 18.

onuruna iki heykel yaptırarak Olimpus Jüpiterinin tapınağına koymaktan daha değerli bir şey yoktu.

Lesbium mermeri Taşoz mermerine oranla renkçe biraz kurşunumsu idi. Bu ocaklar, adanın güney kısmında, Port Olivier denilen yerde aranmalıdır. Kalker kütleleri orada bulunur. Adanın geriye kalan kısmının tamamı volkaniktir. Philostrate'ın iddiasına göre[485] bu mermer, bütün diğer beyaz mermerlerin esmeridir. Eskiler bunu mezar yapımında ve heykeltraşlar da başarıyla heykelleri traş etmede çok kullandılar. Julia Pia ile Vénus du Capitole heykelleri de, bu mermerden yapılmıştır.

(s.291) ALTINCI BÖLÜM

Mihaliç ile Kyzikos (Cyzique) Arasındaki Mesafe

Marmara denizi kıyılarında, gemilerin geliş gidişi çok azalmış olmakla beraber, Kyzikos (Cyzique) harabelerini ziyaret için kirayla bir kayık temin etmek, her zaman mümkündür. Marmara denizi (Propontide) adalarının herhangi birinde kalmak ve Kyzikos adasının güneybatı kıyılarında ufacık bir şehir olan Erdek (Artaki)'de demirlemek mümkündür. Sözü edilen harabeye karadan gitmek arzu edilirse, o zaman Mihaliç'e kadar çıkmak ve sonra güneye doğru dönmek gerekir.

Küçük Aydıncık şehri, Mihaliç'ten sekiz saat uzaktır. Orhaneli çayı (Rhyndacus) ile birleştiği yere kadar Su Sığırlı/Susurluk (Macestus) çayı izlenir. Yol, önce çok güzel dutluklarla örtülmüş bir ovada, kuzeybatıya doğru gider. Sonra bir kayık aracılığıyla, buradan dört saat uzakta Manyas gölünden çıkan Karadere suyu adındaki akışı az; fakat derin, küçük bir çay geçilir. Karaköy adındaki küçük köy, bu çayın sağ kıyılarındadır. Ova hoştur. Köyün görüntüsü, zengin bir bitki yapısı sergiler. Yabanî üzüm asmaları, ağaç dallarına zincir gibi sarılarak sarkmış hâldedir. Yerler, en çeşitli çiçeklerle örtülmüştür.

Yol bu yönde, sırayla birtakım tepelere rastlayıncaya kadar devam eder. Sonra uzaktaki ormanlı dağlardan inen birkaç su geçilir. Bundan sonra sağa doğru uzanıp giden dar bir vadi dolaşılarak Doğanhisar adındaki köye varılır. Ta zirveye yapılmış bir kule köyün ortasından yükselir. Aynı yönde devam edilerek Manyas gölünün doğu kıyısını oluşturan diğer bir kaç tepeden geçilir.

---

[485] *Vies des Sophistes*, II. Kitap.

Sağ taraftaki bir Müslüman mezarlığında, birkaç eski sütün parçası görülür. Yol, taştan yapılmış yassı bir kemerin altından geçerken burada eski bir yolun geriye kalan kısmına işaret eden izler görülür. Aşağı Pınar'a kadar rastlanan tepeler, genellikle çıplak ve çoraktır. Aşağı Pınar köyü, yirmi kadar evden oluşur. Çeşmesinin etrafında kırık (s.292) mermerlerle bazı güzel işlenmiş kornişler dikkat çekicidir. Altı kilometre uzakta ve başka bir tepeler silsilesinin eteğinde, Deblé köyü[486] vardır. Bunun yakınında, kuzeyden beri bozuk yerlerden geçerek kayalık bir boğazdan Manyas gölüne dökülen bir dereden geçilir. Bu su, hiç şüphesiz Marmara denizinde Kyzikos (Cyzique) yarımadasının doğu ucuna karşı gelen tepelerden çıkar.

Deblé köyünden çıkılınca, yol daha kuzey bir yön alır. Eğimi güneye olan çayırlık, çimenlik bir yere, aşamalı olarak çıkılır. Kuzey ve kuzeybatıdan yükselen oldukça yüksek tepeler üzerinden Kyzikos (Cyzique) Dağları görülür. Taşların cinsi, hemen değişir. Volkanik arazi terk edilerek sağdaki tepeleri oluşturan; fakat farklı renklerde balçık tabakalarıyla kapanmış kristal mermer arazisine gelinir. Sekiz saat daha gidildikten sonra Aydıncık'ın bahçe ve bostanlarına girilerek, kuzey ve kuzeybatı yönünde tatlı bir eğim ile denize inen çok iyi işlenmiş bir vadiden gidilir.

Aydıncık, doğu taraftaki tepeler üzerinde hemen hemen tamamı Türk, beş yüz haneli bir köydür. Burası zamanında Tursun'un emîrlerinden birine ait kasabanın merkeziydi. O zamanlar, bu küçük şehrin bir önemi vardı. Burada şu anda altı cami ile çarşı hamamları görülür. Bu binaların hemen hepsinde kullanılmış olan taşlar, Kyzikos (Cyzique) harabelerinden alınmış mimarî parçaları içeren eski şeylerdir. Ticarî hareketin ve özellikle iç trafiğin bugün başka bir tarafa dönmesinden dolayı, bu küçük şehir de terk edilmiş ve fakir bir duruma düşmüştür.

Tamamen kıyıda Ermenî köyü adında bir köy ve dar boğazın yakınında Panormo adında bir köy daha vardır. Fakat bunlarda hiçbir şey yoktur ve yabancılar, Kyzikos'un batı kıyılarında bulunan Erdek (Artaki) küçük şehrine gidip kalmak zorundadırlar.

Aydıncık'tan, Erdek yolu hep kıyı boyunca gider. Bu alan, bütün bağlar ve büyük meyve ağaçları ile örtülmüştür. Bundan sonra Kyzikos (Cyzique) yarımadasını asıl karaya bağlayan kumsal boğaz geçilip, kuzeye doğru gidilerek tamamen Kyzikos yarımadası arazisine girilmiş olur.

---

[486] Ali Suat'ın çevirisinde Dile köyü diye geçer (Y.N.).

Dağların yamaçları, İstanbul'a ihraç edilen Erdek şaraplarının yapıldığı bağlarla kaplıdır. Bu yörenin verimliliği, dikkat çekecek ölçüde ufalanmış feldspatı içeren granit arazisinden kaynaklanır. Bağlar tam bir özenle yetiştirilmiştir. (s.293) Bunlar, bütün güney memleketlerindeki gibi dallar ağaçlara saçak şeklinde uzanarak ve ağaçın özsuyunu buharlaşmasını engellemek için her ağacın gövdesine ince bir kat *bitume* denilen madde ılık olarak sürülerek bakılacağının aksine, budanmıştır. Şaraplarının kalitesi, üzüm şarabına benzemez. Bağcılar, düzenli bir metot takip etmedikleri gibi, bunlar tarafından fıçı hemen hemen hiç bilinmiyor gibidir ve ürünlerini aynı yıl içinde satarlar.

Erdek (Artace) - Kyzikos (Cyzique)

Kyzikos adası, Marmara denizinin güney havzasında yer alan adalar takımına bağlıdır. Bu adaların hepsi, aynı coğrafî zamanda oluşmuşlardır. Granitik kabarma hareketi, beyaz mermeri ve bazı yerlerde şistli kalkeri harekete geçirmiş olan başkalaşım devrine ait bir değişim hareketidir. Granitle kalker, kıyı dağlarında bulunur ve Kaz (İda) Dağının aşağı kısımlarına bitişik görülürler. Bu dağın kuzey tarafı yamaçları, gnays ve mikaşisttir. Yanardağ izleri, ancak güney yüzünde görülür; fakat tepeleri, eski arazinin ayrım çizgileridir. Çünkü bütün Çanakkale boğazı (Hellespont) kıyısıyla Truva ovası arazisi, ta Lektum, yani Baba Dağı denilen yere kadar, yeni arazi oluşum devrine aittir. Kıyıların şeklini değiştiren alüvyonlar açısından bazı yerler, bu yüzyıl arazisi sınıfına bile girer. Kyzikos adasını asıl kıt'adan ayıran boğaz da önemliydi. Fakat dağlardan inen birikintiler bunu yavaş yavaş daralttığından, bir aralık Rumlar buraya bir köprü bile kurdular ve daha sonra iki körfezin karşılıklı birbirine çarpmasıyla devamlı olarak toplanan yosunlar, çakıllar ve kumlarla, bu boğaz doldu ve adayı kıt'aya bağlayan bir buçuk mil genişliğinde bir kara meydana geldi. Strabon,[487] adanın bu özelliği üzerine bunun tam merkezini oluşturan dağın yalnızca bir tepe olduğunda ısrar eder görünür. Yani bunun önceden aslında bir ada olarak yaratıldığını kabule yanaşmaz. Buraya şehir tarafından bakıldığı zaman, gerçekte hafifçe yassı bir koni şekli gösterir. Fakat diğer taraftan bakılınca, bu koninin çok sayıda takımlara ayrıldığı ve hatta birinin Erdek kasabasına hâkim bulunduğu görülür. Dağın tepesi ormanla, daha doğrusu çalılarla ve koca yemişi, sakız ağacı, meşe, zakkum ve yabanî (s.294) zeytin gibi küçük büyük ağaçlarla kaplıdır. Yukarı vadilerde boş yere dolaştıktan sonra, rastladığımız çobanlara sorular sorduk. Fakat, dağın

---

[487] Strabon, XII, 575.

yukarı ve yüksek yerlerinden birinde var olması gereken Ana Tanrıça tapınağına ait hiçbir bilgi alamadık. Buranın asıl toprağı olmak üzere, her tarafta granit bulduk. Buz kırı mermer, yalnızca Erdek kasabası tarafına bakan aşağı tepelerde görülür ve biri özel şekilde Artaki adını taşıyan iki kayadan birini meydana getirir.

Erdek ve Panormo körfezinin bağımsız olarak meydana getirdikleri iki büyük limandan başka, sonradan oluşmuş dediğimiz kara boğazının doğusunda ve batısında, iki tane daha vardır. Bunlardan Tarrhodia ya da daha iyisi Rhodia, yani Rumca Narlar anlamına gelen, Marmara denizi (Propontide)nde çok sık olan fırtınada, küçük gemilerin sığınmasına çok uygundur. Biz 1835 yılının ekinoks fırtınaları sırasında, *la Mésange* gemimizi oraya demirlemiştik. Derinliği uygundu; fakat deniz haritaları çok hatalıydı. Bu limanı, ancak iyi bir kılavuzun rehberliğiyle bulduk. Yarımadanın öte tarafındaki liman, eskiden Asya ve Avrupa'da benzerine çok rastlanması sebebiyle Panormo adını almıştı. Buraya, şimdi gemiler artık giremiyorlar. Yeni köyün adı Ermenî köyüdür. Burada bazı eski eserler görülür.

Eskiden Artace denilen Erdek kasabası, Kyzikos (Cyzique)'un komşusu hemen liman dışındaydı. Bu şehir, çok eski zamanlara çıkar. Herodot[488] bundan kitabının iki yerinde ve özellikle İranlıların savaşında söz ediyor ve birinde de Fenikeliler sakinlerinin terk etmiş oldukları yerlere ateş verdikleri sırada, Proconnése ve Erdek üzerlerine de gelerek bu iki şehri yaktıklarını söylüyor[489]. Yanı başındaki adacığın limanına hâkim bulunan dağ da Artace diye adlandırılırdı[490]. Yine Herodot'un dediğine göre burası, Miletliler (Milésiens)in bir sömürgesiydi. Kyzikos'tan uzaklığı bir stade idi[491]. Fakat biz bu mesafeyi (s.295) çok kısa bularak haritamız üzerinde ölçtük ve körfezden Kyzikos Bal Kız (Belkıs) adı verilen ucuna kadar 9375 metre bulduk.

Erdek şehri, güney batıya doğru çıkmış bir burun üzerindeydi ve aynı addaki adacık da bundan sadece dar bir kanal ile ayrılmıştı. Pline, bu şehirle aynı zamanda bu limandan da söz eder[492]; fakat kendi zamanında artık var

---

[488] Hérodote, IV. Kitap, bölüm 14.
[489] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 33.
[490] Strabon, XII, 576.
[491] Steph. Byz., *Artace.*
[492] Pline, V. Kitap, bölüm 32.

değilmiş gibi ifade eder. İhtimal, bir dönemde, Mithridate'ın savaşlarından korkunç şekilde etkilenen bu küçük noktalar, Kyzikos'un rahatlığı yanında kaybolup gitmiştir. Bununla beraber Bizans imparatorları döneminde ve hatta ondan önce önemli olan Erdek'te mermerden yapılmış bazı eserlerin bulunması gerekir.

Pococke ve Lucas tarafından Yunan sanat eserlerinden diye tanımlanan ada içindeki hisarlar, şüphesiz Kyzikos adasından getirilme, süslü kornişlerin geriye kalan kısmlarıyla yapılmış Cenevizlilerin eserlerinden bir şey değil ise, herhâlde Bizanslılar'a ait kulelerden oluşur. Bu binalarda, Yunan tarzı oluklu direklerle daha hiç dokunulmamış korniş kütlelerinin ham malzeme yerine kullanıldıkları görülür. Kuleler, çıkık taşlarla yapılmış ve çok sağlam kalmıştır. Fakat ön ve ilerlemiş kısmı tamamen yıkık hâlde ve bir müzeyi zengin edecek eserlerden daha fazla yıkıntı doludur.

Şimdiki kasabaya hâkim bir noktadaki bir bağda, düzensiz yapılmış genellikle beyaz mermerden duvarlar görülüyordu. Bu kalıntı, Erdek şehrinin belki de Fenikelilerin tahrip etmelerinden önceki sanat eserlerinden geriye kalan bir kısımdır. O zamanlardan belirlendiğine göre bu şehir, asıl Kyzikos adası üzerindeydi ve demir atma yerine bakan küçük adada değildi. Bu küçük ada, aslında bir kaleden başka bir şey içermeye uygun değildir.

Diğer bir adacıkta ve daha doğrusu bir kayada, Rumların kutsal saydıkları ve çok sayıda özellik isnat ettikleri *Ayazma* ("Kutsal Çeşme") denilen bir kaynak vardır. Bazı eski tarihçilerin tarifinde şöhreti olan bir Kyzikos adası çeşmesi, bu olsa gerektir[493]. O çeşmenin, bu güne kadar hurâfeci Rum zihniyetinde bir önemi vardır. Erdek körfezi, bu ıssız yörede artık hiçbir yük bulamayan gemilerimizin terk etmiş oldukları bir yerdir.

(s.296) Kıyının giriş çıkışlarına göre Kyzikos şehrinin kurulu bulunduğu eğime doğru dağlardan inen çok sayıda küçük derelerden geçilir. Rumlar buralara, Arcton Oros, yani Ayı Dağları adını vermişlerdir.

[493] Pline, *Fons Cupinidinis*, XXXI. Kitap, bölüm 2.

YEDİNCİ BÖLÜM
Kyzikos (Cyzique) Harabeleri

Kyzikos harabelerinde, şimdi tamamen oturulmamaktadır. Surlardan ötede ve tepe üzerinde on-on beş haneden oluşan Hamamlı adındaki köy, eski şehrin kale duvarlarının hepsini ortak olarak sahiplenmiştir. Surların çevre dairesini, sekiz yüzeyli ve güneybatı köşesine yapılmış büyük kuleden başlayarak kara boğazına çok yakın bulunan doğu ucuna kadar dolaşmak ve takip etmek mümkündür. Suyu çok iyi ve berrak olan bir kaynak, eski duvarın altından çıkar. Büyük dalları ile bir çınar ağacı, burasını gölgelendirir. Bu yere oranın halkı Bal Kız[494] Sarayı adını verirler. Bu Bal Kız kelimesi Asya'da çok yaygındır. Müslümanların eski hikâyelerinde Saba Kraliçesinin adı olmalıdır. Bu ad Aspendos ve Sagalassus ile diğer yerlerde bulunuyor. Bal Kız Kulesi yanında, bir kapının izleri görülür. Duvarları sırayla biri yüzüne, diğeri derinliğine konmuş büyük granit taş kütlelerinden yapılmış ve kabarıklarla süslenmiştir. Derinliğine konan taşlar, duvarın tam kalınlığına kadar gitmez. Ortadaki boşluk, granit taşı ve deniz kumuyla kireç ve çimentodan oluşan bir karışımla doldurulmuştur. Her taş sırasının yüksekliği, elli iki santimetre ve her taşın uzunluğu, bir metre yirmi ile bir metre yirmi sekiz santimetredir. Duvarın tamamen korunmuş hiçbir kısmı yoktur; fakat yapının yerden yükselen temel kısmı, olduğu gibi kalmıştır. Kuleleri dört köşedir, otuzdan elli metreye kadar değişen birbirinden farklı mesafelerde yapılmıştır. Yüzeylerinin açıklığı on metre ve duvar kalınlığı dört metredir. Mithridate ordusunun saldırılarına karşı bu duvarların Kyzikos'u savunduğuna ve Pont hükümdarının bu Marmara denizi (Propontide) bölgesinin (s.297) anahtarını ele geçirmek için ümitsizce vuruşlarına şahit olduklarına şüphe yoktur. Bu harabe, asil düşmanı olan Romalıların kaderi üzerine ağırlığını güçlü bir şekilde vererek, Asya'da bu güne kadar devam etmiş olan tek tarihî eserdir. Bu ünlü harabeler, ziyaretçilerinin üzerinde çok derin etkiler bırakıyor. İskender'in büyük bir eserini hatırlatan boğazı, yeni topraklar altında kaybolmuştur. Gemileri çektikleri bu geniş yerlerle eski Yunandan kalma bütün deniz binalarından, hiçbir iz bile kalmamıştır. Bunun için Romalıların kitabe ve tariflerine bakmak ya da bakışları hüzne boğan bir takım eksik ve harap eserler üzerinde arayıp bulmak gerekir .

Kyzikos (Cyzique) arazisine, zamanında Kocaçay (Aesepus)'a kadar uzanan Dolyonlar tarafından yerleşilmişti. O zaman ada, Dolionis adını

---

[494] Belkıs'tır (Ç.N.).

alırdı. Argonatlar (Argonautes) bu kıyıya çıktıkları zaman,[495] Kyzikos burada kraldı. Kocaçay ve Orhaneli çayının arasında Daskilyalılar (Dascyliens)ın memleketine kadar giden bölgeye sahip bulunuyordu. Bu hükümdar, adaya ve şehre kendi adını vermişti. Teselya (Thessalie)'dan[496] gelmiş olan Kyzikos'un oğluydu ve Trakya kralı Euphorus'un kızı Aenète ile evlemişti. Kyzikos Jason tarafından öldürülmüştü. Başka bir geleneğe göre Kyzikos (Cyzique) Miletlilerin sömürgesi ve Erdek (Artace) ile beraber Milet halkı tarafından kurulan şehirlerden oldu[497]. Ancak eski yazarlar, ilk halkının Pelasglar olduğunu, Dolyonların da bu kökene bağlı olduklarının düşünülmesi gerektiğini kabul ederler[498]

Argonatlar (Argonautes) Dindyme Dağı üzerine, Pessinus (Pessinunte)'da olduğu gibi Kyzikos'da da tapılan İdaique'in büyük anasına bir tapınak yaptılar. Le Scythe Anacharsis, ayinlerin yapılması sırasında Kyzikos'a geldi ve memleketine sağ-salim dönerse, Tanrı Kibele (Cybèle)'nin onuruna bir gece ibadet yeri yapımına söz verdi. Kyzikos'da Proserpine (Cehennemler Tanrıçası) ile Jüpiter de tapınak sahibiydiler. Sırf hurafe bir âdete göre Jüpiter tanrısı burada, Pluton'un Kyzikos şehrindeki karısının cehizini vermiş olmakla anılırdı.

Bu kıyıları tahrip etmiş olan Fenikeliler, Kyzikos hakkında bir düşmanlık göstermemişlerdir. Çünkü bunlar daha gelmeden önce Kyzikoslular (Cyzicéniens), Dascylium'un satrapı, yani mutlak hâkimi olan Mégabaze'in oğlu Oebarès ile onlara bağlılık şartlarını görüşmüşlerdi[499].

(s.298) Mycale savaşını izleyen devrimlerle Atinalılar'ın Sicilya (Sicile)'yı yağmalayarak tahrip etmeleri sırasında, Kyzikos yarımadası da bazen Atina'nın vergi veren bir yeri olmuş ve bazen Lakedemonyalıların (Lacèdèmoniens) ya da İranlıların doğal olarak Çanakkale boğazı (Hellespont) şehirlerinin iyi ve kötü kaderine iştirak etmiştir. Granique zaferinden sonra İskender, Kyzikos'u da ele geçirerek adayı, iki köprü ile asıl karaya bağladı[500].

---

[495] Apollodore, II. Kitap.
[496] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[497] Strabon, XIV, 635.
[498] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan son iki cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[499] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 34.
[500] Pline, V. Kitap, bölüm 32.

Bu şehrin hükümeti, daha sonra gelenlerin gözünde devam eden bir şaşkınlığa zemin oluştururdu. Binalarının lüksü, limanlarının zenginliği, onu Asya büyük şehirlerinin ilk sırasına geçirmişti. Kyzikos şehri, kalesi, surları limanı ve mermerden kuleleriyle, Asya kıyısını onurlandırır[501]. Yönetim tarzı, Rodoslular (Rhodiens) ve Marsilyalılar (Marseilliais)ınkine benzerdi. Başlıca binalarının koruması aynı zamanda silah, makine ve yiyecek ambarlarını da kontrol hakkı bulunan üç mimara verilmişti. İskender (Alexandre)'in ölümünden sonra Kyzikos, Bergama (Pergame) krallarının yönetimi altına girdi. Fakat ayrıcalıklarını, hükümetini ve yönetimini oluşturan bütün yöneticileri bize ayrıntısıyla tanıtmış ve bize kadar ulaşmış olan çok sayıda mermerini muhafaza etmişti. Hükümet, senato ile halkın elindeydi. Kyzikosluların ilk başkenti olan Atina (Athènes)'nın âdetlerini izleyerek halk altı kabileye ayrılmıştı. Bunlardan dördü Atinalılar (Athéniennes) adını almıştı. Bunlar Géléontes, Oenopes, Argades, Hoplètes, Aegicores ve Boreslerdir. Bunlar belirli dönemlerde sıra ile hükümette bulunurlar ve *Prytanie*, yani Atina'nın elli üyeli senatosu gibi aynı adı alan meclisi oluştururlardı[502].

Kyzikoslular zamanı aslında ay üzerine hesap edilen İyonya yılına bağlı olarak hesap ederlerdi. Bir süre sonra Makedonyalıların yılını alarak, en sonunda Romalıların güneş yılını kabul ettiler. Ay adlarında Atinalılarınkiyle aynı adda bulunanları vardır. Asya Rumlarının yılı, sonbahar fırtınaları sırasında akla gelir. Kyzikoslular ayları (s.299) İyonyalılar (Ioniens)ın, Atinalıların ve Makedonyalılarınkilerden oluşuyordu ve bir-iki de kendilerinin verdiği özel adda olanlar vardı.

Senato ve halk heyetlerinden bağımsız olarak Kyzikos (Cyzique) şehrinin adları Asya'nın diğer şehirleri ile ortak olan çok sayıda hâkimleri, yani adliye reisleri vardı. Bunlar Prytaneler Meclisine gönderilen altı yüz üye adayından, sırasıyla seçilenlerdi. O zamana ait bir tarife göre, bir ay içinde elli üye istihdam edilmişti. Bir tür seçilen sınıf (College) olan bu aday sınıfından geçen Prytaneler, sonra Callieler, yani özellikle Kyzikos şehrinin hâkimleri sırasına girerlerdi. Callielerin de sayısı altı yüzdü. Her sınıfa Epistate unvanına sahip birinci derecede bir hâkim başkanlık ederdi. Buna - bir kitabede görüldüğüne göre- *Boularque* unvanı da verilirdi. Kabile reisleri, kendi kabilelerine başkanlık ederlerdi. Asiarque, Asya'nın genel oyunlarına başkanlık etmeyle yükümlüydü. Grammateus ya da yüce lider

---

[501] Florus, III, 5.
[502] Caylus, *marbres de Cyzique,* II, 241.

olan kişi, Asya'nın çoğu eser ve anıtlarında bulunan tariflere göre birtakım görevler yaparlardı. Fakat bu tarz yönetimde, Atina'ya bağlı diğer sömürgelerin hiçbirinde olmayan anılar vardı. İşte Mithridate savaşının ortaya çıkışı sırasındaki Kyzikos'un yönetim tarzı böyleydi.

Bu hükümdar, bütün Misya sahasıyla Çanakkale boğazı (Hellespont)na hâkim olan bir şehir, bir liman sahibi olmaya, son derece önem veriyordu. Bir gün birden bire yüz elli bin piyade ve oldukça kalabalık bir atlı birliği ile şehrin önünde gözüktü ve ilk hareket olarak şehrin karşısındaki Adrastée tapınağının bulunduğu Adrastée Dağını işgal etti[503]. Bu tapınaktan Strabon da söz eder[504] ve anlatışına göre tapınak şehrin içinde değilse bile herhâlde kenarındaydı. Mithridate, büyük ihtimal, asıl karada kıyıya paralel olarak uzanan tepeleri işgal etmişti.

Rumlar, daha Kadıköy (Chalcédoine) önlerindeki karşılaşmalarından, üç bin kişi ile on gemi kaybetmişlerdi[505]. Mithridate, zaferinden yararlanmak için kuvvetini on gruba (s.300) ayırdı ve şehri hem karadan, hem denizden kuşattı. Bu sıra Lucullus'un Manyas (Dascylitis) gölünden Marmara denizi (Propontide)ne kayıklar taşıyarak, şehre de kuşatma altında olanlara psikolojik destek için askerler soktuğu zamandı. Mithridate'a, engellere saldırmak için hareketli kuleler, sapan makineleri yaptırıyordu. Bu kuşatmanın sonucuyla, on asır sonraki İznik (Nicée) kuşatması arasında çok açık bir benzerlik vardır.

Birden kopan korkunç bir fırtına, bütün saldırı düzenini, araçlarını ve kısacası Niconides adında bir Teselyalının yaptığı yüz endaze (altmış beş metre) boyundaki kuleyi tahrip etti. Bununla beraber bu kayıp, Mithridate'a kuşatmayı kaldırma kararını verdiremedi. Yakıcı maddelerin kullanımı düşünüldü. Hattâ bir deneme sırasında, Mithridate bizzat ölüm tehlikesi geçirdi. Lucullus'un ihtiyatlı hareketi, ilerinin bütün ihtiyacını görmüştü. Ordunun yiyeceği mükemmeldi. Hâlbuki Mithridate'ın ordusunda, etkisini artıran kıtlık vardı. Birkaç suikast Mithridate'ın sabrını tüketmişti. Lucullus, kuşatmanın kaldırılması ve kendisinin Pont sahasına çekilmesi için baskı yaptı.

---

[503] Plutach, in Lucullo.
[504] Strabon, XIII, 258.
[505] Bkz. Birinci kitap, altıncı bölüm.

Bu olayların sonucu olarak Romalılarla Kyzikoslular arasında samimi ve uzun süreli bir antlaşma yapıldı. Bize kadar ulaşan eserler, burası kadar hiçbir Asya şehrinin Roma imparatorları tarafından devamlı bir dostluk ve koruma görmediğini destekliyor. Özgürlük ve özerkliğini korudu ve buna asıl sahada oldukça önemli araziye de sahip oldu. Bu arazi, yalnız bu şehrin tarihinde çoğunlukla sözü geçen Manyas (Dascylitis) gölünün bir kısmı değil, hatta Truva'nın önemli bir parçası ile bir de Manyas Milétopolis ve Apolloniatis göllerine kadar giden Misya (Mysie)'dan bir parçayı içine alıyordu[506]. Strabon'un buraya ait açıklamalarında bu Manyas gölü, bir kere daha Bitinya'nın diğer iki gölü ile beraber belirtilmiştir. Bu problemde ya birinci gölün büsbütün kaybolduğunu varsaymak ya da eski coğrafyacıların bu konuda büyük bir hataya düştüklerine karar vermek gerekir. Bu problemden önceden söz edilmişti.

Bununla beraber Kyzikos, İmparator Tibère zamanında bazı korkunç dönemler geçirdi. Auguste tapınağının hizmetini ihmal ettiği ve bazı Romalı hemşehrileri zincire (s.301) vurulmaya mahkum ettiği için ayrıcalıkları elinden alındı[507]. Fakat ondan sonraki imparator zamanında, yine iade edildi. Néocore Hadrienne Olympienne unvanı verilerek Asya'nın büyük oyunları bunun kale surları içinde yapıldı. Kyzikos'un anıtları üzerinde Néocore lakabı, imparator Hadrian'den önce görülmez. Thyatire'in bir kitabesi bir Arignotus'u, Kyzikos'un çok görkemli başkentinin Néocore'u diye belirtir. İkinci Néocoreluk unvanı, İmparator Marc Aurèle Antonin Caracalla tarafından verildi ve o zaman Kyzikos şehri Philosébaste lakabını aldı. Bir meclis, bir *gymnase*, bir tiyatro ve birçok tapınakla süslendi. Bunlardan imparator Hadrian onuruna yapılmış olan tapınak, Asya'dakilerin en geniş ve en büyüğüydü[508]. Üzerinde "Tanrı Hadrian" kitabesi ve mermerler üzerinde şu (Ναὸς τῆς Ἀσιας) ad vardı. Xiphilin bu tapınağı, var olanların en güzeli olmak üzere tanımlar. Büyük sütunları, tek parça mermerden yapılmıştır. Bu binanın nasıl yok olduğu tamamen bilinmemektedir. Bazıları bunun Antonin Pie zamanında depremden yıkıldığını ileri sürerler. Malala'nın sözüne göre bu deprem, tapınağın yapımından önce İmparator Hadrian zamanında olmuştu. Muallim Aristide bunu, çok önemli ve dikkat çekici bir bina olarak belirtir ve çok yüksek olduğu için Kyzikos, yanaşmak isteyen gemilere fener hizmetini gördüğünü de söyler. Bundan anlaşıldığına göre, milâdî 167 yılında bu tapınak vardı.

---

[506] Strabon, XII, 576.
[507] Tacite, *Annal.*, IV. Kitap, bölüm 36.
[508] Dion Cassius, *Vie de Hadrien.*

Tarihçilerin söz ettikleri sütunların İstanbul'a götürülerek 1515 yılında yapılan Sultan Süleyman Camisinde[509] kullanıldıkları muhtemeldir. Şu anda korunan eserlerin en önemlisi, Asya'da çok az olan amfitiyatro (amphithéâtre)dur. Burada halk, ayakta durarak edebî temsiller ve oyunları seyrederlerdi. Asya'da ancak iki amfitiyatro vardır, biri bu Kyzikos'da ve diğeri Bergama (Pergame)'dakidir. Marc Antoine, bu şehirlerin birincisine bir gladyatör, yani Roma oyunlarında diğer bir insana ya da yabanî bir hayvana karşı silahla dövüşenler takımı gönderirdi. Bu takım, Marc Antoine'ın Roma'da zafer oyunlarının çıktığı zaman, övündüğü gladyatörlerdi. Octave'ın (s.302) zaferinden sonra bu gladyatörler Antoine'ın partisine bağlı kaldılar; Suriye'ye çekilerek burada öldüler[510]. Değişik kitaplarda Kyzikos oyunlarında vuruşan gladyatörlerin sözü geçer[511]. Böyle şenliklerin, Ankara (Ancyre)'daki Auguste tapınağının vakfedilmesinde de yapıldığı tarafımızdan bilinmektedir.

Hristiyanlığın yayılmasıyla, bu törenin de ortadan kalktığını görürüz. Konstantin Bizans'a geldiği zaman, Kyzikos'dan Ana Tanrıçanın heykelini kaldırtarak, yeni Hristiyanların alay konusu olmak üzere İstanbul'un halka açık meydanına diktirmişti. Théodose'un ve Justinien'in fermanları, hep putperest tapınaklarının yıkılmasını emrediyordu. Gallien zamanında Héruleler (Hérules) Kyzikos'u yağma ettiler. Daha sonra İskitler (Scythes) ve Gotlar (Goths) tahribat yaptılar.

Dioclétien tarafından büyük sahaların bölünmesinden sonra, Kyzikos, otuz şehirden oluşan Çanakkale boğazı (Hellespont) topraklarının başkenti oldu. İstanbul imparatorları, bu şehirde bir otel ile bir darphane kurdular. Fakat 943[512] yılında bir depremle hemen hemen tamamen harap oldu. Bununla beraber sakinlerinin bir bölümünü yine muhafaza etti.

Eski adı Misya (Mysie) olan Karesi valisi, Sultan Orhan'ın oğlu, Kyzikos harabelerine hayran kalmıştı. Kırılmış sütunlar, çimenler üzerinde dağılmış mermerler, ona Süleyman tarafından Saba Kraliçesi Belkıs için yapılan sarayları[513] ve Istakar (Istahr) ile Tedmür[514] harabelerini hatırlattılar.

---

[509] Bu cami, verilen tarih itibariyle Sultan Selim Camisi olabilir (Y.N.).
[510] Dion Cassius, LI. Kitap, s.447.
[511] Caylus, *Antiquités*, II, 219.
[512] Bu tarih, Ali Suat'ın çevirisinde 949 olarak geçer (Y.N.).
[513] Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I.
[514] Eski Suriye'nin en önemli merkezlerinden olan Tedmür şehri (Y.N.).

Şehzade, bu harabelerde uyuduğu sırada gördüğü bir rüya üzerine, Avrupa kıt'asında savaşma kararını verdi.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
Harabelerin Şimdiki Durumu

Belkıs adındaki büyük kule, anlaşıldığına göre Kyzikos'un dar kanalı üzerine (s.303) yapılmış olan köprünün başına hâkimdi. Büyük bir duvarın, kuleye bitiştikten sonra, sağdaki köşeden doğuya doğru gittiği görülür. Duvarların, ada ile karayı bir toprak boğaz ile birleştirmiş olan o kara boğazı boyunca devam ettiği görülmüyor. Buna dair bir işaret yoktur. Şehir, kısmen üç tepesi olan dağın yamaçlarında ve kısmen en çok binaların bulunduğu ovadadır. Kaynağını Dindymon'un bir yerinden alan bir dere, aşağıda iki dirseğe dayanmış olan tiyatronun bulunduğu yerde oldukça derin bir vadi oluşturur. Bu derenin eski zamanlarda başka bir yatağı olması imkânsız bulunduğundan, mutlaka tiyatro meydanının ortasından geçiyordu ve tiyatro ahşaptan yapılmış fikrini verir. Yeni keşifler sonucunda bu fikir ve yorum, her gün desteklenecek ve daha ileride o zamanın tiyatro meydanlarının hep böyle yapılmış oldukları anlaşılacaktır.

Tiyatronun çıkışları, otuz iki tanedir. Bunların yerle beraber olanları çoğunlukla muhafaza edilmişlerdir. Bunlar büyük granit taşları ile yapılmışlardır. Fakat ince bir işçiliği yoktur ve Antoninlerden çok Gallien dönemini andırmaktadır. Bütün kemerler beton harç ile yapılmış ve çıkıntılı çevre yayı ancak görülebilecek kadar gösterilmiştir. Özetle bu bina, Kyzikos (Cyzique)'un şöhreti ile uygun değildir. Büyük bir dış kapısı yoktu. Çıkılacak yollar, doğru meydan sınırı dışına gidiyordu. Bu binadan eğer hâlâ duvarlar gibi bir iz kalmışsa, bu asıl malzemesinin türünden ve yapısından, yani yeni binalarda kullanılmaya uygun olmadığından ileri gelmiştir.

Tiyatronun seyir yerindeki basamaklardan inilince birbirine karışmış zakkum ve sakız ağaçlarından, sık bir kütlenin orta yerinde asıl tiyatro yeri görülür. Bu tiyatro alanıyla seyircilerin yerlerinin aynı döneme ait oldukları bilinmektedir. Merdiven basamaklarından iki-üçü hâlâ vardır. Fakat sahne önü, hemen hemen tamamen harap olmuştur. Burası harçla tutturulmuş ve üzeri mermer kaplanmıştır. Çapı yüz metre vardır. Bina, arkasını bir tepenin ana eğimine dayamış olduğu için, merdivenlere dayanak olmak üzere duvar yapımına ihtiyaç kalmamıştır.

Bu binanın mimarî zenginliği hakkında bir hüküm verebilmek, mümkün değildir. Şimdiki durumunda (s.304) çok sade ve köylü hâlinde

görülen harabenin bütün sütunlarıyla en küçük parçaya kadar mermerleri alınarak yeni binalarda kullanılmıştır. Fakat bu düzenli ve metotlu tahripten her nasılsa korunmuş olan bir kitabeye göre Kyzikos (Cyzique)'un tiyatrosunun mükemmelliği, Asya'nın diğer şehirlerindekilerden geri kalmıyordu ve Yunan şehirlerinin hemen hemen genelinde âdet olduğu üzere dekorasyonla ilgili heykeller, yöneticilerin cömertliği veya bazı vatandaşların zenginliğine bağlıydı. Söz edilen kitabenin içeriği şöyledir:

"Şehir, tiyatro heykellerinin ve mimarî süslemesinin yapımına ruhanî liderin oğlu Julius Seleucus ve Agathomerus'un oğlu Aurelius Pacidianus'un yönetim döneminde ve başkanlığında idare etmiş olan müteahhit Kyzikus (Cyzicus)'u şerefle yad eder."

Tiyatronun konumuna göre bu bina, bir genel meydan, bir büyük kapı ve dış duvarıyla beraber bir tapınaktan oluşan büyük bir kuruluşla bitişik hâldeydi. Tapınak, mermer levhalar kaplanmış binadan, sütunlar menekşe rengi damarlı beyaz ve dış sütunların bentleri, kırmızı mermerdendi. Bu eserler hakkında güzel bir tarif yapmış olan hatip Aristide'in söz etmiş olduğu bu tapınakla halk meydanını şimdiki hüzün veren kalıntılar içinde bulmak belki mümkündür. Adı geçenin tarifine göre tapınak, çok geniş bir yer işgal ediyordu. Yer altındaki büyük mağaralar üzerine yapılmıştı. Zamanının yazarları arasında bu tapınak, Roma mimarî tarzının bir sanat eseri olarak sınıflandırılırdı. Binasının genel yapısını göz önüne getirmek, bugün mümkün değildir. Fakat sütun başlıkları ve kornişlerin yıkıntılarının tarz ve şekline bakılırsa, oyma dekorasyonunun inceliği, binanın görkemiyle uygun olamamıştı. Bu tapınak, Kyzikos halkına farklı dokunulmazlıklar bahşetmiş olan İmparator Hadrian'a ithaf edilmişti. Fakat bu eski Miletlilerin sömürgesi, hazır yapılmış sütunlar ve levhaları bulunan mermer ocağı hâline gelerek, eserlerin taşınmasından dolayı bugün asıl yerinde şehrin duvarı içinde bir mermer parçası kalmamıştır. Son yüzyıl gezginlerinin bile söz ettikleri bazı eserlerin kalıntılarından, bugün bir iz bulmak mümkün değildir.

Kyzikos şehrinin içerdiği eserlerden Trakya Kapısının sesi yankılatmasını ilginç olarak anlatan Pline, bunun zamanının en ünlü yankı aksettiricisi olduğunu (s.305) söyler. Bundan başka bir de her ne zaman yerinden kaldırılsa kendiliğinden yine asıl yerine dönüp gelen taşı haber verir. Bu taş Argonatlar (Argonautes) tarafından bırakılmıştı ve muhafazası için Kyzikos halkı onu kurşunlamak zorunda kalmışlardı. Masal türünden

olan bu rivayeti, Pline'den işitmek ilginçtir[515]. Nitekim zamanımıza kadar kullanılmış olan Bursa[516] hamamındaki taş da bu türdendir[517].

Son imparatorlar zamanında Kyzikos, gerek bir savaş noktası ve gerek ticaret yeri olmak üzere, yerinin bütün özelliklerinden faydalandı. Episkopos merkezi ve Hellespont'un başkenti oldu. En sonunda öncekilerden daha korkunç bir deprem sonucunda, -miladî onuncu yüzyıl ortalarında- yıkılarak, bir daha düzelmemek üzere bugün görülen hâle düştü.

Mimarî ve sanat açısından Kyzikos şehri, şöhretinin parlaklığı kadar bir ümit bahşetmez. Harabeleri içinde Roma fetihlerinden geçmişe ait hiçbir şey bulunmadığı gibi, bizzat Romalıların eserleri de bütün dönemlerin yıkıntılarını toplamakta bu derece zengin olan bir memlekete göre, hiç dikkat çekici değildir.

Kyzikos yarımadasının şimdiki sakinleri Türklerle Rumlardan oluşmaktadır. Türkler iç kesimlerde serpilmiş olan köylerdedirler. Fakat daha çalışkan ve daha tüccar olan Rumlar, özellikle kıyıdaki kasaba ve köylere yerleşmişlerdir. 1880-2000 kadar nüfusu olan Erdek (Artaki) kasabacığı, bu sahanın başkenti gibidir. Mütesellim burada ikamet eder. Buranın genel koruması için birkaç kavas vardır.

Sakinlerinin hemen hemen tamamı, tarla ve çift sahibidirler. Bağcılık az görülecek ölçüde yapılmaktadır. Kış geçip bağlar budandığı zaman, kütüğün dibine bir fırça ile sıcak *bitume*'den bir kat sürerek böceklerin gelmesine engel olurlar. Rivayetlere göre burada hiçbir bağ sahibi, bağına böyle böcek veya tırtıl musallat olmasından zarar görmemiştir. Erdek (Artaki)'in şarabı, beyaz ve hafiftir. Rus donanmasının İstanbul'da bulunduğu sırada bir sanatkâr, bu Erdek üzümlerinden şampanya yapmayı düşündü, bu girişiminde başarılı olarak servet sahibi oldu. Oralılar için çok yararlı olan bu sanat, asıl (s.306) girişimin çekilmesiyle terk edilmiştir. Rumlar kendilerini zengin gösterecek işlere girmekten çekinirler.

Padişahın mülkünde, şarap yapımı isteğe bağlı değildir. Öncelikle hükümetten bir izin, yani ruhsat almak gerekir. Bunda üretilecek şarabın kaç okka olacağı yazılıdır, yani ne sayıda izin verilmişse bellidir. Tarım için her

---

[515] Pline, XXXVI. Kitap, bölüm 15.
[516] Bkz. İkinci kitap, yirmi beşinci bölüm.
[517] Hérodote, IV. Kitap, s.14.

problem ve engel, bir hükümet için kötü bir tedbirdir. Türk hükümetinin yararı, aksine, dışarıdan çiftçi çağırmakla mümkündür. Fakat her şeyden önce Türkiye'de yabancılara mülk edinme hakkını yasaklayan kanunu kaldırmalıdır.

DOKUZUNCU BÖLÜM
Eski Tariflere Göre Kyzikos (Cyzique) Harabeleri[518]

Harabelerin ortasında yükselen güzel bir çınar ağacı, berrak sulu bir çeşmeyi gölgelendirir. Bu çeşmenin Pline'in aşk hastalıklarına şifa verme özelliğiyle tarif ettiği Unutkanlık Kaynağı (Fons Cupidinis) olması muhtemeldir[519]. Bu çeşme, kale duvarlarıyla önce batı kapısını oluşturan bataklık bir yer arasındaki iki kulenin komşusudur. Kuzeybatıya doğru iki yüz metre kadar mesafede ve sık bir ağaçlık içinde kısmen kapanmış bazı yeraltı geçit yolları vardır. Fakat bir ışıkla içine girilerek dosdoğru otuz metre kadar gidilebilir. Bunlar birbirlerine bitişik veya büyük bir binanın yer altı temelleri ya da yiyecek deposu ve Kyzikos'un Roma yönetiminden önce ve sonra meşhur olan ambarlarıdır. Yapımı, hemen hemen tamamen Yunan tarzıdır; fakat bazı yerlerindeki duvarları, betonla taştandır. Kemerlerden birinin tavanındaki tek parça bir taş ile kapanmış olan dört köşe bir delik, buranın bir tür anahtarıdır. Bütün bunlar ilk bina kısmındandır. Diğer (s.307) taraftaki dar bir yol, kale duvarlarının içine çıkar. Burası şüphesiz yer altı mağaralarının girişidir. Bu temel harabeleri içinde, Aristides'in[520] söz ettiği tapınağın şaşılacak yer altı katlarını bulmak ihtimali belki de vardır.

Bu hatip Hadrian zamanında yaşıyordu. Sadece Kyzikos (Cyzique) şehri onuruna hazırladığı bir konuşmasındaki tasvirler, bu şehrin zenginliği ve rahatlığı hakkında iyi bir fikir verebilir:

"Genişliği yalnız bir şehre değil, hattâ bir millete de yetebilir. Arazisini örten nehirler, göller, gölcükler o kadar çoktur ki kenarlarında yerleşmek istenirse göllerin, nehirlerin, denizin ve iç karanın şehirleri kadar buralarda şehir yapmak gerekir."

Halk meydanı, hep tanrılara vakfedilmişti. Bunun ortasında eski zamanların en güzel eserlerinden biri olan bir tapınak yükselirdi. Bunun

---

[518] Sestini, Pococke, Hamiton vb.
[519] Pline, XXX. Kitap, bölüm 16.
[520] Aristid, 4 orat. Cyz.

hakkında hatip sözlerine şöyle devam eder: "Bu tapınak bütün etrafındaki binaların üzerinde yükselir ve limanlarımıza girecek gemilere yol göstermek için ne fenerlere, ne de işaretlere ihtiyaç vardır. Dikkatli bakışları tamamen kendine çeken bu bina, aynı zamanda şehrin zenginliğini ve halkının asil düşüncelerini gösterir. Bunun yapıldığı her taşın bir binaya ve asıl tapınağın bir şehre eşit olduğunu söyleyebiliriz."

"Yerin altındaki binalar da diğerleri gibi hayran olmayı değerdir. Binanın her tarafını dolaşan yer altı bölümleri, bu güzel yapının kısımlarındandır."

Pline[521], taşlarının birleştiği yerleri yaldızlı bir taç ile süslenmiş ve mermerlerin bitişme yerine ince bir altın çizgi çekilmiş bir tapınaktan söz eder. Bütün bu binaları, depremler yıkmış ve sadece bugünkü izleri kalmıştır.

Amfitiyatro bu yer altı bölümünün kuzeyinde ve şehrin başlıca harabelerinin bulunduğu ovanın, kuzey tarafındadır. Bazı katları zamanın tahribiyle karşı karşıya kalarak düşmüş ise de birkaç yeri, vadinin batı tarafında hâlâ ayakta durmaktadır. Binanın yumurtaya benzeyen elips şekli, daha varlığını muhafaza etmektedir. Küçük bir dere, tiyatro meydanının ekseni boyunca akar. Binanın üst katlarının yapım tarzına ve suların akış yönüne bakılırsa, bu tiyatronun bazen gerektiğinde deniz oyunları alanına da dönüştürüldüğüne karar (s.308) verilebilir. Tiyatronun seyirci setleri bölümü yaklaşık olarak ham malzemeden yapılmıştır. Fakat geriye kalan bölümü, duvarların üzerinde belirtileri görüldüğü üzere, mermer levhalarla kaplanmıştı.

Hamamlı köyü, eski şehrin üst köşesindedir. Evlerinin çoğunluğu eski binalardan koparılıp alınmış mermer taşlar ve sütun gövdeleriyle yapılmıştır.

Doğu tarafa gidilirken, bir süre duvarların yönü izlenir; fakat çevresini tamamen tanıyabilmek mümkün değildir. Sonra dolaşık ve güç bir yoldan tiyatro harabesine gelinir. Burası, sık yeşillikler meydana getiren ağaçlar ve çalılarla hemen hemen tamamen örtülüdür. Görünüşüne göre Yunan tarzında olan bu bina, o kadar bozulmuştur ki sadece sahnesinin yeriyle iki tarafındaki mağaraların yerleri ve şeklini kaybetmiş bazı temeller

---

[521] Pline, XXXVI. Kitap, bölüm 15.

görülebilir. Yerinde kalmış bir tek mermer taş bile yoktur. Şurada burada uzun duvarlarla farklı temel izleri görülüyor. Fakat bunlar, ot ve çalılarla örtüldüğünden asıl şeklini görmek ve belirlemek imkânsızdır.

Adayı karaya bağlamış olan alüvyon arazi, alçak ve bataklıktır. Sazlık hâlinde doğuya doğru uzanan ve denizin kuzey tarafından rüzgâr ve dalgaların etkisiyle yığılmış kum tepeciklerinin çizdiği bir hat ile ayrılan bu parça, ihtimal ki Kyzikos şehrinin başlıca limanı olan noktadır. Bunun kuzeydeki son noktasında, doğudan batıya uzanmış ve içi su dolu uzun bir çukur vardır. Bunun kuzeyi, kulelerle takviye edilmiş çok sağlam bir duvarla çevrilidir . Denize birleştiği tarafı, kum yığınlarıyla kesilmiştir. Bu noktanın liman girişi olduğu ve iç limana girecek gemilerin, buradan girdikleri düşünülür. Buradaki birçok harabenin, resmî binaların kalıntısı olma ihtimalleri yüksektir.

Aşağıki tepelerle kara boğazının ve şehrin güneyi arasında, bir su kemeri izleri görülür. Tiyatronun bulunduğu vadiden geçen küçük derenin suyu, şehre yeterli değildi. Granit tepelerinin çok az kaynaklı olması doğaldı. Halk kalker tabakalarından çıkan suları aramak zorundaydı. Bitkiler, çok su olmazsa yetişemezdi.

Pococke, Kyzikos (Cyzique) harabelerini gezdiği zaman, halk meydanının yerini bulmuştur. Bu yer, yüz adım genişliğinde ve dört yüz adım uzunluğundaydı. Burada Korint tarzında bir kapı ile bir bina harabesi ve yer altında çok sayıda mağaralar vardı. Bu binaların hepsi, şimdi mermerlerinden yoksundur. (s.309) Çanakkale boğazı (Hellespont) sahası şehirlerini ziyaret edenlerin hepsini şaşırtan bu devamlı tahrip edilme, Çanakkale istihkâmlarını mermer kulelerle donatan Türk hükümetinin, eski bir âdetinden kaynaklanmaktadır. Avrupa ve Asya'daki istihkâmlar, içine bir adam girebilecek kadar büyük toplarla donatılmıştır. Bunlara *balyemez* adını verirler. Bu balyemezler, çapı yetmiş santimetrelik mermer gülle ile doldurulur. Bundan daha küçük kalıpdaki topların da yine mermer gülleleri vardır. Bu tüketimi temin için, kıyının her eski bir yerleşme harabesinde, bir tezgah kurulmuştu. Alexandria Troas'da birçok mermer kütleleri arasında işe yaramadığı için bırakılmış çok sayıda gülleler vardır.

Aynı tezgahın İstanbul boğazı toplarına mermi üretmek için Marmara adası ocaklarında da kurulmasına, eğer olmuşsa, hiç şaşmamalıdır. Türkler, faydasız eski harabelerden bu şekilde yararlandıkları gibi, mermer ocaklarını başkentin kurulmasına ayırıyorlardı. Bunu anladıktan sonra, artık Çanakkale boğazı (Hellespont) şehirlerinin tamamen soyulmuş bir hâlde

bulunmasına, özellikle yarımadanın doğu ve güneyinde bulunan şehirlerin arkeolog olan gezginler tarafından daha az ziyaret edilmesine şaşmamalıdır.

ONUNCU BÖLÜM
Çanakkale Boğazı (Hellespont) Kıyısı

Kocaçay (Aesépus) nehri ağzına yakın bir yerde, tepesinde Memnon'un mezarı ve yakınında Memnon'un kasabası bulunan bir dağ vardır. Bu kahramana dayandırılan olaylar, daha Romalılar döneminde görüş ayrılığına sebep olmuştu. Bunu bazıları Mısır'dan, bazıları da İran'dan getirdiler. Pausanias,[522] bu iki görüşün arasını bulmak istediğini gösterir bir tavırla, Memnon'un Habeş veya Sudan, yani Etyopya ırkına mensup (s. 310) olduğunu; fakat Susa (Suse)[523] şehrinden hareketle yolu üzerindeki milletler ve kavimleri yönetimi altına alarak Truvalıların yardımına geldiğini söylüyor. Herodot[524] Nimfi (Nymphi) anıtından söz ederken, bu olaylarla da ilgili görülüyor. "Bu anıtların, Memnon'un resimleri olduğunu zannedenler vardır; fakat bunlar, görülmedik bir şekilde yanılıyorlar."

Aurore, yani "fecrin oğlu" diye lakap takılan Memnon, Truvalıların yardımına gelen ve oraya ancak kuşatmanın sonlarına doğru ulaşabilen bir Asur prensinden başka biri değildir. Yaygın hikâyeye göre her yıl gelerek kanatlarını Kocaçay (Aesépus)'a batırıp, Memnon'un mezarını yıkayan ve temizleyen Memnon'un kuşları, bütün Hellespont kıyısı boyunca uçmaya devam ediyorlar. Yılın bir zamanında Alkiyon (Alcyon) masal kuşunu andıracak kuş sürüleri, bu Çanakkale boğazı (Hellespont)nı ve İstanbul boğazı (Bosphore)nı ok gibi hızlıca geçerler. Bunların hiçbir zaman ne karaya, ne de suya kondukları görülmüştür. Bu kıyının bekçileri ve köylüsü, bu kuşlara "azap çeken ruhlar" adını verirler.

Priapus[525] şehri, Kyzikos (Cyzique) yarımadasından on beş mil kadar uzaklıkta ve Granique nehri ağzının batısındaydı. Bu şehir, Miletliler ya da diğer delillere göre, Kyzikoslular tarafından kurulmuştu.

---

[522] Pausanias, X. Kitap, bölüm 31.
[523] İran'ın güneybatısında, Huzistan eyaletinde, şimdi Süs denilen ve eski Elâm devletinin merkezi olan tarihi şehir (Y.N.).
[524] Hérodote, II. Kitap, s.106.
[525] Çanakkale ili, Biga ilçesine bağlı, Karabiga kasabasının merkezi (Y.N.).

Bu Priapus, bir deniz durağı olarak ünlü olmuştu[526]. Granique savaşından sonra İskender'in eline geçti[527]. Kara Boğa adındaki bir köy, şimdi bunun yerini işgal ediyor; fakat hiç eski eser izlerine rastlanmıyor. Kara Boğa burnu, limanı kuzey rüzgârlarından koruduğu gibi, yarımada da limanı doğu tarafından muhafaza eder.

Korint (Corinthe) şehrine yakın Ornéae'ye intikal eden Bahçeler Tanrısı Priape, adını bu Asya şehrine verdi. Priapus şehri, zamanımıza kadar kalmadıysa bile, hiç değilse arazisinin bereketi ve kırlarının zenginliği hakkında bir fikir edinebiliriz. Çünkü Kyzikos (Cyzique)'dan Lapseki (Lampsaque)'ye kadar bütün kıyı bağlık olup, en iyi (s.311) cins şarap üretilir. Fakat şarap üretimi ayrıcalığını koruyan Rumlarla Yahudîler, o kadar farklı metotlar kullanırlar ki bundan dolayı iyi bir ürün elde etmek mümkün değildir. Bunlar, meyvasından yararlanma hakkı Thémistocle'ye bahşedilen Priapus bağlarıdır[528]. Priapus'un ilk çöküş sebebi, Milet, Eriythrae ve Paros[529] halkı tarafından imar edilen Parium'un[530] üstünlüğüne yüklenmelidir. Pline[531], bu Parium şehrinin, Homeros'un Adrastéa adını verdiği şehir olduğu görüşündedir. Strabon ise bu şehri, Priapus ve Parium şehirlerini ayıran burnun üzerine koyar. Bergama kralları, Misya (Mysie)'nin bu parçasını Roma halkından aldıkları zaman, Bitinya krallarının onların üzerine yükledikleri fetihlerin zarar ve ziyanı için Priapus'dan daha geniş olan limanı sağlamlaştırmaya başladılar ve bu son şehrin sakinleri, Parium şehrine taşındılar[532]. İmparator Mark-Aurèle, burada büyük işler yaptırdı. Bunlar kendisine çoğunlukla Prokonsül ve hâkimlerin tarifine özel olan kurucu lakabını verdiler. Parium şehrinde her kenarı bir stade uzunluğunda ve piramit şeklinde yapılmış olan ilginç şekildeki sunak, dikkat çekiciydi. Hermocréon'un eseri olan bu binayı yaptıran kişi, görkemli bir şekilde dekore ettirmişti. Bugün hiçbir izi kalmamış olan bu tek eser hakkında dikkatli araştırmalar yapılırsa, belki bulunduğu yerin belirlenmesi mümkün olur.

Parium harabelerinin bulunduğu yer, Kamarès adıyla bilinir: Duvarları harçsız olarak büyük boylarda mermer taşlarıyla yapılmıştı. Su kemerleri

---

[526] Thucyd., VIII, 107; Strabon, XIII, 587.
[527] Arrien, *Esp. Alex,* I, 13.
[528] Strabon, *a. g. e.*
[529] Strabon, XIII, 588.
[530] Çanakkale ili, Biga ilçesi, Kemer köyünde Kemer kalesi denen şehir (Y.N.).
[531] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[532] Spon, *Voyages,* I, s.173.

kalıntısı, sarnıçlar gibi yer altına gömülmüş bir çok bina izlerinin şahitliğine göre bu şehir, imparatorluğun yıkılışına kadar önemli bir varlık göstermiştir.

ON BİRİNCİ BÖLÜM
Lapseki (Lampsaque) - Abydos

Lapseki şehri, Çanakkale boğazının girişine hâkimdi. İyi bir limanla donatılmıştı ve arazisinin verimliliğiyle meşhurdu. Lapseki'nin kuruluşu, Avrupa göçlerinden çok önceki mitoloji dönemlerine kadar giden çok eski bir tarihe varır. Bunun ilk adı Pityaessa idi. Codrus'un torunlarından Foça (Phocée)'da doğmuş olan Phobus ve Blepsus adlarındaki iki kardeş, Parium'da ikametleri sırasında, Pityaessa'da hükümdar olan Kral Mandron'a hizmet etmişlerdi. Bu hükümdar bu iki kardeşi, memleketlerine bir Rum göçmen kafilesi göndermek için kullandı ve bu kafile Phobus'un yönetimi altında geldi. Bebriklerin bir ihanetiyle tehdit altında bulunan bunlar, kralın kızı Lampsacé tarafından kurtarıldıkları için, buna bir teşekkür ifadesi olmak üzere hâkimi bulundukları Pityaessa şehrine Lampsaque adını verdiler[533]. Bu şehrin halkının sayısı, Lapseki (Lampsaque) ile Parium arasındaki Poesus şehrinin harap olmasıyla artmıştı. Tanrı Priape'nin dini, Priapus şehrindeki gibi burada da yaygındı. Gerçekten hep bu şehirler, meyvalarının bolluğundan yararlanıyorlardı. Küçük tepeleri hep bağlarla kaplıydı ve bu tarım, zamanımıza kadar devam etmiştir. İyonyalıların ayaklanması, İranlıların intikamını Lapseki üzerine çekti; Krezüs (Crésus) tarafından ele geçirilmiş ve ondan sonra gelenler tarafından bir tür özerklik altında muhafaza edilmişti. Mikale (Mycale) savaşından sonra Atina'ya vergi veren bir yer oldu ve halkının girişimlerine rağmen İskender'in İran İmparatorluğu üzerine yürümesine kadar, bu hâlde kaldı. Yerinin güzelliği, ta imparatorluğun yıkılışına kadar Asya şehirleri arasında ayrıcalığını korumaya yardım etti.

(s.313) Parium ile Lapseki arasındaki arazi, kader açısından eski Yunanistan bağımsızlığının son yıllarındaki olaylara bağlı olan birtakım küçük şehirler tarafından sahiplenmişti. Bu şehirler, kendi özel kanunlarıyla yönetilirlerdi. Fakat bunların rahatlığı, çoğunlukla dıştan gelen saldırılar ya da yönetimi bazı zorbaların eline veren iç ayaklanmalarla bozulurdu. Abydos ya da Behramkale (Assos) şehirleri, Lapseki, bu sahadaki bütün küçük şehirler, bu gibi tarihî olayları geçirmişlerdir.

---

[533] Plutarch, *de Vitr. Mul.*, 18

Bu bir günlük hâkimler, hemen her zaman düşman olan tarafın tuzağına düşerek ortadan kalkarlar ve şehir bağımsızlığını tekrar elde ederdi. Assos'un zorba hâkimi Herméias ve Lapseki'nin zorbası Evagon, o yolda birsonucauğradılar.

Lapseki (Lampsaque)'nin koruyucusu İskender'in ölümü bu şehri Antiochus'un saldırısıyla karşı karşıya bıraktı ve Lampsaque o zaman Romalıların ittifakını kazanarak Roma İmparatorluğu ile birleşen diğer Çanakkale boğazı (Hellespont) şehirlerinin kaderlerini izledi.

Bütün orta çağ döneminde, bu bölge unutuldu; bütün askerî olaylar İstanbul'un etrafına toplanmıştı. Fakat Hristiyanların deniz kuvvetleri genişledikçe Çanakkale boğazının hâkimi olan Türkler, boğazın güçlendirilmesi gereğini anladılar.

Avrupa ve Asya istihkamları, Venedik veya Ceneviz gemilerini durduran korkunç toplarla silahlandırıldı. Fakat 1656 yılında ve Sultan II. Ahmet zamanında Çanakkale boğazı Türk donanmasının İnebahtı (Lépante) savaşından beri en çok etkilendiği büyük bir yenilgisine şahit olmuştu. Büyük Amiral Kenan Paşa, yetmiş dokuz parçadan oluşan bir donanmayla Venedik filosunun girişine engel olmak istemişti. Savaşın başlangıcı, Türklerin lehineydi. Osmanlı gemileri Venediklilerin en kuvvetli gemilerinden ikisini yakmışlardı. Amiral Moncénigo'nun başarısı, Hristiyanların avantajı olmakta gecikmedi; bütün Türk donanması tahrip edilerek, elliden çok gemi yakıldı veya esir edildi ve Amiral Moncénigo zafer kazanarak, önemli sayıda Türk esirini Venedik'e götürdü. Venedik donanması, Çanakkale'yi terk ederken Bozcaada (Ténédos), Limni (Lemnos), Semadirek (Samothrace) adalarını da ele geçirdi. Bu felaketten kaçan bazı gemilerin ulaştırdıkları yenilgi haberi, İstanbul'da acı bir etki (s.314) yaptı. Bununla beraber Türk hükümeti Çanakkale'nin güçlendirilmesini düşünmedi. Bu büyük eser ancak 1658 yılında Başvezir Köprülü tarafından dikkate alınmıştı. Gerçekte Sultan IV. Mehmet'in annesi Vâlide Sultan, bu konuda yeni savunma araçlarını düşünmüştü. Fakat gerekli olan parayı sağlamada başarılı olamamıştı. Savaş birliklerinden çok ürken yakın köylerin itirazları, eski durumun kalmasıyla düzenlemelerin ileriye ertelenmesine sebep oldu. Fakat son olaylar, baş veziri ikaz etmekte geçikmedi ve donanmanın Çanakkale'de kışlamasını emretti. Mecburî hizmet altına alınan işçiler, mimar Mustafa Ağa'nın emri ve Çanakkale boğazı kumandanı Frenk Ahmet Paşanın yönetimi tahtında çalıştırıldılar. İki

kıyı istihkamları üç yüz arşın (dört yüz altmış metre)[534] yüzeyinde düzenli bir dörtkenar planıyla yapıldılar ve "Kilîdu'l-bahr" ve "Seddu'l-bahr" adlarıyla isimlendirildiler. Kumkale tabyası, Sultan II. Mehmet'in eseridir. Bu çalışmanın hemen hepsi kıyı sakinlerinin angarya olarak kullanılmasıyla yapıldı. Çalışanların en çok gözünü yıldıran iş, siperdeki işlerdi. Padişah burasını çoğunlukla ziyarete geldi. Birçok emire eski padişahlar tarafından verilmiş olan zeamet arazileri, değiştirilerek bu yeni istihkamlarda kuvvet teminine dönüştürüldü.

Yeni Lapseki şehrinde, eski görkemini getirecek bazı eserler, boş yere arandı. Son yüzyıl başlarında gerçekte bazı eski eserler görülüyordu ve Wheler, bugün var olmayan bazı eserleri incelemişti. Çok sayıda mermer sütunla Antoninler devrine ait yazılar bulmuştu. Türklerde üç yüzyıl süreyle devam eden mermerden top mermisi üretme âdeti, Marmara denizi (Propontide) şehirleri için önceden karşı karşıya kaldıkları tahriplerden daha zararlıydı. Hâlbuki Türklerin bitmez tükenmez ocakları ile mermer adaları vardı. Bunu bırakıp da yirmi farklı yerde ayrı ayrı tezgahlar yapmayı tercih etmeleri, bir türlü anlaşılamaz.

Kıyıyı takip ederek Strabon'un verdiği şehir adlarını öğrenirken, önce Lapseki (Lampsaque)'in kuzeyinde İlyada (Iliade)'da[535] söz edilen Poesus limanı ve şehrine rastlarız. Bu şehirlerin ikisi de Miletlilerin sömürgesi olduklarından, (s.315) en sonunda halkı birleştiler ve Poesus şehri de kalmadı. Kara içinde bulunan Colonae adındaki küçük şehir de bir İyonya (Ionienne) sömürgesiydi. Lapseki'nin güneyine düşen yerler, eski Tekriyalılar (Teucriens)ın kurdukları Gergitha şehrine aitti[536]. Şehir çok iyi güçlendirilmişti ve şehre hâkim bir tepeye yapılmış olan kalenin ortasından Gergithiale Apollon'un tapınağı yükselirdi.

Bu şehir Bergama Kralı Attalle tarafından ele geçirildi ve tahrip edildi. Kral bunun yerine Bakırçay (Caïque) kaynaklarında bu adda bir şehir kurarak, bunun sakinlerini oraya taşıdı.

Eski Tekriyalılar şehri, iç kısımlarda Kaz (İda) Dağının yamacındaydı[537]. Herodot'un tarifine bu şekilde son verilir:

---

[534] Bu rakam, Ali Suat'ın çevirisinde yüz altmış metre olarak geçer (Y.N.).
[535] Homeros, *Iliade*, V, 612.
[536] Hérodote, V. Kitap, s.122.
[537] Hérodote, VII. Kitap, s.43.

"Kserkses (Xerxès) Bergama'dan Abydos üzerine yürüdüğü zaman solunda Rhoetée ve Dardania şehirleri ve sağında Tekriyalılar (Teucriens) ile Gergityalılar (Gergithiens) vardı. Homeros'un bir çok defa sözünü ettiği Percote, Practius nehri üzerinde Parium'dan üç yüz stade mesafedeydi. Denize yakın bulunan şehir, zannedildiğine göre Roma İmparatorluğunun son günlerine kadar kalmıştı. Eski Percote şehri, Bergan kalesi adındaki yeni Türk şehriyle belirlenir.

Arisbé şehri, Percote'un güneyinde ve Midillililer (Mityléniens)e aitti[538]; fakat asıl kuruluşunun Dardanyalılar (Dardaniens)a ait olduğu zannediliyor. Çünkü daha Truva savaşı sırasında güzel bir şehir idi. Zamanında meşhur olan bu şehirleri, İlyada iki mısrasında birleştirir: Percote ve Practius tarlalarını eken savaşçılar, Sestos Abydos'ta ikamet ediyorlardı ve asil Arisbé, Hyrtacès'in oğlu Asius'u takip ediyordu[539]." Yeri bugün bilinmeyen bu şehir, Roma imparatorluğunun sonlarına kadar devam etti. Pline bundan, kıyıda olarak söz eder[540]: "Körfezin dışarısında Rhoetée, Dardanie ve Arisbé şehirlerinin bulunduğu kıyı uzanır."

(s.316) Bu yörenin en güzel şehri olan Abydos, artık yoktur. Fakat değişik yazarların yapmış oldukları topoğrafik incelemelerine göre bu şehri, Boğazdaki burun üzerinde bulunan Boğazhisarın yanına koymak doğrudur.

Abydos'un Sestos'a oranla konumu, Strabon'un şu kaydı ile iyice kendini gösterir[541]: Bir limandan diğerine, bu iki şehrin birini diğerinden ayıran mesafe, yaklaşık olarak otuz stadedir (beş bin beş yüz yirmi metre). Zeugma (geçit), Abydos'a göre kuzeyde Marmara denizi (Propontide) tarafında ve karşı yöne göre güneyde Sestos tarafında bulunur. Bu son şehrin yanında, *Apobathra* adında bir yer vardır. Burası köprünün iki çıkışından birine bağlıydı. Strabon'un görüşüne uymak gerekirse Abydos şehri, bütün bu memleketlerin sahibi olan Kral Gygès'in uygun görmesiyle Miletliler tarafından kurulmuştur. Fakat bundan Truva Savaşları zamanında var olan bir şehrin yeniden binası anlaşılmıyor. Abydos şehri, İlion ile Lapseki (Lampsaque)'den eşit mesafelerde ikisinin arasında bulunuyordu. Bu iki şehrin birinin diğerine mesafesi, yetmiş stade, yani otuz bir kilometre kadardı. Kserkses (Xerxès), Asya'dan Avrupa'ya geçtiği zaman, Abydos'u

---

[538] Ét. Byz., Arisbe.
[539] Homeros, *Iliade*, II, 835.
[540] Pline, V. Kitap, bölüm 32.
[541] Strabon, XIII. Kitap, s.591.

Avrupa kıyısına en çok yakın nokta olarak seçti. Bu mesafe, ancak yedi stade kadar bir şey olduğundan, bitişme noktası Heptastadium ve Zeugma (Geçit) kelimeleriyle ifade edildi.

Ordusunun kaderini bilmek isteyen Kserkses, Abydos şehri sakinlerine yüksek bir yere bir tepe yaptırarak üzerine mermerden bir taht koydurdu. Bu tepenin üzerinden İran kralı, bir deniz savaşını seyretti. Bu savaşta Sidon, yani Sayda Fenikelileri kazandılar[542].

Burada doğu prenses ve hükümdarlarının ordu merkezlerini göstermek için tepeler yaptırmak âdetinin, hemen hemen genel olduğuna dikkat etmeliyiz. Bu tepeler sancak dikmek ve duruma göre de birliklere geçit resmi yaptırmak işine de yarardı. Asur ve İran bölgelerinde oldukça tanınmış olan bu yükseklikler, halkın deyimiyle "taht" adı ile bilinirdi: Türkler bunlara "tepe" (s.317) derler. Fransızcada ise Romalıların ifadesiyle *tumulus* denilir. Bu açıklamamıza göre Asya'da rastlanan bu türden her tepe, bir mezar olmadığı gibi, Truva ovasında yapılmış olan tepelerin bazıları da hiçbir mezarlık özelliğine sahip değildir.

İran ordusu, Boğazı geçmek için yedi gün yedi gece süre koydu. İranlıların bu Avrupa'ya akını hakkında Herodot'un tasviri, bütün batı Asya milletlerini adları, kıyafetleri ve kökenlerine ait en ince ayrıntılarıyla gözümüzün önünden geçirmiştir. Bu parça, gerçekten Tarihin Babasının bize bıraktığı eserin en parlak ve en çok bilgi verilen kısmıdır[543].

Abydos, Avrupa'ya yakın olan istisna konumundan dolayı çok ıztırap çekti. İskitler üzerine yaptığı seferden dönen Dârâ (Darius), bu şehirle beraber diğer bazı Çanakkale boğazı (Hellespont) şehirlerini, bunların halkını da şehirlerinin hareket üssü olma özelliklerinden yararlanarak Asya'ya sefer yaparlar korkusuyla, hemen yakmıştı[544].

Herodot'un susarak geçiştirdiği Strabon'un bu açıklamalarını ihtiyatla karşılamalıdır. Abydos'un yangını, Dârâ'nın Kersonnes (Chersonnèse) içlerine dönüşü sırasında meydana gelmiş olmalıdır. Sparta (Sparte)'nın Dercylildas'ı İyonyalıların isyanı sırasında, Abidoslular (Abideniens)ı onlardan ayırmak için, az sayıda bir piyade birliğiyle bu Çanakkale boğazı

---

[542] Hérodote, VII. Kitap, s.44.
[543] Hérodote, VII. Kitap, s.60.
[544] Strabon, XIII, 591.

bölgesine göndermiştir[545]. Fakat Dârâ'nın kaymakamı, Daurisès tarafından İranlılarca pek de alışık olmayan ani bir kesinlikle yenilerek Daurisès bu şekilde Dardanie, Abydos, Percote, Lampsaque ve Peosus şehirlerinin hâkimi oldu. Bu şehirlerden her biri, birer günde ele geçirildi[546]

Abydos şehrinin hâkimiyeti, savaşlar sırasında, devamlı olarak İranlılar, Yunanlılar arasıında anlaşmazlık sebebi oldu. Bazen Atinalılara, bazen de Lakedemonyalılar (Lacedémoniens)a düştü. Fakat Marmara denizi (Propontide) kıyılarını harekete geçiren ve itaat etmeyen şehirleri yakan Démétrius'un (s.318) oğlu Filip (Philippe)'in kuvvetlerine karşı direnişle karşı koydu. Halkı, en korkunç tehditlere karşı bile Yunan göçmenleri denilen düşmana kapılarını açmamaya karar vermiş ve teslim olmaktansa, son nefere kadar yok olmayı tercih etmiştiler.

Kadın ve çocuklar, her biri başka türlü ölümlerle idam edildiler. Tite-Live,[547] bunun için *vario mortis genere occiderunt* ("Ölümün türlü biçimleriyle ölüyorlar") ifadesini kullanmıştır. Bu hâl, Bizanslı Etienne'in, Abydosluların kadınlaşmış ve ahlâkları bozulmuş olduğuna dair olan sözünü hiç desteklemiyor[548]

Bunca felaketler, Abydos'u Bizans imparatorları zamanına kadar kalmaktan mahrum edemediler. V. yüzyıldan itibaren episkopal merkezi oldu. Başpapaz Hermeias, onu Kadıköy (Chalcédoine) Konsiline kaydetti ve imparator Léon'a Kyzikos (Cyzique) bölgesinin Sinod Meclisi ifadesiyle söz edildi. Bu dönemden beri, bu şehrin serüveni meçhul kalmıştır. XII. Yüzyılın başlarında geçen büyük olaylar için de hiçbir varlık göstermez. İhtimal ki Marmara denizi (Propontide) kıyılarını tahrip eden ve sultanların imparatorluğu içinde eriyip kaybolan kısa ömürlü prenslikler, yani derebeyi hükümetleri elinde karanlık bir şekilde sönüp gitti[549].

---

[545] Thucidide, VII. Kitap.
[546] Hérodote, V, 117.
[547] Tite-Live, XXX. Kitap, bölüm 17 ; ayrıca bkz. Polybe, *Histor.*, XV. Kitap.
[548] Step. Byz., Abydi.
[549] Ayrıca bkz. Abydos Tournefort, Lett. XI; Lucas, *Troisiéme Voyage*, I, 15; Charles de Saint Paul, *Geogr. Sacrée*, s.229.

ON İKİNCİ BÖLÜM
Truvalılar - İlkel Milletlerin Özellikleri

Milletlerin kökenlerindeki karışıklığa bir açıklık yolu arayanlara, tarih yalnızca özellikler sunar. Bunlardan bir yeri, bir kıt'ayı tarih zincirinin içine sokmaya katkıda bulunmuş olan farklı milletler, akılcı karşılaştırmalarla incelenir. (s.319) Bunun da oluşu, o tür insan ailelerinin özel bir sima, bir fizyonomi almış olmalarına, komşuları milletlerden bazı özel karakterlerle farklılık göstermelerine uygundur. Fakat hiçbir şey ile bunların böyle bir dereceye ulaşmalarından önce, kaç asırlık dönem geçirmiş olduklarını hesap etmek mümkün değildir. Değişik insan ailelerinin yakınlıklarını tanıma işine yarayan bütün işaretlerden dillerin incelemesi yolu, en akılcı bir araç olduğu gibi, hiçbir tarihî sebeple birbirine bağlanmamış olan milletler arasındaki yakınlık ilişkisini bulup çıkarmak konusunda gözlemciler için en belirgin özellik, yine dildir.

Yunan dili Hindo-Germen ya da Ârî dilleri ailesinden olduğu bilindiği gibi, bu dile, bilinmeyen bir dönemde yukarı Asya platolarında yerleşmiş ve ondan Hintliler, İranlılar, Rumlar, İtalik kavimler, Almanlar ve Keltler çıkmış olan büyük milletin kullandığı dilden bir kol gözüyle bakmanın doğru olacağı düşünülür.

Bu Ârî kökü farklı kabilelere birden bire ayrılmamıştır. Şu kadar ki aynı bir ağacın dalları gibi her grup, sırf iç güdüsel bir büyümeyle kökten ayrılarak kendi gelişmesine ve millet şeklinde yerleşmesine en uygun bulduğu kıt'alara doğru aktı.

Batıya doğru en çok ilerlemiş olan Keltlerin, Avrupa tarafına yürümek için Asya yüksek platolarını terk edenlerin ilki oldukları yargısı, soyut bir söz değildir. Gerçekte Keltler, Germenler, Slavlar, Avrupa'nın kuzey milletlerinin temelini oluştururlar ve aynı kökenden olan bir dili konuşurlar[550].

Bundan biraz daha yeni, yani sonraki bir zamanda Akdeniz kıyıları tarafına yönelmiş olan ikinci bir insan akını oldu. O zaman Médo-Pers, yani Medyalı-İranlılarla Hint ailesi, batının etkilerine karşı uyanık olmayarak Orta Asya sahalarında kalmıştılar. Bu ırkın başlıca iki kolu, Akdeniz

---

[550] Curtius'un *Griesische Gesichte* adlı eserinin birinci cildinde bu eserin yazarı Texier'in 1841 yılı Ağustos ayında *Revue de Deux Mondes* dergisinde "Asya'da Galler" başlıklı makalesine ve Carl Ritter'in *Erdkunde* adlı eserinin dokuzuncu cilt, on sekizinci bölümündeki "Die Gallier in Kleinasien" başlıklı makalesine bakınız.

kıyılarında oturmaya gelen ve kurdukları yerin konumu ve yakınlığı dolayısıyla tarihî zamanları başlangıç açısından karıştıran Yunanlılar ve İtaliklerdir. Bunların dillerinin uygunluğuna (s.320) ve aralarındaki samimi ilişkilere bakarak hükmetmek gerekirse, köken olan Asya'nın içgüdüsel duygularını sürekli olarak korumuşlardır. O hâlde Asya topraklarını tamamen ya da kısmen işgal hakkı doğal olan biri diğerine iyice karıştığı için, bir tek ırk ve cinsten sayılabilirler.

Yunanlılar adlarını vermiş oldukları sahaya ilk olarak yerleşmeleriyle ilgili hiçbir eser ve âdet muhafaza etmemiş olsaydılar, başka bir memleketteki hayatlarıyla olarak da bir bilgi kalmayacaktı. Bundan başka Yunanlılar, sonraki yerde de kendilerine, öncekilerin (seleflerinin) ormanları açmaya, vahşî hayvanları yok etmeye ve bataklıkları kurutmaya başladığı asıl ilk millet gözüyle bakarlardı. Bu önce gelenlere (seleflere), Pelasgler adını verirler. Bunlar Yunanistan'ın ilk sakinleriydiler. O yörede bunların bu sahaya gelen ilk millet olduğunu bilmeyen ve söylemeyen hiçbir yer yoktu. Bu hâlde Yunanlılar, atalarına fikrî kanaatleri kadar âdet ve ahlâk ile de bağlıydılar. Bu yakınlık ilişkisi, tarihî delillerle göstermek mümkün olamasa bile bütün âdetler Rumların batıda İtalya ve Sicilya'ya ve doğuda bütün kıyılarla Asya'nın Chersonnèse adalarına yayılmış olan bu ırkın bir kolu olduğu sonucuna ulaştırır.

Rumların bu Pelasglar hakkında verdikleri bilgiler, bunları asıl ırklarının kökenlerine o kadar bağlar ki her ikisini de yalnız bir aileden çıkmış saydırarak iki farklı cinse ayırmaz. Gerçekte Yunan âdetiyle çelişecek hiçbir Pélasg âdeti ve tanrısı yoktur. Pelasgların Jüpiter'i, Zeus'u, Yunan kahramanları tarafından tanınmıştır. Pelasgların merkezi olan Dodona (Dodone)'ya, Hellas (Hellade)'ın beşiği gözüyle bakılabilir[551].

Pelasglar göçebe ve avcı bir millet değildirler. Bunlar, çiftçilikle meşgul olan ve insanlara ilk sabit yeri ve insanlara ortak sığınacak yerleri yapanlardır. Dağın tepeleri, insanların dindarane bir korkuyla yaklaşabilecekleri bir ilahîliğin makamı olmak üzere ayrılmış kutsal yerleridir. Bu âdet, Yunanlılarda devam etmektedir. Kaz Dağı (İda)nın, Uludağ (Olimpus)'ın tepeleri ile Dyndimène adını taşıyan çok sayıda dağ, Pelasglar ve Rumların millî tanrıları olarak yücelttikleri, (s.321) ilahîliğe ayrılmış yerlerdir. Pelasgların çocukları Asya Chersonnèse kıyılarını işgal ederken, aynı zamanda Attique'de yerleştiler. Böylece Pelasglarla Rumların

---

[551] Strabon, V. Kitap, s.221.

aynı bir millet ve iki ayrı ad altında aynı bir aileden olduklarına karşı hiçbir karşı delil yoktur. Fakat Pelasgların en belirgin özelliği, cinslerinin geliştiği ve yine sırf Yunanlılık etkisi altında silinip gittiği yerlerin hepsinde, kurumlar meydana getirmelerine etken olan gayret ve faaliyetleridir. Tarih, bu konuda bazı âdetler açığa çıkarırken, Rum yazarını da bu kudretli ırkı bize tanımlamak için söz oyunu yaparak "onlar Pelarklar (Pelarques), yani Lelikler gibi serseri oldukları için Pelakeler adını veriyoruz" derler[552]. Ârî kökeninden olan bu ırka, Rumların ataları gözüyle bakmak gerekir. Avrupa'da olduğu gibi Asya'nın da herhangi bir yerinde Pelasglar[553] yerleşmişlerse, orada daha sonra Rumların da sakin olduklarını ve geliştiklerini görürüz. Demek ki bunların göçleri, cemiyetlerin ortaya çıkışından ve kavimlerin millet şeklinde kendilerini göstermelerinden önce başlar.

Asya toprakları, ilk işgal edenlerindi. Pelasglar da Trakya'yı, Marmara denizi (Propontide) kıyılarıyla Küçük Asya kabilelerini ilk zamanlarda işgal ettiler. Bunlar toprağı sürdüler, hayvan beslediler, kasabalar kurdular ve üç kol çıkarmış olan Yunan ailesinin ataları oldular.

Pelasglar, ataları Ârîler gibi, cisimsiz bir ilahî varlığa, tapınaksız ve heykelsiz olarak inanırlardı. Ona Zeus adını verirler ve dağların tepelerinde oturuyor gözüyle bakarlardı. Onu insanlarla ilişkili göstermek istedikleri zaman, Dypatros ya da Jüpiter adını verirlerdia Pelasglar Jüpiter'lerini kutsal bir korku meydana getirir bilerek ona ormanlarda ibadet ederler ve kutsal bir meşe ağacını ikamet yeri olarak tanırlardı. Arî kavimlerin bu ilk inanç izleri, Cermen ve Yunan ormanlarına da tamamen yayılıyordu. Gal rahiplerinin meşe ağacı Dodonlarınınki ile aynı kökenindendir.

Kaz Dağıyla Girit Dağlarının yüksek tepeleri, birtakım dağınık milletleri etrafına toplayan dinî merkezler oldular. Fakat bu yerlerin kıyılarında görülen diğer ırklarla ilişkileri (s.322), bunlara tanrılarını özel duruma koymayı öğretti ve Girit adası ile güney Asya kıyılarında yerleşmiş olan Sâmî soyuna mensup kavimlerinkini kabulde gecikmediler. Orada gökyüzündeki meleklere Astarté ve Pelasgların Jüpiter'ine *Baal* adını vererek tapınan Kenanî ya da Suriyeli bir millet vardı. Bu Suriyeli ırk, Sâmî olmayan Girit milletlerini hiçbir zaman kovmak ya da dağıtmak düşüncesine kapılmadı. Bu karışma, Asya'nın güneybatısında yerleşen ve en görünen

---

[552] Strabon, *Cigognes*, V. Kitap, s.221 ve IX. Kitap, s.337.
[553] Ya da zamanının okunuşuyla Pelasc (Ç.N.).

simaları Karyalılar (Cariens)da kendini gösteren Yunanlı olmayan milletlerin kökeni oldu.

Bu kıyılarda Pelasg ailesi ile beraber Gergetler (Gergéthiens) ve Kebrenler (Cébrenniens) adları altında Kaz Dağının orman ve madenlerini işleten İdalılar, Büyük Maden Tanrıçasına tapan çalışkan kabileler görülürdü. İnsanüstü gibi görünen Daktiller (Dactyles) bu durumda bunların hocasıydılar. Bu kavimlerin arasında, güzel Dardanyalılar (Dardaniens) ırkı ayırt edilirdi. Bunlar, liderleri Dardanus'un işareti ve Pelasgların Zeus'unun koruması altında gelerek, Dardanie şehrini nasıl kurduklarını gururla anlatırlardı.

Asya kıyılarına Dardanus'un geldiği tarih, zayıf bir ihtimalle de belirlemesi mümkün olamayacak kadar geri ve eskidir. Homeros,[554] bu Dardanus ile Priam arasında beş nesil geçtiğini tahmin eder. Eflatun (Platon) Dardanyalıların gelişini, insanların devler tarafından oyulmuş mağaralar ve kayalar içerisinde ikamet ve dağ tepelerine yerleşmeye başladıkları tufandan sonra ikinci dönem olarak kaydeder[555] ve der ki: "Dardanie, büyük kavmi ile İlion'un daha bulunmadığı ve kaynaklarla sulanan Kaz (İda) Dağı eteklerinde ikâmet ettiği zaman kuruldu[556]".

(s.323) ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Fenikeliler (Phéniciens)

Araştırma konusu olan bu Dardanyalıların bir bölümü, memleketin yukarısında, bir bölümü de limandan yoksun olmakla beraber yine buraların küçük gemilerine yetecek kadar barınacak yerleri olan kıyıda ikamet ettiler. Gemici ve tüccar bir millete ait olan bu gemiler, bazen endüstri ürünlerini bu kıyılara getirirlerdi. İsmi olmayan bu millet, diğer milletler tarafından anlaşılmaz ve keyfî özellikler almışlardı.

Örnek olarak, Asurlular bunları *Aharri*, yani "arka memleketlerin adamları"[557] adı ile tarif ederek, bundan Asur'un batısında Tir (Tyre) ve Sayda memleketlerini kastederlerdi. Bu Aharriler Asya'nın Fırat'ın öte

---

[554] Homeros, Iliade, V, 230.
[555] Strabon, XIII. Kitap, s.592.
[556] Homeros, Iliade, XX, 215.
[557] J. Menant et Oppert, *Insc. Cuncif.*

tarafındaki yerlerinden çıkarak, Arabistan yoluyla Şap denizi (Kızıldeniz)ne kadar ilerlemiş ve orada birkaç nesil boyunca kalmışlardı[558].

Herodot der ki: "Fenikeliler, önceden Kızıldeniz taraflarında oturanlardır. Oradan gelerek ta Mısır'a kadar Suriye'nin deniz kıyısına yerleştiler." Yani "Hurma Memleketi" adı verilen bölgeyi işgal ediyorlardı. Pazarlara hurma meyvesi ve özellikle memleketlerinin hurma şarabını getiren bu gemici satıcılara, batı milletleri ve halkı "Hurma Memleketi Adamları" adını verirlerdi. Hurma ağacını Phoenix adı ile tanıyan Pelasglar ve Yunanlılar bu halka, hurma sattıkları ve hurma memleketinden geldikleri için Fenikeli, yani "Phénicien" adını verdiler. Bu ad genelleşti ve Romalılarla o zamanki milletler taraflarından kullanıldı. Kelime tamamen Rumcadır. Samî diliyle ilgisi yoktur. Bazı zamanımız tarihçileri, Fenike adını Filistin ile karıştırırlar ve Pélasge kelimesiyle de bunları birbirine karıştıracak kadar giderek, bu ve öteki kelimeyi "Sanskirit" dilinde "Beyaz Adamlar" anlamına gelen "Valaksha" kelimesinden türettirmek isterler[559]. Âdetleri gibi dilleri de (s.324) Fenikelilerin, Samî nesline mensup olduklarını açık bir şekilde destekler. Bunlar, medeniyetlerinin esaslarını Asur'un Babil şehrinden almıştılar ve Akdeniz kıyılarına ulaştıkları zaman önceden Keldanîlerden Kutup Yıldızının yerini öğrenmiş olmak gibi gemiciliğin ilk bilgilerine vakıf bulunduklarından, daha rakibe rastlamadıkları bu denizde, tam anlamıyla gezip dolaştılar. Adalara ve kıyılara uğradıkları zamanda da toplu buldukları milletler ve halklarla ticaret ilişkilerini kuruyorlardı.

Kıyıyla deniz arasındaki sıkışık memleketlerinde yeterli derecede arazi genişliği göremeyen Fenikeliler, bunu ancak denizin ötesinde bulacaklardı. Biblos (Biyblos)'u, Sayda'yı ve Tir'i kurdular; bu şehirler onların ticaret mallarının ambarları ve fabrikalarının merkezleriydi. Fenike kıyılarından Kıbrıs Dağlarının tepeleri seçiliyordu. Fenikelilerin atlarımız diye tanımladıkları hafif kayıkları ile iyi mevsimde adaya geçmek kolaydı[560]. Tanrılarını, ticaretlerini taşıdıkları Kıbrıs, bunların bütün batı memleketlerine ait sevk ve ulaştırma merkezi oldu. Bazen korsan, bazen de gemici hâlinde Kilikya'da yerleşerek Likya (Lycie)'nın birkaç limanını ele geçirdiler. Bundan, bu bölgede iki ırkın karışması ile bir ırk meydana geldi.

---

[558] Hérodote, VII, 89.
[559] Cf. Schoemann, *Grischiche Alterthumer,* I, 4.
[560] Strabon, Hippi.

Bunlar, Solymler adıyla kahramanlık şiirlerinin ilk dizelerinde söz edilenlerdir.

Fenikeliler bu kıyılar ve adaları, beyaz bir ırk tarafından işgal edilmiş olan bu yerleri görmekte hiç şaşkınlık göstermeyerek bu tanımadıkları insanlarla ticaret ilişkisi kurdular ve bu dostluğa karşılık, kıyıda deniz kabuğu avı yapmak için yerleşme iznini aldılar. Bu deniz kabuklarıyla kırmızı boya üretirlerdi. Bu ticaretin kökenini, en eski zamanlara kadar götürmek mümkündür.

Herodot, tarihine Argosluların[561] kökenlerine ait canlı bir manzara tasviriyle başlar ve buralara yabancı gemileriyle Fenikelilerin, Asurluların ve Aşağı Mısır'ın küçük tezgahlarda ürettikleri ürünlerinin getirildiğini anlatır. Bu eşya, beş-altı gün süre meydanda sergilenirdi. Bu pazar haftası idi ve Sâmi kavimlerinde âdet olduğu üzere yedinci günü (s.325) kapanırdı. Fakat dostça ilişkilere çoğunlukla korsanlık olayları karışır ve gelip geçiçi bazı olaylara meydan verirdi. Fenikeliler, bugün denildiği gibi doğu pazarından götürülecek en açık kazancın, dönüşteki mallar olduğunu anlamakta gecikmediklerinden, beyaz ırklar memleketlerinden getirilmiş genç erkek ve kızlar üzerine esir ticareti yaparlardı. Bazen bu türlü kanunî bir ticarette, hile ve şiddet bile gösterirlerdi. Kayıkların bordasında sergilenmiş mallar, adaların meraklı kızlarını içeriye çeker ve gemiler hemen küreklerine sarılarak kıyıdan uzaklaşıverirlerdi.

Bununla beraber, hurma tacirlerinin gelmeleri, Chersonnèse sakinleri için büyük bir ticarî hareketlilikti. Bunlar, topraklarının ürünlerini ve Kaz Dağındaki Daktillerin esrarengiz şekilde işledikleri madenlerle Gargare demirleri, bakır karışımı, bitkisel boya ile Kaz Dağının (İda) ormanlarını dolduran meşe palamudu, tohumundan sarı boya çıkarılan akdiken (rhamnus) gibi ürünlerinden verirlerdi. Bunlara karşılık Fenike tüccarları da Mısır mallarıyla Fenike rengi adını korumuş olan Fenike'nin kırmızı elbiseliklerini, Dardanyalıların çok hoşlandıkları sorguçlu bir tür şapkaları, Karyalılar (Cariens) ve Cabalèlerin yapımı olan kalkanlar ve dizlik ya da tozlukları değiş tokuş yaparlardı. Bundan başka Fenikelilere, kıyılarda balık avlamak ve daha sonra Fenikelilerin ticaret şehirleri hâline gelmiş olan tüccar yazıhanesi açma hakkı verilmişti. Astacène körfezindeki Pronectus'u, işte bu şekilde kurdular ve Kyzikos (Cyzique) ile Proconnèse önceden hırslı gözlerini dikerek daha sonra İranlılarla Yunanlılar arasında savaş çıktığı gibi

---

[561] Hérodote, I. Kitap, s.1.

gelip yağma ve tahrip ettiler. Fenikeliler, ziynet eşyası ve kırmızı elbiselerle beraber bu kıyılara, tanrılarının inanç ve mezhebini de götürüyorlardı.

Fenike'nin Herkül (Hercule)'ü ile Rum Herkülü arasında yakınlık vardı ve başlangıçta Patara (Patare)'da başlamış olan Likya (Lyciens)lıların Apollon dini, iki ırkın halkı katılmak şartıyla Marmara denizi (Propontide) kıyılarında yaygındı. Kaz Dağı ve Uludağ'ın ormanlarının işletilmesi, sürekli olarak yeni bir gemici yarışını çekiyordu. Bunlar deniz kuruluşlarını korumak için başka hiçbir tarafta bulamayacakları gerekli temel maddeleri, Chersonnèse ormanlarından temin ediyorlardı. Samî ırkından (s.326) olmayan halk ile iş yaparken, onlarla iki ırkı birbirine kaynaştıracak yolda hareket şöyle dursun, aksine ileride açıktan açığa düşmanlık ortaya koyacak kin hisleri biriktiriyorlardı. İran savaşları sırasında, Fenikelilerin İranlılara en aktif şekilde yardımcı oldukları ve hesapsız gemilerinin kıyı şehirlerini tahrip için Dârâ (Darius)'nın emir ve hizmetine konulduğu görülür[562]. Bu durum, İskender'in zaferi üzerine Yunanlıların Fenike şehirlerinde katliam yapma ve saldırıda bulunmada serbest kalmaları ile son buldu.

Virgile liderleri, Teucer adıyla Asya'da yerleşmiş olan Tekriyalıları Truvalılar (Troyens)la karıştırmış ise de bu Homeros tarafından belirtilmemiştir. Bunların kökeni Trakya idi ve ilk defa dış isyanları Dardanyalılarınkinden öncedir. Çünkü bu ikinciler, Chersonnèse'e Truva (Troie)'nın kuruluşundan ancak iki yüzyıl önce gelmiştirler. Bu Tekriyalılar her iki kıt'aya yayılmış olan kalabalık Poeonien kabilesinin atalarıdırlar. Bunlar Karadeniz (Pont-Euxin) kıyılarına Asya Chersonnèse kıyılarını, İllirya'yı ve yerinde Makedonya (Macédoine) Poeonienler adını aldıkları Makedonya'yı işgal etmiştiler. Bunlar Priam'ın müttefikleri arasına girdiler; fakat imparatorluğuna bağlı olmadılar. Bu Poeonienler küçük Asya'ya Samî soyuna mensup olmayan bütün milletleri vermiş olan Trakya ya da Pélasg büyük milletine mensupturlar. Bunun gibi Tekriyalılar (Teucriens) ve Dardanyalılar (Dardaniens)a da Tuna nehri kıyılarının bu kabilelerine mensup olup, Asya'da yerleşmek için ayrı ayrı gelmiş ve sonradan buluşarak, diğerleriyle birleşmiş olan aynı kabileler gözüyle bakılabilir. Tekriyalılar, Asya'ya Dardanyalılardan önce geldiler ve bu ikincilerin gelişleriyle iki ırk arasında samimî bir antlaşma yapılarak, Herodot'un bize hatıralarını muhafaza ettiği seferi yapmak amacıyla Avrupa'ya döndüler.

---

[562] Hérodote, VI. Kitap, s.33.

(s.327) ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Karyalılar - Lelegler - Likyalılar

Karışık bir millet olan Karyalılar (Cariens), Fenikeliler gibi gemici ve korsan idiler. Onlara Girit'in Samî ırkına mensup ailelerine ve bunların yakınlığıyla Pelasglar ve Lelegler birleşirlerdi. Batıda yerleşmiş olan Misyalılar (Mysiens) ve Lidyalılar (Lydiens) kavimlerine de mensuptular. Bu karışımdan, Rumların anlayamadığı barbar bir dil çıkmış ve Likya (Lycie) yarımadasının her tarafına yayılmıştır. Rumlarca, Karyalılar buranın asıl halkıydılar. Din olarak Pelasglar Jüpiter ile kavimlerinin varlığını ve hatta dillerini borçlu olduklarını bildikleri Apollon'a ibadet ederlerdi. Batının Rumları bu Karyalıları Pelasgların çağdaşı bir Yunan dünyasında gözüken bir ırk ile karıştırırlar: Bunlar Lelegler, Pelasglar gibi Kaz Dağı vadileriyle Gargare yamaçlarını sömürüyorlardı. Karya (Carie) ve Dorya (Doride) kıyılarında bulunuyorlardı. Bunların oralarda bıraktıkları büyük binaların izleri, Roma dönemi yazarlarına şaşkınlık verirdi.

Lelegler, kahramanlık dünyasında önemli bir yere sahiptirler. Likya (Lycie)'da olduğu gibi Truva'da görünerek Milet ve Efes (Ephèse) şehirlerinin kurulacağı yerleri işgal ettiler ve Truva krallarıyla yakınlık kurarak birleştiler.

Priam, bir Leleg kadınla evlendi. Rum memleketlerinde bu ad, yaygın olarak bilinirdi. Fakat batıdan doğuya yürüyen Pelasgların aksine Lelegler, Karya ve Girit'den çıkarak kuzey ve batıya dağıldılar. Her kökeni özellikle kendi milletlerine dayandıran Rumlar, bunları da milâttan on sekiz asır önce yaşamış olan Lacédémone'un ilk kralı Kahraman Lelex'te kişileştirirler. Bu milletler, aynı dönemde Asya Chersonnèse kıyılarına yayılmaya başlayan İyonyalılar (Ioniennes)ın kullanmaları ve göçleri içinde erimekle son buldular.

Bütün Küçük Asya ve Trakya kıyılarıyla Yunan yarımadasını kaplamış olan bu kuvvetli (s.328) Pelasg ırkından, Asya Chersonnèse'in Samî soyundan olmayan hemen hemen bütün milletleri ortaya çıkmışlardır. Fenikelilerin yerleşmiş oldukları bütün kıyılardan toplanan masal türünden âdetlere karışan Samî doğu tanrılarının, Yunan milleti ailesine girmeleri dönemi, bu tarihî çağlardan çok öncedir. Poséidon diniyle Brankydler (Branchydes)in büyük dinî merkezinin kurulduğu tarih, Karyalılar ve Lelegler dönemidir. Pelasg ya da Leleg medeniyeti ile Yunanlılar arasındaki birleşme dönemi olan bu zaman, hemen hemen tamamı masal âdetleri üzerine kurulmuş ilk coğrafya tariflerinin tarihidir. Nehirlerin ve dağların

çoğunluğu ya bir tanrı adını alır ya da genel tarafından tanınmış çok belirgin bir hâliyle tanımlanır.

Yunan kavminin Asya kıyılarına ilk göç hareketi, bu halk merkezlerinde hemen şehirlerin kurulması sonucunu vermedi. Epeyce uzun bir süre geçici göçmenler tarzında kaldılar ve ancak bir lider ortaya çıkarak, bunları siyasî cemiyet şeklinde birleştirmek için halk mahiyetine koymasıyla oluştular. Rum yazarlar, bize filan şehir kuruldu dedikleri zaman, biz bundan yalnız orada var olan topluluğun bir lider ve bir kanun sahibi olabilecek kadar nüfuz ve kudreti bulunduğunu anlayacağız.

Başkent, denizin öte tarafındaki bu varlığa, tüccarları için fazla bir yer daha yapan ticarî ilişkiler heyetleriyle katılıyorlardı. Bu kuruluşların çoğunluğu, deniz kıyısında ya da az bir mesafe ile iç kısımlarda bulunurlardı. Memleketin içi, Asur hükümdarlarının gerçek olmaktan çok, ad olarak yönetimleri altında bulunan ve Samî ırkına mensup kabilelerin dolaştıkları yer olma yönüyle yerinden uzak düşen göçmen kavimler için, gerçekten tehlike oluştururdu. Fakat tarihî zamanlarda, asırlarca öne çıkan Frigya Krallığı, Samîlerle batı ırkları arasında bir set meydana getirdi. Birinciler, arazilerine sınır olmak üzere Kızılırmak nehrini kabul ettiler. Bugünden itibaren bu iki ırk arasında yemin dönemine girmiş olan kin ve düşmanlık, otuz yüzyıl süreyle zayıflamadı.

Frigyalılar, Trakyalı ırkına mensuptular ve Asya'ya Pelasglar medeniyetinin unsurlarını taşımışlardı. Dillerinden bilinen çok az kelime, bize bunların Arî nesline mensup olduklarını anlatmak için yeterlidir.

(s.329) Ahlâk ve tabiatları en eski Yunanlılarınkinin aynısıdır. Yazılarını *Boustrophedon* denilen tarzda, yani soldan sağa giden satır hiç kesintiye uğramadan, sağdan sola devam etmek üzere yazarlardı. Bu tarz, Samîlerce bilinmeyen en eski Yunan yazısıydı. Bu kanıt iki ırk arasında yakınlık olduğunu ispata yeterlidir. Frigya Krallığı, Truva'nın kuruluşundan önce batı Asya'nın en güçlü devleti oldu ve Yunan tarihinin ilk kökeni Frigya'nın büyük bir geçmiş kişiliğinin âdetleri vardı. Onun kendi cinsinden kralları vardı ve diğer Pelasglar milletlere uygun olan dini, kuvvetli bir tarzda düzenlemişti. Batının ilk silahlı saldırısıyla karşı karşıya kalan Truvalılar, bu kökenden çıkmış olmalıdır. Truvalılara gerçekte Frigyalı

gözüyle bakılırdı. Euripide'in[563] *Hécube*'sinde Agamemnon, kendi yenilmiş düşmanlarıyla onların savaş yapılmış şehrinden söz ettiği sırada "Frigyalılar" adıyla tanımlar: "Frigyalıların kulelerinin, vuruşlarımızın altına düştüklerini bilseydik, bu ilginç yaygara bizi korkuya boğardı! Sefil Frigyalılar! Ey canavarlar! Onları benim şiddetimden kurtaran o geriye dönüş nedir!" diye, Truvalılar tarafından gözleri çıkarılan "Polymestor haykırdı." Truvalıların, Frigya ve Dardanyalılarla iki güçlü yakınlıkları vardır. Tros ailesi, İlus ve Assaracus adlarındaki iki kardeşle yeni bir kol oluşturur. Assaracus'un oğlu Capys ile Priam'ın damatlarından Dymas, Frigya adları taşırlar. Asya Chersonnèse'inde temellenmiş olan bu bağlarla Dardanyalıların hâkimiyeti güçlenir ve Frigyalılar, Pelasglar, Asurlular, Fenikeliler ve Yunanlıların, sırasıyla yerleşmiş oldukları bölgede, Truva Devleti genişler. Truva ile bağlı ya da ona vergi veren milletler sayıldığı zaman, İlion'un bütün batı kıyılarına hâkim olduğu görülür.

Kökeni Yunanistan'ın ilkel dönemine çıkan Likyalılar (Lycien) da Truvalılara az bir yakınlıkla mensupturlar. Likyalıların şehir ve tanrı adları, güya bu iki hükümet aynı bir tek şeye sahipler gibi Truva'da da vardır.

(s.330) Kilikya ile Suriye'den gelen Samî kavimlerin olduğu gibi, Torosların da sahip ve hâkimi olan Fenikeliler, Likya yarımadasına yayılarak Solymler (Solymes) kavmini meydana getirmişlerdi.

Diğer taraftan Termiller (Termiles) ya da Tramiller (Tramiles) adı verilen Girit kabileleri, Sarpédon'u kahraman olarak yüceltiyordu. Denizden yukarı memleket içerilerine doğru ilerleyerek, yerlerini güçlendiriyor ve sağlam kale duvarlarına çukurlar açarak, Giritlilerin savaşçılık yeteneğine kanat geriyordu[564].

Giritli Likyalılar Eşen çayı (Xanthus) ağzından memleketin ta içlerine kadar uzanıyorlardı. Kurmuş oldukları Apollon dini, hızla Asya kıyılarına yayılarak Yunanistan'a geçmiştir. Apollon'un oğlu genç İona, bu Asya toprakları üzerinde çok meşhur bir millet sahibi olacağını vaad eden masal gibi âdetler, ilk Yunanlılarla bu istilacı ve savaşçı Likyalılar (Lyciens) ve

---

[563] Eski Yunan'ın trajedi yazan üç büyük şairinden tarihî olarak en sonuncusudur. Çok sayıda oyun türü eser meydana getirmiştir. Kişileri konumlarına göre konuşturmasındaki becerisi, dilde ahengi, belagati ve kolay anlaşılmasıyla ünlüdür. [M. Ö. 485-405] (Ç.N.).

[564] Hérodote, VII. Kitap, s.92. Önce Termiller (Termilles) adını alan ve asıl kökeni Girit (Créte) olan Lycililer sonra Atinalı Pandion'un oğlu Lycus'un adını aldılar.

Giritliler arasında, samimi bir yakınlık olduğunu gösteriyor: "Kaderin işaret ettiği zamanda, çocukları Cyclade[565] adalarıyla yakın kıyılara yerleşecekler ve milletinin gücünü meydana getirecek zengin ve gelişmiş şehirler kuracaklardır. Bunlar uzakta birbirine karşı gelen Avrupa ve Asya kıt'alarına uzanarak Asya kısmı Apollon'un oğlu İon'un onuruna İonya adını alacaklardır." Genç İon'un gelecekteki kaderini, Minerva böyle keşf etti. Bizzat İon, Likya (Lycie) tanrısının oğludur[566].

Patara şehrinde, Likya Apollon'unun ilk büyük tapınağı yükseliyor ve ilhamları hatta Atina şehrinde bile hemen bağlanılan bir din oluyordu.

Bu şekilde, Truvalılarda olduğu gibi Likya'da da farklı ırklar arasında kuvvetli bir yaklaşma ve antlaşma meydana geliyor ve bunlarda, biri diğerini karıştıran din ve medeniyet dehasının uyandığı görülüyordu. Fakat tarihî düşüncesi daha doğmamıştı. Tanrıların hayalî cevaplarıyla kahramanlık masallarının dindarca aktarılması, başka âdetlerin hepsini yutuyordu. Latone'nin oğluna (s.331) dayandırılan din, Likyalılarda Pelasg kökenlilerde olmayan, kadına saygı duygusunu doğurmuştur[567].

Apollon tapınağına mensup genç rahibeler, tanrının iradesinin organları olmak üzere ortaya çıkarlar ve saygıya layık başlıca hanımların sahip oldukları olağanüstü itibar sonucu olmak üzere, aileleri bunların kişisel adlarını alarak şereflenirlerdi. Savaş sanatından sonra Likyalıların dehası, özellikle yapı dünyasında mükemmelleşti ve hatta Yunanistan bile, Lycaon'un çocuklarından en kutsal anıtların yapımı için sanatkârlar istedi. Likya (Lycie) şehirleri, bir konfederasyon oluşturuyorlardı. Likyalıların zihniyeti, bu siyasî dünyadaki kariyerleriyle en iyi şekilde ortaya çıkar.

Truvalılar, memleketiyle Truvalıların tarihî ve millî büyük dizelerinin hemen her yerinde rastlanan Likya adlarının uygunluğundan, bu iki millet arasında var olan samimî yakınlığın son delilleri ortaya çıkar. Bu iki memleket, birbirine ortak bir kökenle bağlıdır. Zeus Triopas ve Apollon gibi aynı tanrılara ibadet eder ve Pandarus, Bellerophone gibi aynı kahramanlara saygı gösterirler. Her ikisinin de aynı nehirleri, aynı dağ adları vardır.

---

[565] Ege denizindeki Kiklâd adalarıdır (Y.N.).
[566] Euripide, *Ion à la fin*
[567] Latone, Apollon ile Diane'in annesidir (Ç.N.).

Truva ülkesinin bir kısmı, sakinlerinin adını alarak Likya adıyla anılıyordu. Aynı şekilde Likyalılar da asıl kendi memleketlerinde, Truvalılara ait adları alırlardı. Bu hâl, Truva kavminin dağıldığı tarih değildir. O, Priam Devletinin parlak döneminde meydana gelmişti. Bunların bu yakınlığı tarih öncesi bir zamana aittir. Önce Sarpédon ailesi aracılığıyla Giritlilerle yakınlığı, Likya'yı Giritlilerle kalkındırmak için ilk defa giden ve Truvalıların yardımına yetişen kardeşleri Minos tarafındandır. Patrocle tarafından yenilip öldürülerek, cesedi savaş meydanından bizzat Apollon tarafından kaldırıldı ve Likya'ya getirilerek orada gömüldü.

Olayların bu şekilde denk gelmelerinden varılan sonuca göre, Asya'nın bu topraklarında, Avrupalıların ilk yerleşme döneminden önce Pelasglar, sonra Fenikelilerle bir halk çekirdeği meydana getirmişler ve Misya (Mysie)'dan gelen Dardanyalılar ve adalardan gelen (s.332) Giritlilerle çoğalarak Frigya'nın katılımıyla, tarihî olaylar zincirini ilk defa açan bu Truvalılar halkını oluşturmuşlardır.

Priam Devletinin meydana gelmesi, kıyılarda yerleşmiş ve kuvvetlenmiş olan kabileleri bir millet olarak birleştirdi. Fakat Homores'un hikâyelerinden ve eski zaman âdetlerinden çıkarılan sonuca göre, bu devletin oluşumundan önce, merkezî Asya'da, bu Priam ile karıştırılan önemli ve gelişmiş bir imparatorluk vardı. Bu imparatorluk, tarihî ve dinî gelenekleri geçmişin karanlıkları içinde kaybolan Frigya'dır. Yunan tarihçileri, Frigyalılara Asya'nın en eski milleti gözüyle bakarlardı. Yunan bakış açısıyla, zihinlerde toplanmış gelenekleri birleştiren ilk kitap, tanıdığımız İliade (İlyada)'da Dardanyalıların lideri olan Dardanus'u Jüpiter'in oğlu, yani Pelasglar ailesinden olarak gösterir. Bunun kökenini, diğer eski masal türünden olan gelenekler gibi Samothrace'e dayandırırlar[568].

Truvalıların gelenekleri, bunu Kaz (İda) Dağının yüksek kesimlerinde, Dardanya (Dardanie)'nın kurucusu olmak üzere sunar. Bu saha Truvalılar kavminin beşiğidir.

Tros, adını Truvalılara veren bu kişi, Karamenderes (Scamandre) nehri kıyılarında İlion'u kuran İlus'un babasıdır.

---

[568] Pausanias, VII. Kitap, bölüm 8.

İlus'un oğlu Laomédon, Bergama kalesini Likya tanrıları Apollon ve Neptune (Neptün)'ün yardımlarıyla yaptı. Bu kale, ilk önce Fenikelilerin tanrısı olan Herkül (Hercule) tarafından yok edildi.

Laomédon'un oğlu Priam, Likya'ya kadar bütün batı Asya milletleriyle Frigyalıları, Misyalıları, Lesbos ve Hellespontları, kendi birliği altında topladı. Asur krallarıyla da antlaşma yaptı. Çünkü Asurlu Memnon, İlion'un yardımına gelmiş ve geriye dönemeden ölmüştür.

Asya'nın çok öncelere giden eski zamanlarına ait bilgilerle bu geleneklerin karşılaştırılmasından, özü çok kolay anlaşılacak bazı sonuçlar çıkarılır. Şöyle ki İlion adı, ancak yerel bir anlam ifade eder. Hâlbuki Truva adı Truvalıların, Dardanyalıların, (s.333) ve Tekriyalıların, Likya (Lycie)lılar gibi bir millet oluşturan diğer kavimlerin başkenti ve daha doğrusu ırkî beşiği özelliğini arz eder. Pandarus Likyalıları, İlion Truvalıları ile tek bir millet oluştururlar.

Capys (Kapis) babası Anchyse'nin büyük babası Assaracus[569], bir Asur adı taşır. Kapis adı ise Frigya dilinde bir kelimedir. Dymas'ın kızı Hécube, Frigya'nın Sakarya nehri kıyılarında doğmuştur. Hatta Hektor adı bile, Frigya dilindeki Dârâ (Darius) kelimesinin çevirisinden başka bir şey olmasa gerektir.

Hesychius'un incelemesine göre: "İranlılarca Darius, tedbir sahibi adam demektir, Frigyalılarca "Hektor" o anlamı ifade eder".

Bütün Frigya ile Leleglerin memleketi, Tetranya (Teuthranie), Eolya ve Likya memleketleri, içlerinde Karyalılar da olduğu hâlde, bir birleşik hükümet heyetini oluştururlardı. Bundan anlaşılacak sonuca göre, ilk Rum göçmenleri, ya Truva kanunlarına bağlı kalmak ya da müthiş bir güç ortaya koyan bu devletle vuruşmaktan birini seçmek zorunda kaldılar. Priam'ın Asyalı müttefiklerine, bir de Avrupanınki ve özellikle o zamanlar halkın çokluğundan boğulan Trakya'yı da eklemek gerekir. O sırada Midas'ın yönetimi altında ilk Brygler (Brygès), boğazı geçmişlerdir. Daha başka kabileler boğaz tokluğuna kabul edeceklere, çalışmak için ilk harekete hazırdılar. Tekriyalılar, işte bu kısımdan idiler. Bunlardan başka eski Minyenlerle Lemnosların, Thèbains Cadmienlerin Samothrace ve hepsinden sonra bu millet ve kavimleri tahrik edenlerin değişken ve biribirine zıt

---

[569] Homeros, Iliade, XX, 239.

çıkarlarını anlamak için, Argos ve Corinthe Hükümdarı Danae'nin oğlu Persée'nin Likya ile antlaşmasından söz etmek gerekir.

Derinlemesine incelenebilen Rum tarihî kaynaklarında, Pelasglara ait zaman ile Yunanlılara ait olan zaman arasındaki farkın, şu açıklanacak şekilde sonuçlandığı kanaati oluşur: Bunlardan birinciler, dış etkilerle yönetildiler ve yok olmaya karşı (s.334) durmayı bilmediler. Yunan milleti oluşmaya başladığı zaman ise, ferdiyetçilik ve özerklik zihniyeti o kadar hâkim oldu ki, Rumlar bütün ırkların kendilerinden türediği ve varlıklarının sadece kendi keyif ve arzularına dayandığı düşüncesine kadar vardılar. O zaman, her türlü dış etkileri ve kendilerinden çıkmayan her kuvveti sarsmak yollarını aradılar. Bu ise, kesintisiz mücadele ve kanlı savaşlar olmadıkça olamazdı.

İşte bundan dolayıdır ki tarihte Akalılar (Achéens), Eolyalılar (Aeoliens), İyonyalılar (İoniens) ve Dorlar (Doriens) gibi yeni adların yazıldığı görülür. Bunlar arasında Akalılar , Homère zamanında Hellade'ın olduğu gibi Peloponnèse'in de hâkim ve liderleriydiler. Avrupa'daki yerlerinde yetiştikleri sürede, Asyalılarla barışçı ilişkilerde devam ettiler. Fakat yayılma zamanı gelince, Asya sömürgelerinin tarihi de başlar. Bu hareketi ilk yapan millet Eolyalılardır. Bunlar, Asya kıyılarını işgal edenlerin en eskisidir. Bunlar, hatta Priam hükümetinin yeşermeye başladığı sahada yerleştiler ve hareketleri kendilerine Ménélas ve Agamemnon'un torunları süsü veren liderlerin destekleriyle oldu.

Priam harabeleri üzerine kurulan Rum binalarının tarihini özetleyen Truvalıların o büyük destanlarıyla İlion'un yıkılışını, büyük bir tarihî olay olmaktan çok, yerel bir olay özelliğinde kabul etmek gerektiği de artık anlaşılmıştır.

Truva'nın harabe hâline gelmesi, İyonyalıların sömürgelerinin yerleşmesinden önce meydana geldi. O hâlde İyonyalılar, çok zamandan beri Fenikeliler ve Mısırlılarla ticarî ve siyasî ilişkilerde bulunuyorlardı. Fakat Asya kıyılarında; sadece geçici binaları vardı. Yunan ırkının çoğalması ve ilerlemesi, her zaman Rumlarla Asyalılar arasında devam eden derin bir kin ve düşmanlık meydana getirdi. En önce, suskun ve geçimli Pelasglar, Yunanlıların hasmı ve Küçük Asya'nın istilacısı oldular. Truva savaşının hatıraları, onlarda fetih fikrini ve eski atalarının yaptığı işleri bir çağdan bir çağa kişisel değerlilik ve bağımsızlık duygularını yaşattı. En trajik güzellikleri, en heyecan verici âdetler içinde toplayan Truva yıkılışının mükemmel tablosu kadar görkemli ve şanlı hangi tablo vardır.

Güç ve kudret, şan ve şeref, refah ve servet Jüpiter ile birleşen bir kökenden olan bu Dardanyalılar (Dardaniennes) ırkında toplanıyordu. (s.335) Birçok çocuğuyla, bütün milletlerin kıskançlığını çeken dolu hazineleri ve tükenmez madenleriyle, bu kitleler hâlindeki Priam saltanatı, hoş bir manzara oluşturur. Özellikle yanında Frigya ovalarının kutsal çocuğu ve doğurgan anası Hécube'nin kocasının, gençliğinde Amazonlarla vuruştuğu ve birçok kahraman evladı içinde Apollon'un yücelttiği, soylu ve değerli Hektor (Hector)'a sahipti. Tanrıların bu parlak imparatorluktan yüzlerini çevirmelerinden sonra, bunlar hep değişerek ıssız çöl hâline girmişti. O sırada Akalılar, Atridler aracılığıyla ve Rumlar Aşil (Achille) yardımıyla İlion toprağına ayak bastılar.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
Truva Arazisi - Eski ve Yeni Topografyası

Edebiyatın doğuşuyla Avrupa bilginleri, Asya kıyılarında *İlyada* (Iliade)'nın çok başarılı tiyatrosunu bulmak istediler. Bu araştırmalarda onlara rehberlik edecek sadece bir işaret kalmıştı. Bozcaada (Ténédos) adını korumuştu ve Truva (Troie) ovası XVI. yüzyılda, bugünden daha iyi korunmuş olan Alexandria Troas'ın görkemli harabeleri, önce gemicilerin dikkatini çekmişti. Ceneviz ve Venedik kaptanları, harabelerin geniş alanına hâkim bulunan binaya "Priam Sarayı" adını vermişlerdi. Bergama (Pergame)'nın yeri ile tarih olarak Homeros'un destanlarına anılarını bağlayan diğer eski eserler, yerlerini olumlu şekilde belirleyen bir Fransız gezginine kadar Truva şehrinin gerçek yeri, şüpheli kalmıştı. Karamenderes (Scamandre) nehrinin kaynakları tanındı. Lechevalier'in teşvikleri, Truva harabeleri üzerine yapılan çalışmaların en mükemmel esaslarını oluşturdu. O kadar ki eski yazıların hepsinin ve bütün coğrafya araştırmalarının, önceki çalışma üzerinde söz etmeye değer hiçbir düzeltme yapamayacakları temin edilebilir. (s.336) Truva kalesinin yeri bir defa iyice belirlenerek nehir yatakları, meşhur tepeler ve en sonunda Rumların ordu merkezi bu birinci keşfin fazla bir kolu gibi eklenmiştir. Bunun onuru, hep bilgin Lechevalier'e attir ve onun bu çalışmasıyla, oldukça ilginç ve bugün genellikle kabul edilen bir noktaya ulaşılmıştır ki o da bu Homeros topografyasında, Rum ve Roma yazarlarının büyük yanlışlıklar yapmış olmalarıdır. Buna son vermek için, şehrin tahrip edilmesi üzerine Eolya halkı, bu olayların geleneğini tamamen kaybettiler demek gerekir. Nehirlerin adları karışarak, hatta İlion'un yeri bile bilinemez kaldı.

Yunan gemileri Truva kıyılarına geldikleri zaman, iki burun arasındaki Hellespont koyunda demirlediler. Simois ile Scamandre'in

birleşen suları, bu noktada denize dökülüyor ve Rumlara çok gerekli olan tatlı suyu temin ediyordu.

Gemiler, çift hat üzerine sıralanmış bir şekilde karaya çektirildiler. İki uçtan birine Aşil (Achille) ve diğerine Ajax kumanda ediyorlardı. Bugün bu koy yoktur. Fakat Avrupa kıyısına oranla Asya yönünü, daha aktif ve şiddetli olduğunu söylediğimiz birikintiler bu körfezi doldurmaya yetmiş ve bu toprak olaylarının anısının devam etmesi için adı orada sonradan oluşan yerde Perdeos olan küçük Türk köyüne, Kum Kale adı verilmiştir.

Kıyıyı inceleyen gezginlerin hiçbiri, bu ihtimale karşı olmadığı gibi Albay Leake, Truva ovası üzerine incelemesinde, bu topografya haritasında, otuz yüzyıldan beri oluşmuş olan alüvyon alanını göstermiştir.

Rumlar, körfezin iki son noktasını oluşturan burunlardan birine Sigée ve diğerine Rhoetée adını verirlerdi. Bunlar, daha sonra o civarda kurulmuş olan şehirlerin adlarıydı.

Bu yerden, Rum yazarlarının eserlerinde Naustathmus adıyla söz edilmiştir[570].

Bu iki burun arasındaki mesafenin, -Pline'e uygun olarak- altı bin metre, ya da otuz iki stade olduğunu, Lechevalier doğrular. Strabon, iki misline çıkarır. Bu bir coğrafya hatasıdır. Alüvyon problemi, daha Herodot'un zamanında hissediliyordu. (s.337) Çünkü adı geçen, burasını Mısır'ın Nil nehri deltasıyla karşılaştırıyor: "Deltanın büyük bir kısmı Mısırlıların suya karşı kazandıkları bir zafer hükmündedir. Menfis (Memphis)'e hâkim olan dağların arasındaki mesafe, bir deniz limanı gibi görünür. Nitekim İlium, Teuthrania, Efes (Ephèse) ile Menderes (Méandre)'in kırları arasındaki memleketin de yaklaşık olarak öylece olabildiği gibi[571]."

Ege (Égée), yani Adalar denizinde, Çanakkale boğazı (Hellespont) ağzının güney ucu noktasında, eski zamanların Sigée adındaki şehrinin işgal ettiği bir burun yükselmiştir. Bu şehir, Truva'nın yıkılmasından sonra Mitylène'in Archaanax'ı tarafından kurulmuş bir Eolya şehridir. Yeni gelen kavimler, eski Truva'nın taşlarını alarak şehirlerini kurdular ve mermer

---

[570] Strabon, XIII, 595.
[571] Hérodote, II. Kitap, onuncu bölüm.

aramak için de daha o zaman kuvvetli ve çok halkı olan Proconnèse adasına gittiler. Az zaman sonra Phrynon'nin kumandasında yönetilen Atinalılar, Mitileneliler (Mitylèniens)i bu yerlerden kovdular. Sigéelilere Yunanistan'ın yedi bilgesinden biri olan Pittacus kumanda ediyordu. İki savaşçı taraf, Korint (Corinthe) hâkimi Périandre'i hakem kabul ederek kavgaya son verdiler[572]; fakat Atinalılar, Sigée'yi yeniden ele geçirdiler. Pisistrate, hükümeti oğlu Hégèsistrate'ye verdi. Daha sonra halkı tarafından terk edilen bu şehir, uzun süre devam etmiş bir Minerva tapınağıyla ünlü olmuştu. Bu harap olmanın, yeni İlium şehrine çok halk götürmek isteyen Lysimaquelerin döneminde yapılmış olduğu zannedilir[573]. Gezginlerden Chandler ve Revett, Sigée harabelerinde tapınağın birçok yıkıntısını buldular ve Yunan dilinin en eski yazısının eserlerinden sayılan bir kitabeyi kopye ettiler[574]. Bugün bu yıkıntı tamamen dağılmıştır ve hatta tapınağın yerini bile tanımak zordur.

Achilleum şehri, Sigée şehri yakınında ve ona adını vermiş olan kahramanın gömüldüğü yere hiç şüphesiz yakın bulunan bir yerdeydi. (s.338) Aşil (Achilleum)'in mezarı ya da eskilerin görüş birliğine vararak bu gözle baktıkları küçük tepe, Sigée burnu üzerinde Homeros'un tarif ettiği yerde ve Ajax'ınki ise, tam karşısındaki nokta olan Rhoetée burnundadır. Bazı sanat tarihçiler, bu iki anıtı Eolyalıların binaları arasına sokmak istiyorlarsa da bunların mezarları içine aldıkları ve eski geleneklerde sürekli olarak *İlyada* (İliade) kahramanlarının külünü örten diye tanınmaları, daha zayıf bir inanış değildir[575]. Şimdi bataklık bir kıyı oluşturan Simois nehri ağzı, eskiden körfezi iki kısma ayırırdı. Bu nehir, denize varmadan hemen on stade önce, kaynağı şehrin kıyılarına yakın bulunan Karamenderes (Scamandre)'in sularını alırdı.

Bu topografyanın iyi gösterilmiş çizgileri, yerlerin tarih anılarını tamamen muhafaza etmeye yeterli gelmedi. Karamenderes'in yatağı dönerek suları bugün insan eliyle açılmış bir kanal aracılığıyla Ege denizine akmaktadır. Adı Simois nehri olmuştur. Bundan dolayı bu yörenin topografyasında ve geleneklerinde, içinden çıkılması güç bir karışıklık meydana gelmiştir. Bununla beraber bu nehirlerden en büyüğünün yatağına çıkanlar, şairin tasvirinde doğruluğunu ve Démétrius de Scepsis'ten kopye eden Roma yazarlarının yanlışlıklarını görürler. Orada bugün var olan ve

---

[572] Strabon, XII, 599.
[573] Pline, V. Kitap, bölüm 30.
[574] Chishull, *Inscriptiones antiques.*
[575] Lechevalier, II; Choiseul Gouffier, *Voyage de la Grèce,* II.

Mendéré suyunda oluşan bataklıklar ve kaideleri suda trakit kayaları ile ta kaynaklarına kadar derin vadiler, gezgin Chandler ve Lechevalier'in keskin zekâlarıyla incelenerek, sonuçta bu küçük nehrin yeni adı olan Mendéré'nin meşhur Truva nehrinin asıl adıyla bir uygunluk göstermekle beraber, bunun yine o Scamandre olamayacağı kesinleşmiştir.

ON ALTINCI BÖLÜM
Truva Ovası - Ilium Recens

Truva ovasına girmeden önce yatağı çok sayıda şekillerde kıvrımlar yapan Simois (s.339) nehri, iki yalçın tepe arasına sıkışmış bulunur. Bunlardan birinin batı yamacında, Pınarbaşı köyü vardır. Bu boğaz, Truva coğrafyacılarına göre eski yerlerin tamamını işgal eden birçok köyün bulunduğu diğer bir ovaya çıkar. Bu ovanın ötesi, siyah çam ormanları, Simois kaynaklarını gölgeleyen Kaz (İda) ve Cotylus[576] Dağlarının aşağı kısımlarıdır.

Gerçek Karamenderes (Scamandre)'in yatağına doğru çıkılınca, Pınarbaşı Tepesinin eteğinde ve söğütlerle incir ve tamaris (Temr-i Hindî/Demirhindi) ağaçları altında, nehrin kaynaklarına gelinir. Sular, kalker yığınları arasından çıkar ve etrafı granit ve mermerle çevrilmiş bir havuz oluşturur. Bu su kışın sıcaktır ve yoğun bir duman yayar. Bu kaynakların gerçeğiyle Homeros'un tarifleri arasında şüpheyi gerektirecek hiçbir fark yoktur. Bu kaynaklar, tamamen İlion'un yerini belirler ve Pınarbaşı tepesi hakkında yürütülen incelemeler, şairin doğru olan tarifini destekler. Kayanın birçok yerinde fışkıran suları tutmak için, üç ayak yüksekliğinde bir duvar yapılmıştır. Çok sert bir harç ile yapılmış olan bu duvar, o kadar eski bir görüntü sergilemez. Türk su yolcularının kullandığı horâsân harcına benzer. Bu kanal boyunca giden sular, sonunda bir havuz oluşturur. Kaynakların yeri, 16 derece üzerindeki sıcaklığı ve kanala akıtılmadan önceki hâlinde, ovanın büyük suyuna katmak için bir dere oluşturması gibi durumlar, bunların Homeros tarafından kaydolunan ve başında, zamanında Truvalı hanımların toplandığı Karamenderes (Scamandre) kaynakları olduğunu ispat eder.

Karamenderes (Scamandre) suyu, İlion şehrinden az bir mesafede Simois'e dökülüyordu ve bu nokta, eski zamanlarda denizden ancak on iki stade uzaktaydı. Şimdi toprağın özel derecede zayıf bulunduğu bir noktada,

---

[576] Cotylus Dağı Ali Suat'ın çevirisinde yer almamıştır (Y.N.).

bu iki suyun biribirine karıştıkları yer ayırt edilebilir. Bundan başka, yağmur mevsimlerinde yeni kanalın, sularından bir kısmını Karamenderes (Scamandre)'in eski yatağına verdiğini, bazı gezginler rivayet ederler. Bazı yazarlar da Pline'in eski Scamandre hakkındaki açıklamalarına dayanarak kanalın Romalılar döneminden önce olduğunu varsayarlar ve iki kolun eski zaman yazarlarını yanıltan, birinin adını diğerine vermek açısından ayrıldıkları noktaya kadar uzanırlar. Herodot, Kserkses (Xerxès) ile ordusunun Truva ovasını geçişinden söz ederken, bu iki suyun adlarını biribirine (s.340) karıştırır. Bu konudaki tenkitlerin çoğu, bu yere ait tariflerin İlium ve Recens şehrine uygun olduğunu ve o zaman bir harabe ve kıraç hâlinde bulunan eski Truva şehriyle ilgili olmadığını gösterir[577].

Karamenderes (Scamandre)'nin kaynaklarından itibaren, Pınarbaşı köyünün bulunduğu tepe, dik bir yokuşla Simois yatağının üzerinden yüz metreyi aşkın bir yüksekliğe çıkar. Vadi tarafından kayalar, dik uçurum ve doğal bir savunma şeklindedir. Burası, bütün araştırmalar sonunda uzlaşmaya varılan İlion şehrinin yeridir. Bu bozuk yerin hiçbir parçası yoktur ki Homeros'un tariflerine tamamen uymuş olmasın. Küçük Asya kıt'asında hiçbir Avrupalı gezginin elde edemediği önemli bilgileri içeren Lechevalier'in keşifleri, birkaç yıl sonra tamamlanmıştı. Bergama (Pergame) üzerinde duvar bentlerine ve merdivenlere ait önemli izler bulundu. Çok sayıda duvar tabakası hâlâ vardır. Bunlar Rumların *Pseudisodomon* dedikleri tarzda, yani yatakları yatay ve üzeri dikey olmadan eğimli şekilde yapılmıştır. Aynı döneme ait olan Sipylus Harabelerinde de aynı tarz kullanılmıştır.

Kaynakların havzasını tanımak, Erinéos Dağının ve zamanında kuzeybatıya bakan bir eğim üzerinde bulunan şehrin, alçak kısımlarının yerlerini belirlemeye izin verir.

Doğu ve güneydoğu tarafındaki dağın çevresi izlenerek üç-dört taş sırası ve bazılarında otuz-kırk santimetresi bozulmamış yüz metre kadar devam eden duvar temelleri görülür. Biraz ileride, kayanın oluşturduğu bir tür mahmuzun üstünde, kayanın içinden sarmal bir şekilde inen bir eğimle, ta nehrin kenarına kadar gidilir. Daha kaybolmamış olan bu savunma tarzı, en eski şehirlerin istihkâmlarında görülen şekle tamamen uygundur. Başlıca kapılardan başka bunlarda, şehre girmek ya da yiyecek veya adam çıkarmak için gizli kapı izleri de bulunmaktadır.

---

[577] Hérodote, VII. Kitap, bölüm 43.

Bergama (Pergame) eserlerinin bu ilk keşfi, Truva harabelerini 1817 yılında gezmiş olan elçi Firmin-Didot'a aittir[578]. Adı geçen, birbiri üzerine konmuş büyük taşlardan, Pelasg tarzında iki sıra bulmuş ve yerini kazdırarak altında (s.341) üçüncü sırayı görmüştür. Bu eserler, Bergama'nın sonunda ve batıya bakan kısmındadır. Biraz aşağıda ve kalenin güneybatısında, yerle beraber bir duvara rastlanır. Bunun yakınında, eski bir merdiveni hatırlatan çok sayıda yontulmuş taşlar vardır. Karamenderes'in yatağı takip edilerek iki saat kadar daha gidildikten sonra, bir tepe üzerinde Ucek Köy adındaki köye gelinir. Buradan Türklerin Yücetepe dedikleri tepe görünür. Bu tepe, ovanın içine aldığı yığınların en büyüğüdür. Choiseul, İlus'un mezarını bu tepeye koyar. O hâlde burası İlyada'da meşhur olan Throsmos tepesidir. Lechevalier, tepe ile mezarın daha kuzeyde olması görüşündedir. Fakat madem ki Truvalılar döneminde Sigée burnunda bir körfez olduğunu kabul etmek zorundayız, varsayımı böyle takip ettiğimiz şekilde mezar ve tepenin tamamen deniz kenarında olması gerekir.

Eski Truva'nın şan ve şeref ayrıcalıklarının mirasçısı olan İlium Recens şehri, önceden Rhoetée burnu yakınına çekilmiş ve Polium adındaki kasabayı kurmuş olan Astypalaeenler tarafından Truva'ya otuz stade kadar bir mesafede ve iki nehrin buluştuğu yerden biraz yukarıda kurulmuştur. Buna göre yeni Polium şehri, büyük bir önem kazanamamıştır. Halkı, eski Truva'nın yerini işgal ettikleri inancını, özenle ilan ederlerdi. Bu iddiaları zamanın geçmesiyle kökleşmiş ve hiçbir kimse aksini tartışmayı düşünmemiştir. Buna ek olarak Lidya (Lydie) kralları, burayı korurlardı. İskender, Asya'ya geldiği zaman, Minerva tapınağı etrafında birkaç evden oluşan İlium kasabasına kadar gitti. Tanrıçaya kurban sundu ve bu küçük yeri şehirler sırasına çıkarmak istedi[579]. Minerva'nın onuruna ayinler yaptırdı. Fakat diğer düşüncelerini uygulamaya koyamadan ölüm yetişti. Bununla beraber Lysimaque, İskender'in arzularını yerine getirmek istedi. Şehri, kırk stade boyunda bir duvarla kuşattı. Diğer kasabaların halkından getirerek nüfusu çoğalttı. Truva'ya ayak basan bütün Rum prensleri ile Roma generalleri, buraya ulaştıklarını, (s.342) bu tapınağı mutlaka ziyaretle haber verirlerdi. Burası, Truva tapınağının şöhretini çalmıştı[580]. Romalılar Élée, Dardanie ve Rhoetée şehirlerinin milletvekillerini, orada kabul etmiştiler. Romalılarla Éléeler arasında, samimî bir dostluk kuruldu. Romalılar, en büyük ayrıcalıkları verdiler. Fakat hiçbir şey bu şehrin

---

[578] Firmin Didot, *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816-1817*, Paris, s.121.
[579] Strabon, XIII, 593.
[580] Tite-Live, XXXVI. Kitap, bölüm 43; XXXVII. Kitap, bölüm 9.

devamlı bir ilerlemeye sahip olmasına aracı olamadı. Yeniden düşmeye başladı. Surları çöktü, Gauloiler de yüzüne bakmadılar. Yakınında başka bir rakip şehrin kurulmasına rağmen, imparatorluğun çöküşüne kadar yine kaldı. Ziyaret etmiş olan Démétrius Scepsis, burasını sönük bir yer olarak tasvir eder. Bununla beraber Sylla ile Cinna arasındaki iç savaş sırasında, surları yükseltilerek kalesi savunmaya hazırlanmıştı. Fimbria, şehri kuşatarak aldı; halkına çok kötü davrandı. Halk, savaşın bitmesinden sonra Sylla'yı gayretli bir koruyucu olarak gördüler. Sylla bunların acılarını dindirdi ve kuşatmanın izlerini yok etti[581]. Kyzikos (Cyzique)'u teslimden sonra Lucullus da gelerek İlienleri ziyaret etti. Kısacası Roma'nın en ünlü adamları, hüzünlü İlion'un anısını canlandırmaya geldiler ve buraya iyiliklerde bulundular. Kral Antiochus ile Romalılar arasında geçen bir antlaşma aracılığıyla, İlienler biraz arazi kazanmıştılar. Rhoetée ve Gergetha şehirleri bunlara geçmişti. Jül Sezar, bunları faydalı işlerinin hepsinden muaf tutarak özerkliklerini de korudu. Bu hoşgörüler, Roma'da genel merakı uyandırdı ve liderin imparatorluk tahtını Asya'ya taşıyacağı hakkında rivayetler yayıldı[582]. Tibère'in yönetimi zamanında İlium şehri de diğer birtakım Asya şehirleriyle beraber Tibère adına bir tapınak yapımına katıldı. Trajan'ın, zamanında yine oldukça ünü vardı. Daha sonra Konstantin, imparatorluk makamını buraya taşımayı ciddî bir şekilde düşündü. Truva ile eski İlion arasında bir yer, düşüncesine uygun geldi. Şehrin temellerini kurdu. Bugün hâlâ Çanakkale boğazı (Hellespont)ndan görülen surlar, bir yüksekliğe kadar yapıldı. Fakat bundan sonra düşüncesini değiştirerek yerine hayran olduğu Bizans'a (s.343) gitti[583]. Etrafta görülen duvarlar, bazı gezginler tarafından incelenerek bunların Lysimaque'a ait olmayıp Konstantin'in düşüncesinin fiilen başlangıcı olduğu anlaşılmıştır[584]. Roma dünyasında her ne kadar ikinci başkent derecesine çıkarılmamış ise de Bizans imparatorları döneminde oldukça önem kazanmış ve Abydos, Troas (Alexandria), Dardanum ve Assos şehirleriyle beraber Çanakkale boğazı (Hellespont) sahasının ruhanî liderlik merkezliğine çıkmıştır. Scamandria şehri de bu çizelgeye dahil olmamakla beraber, bir metropolitlik merkezi seçildi. Coğrafyacıların tariflerine göre İlium şehri harabeleri, Çıplak köyü yanında, Türklerin Eski Kalafatlı adını verdikleri yerdedir. Bu şehir Abydos'dan yüz yetmiş beş ve Akalılar (Achéens)ın limanından on iki stade mesafedeydi.

---

[581] Strabon, XIII. Kitap, s.594.
[582] Suetone, *Vie de César*.
[583] Zosime, II, 38.
[584] Sosoméne, II, bölüm 5.

Lectum burnuna doğru inilince, Apollon Sminthien tapınağının bulunduğu Chrysa şehrine gelinirdi. Buradaki heykel Scopas'ın eseriydi. Strabon'un rivayetine göre[585] Girit (Crète) adasından gelen Tekriyalılar (Teucriens), bu memlekette tanrının ilhamıyla yerleştiler. Yakındaki dağa Girit'teki bir dağın adı olan İda adını veren bunlardır.

Apollon Sminthien tapınağı, *Dor* tarzında yapılmıştı. Baba köyünden uzak olmayan harabeleri, birkaç yıl önce keşfedilmiştir. Chrysa şehri, denizden az bir mesafede bulunan bir dağ tepesine kurulmuştur. Tibère zamanında bu arazi, şehirlerinde Apollon ve Chrysa için bir kilise yapan Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) halkına aitti. Çünkü aşağıdaki yazıyı Eski İstanbul harabelerinde buldum:

"A. Claudius Phloronius Macrinus, bu kiliseyi kendi özel parasıyla yaptırdı ve Apollon Sminthien'in kurtarıcıları Asklepius (Esculape)'a ve Moxynitelere armağan etti."

(s.344) ON YEDİNCİ BÖLÜM
Truva Arazisinin Eski Topografyası

Genellikle Truva ovası adı verilen İlyada (Iliade) tiyatrosu, Sigée ya da Yeniçer burnuyla, Lectos gibi ya da bugünkü adıyla Baba burnu arasındaki arazilerden oluşur. Genişlik açısından, Kaz (İda) Dağının aşağı yamaçlarına kadar gider.

Şimdi burada, bu meşhur ovayı bir asırdan beri ziyaret etmiş ve incelemiş olan bütün gezginlerin vardıkları sonuçları özetleyeceğiz. Ümit edilen sonuca varmak için en yeni belgeler, ancak metot ve düzenle, gerek şehrin asıl yerinde ve gerek ovayı kaplayan birçok tepede yapılan kazılardır. Fakat İlion ile çevresinin topografyasından başlayan için, alanı inceleme, umulanın üstünde bir açıklıkla ortaya çıkar[586].

Sigée ve Rhoetée burunlarının arasında, Rumların Çanakkale boğazı (Hellespont) kıyısına çıktıkları yerde bir kumluk uzanıyordu. İşte denizle bağlantısı olan ordu merkezlerini burada kurdular.

---

[585] Strabon, XIII. Kitap, s. 604.

[586] Lechevalier, *Voyage de la Troade*; Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresquede la Grèce*; Leake, *Geogr. of Asia Minor vb.*

Truva şehri, Sigée burnunun güneydoğusunda, etrafı kayalarla çevrili bir tepe üzerinde yapılmıştı ve ancak Erinéos ya da Yabanî İncirler tepesinden saldırıyla karşı karşıya kalabilirdi. Bu tepenin yakınında, Priam'ın bahçeleri ile Karamenderes (Scamandre)'in biri dumanlı sıcak ve diğeri yazın soğuk çıkan kaynakları görülürdü. Bergama (Pergame), şehrin içinde ve ovaya hâkim olan bir yerdi. Taşlarla örtülü olan Hektor'un mezarının ya şehrin surları ya da yakınında bulunması gerekir. Myrina'nınki, tam karşısında ve surların çok yakınındaydı; Aesietès'inki, şehirden biraz uzakta ve tepeden hareketleri görebilmek için Yunan ordu merkezinin hemen hemen saldırı alanının içinde gibiydi. İlus'un mezarı, ordu merkezinden şehre gelen yolun üzerindeydi. Rumların genel mezarlığı ordu merkezine yakındı; Aşil (Achille)'inki, Patrocle ve Antiloque'inkiler (s.345) Çanakkale boğazının yukarı kıyısındaydılar. Ajax'ınki, Truva ovasındaydı. Hiç şüphesiz eski mezar olan Throsmos, derelerin yakınında bulunuyordu. Hektor, İlus'un mezarı üzerinde toplantı yaptığı sırada, Truvalıların müttefiklerine ordu merkezi olan Thymbra vadisi, bu mezardan çok uzak bir yer değildi. O hâlde, derelerle şehrin arasında bulunuyordu. Callicolone adındaki tepe, şehrin karşısında Simois kenarlarındaydı.

Bütün bu önemli şeylerin görüldüğü ova, deniz kıyısından şehre doğru çok aşamalı bir şekilde yükselir ve Simois, Karamenderes sularıyla sulanırdı. Bu iki nehrin birincisi, sert bir sel hâlinde idi. Diğerinin suları, kristal gibi şeffaftı. Bu iki nehir ovayı boylu boyunca kucaklayarak sularını, aşağı taraflarda birleştirirlerdi. Scées ya da batı kapılarından denize giden yol, Karamenderes'in kaynaklarıyla İlus'un mezarı bulunan Erinéos'un yanından geçerdi. Rumların ordu merkezine gitmek ya da o taraftan şehre gelmek için, herhâlde Karamenderes'i geçmek gerekirdi[587].

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM
Truva Ovasının Mesafeleri

Truva ovasında tam bir keşif yapmak için, hazırlıkları konsüllerin bulunduğu Çanakkale şehrinde tamamlamak daha uygundur. Orada kolayca rehber ve at bulmak mümkündür.

Eski Dardania olarak kabul edilen bu şehir, oranın halkı nezdinde, eski adını büsbütün kaybetmiştir. Ürünleri hemen hemen bütün adalara ihraç edilen oldukça meşhur bir çanak-çömlek fabrikasından dolayı bu şehre Türkler, Çanakkale adını verirler. Bu ürünler, şekli ve cilasıyla

[587] Lechevalier, a. g. e., II, 63.

diğerlerinden ayrılır. Zerafetten mahrum olmayan numune ve şekilleri vardır. (s.346) İlk durak yeri olan Halil Elli[588] köyü, Çanakkale'den otuz kilometre kadar bir mesafededir. Bu köy, eski eser yıkıntısı dolu bir ovadır; fakat ayakta kalmış hiçbir bina yoktur. Halil Elli köyü ile Enai arası, kırk üç kilometredir. Gavur köyünden geçilerek Çıplak'a gelinir. Bu son köyden yaklaşık olarak on üç kilometre uzakta bulunan bu büyük Çıplak köyü, Karamenderes (Scamandre)'in sağ kıyısındadır. Bu köy, Ilium Recens'in bulunduğu yerde kabul edilir.

Ağaçlık bir arazinin ortasında anıtlar, sütunlar ve tapınak harabelerinin birçok izi görülür.

İstikametleri kolaylıkla görülen duvarlar, Konstantin'in eserleri olarak tanınmıştır. Türk mezarlığında çok sayıda mimarî süsleme parçalarına rastlanılır; fakat hiçbir kitabe yoktur. Köy yakınındaki yapay tepeyi, İlus'un mezarı sayarlar. Çıplak'tan iki yüz haneli hamamı ile kervansaray ve camisi olan Büyük Enai köyüne gelinir.

Enai köyü, arazisi Samonium ovasını içine alan Eolya (Aeolienne) sömürgesi, eski Neandria'nın yerini işgal eder. Bu şehir, Hamaxitus ile Yeni İlion arasında bulunuyordu. Bu nokta, şimdi Enai yerine tamamen uygun düşer. Bu köyün güneyinde ve Mendéré'nin sol kıyısında, yerlilerin Çığrı[589] adını verdikleri bir kale harabesi vardır. Bu kale, Homeros'un Truva topografyasını incelemek için ikamet ettiği zannedilen, Cenchreae şehrinin yerini işgal eder. Bu Cenchreae istihkâmı, Bizans imparatorları tarafından hükümet mahkûmlarını hapsetmeye ayrılmıştı. Daha sonra Emir Dursun tarafından alınarak, Orhan Gazinin emriyle bunun arazisine eklendi. Kalenin harabesi hâlâ bulunmaktadır. Pınarbaşı'na gitmek için Karamenderes üzerindeki bir tahta köprüden geçilir ve Truva eski şehri ziyaret edildikten sonra, bir mütesellim merkezi olan Bayramiç'te durulur.

Bu küçük şehir, ortasından Karamenderes'in dolanarak geçtiği iyi ekilmiş, geniş bir ovaya hâkim olan bir tepeye kurulmuştur.

Nehrin yatağı çıkılarak Kaz (İda) Dağının yamaçları üzerinde bulunan Ayvacık köyüne gelinir. Karamenderes'in kaynakları, bu köyden on kilometre kadar uzaktadır. Bir kayanın (s.347) dört köşe şeklindeki deliğinden atılarak çıkan su, aşınmış taş kütleleri ortasında bir çağlayan

---

[588] Halil Elli köyü, Ali Suat'ın çevirisinde Halil Bey diye geçer (Y.N.).
[589] Çığrı, Ali Suat'ın çevirisinde Çıngırı diye geçer (Y.N.).

oluşturur. Yakınındaki topraktan çıkan diğer kaynaklar, bu suya karışarak hacmini artırırlar. Kaz Dağının bu kısmı, Uludağ (Olimpus)'ın görkemli güzelliğini gösterememekle beraber yine ziyarete değer. Bu yüksek yaylalardan hemen bir bakışta, bütün sahayla çevredeki adalar görülür. Truva ovasının topografyası hakkında bir fikir edinmek için, daha uygun bir yer yoktur. Truva'nın bütün güney kısmına hâkim olan volkanik oluşumu, Kaz Dağının yamaçlarını gösterıneye başlar ve hemen ovaya kadar uzanır. Araplar köyüyle Sarmısakçı köprü köylerinde, çok düzenli şekillerde bazalt sütunları görülür. Oranın halkı, bu doğal sütunları, mezar taşının yerine kullanırlar.

Kaz Dağı silsilesinin güneydoğusuna gelen Gargare Dağı, birçok vadisinde, bugün yerleri iyice belirlenemeyen bazı eski şehirleri içine alıyordu. Dağın bu kısmına, Cébrenienne sahası denilirdi. Cébrène şehri başkentti. Karamenderes (Scamandre) nehri, bu sahayla Scepsis arasında sınırdı. Gargare Dağının Kurşunlu Tepe adı verilen bir kolunda, kesilmemiş ve harç kullanılmamış büyük taşlarla yapılmış dikdörtgen şeklinde bir surdan oluşan kutsal bir yerin hâkim bulunduğu büyük bir şehir harabesi bulunuyor. Ham taştan bir daire, eski Galler (Gaule)in dinî anıtlarını hatırlatır ve bu eski dinin, saygıya lâyık kalıntılarını gölgelendiren asırlık meşe ağaçları, bu ilkel kavimleri birleştiren inancın birbirine benzemesi fikrini verir. Bu duvar, hiç şüphesiz bu memleketlerde çok saygıdeğer olan İdalıların Büyükannesine vakfedilmiştir. Tepenin yarı yamacında kurulmuş olan şehir, yaklaşık olarak bütün Roma dönemini tarihlendirir. Burada çok sayıda hamam ve hâlâ korunmuş iyi sıva ile örtülmüş salonlar vardır. Mimarî süsleme parçalarıyla birçok çanak kırığı ve kiremit, tuğla yıkıntısı, yeri kaplamıştır. Bu şehir acaba eski Cébrène midir? Buna kesinlik kazandıracak hiçbir kitabeye rastlanılamamıştır.

Ksenofon (Xénophon)'dan öğrendiğimize göre bu şehir, çok iyi tahkim edilmiş ve Lacedemonien generali Dercilydas'ın saldırısına karşı koymuştu. Cébrénia (s.348) adında bir küçük dere, Karamenderes nehrine dökülüyordu. Bu su, hiç şüphesiz bu tepenin eteğinden akan Kaz Dağı çayıdır.

Buradan Kaz Dağı, Çetme tarafından inilerek Edremit (Adramytte)'e gidilir. Bu dolaşma dört günden biraz çok süre ister.

Eski coğrafyacılara göre Cébrénie sınırını belirlemek, epeyce zordur. Çünkü bazıları bunu Karamenderes nehri ile sınırlarlarken, bazıları da

Dardanie'ye kadar uzatırlar. Pline'e[590] uyulursa Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) şehri, Cébrénie bir kısım oluştururdu. Bu konuda en iyisi, Strabon'un sınırlamasına uymaktır[591]. Cébrénie sahası, Dardanie'nin alt tarafından başlayarak Scepsie'ye, yani Cotylus Dağına kadar uzanırdı. Scepsie'den, Karamenderes nehri ile ayrılmıştı. Antigone tarafından her ikisi de Alexandrie Troade şehrine yerleştirilinceye kadar bu Cebrenielilerle Scepsieliler sürekli savaş hâlinde bulundular. Palaesepsis şehri, Cébrène'nin üstünde, Polichra yakınında, Kaz (İda) Dağının en yüksek tarafında[592] kurulmuştu. O hâlde Cébrène, ovada değildi, bunun için bu şehrin harabelerini Kurşunlu tepede varsaymak doğru olur.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM
Eski İstanbulluk (Alexandria Troas)

İskender'den sonra gelenler, efendilerinin çok arzu ettiği şeyleri yapmak ve Truvalıların torunları hakkında gösterdiği saygıyı taklit etmek istediler. Antigone, Lysimaque'ı (s.349) örnek alarak Truva'da ve Ege (Égée) denizi kenarında bir şehir kurdu ve ona Antigonia adını verdi[593]. Fakat İskender'in imparatorluğunun paylaştırılması sırasında Lysimaque, bunu Alexandria adıyla isimlendirdi. Bir de bu addaki diğer şehirlerden ayırt etmek için Troas kelimesi eklendi. Eski şehir kurucularının âdeti üzerine yeni şehre, Neandria'nın[594], Cébrèna'nin[595], Sigée[596] ve diğer Truva ovası şehirlerinin sakinleri yerleştirildi. Lysimaque buraya, taşınmalarını bir lütuf olmak üzere isteyen Ténédos halkını getirdi[597]. Antiochus savaşında, Romalılara sadakatıyla öne çıktı. Buna karşılık bütün İtalya şehirlerinin faydalandığı ayrıcalıkları elde etti ve Küçük Asya'nın en parlak ve gelişmiş şehirlerinden biri oldu[598]. Misya (Mysie)'nın hemen hep önemli yerlerini ziyaret etmiş olan olan St. Paul'ün doğrudan doğruya telkinlerinin etkisiyle, Truva şehirleri erkence Hristiyanlığı kabul etmiştiler. Bu şehir, Kutsal Kitaplarda Troas adıyla gösterilmiştir[599]. Halk tarihinin 52. yılında Troas'a

---

[590] Pline, V. Kitap, bölüm 30.
[591] Strabon, XIII, s.596.
[592] Strabon, XIII, s.607.
[593] Pline, V. Kitap, bölüm 30.
[594] Çanakkale ili, Ezine ilçesinin güneyindeki Çiğri Dağının eski adı (Y.N.).
[595] Kurşunlu tepe.
[596] Çanakkale ili, Merkez ilçeye bağlı Erenköy kasabasının Yenişar köyünün yerinde eski bir şehir (Y.N.).
[597] Pausanias, X. Kitap, bölüm 14.
[598] Strabon, XIII. Kitap, s.593.
[599] Act. Ap., XX, 5, 6.

gelmiş olan St. Paul, burada gece bir rüya gördü: Bir adam ondan, Makedonya Hristiyanlarının yardımına gelmesini istiyordu. Bunun üzerine St. Paul, Troas'ı terk ederek hemen o şehre geçti. Alexandrie'de de yedi gün ikâmet etmiş ve orada varlığını, Eutychus'u ölümden hayata döndürmeyle ilan etmişti. Ayrılışında, Carpe adındaki bir adama, bazı elbise ve kitaplarını bırakmıştı. Sonra bunların alınmasını ve Roma'ya ulaştırılmasını 65 yılında istemişti. St. Paul'un ölümü, 66 yılında meydana geldi[600].

Eski şehirler içinde, Avrupa gezginleri tarafından bu kadar çok ziyaret edilenleri (s.350) azdır. Bu şehirler içinde eski eserlerin araştırılmasının ilk başladığı şehir burasıdır. Pierre Belon, XVI. yüzyılda ziyaret etti. Biraz sonra onu Pietro della Valle takip etti. Bu iki meşhur gezgin, kırılmış birçok sütunla mermer levhalar gördüler. Bu şeyler, sonradan ortadan kaybolmuştur. O zaman limanın yakınında görülen kemer duvarı, şimdi bir harabedir. Biraz aşağıda, kıyıda büyük ve kalın bir duvar görülürdü. Şimdi, kırıkları yerde yatan çok sayıda mermer sütunu vardı. Bunların şu anda var olan kaidelerine göre, limanın çevresi 1500 adım uzunluğundaydı[601]. Limandan biraz ötede gezginler, mermer lâhitler gördüler. Bunlardan bazılarının üzerinde Apollon'un başı ve bazılarında kalkan resmi kazınmıştı.

Osmanlı padişahı IV. Mehmet 1693 yılında Vâlide Sultan Camisinin etrafını süslemek için bu Alexandrie'den çok sayıda sütun aldırdı[602]. Bu en kıymetli mermerler içinde *jaspe* denilen ve kıymetli taşları yontan sanatkârlarca Mısır somakisi adı verilen dalgalı cins dikkatleri çeker. Tahminin üzerinde olan bu iki sütun, biri sağ ve diğeri solda olmak üzere caminin girişine konmuştur. Gövdesi on metre uzunluğunda olan iki büyük granit sütun da belki o zaman limana sürüklenmiştir. Bunlardan biri, hiç dokunulmamış hâldedir; fakat diğeri üç yerinden kırılmıştır. Bunlardan birinin kırılması, diğerinin bırakılmasına sebep olmuş denilebilir. Kırık olmayanı, her gezginin dikkatini çeker. Genel bir yeri az bir masrafla süsleyecek olan bu güzel parçayı, böyle otlar ve çalılar içerisinde atılmış görmek, üzüntü vericidir.

---

[600] Act., XVI, 8.

[601] Spon ve Wheler, *Voyages*.

[602] IV. Mehmet 1687 tarihinde öldüğü için bu tarih 1661-1663 olmalıdır. Bu cami de Yeni Cami ve külliyesi olabilir. Ancak söz edilen sütunlar orada yoktur. Kastedilen Sultan III. Ahmet'in annesi Gülhüs Emetullah Valide Sultan tarafından 1708-1710 yılları arasında yaptırılan Üsküdar Yeni Valide Camisi midir? Fakat burada da sözü edilen sütunlar yoktur (Y.N.).

Alexandrie şehri sütunlarının alındığı ocaklar, şehirden sekiz kilometre mesafede ve Gayıklı köyü yakınındadır. Kır bir vadinin ortasında eski emek ürünleri görülür ve yerde, liman yakınında diye tarif ettiğimiz sütunlarla aynı boyutlarda yedi tane yatar. Bunların kaide çapı, bir metre altmış beş santimetre ve gövdelerinin uzunluğu on metredir.

Türk mermercileri yirmi yıldan çok süre bu harabelere yerleşerek mermerden top gülleleri işledikleri için, şimdi bu madde cinsinden hiçbir şey kalmamıştır.

(s.351) Spon ile Wheler, sandalların şehre kadar gitmesine uygun, uzun, dar ve kalın bir kanal keşfettiler. Bugün bu kanaldan bir iz yoktur. Bundan başka bir tiyatro, bir tapınak ile bir sarayın temelleri ve içinde mermerden kornişi bulunan yuvarlak küçük bir tapınak görmüşler, bazı Roma kitabeleri bulmuşlardır. Yunan dönemi eserleriyle, özellikle İskender'den sonra gelenlere (haleflerine) ait olanlar, gittikçe azalıyordu.

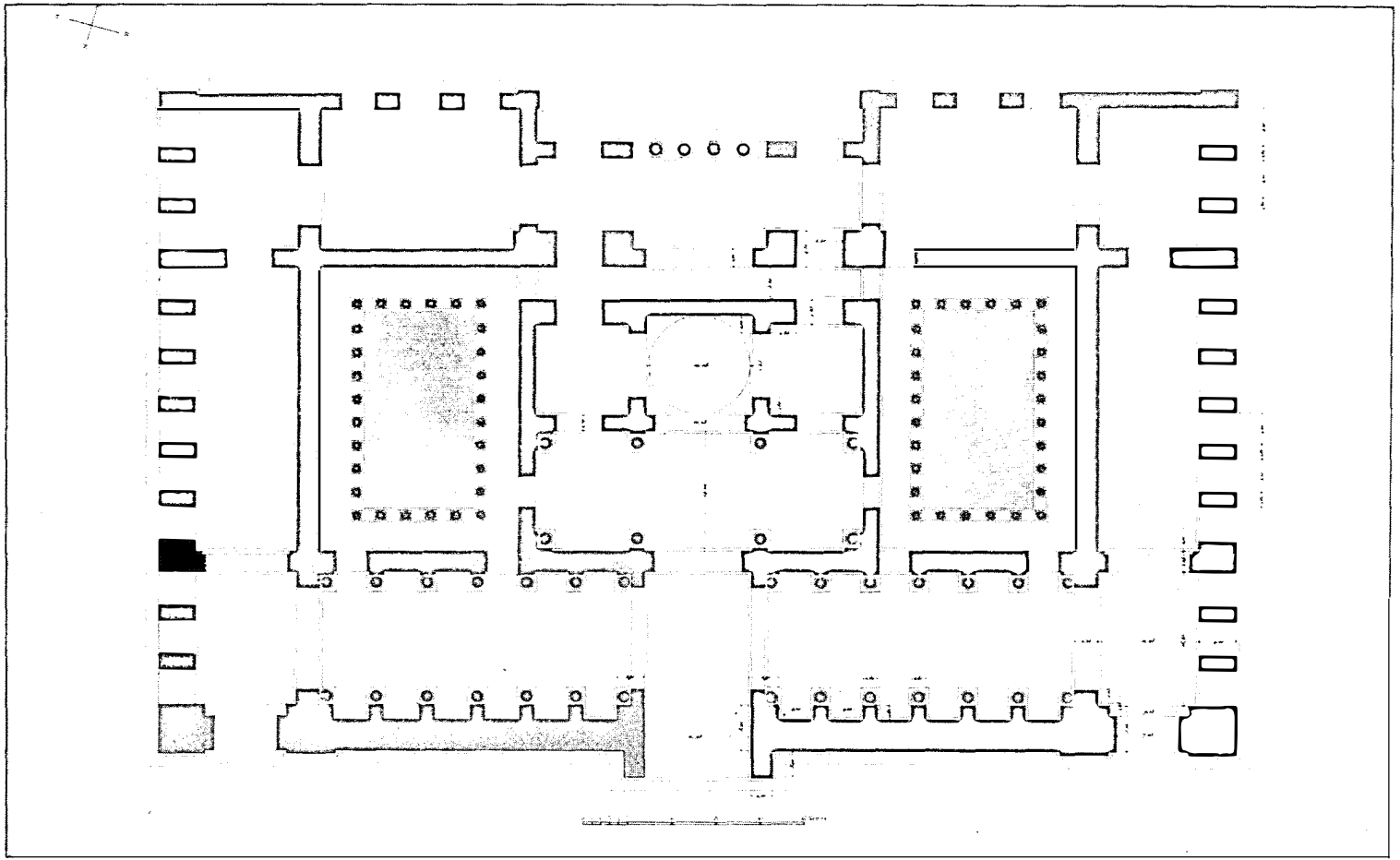
25 Şubat 1835 tarihinde, üçüncü defa olarak Truva kıyısına demirledim. Amacım Eski İstanbulluk (Alexandria Troas) harabelerini daha ayrıntılı incelemek, şehrin genel bir planını yapmak idi.

La Mésange gemisi, eski liman yakınına yanaştı; fakat açıkların bütün rüzgârlarıyla karşı karşıya kalan bu noktada, çok az süre durulabilirdi.

YİRMİNCİ BÖLÜM
Şehrin İçi

Karaya aceleyle çıktık ve şehrin planını yapmak konusunda diğer gezginlerin anlattıkları problemlerin, hiç de abartılı olmadığını gördük. Harabenin bütün alanını, bir meşe ormanı işgal etmiştir. Taşların dar aralarında, gürbüz ağaçlar birbirine girmiş ve yerin yüzü, tamamen ot ve çalı ile örtülmüştür.

Önce gittiğim liman, biri gemilere ve diğeri onarım yapımına ait olmak üzere, iki havuzdan oluşuyordu. Bu liman da diğer Roma limanları gibi sanatkârca düzenlenmişti. İzleri hâlâ var olan iki dalgakıran, açığa doğru uzanmıştı. Üzerinde kemerler ve gemileri bağlamaya yarayan yarım direkler, hâlâ vardı. Dalgalık, harç ve küçük taş kırıkları karışımıyla dökülmüş, üzerinin kaplaması şüphesiz yok olmuştur. Birinci havuzun sonunda, geniş bir giriş ile diğer havuza girilir. Fakat çalıların çokluğu (s.352) ve sıklığı, gemilerin çekildiği yerlerle ambarları ve eski limanın diğer düzenlemelere ait şeyleri, görmeye uygun değildir.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

ESKİ İSTANBULLUK (ALEXANDRİA TROAS). GYMNASIUM (GYMNASE) PLANI

Şehre girmek için, içi harç ve kırma taş karışımıyla doldurulmuş ve dışı deniz kabuklarını içeren türden büyük kalker kütleleriyle yapılmış surlar hattını izledik. Bir noktadan diğerine, yine aynı bina türünden dört köşe şeklinde kuleler vardı; fakat bunlar, hemen yerin üzerine kadar harap hâlde inmişlerdir.

Şehrin yeri, amfitiyatro şeklinde yükselir. Kale duvarının ortasından enine geçen duvar, yine dört köşe kulelerle savunulmuş bir set, bir balkon oluşturur. Oranın halkı tarafından yeni açılmış bir kazı yerine geldik. Oluklu tarzda yapılmış üç sütun gövdesi bulmuşlardı. Taştan olan bu sütunların *Dor* tarzına ait oldukları görülüyordu. Tiyatronun yer altı temelleri, hâlâ vardır. Bu bina tepenin yamacına dayandırılmıştır. Bizce önemli hiçbir özelliği yoktur. Özel binaların hepsi, orta büyüklükte kalker taşları ile yapılmıştır. Üst kaplamalarla sıvalar, genellikle yok olmuştur. Genel binalar ise, harçsız ve bağlantısız yapılmışlardır. Bu türden en kalın bir duvarı yıkmak için, üzerindeki bitkilerin hareketi yeterlidir.

Dikkati en çok çeken anıt, şehrin harabeleri üzerinden yükselen ve uzaktan çok büyük bir kemer görüntüsü sergileyendir. Fakat yaklaşıldığı zaman bunun, belirlemesi konusunda arkeologların görüş ayrılığına düştükleri önemli bir binanın küçük bir kısmı olduğu görülür. Bunun için bazıları hamam, bazıları da *gymnase*'dır dediler. Bana kalırsa bunların her ikisi de kolayca uzlaşabilirler. Çünkü beden eğitimi okulunda mutlaka bir *apodyterium* ile bir *hipocaustum*, sıcak ve ılık salonlar, kısacası bir hamama ait şeylerin bulunması gerekir[603]. Roma gençliğinde suyun çok önemi vardı ve yolu neresi olursa olsun bu bina, suyunu kemerler ile alıyordu.

Genel girişi galiba doğuya, yani kara tarafına dönüktür. Binanın bütün uzunluğunu geniş bir salon işgal eder. Duvarlarında bir tarafında bölmemsi işaretler olduğuna göre, bu salonun sütunları vardı. Yapım tarzı kemerlerledir. Sağında, solunda iki (s.353) salona bitişiktir. Bunların biri kuzey, diğeri güneydedir. Beden eğitimi oyunları bu üç salonda yapılırdı.

Ortadaki harabeler, sütunlar ve mermer kornişlerle süslü dört iç salonu içerir. Genişliği on metre on beş santimetre bir kemerden geçilerek, üzeri sarkık bir yayla örtülmüş dört köşe bir salona gelinir.

---

[603] Vitruve, V. Kitap, bölüm 11, Des Xystes.

Deniz tarafından da bir girişi vardır. Bütün harabeye hâkim olan en büyük kemerin yükseldiği nokta, bu girişin sol tarafındadır. Beş metre kırk santimetre genişliğindedir. Su kemerlerinin uzun hattı, bu binaya kuzeydoğu köşesiyle yapışır.

Kuzey taraf salonu, diğer tarafta paralel, eşi olmayan açık bir kemerle kapanmıştır. Buradaki enkaz yığınlarının çokluğundan, başlangıçtaki durumu tanıyabilmek mümkün değildir[604]. Türkler bu saraya, Bal Kız Sarayı adını verirler. Kyzikos (Cyzique) harabelerinden söz ettiğim sırada bu konudaki görüşümü açıklamıştım. Bu adı taşıyan her harabe, oranın halkı tarafından Saba Kraliçesi Belkıs'a dayandırılır.

Epeyce bir mesafe alarak Kaz Dağının eteklerinden, kemerler aracılığıyla alınan suyu görmek, gerçekten önemliydi. Bu eseri meydana getiren, Asya bağımsız şehirleri valisi Herode Atticus'dur. Bu adam, şehre su getirilmesi için İmparator Hadrian'ın ayırdığı üç milyon drahmi ile inşaata başlamış ve bu paranın bir katını daha harcayarak, büyük ve güzel anıtı meydana getirmiştir. Masrafın fazlasını, kendi özel hazinesinden vermek istedi. O zamanın yazarları, bu zengin hemşehrinin, yalnız Asya'da değil bizzat Atina'da da böyle mertçe harekette bulunduğunu kaydederler. Asıl servetini, kendi evinde bulunan bir defineye dayandırırlar. İmparator Nerva, bu defineyi tamamen kendisine bırakmıştır. Eski İstanbulluk (Alexandria Troas)'daki eserlerin çoğunluğu aynı döneme rastlar. Bizanslılara ait harabeler azdır ve hiç kilise eserleri yoktur. Bununla beraber baş papazlık merkezleri içindeydi.

Harabelerin üç mil güneydoğusunda, memleketçe büyük bir şöhret ve önemi olan bir ılıca kaynağı vardır. Hepsi enkaz ile örtülmüş ve birçok ot kaplamış birkaç tepe aştıktan ve bir saat (s.354) kadar gittikten sonra, içinde, kıyılarında tuz yığınları meydana gelmiş bir derenin aktığı vadiye geldik. Ilıca suyu, *serpantin* cinsi bir kayadan çıkıyor, sıcaklığı 54 derece ile onda birdir. Demirli olan bu sularda, epeyce magnezyum sülfat da vardır. Türkler bu suyu hem yıkanma, hem de içmede kullanıyorlar. Kuvvetli ishal etkisi yapar.

Hamamı, kaba tarzda duvar kaplanmış bir çukurdan oluşur. Üzerindeki kulübesi, ağaç dallarıyla örtülüdür. Bunun yakınındaki başka bir hamam, bundan daha iyi yapılmış ise de kadınlar yıkandığı için girip göremedik. Bütün tepeleri oluşturan serpantin taşı, Truva ovasının kalkerleri

---

[604] Cf. Chandler, *Voyage en Asie,* I. Kitap, bölüm 4.

altından geçer ve Kaz (İda) Dağının granit sırtına, bu kayalardan, birçok kaynak çıkar. Fakat yalnız ikisinden yararlanılmaktadır. Vadiden inerken, eski hamam binalarını andıran kaba yapılmış birkaç harabeye rastlanır. Simois suyu, Enai küçük şehrinin bulunduğu ovayı dolaştıktan sonra, bu tepelerin arkasından akar. İzmit (Nicomédie) Metropolitliğine bağlı olan piskoposluk merkezi, Scamandria şehri, bu ovadaydı. Başpapaz Anthémius, yaptırdığı kilisesi şu anda var olan Assos'da ikamet ederdi.

Güneye doğru inilince, Bayramiç ovası adı verilen ve Behramkale (Assos)'nin kuzeyine düşen ovayı suladıktan sonra doğruca denize dökülen bir dereye rastlanır. Buna Türkler, Tuzla çayı adını verirler. Yeni coğrafyacıların, Baba burnundan uzak olmayan bu suyun ağzına, Truvalılar tarafından işletilen Tragasées tuzlalarını koymada antlaşmaya varmışlardır[605]. Burada tuzlar, doğal meltem rüzgârları estikçe oluşuyordu. Asıl burnun üzerinde, On İki Tanrılar tapınağı görülüyordu. Truvalılar için tuz ticareti serbestti[606]. Fakat Lysimaque'ın vergi koyması üzerine, tuz üretilmez oldu. Bu durum Lysimaque'ın şaşkınlığına sebep olarak vergiyi kaldırdı ve tuzlar yine yeniden üretilmeye başlandı. Bunu, hiçbir mucizeye bağlamaksızın, kıyıdaki halkın ustalıkla yönettikleri bir konu olarak kabul etmelidir.

(s.355) YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM
Edremit (Adramyttium) Körfezi

Lectos burnuyla burada son bulan Kaz (İda) Dağının ibiği, asıl Truva ülkesiyle, Truvalıların güçlü oldukları dönemde bağlı olan; fakat başkentlerinin yıkılışından beri Eolya bölgesinden sayılan güney şehirleri arasındaki doğal sınırı oluşturur.

Rum göçmenleri gelmeden önce bu memleketi, eski yazarların haklarında merakımızı çok çekecek belgeler bıraktıkları Lelegler milleti işgal ediyordu. Fakat bu belgeler ve bilgiler o kadar eksiktir ki bu cengâver milletin, ancak çok sayıda göçlerini takip edebilmeye yeter. Pausanias'ın haber verdiğine göre,[607] çok eski bir zamanda Lelex adında bir prens, Laconie'de hüküm sürmüştür. Bu adam "yerin çocuğu", başka bir deyişle, doğumdan dolayı yerli sayılmıştır. Tarihin farklı dönemlerinde bazen Trakya, bazen Truva'da ve Asya'nın diğer noktalarında gözüken Lelegler

---

[605] Strabon, XIII, 605.
[606] Pline, XXXI. Kitap, bölüm 7.
[607] Pausanias, X. Kitap, bölüm 1.

milletine adını veren, bu adamdır. Strabon'un söz ettiği[608] Hésiode, Leleglerin bir milliyet altına toplama onurunu, Locrus'a verir: "Jüpiter'in sonsuz akıl ve hikmeti, bunları güya Deucalion'un[609] tebası olmak üzere yerin sinesinden çekti, çıkardı." Bu göçebe kabileleri Strabon Couconelere katar ve kökenleri yine Asya tarihinin ilk zamanlarına kadar çıkar.

Aristote, bu milletlerin göçlerini ve Karyalılarla karıştıklarını yazmıştır. Bunların bir süre, Avrupa Yunanistan'ında ikamet ettikleri konusunda Pausanias ile görüş birliğine varmıştır. Bununla beraber Strabon, tamamen aynı konuda bazı eski zaman yazarlarının Leleglere, Karyalılarla aynı kabile gözüyle baktıklarını bildirir.

(s.356) Herodot aynı görüşte değildi. Çünkü onun fikrince, Karyalılar (Cariens) asıl yerlilerdir. Bu kayıtlar, aslında birbirini yalanladığı için, kesin bir sonuca varma ümidi boştur. Strabon'un bir sözü beni, başarı ümit ettiğim araştırmaları Karya (Carie)'da yapmaya yöneltti: Bu bölgenin incelemesi sırasında, Leleglerin Asya'da meydana getirip izleri zamanımıza kadar kalmış olan kuruluşlara da başvuracağız.

İlk Rum sömürgelerine barbar ve savaşçı görünmüş olan Leleglerin, şehir kurdukları, sağlam kaleler yaptıkları ve bu binaların en gerideki tarih öncesi zamanlara ait olduğu da geleneklerindendir.

Truva savaşı sırasında oturdukları yer, Kaz Dağının yamacındaydı. Pédasus adındaki başlıca şehirleri, şimdiki Tuzla çayı olması gereken Satnioeis suyu kenarındaydı[610]. Strabon'un zamanında bu şehir, bir kıraçtı, hattâ yeri bile bilinmiyor ve unutulmuştu. Yalnız İda'nın yukarı kısmında olduğu bilinmekteydi: "O güzel Satnioeis kıyılarındaki Pédasus şehrinde ikamet ederdi[611]." Homeros'un coğrafyasını kelimesi kelimesine takip ettiğimiz hâlde, Lelegleri derhal Lectos burnundan sonra gelen yere yerleştirmek gereklidir. Edremit (Adramyttium) körfezine, İda körfezi adını da verirler. Çünkü Lectos burnundan Kaz Dağı tarafına doğru kalkan tepe, Homeros'un rivâyetine göre önceden Leleglerin oturdukları bu körfezin başladığı yerin üzerinde bulunuyor. Bu coğrafya çok doğrudur. Kilikyalılar

---

[608] Strabon, VII. Kitap, s.322.
[609] Deucalion, eski Yunan mitolojisinin Nuh'udur. Tufandan Birra adındaki kadınla kurtulmuş ve güya bu arkasına bir taş atarsa ondan bir erkek, Birra atarsa bir kadın meydana gelerek dünyada insanlar türeyivermiştir (Ç.N.).
[610] Strabon, XIII. Kitap, s.605.
[611] Homeros, *Iliade*, XIV. Kitap, beyit 442-445.

(Ciliciens), aslı bilinmeyen ve kıyıda bulunan epeyce önemi olan Antandros şehrinde gerçekten ikamet ettiler ise, körfezin içine doğru daha çok çekilmişlerdi demektir[612]. Bu şehir Pelasglar ya da Eolyalılar tarafından kurulmuştu ve bazı tarihçilere göre yüzyıl süre Kimmerler (Cimmériens) tarafından işgal edilmiş ve Cimmeris adını onlardan almıştı[613]. Bu şehir bir piskoposluk (s.357) merkeziydi ve ruhanî lideri Zosime, İstanbul Konsiline Agapit ve Ménas zamanında kaydedilmişti. Pline'in bildirdiğine göre bu şehir, önce Édonis diye adlandırılmıştır[614].

Aspaneus limanı da bu civardaydı. Gemi yapımı için dağdan buraya kereste getirilirdi[615]. Antandros harabeleri, körfezin kuzeydoğu köşesindedir. Burada çok sayıda yazı bulunmuştur[616].

Edremit (Adramytte) körfezinin bütün kuzey kıyısı, yaklaşık olarak düz bir çizgi şeklindedir. *La Mésange* gemimiz için ancak bir demir atma yeri, bulduğumuz bu yerde, ne bir eski liman, ne de Aspaneus'u koyacak bir tersane yeri vardı. Diane'nin orman ve tapınağı bulunan Astyra'yı işaret eden bir şey görülmez. Bundan başka Strabon'un bir liman ve bir tersane ile buranın çok yakınında yerini belirlediği Edremit (Adramyttium), epeyce uzak arazidedir. Hep bu yerlerin görüntüsü değişmiştir; birikintilerin sonucu olarak körfezin dolmasıyla bu hâle gelmiştir. Şimdi gemiler açık kıyıda dururlar. Yeni Edremit (Adramytte), kıyıdan bir fersah ve belki daha çok içeridedir.

Genel topografyasını tanımak için körfezi boylu boyuna dolaştıktan sonra gemimiz *la Mésange*, Sivrice limanı adında küçük bir koyda demirledi. Kıyı o derece dikine inmişti ki kaptanımız gemiyi karaya bağlamak zorunda kaldı. Tekrar tekrar söz edilmiş olan Assos limanının, bu noktada olmasına imkân yoktur. Assos Dağının, batı tarafında bulunuyorduk. Küçük limana üç yüz metreden hâkim olan bu şehre gitmek için, subaylarla beraber karaya çıktım.

Kaz (İda) Dağının güney yamaçları, tamamen belirli şekillerde çok sayıda dağ silsilesine ayrılır. Bunların en önemli ve ünlüsü, Lectos'un hemen üzerinde bulunan Gargar Dağıdır. Truva'nın sıcak su kaynaklarında

---

[612] Hérodote, VII. Kitap, s.42.
[613] Cf. Ptol., V. Kitap, bölüm 2.
[614] Pline, II. Kitap, bölüm 96.
[615] Virgile, Aen, III, 5; Strabon, XIII, 606.
[616] Choiseul, *Voyage de la Grkce,* II, 79; Boëckh, *Corpus Inscription*, III (Ekler).

yanardağ arazisinin başladığını gördük. Yer altındaki ateşin hareketleri, körfezin bütün kıyısını kaldırmıştı. Her tarafta çok sayıdaki (s.358) yanardağ lavları ve külleri, trakit ve porfir türünden olan daha eski volkanik yerleri örtmüştü. Buranın incelemesi, jeologlar için hâlâ önemlidir: Bu burundan başlayarak Küçük Asya'nın ta merkezine kadar giden ve Midilli (Métélin) adasının bütün kuzeyinde izleri bulunan akıntıların merkezini belirlemek açısından önemlidir.

Bu sahanın madenleri, eski zamanlarda önemli ve çeşitli araştırmalara zemin olmuştu. Daha Romalılar zamanında iken izi kaybolan Astyra altın madeninden söz etmeden, Behramkale (Assos) yakınında sırf lâhit yapımına özgü bir taş var idi. Bu taşın vücudun organlarını yemek ve yok etmek özelliği olduğundan, adına "lâhit taşı" derlerdi. Şehrin civarındaki birçok eski lâhitler arasında bu taştan bir örnek bulmam, çok doğal bir düşüncedir. Behramkale'nin bütün mezarları, volkanik taşlardan ve özellikle trakit türündendir. Gerçekte tuz cevherini içeren bazı yanardağ lavları vardı. Bunun içinde bulunan ceset üzerine bir etkisi olması muhtemeldi. Milo'da yüksek miktarda şapı içeren lavlar gördüm; fakat bu maddenin özelliği, etleri yemek ve yok etmek değil, aksine korumaktır. Kükürt, arsenik tuzlar ve bileşikleri de aynı özelliğe sahiptir. Behramkale'nin trakitten yapılmış mezarları içinde bu ceset yiyen lâhit taşını tanıyamadım ve bu konudaki araştırmalarım bana memnuniyet verici bir sonuç göstermiyordu. Çünkü gözlemlerim, beni sürekli bunun tamamen aksi yönüne, yani cesedin şaplı volkanik lav taşları içinde korunacağı düşüncesine götürdü.

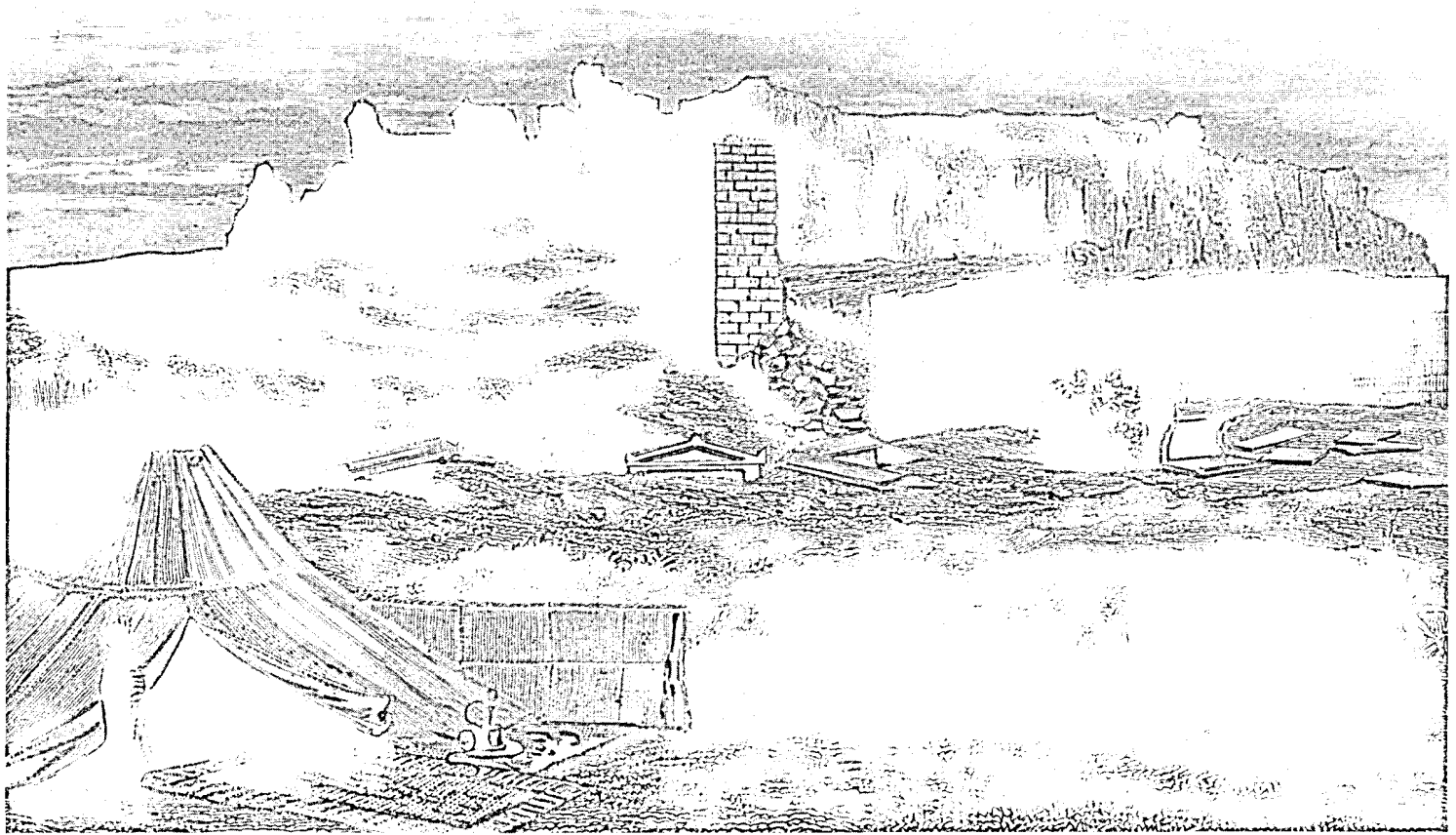
Behramkale'nin düzlüğünde, bileşiminde büyük ölçüde demir bulunan volkan külü gördüm ve birkaç örnek aldım. Bilinmeyen bir dönemde burada demirhaneler işletildiği kesinleşiyor. Önce bunu, Asya'da dolaşarak demircilikle uğraşan Çingene (Zingari)lerin bu civarda bazı demir madenlerini işletmek için bu yeri kurduklarını düşündümse de Strabon'un bir kaydı beni hemen ikaz etti, bu kaydın çevirisi şöyledir[617]:

"Andira yakınında ateşin etkisiyle demire dönüşen bir taş vardı. Bu demir bir tür toprakla beraber eritilirse, çinko meydana gelir. Bu son bileşiğin bakırla karışmasından da Orichalcum denilen maden meydana gelir."

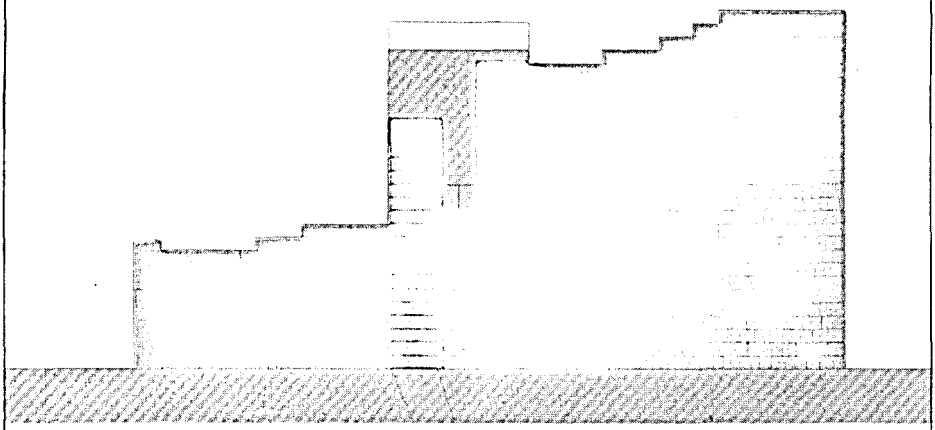
Bu kayıtta, kimya kuralları (s.359) hiç dikkate alınmamıştır. Buralarda calamine ya da yalnız kükürt bileşimine ait demir madeni damarlarına

---

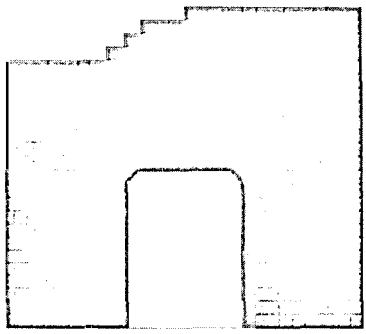
[617] Strabon, XIII. Kitap, s.610.

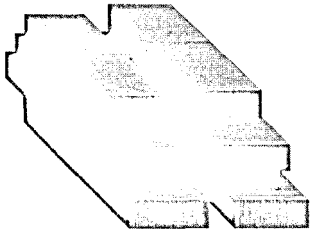
BEHRAMKALE (ASSOS KALESİ)

F. III.

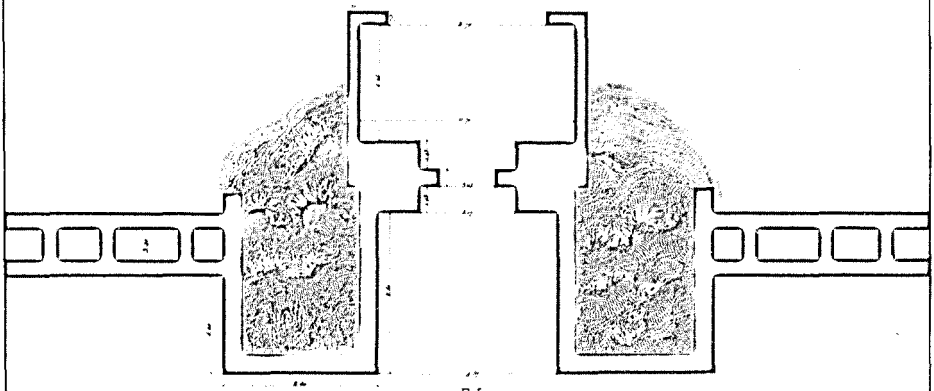

F. II.

F. IV.

F. I.

Ch. Texier delt

BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR KAPISININ PLANI VE KESİTİ

Lemaitre sc.t

rastlamak istedim. Fakat yanardağ arazisinin zamanında meydana getirdiği püskürme ve lav akıntıları, her yerde, deniz kıyılarında ve Kaz Dağının sırtlarında devam eder. Yukarı bölgeleri oluşturan *mikaşist* (micaschiste) bileşiminden önce *serpantine* rastlanır. Asıl silsileden ayrılmış bulunan Assos Dağı yaylası, karanlık ve katı manzara veren, farklı yapıda volkan lavlarından oluşmuştur.

Harabelerin tepeyi aşamalı hâle getiren çıkıntıları, göklerin mavi rengi üzerinde çizgi çizgi olur. Kökleri kahramanlık masalları dönemine kadar giden bu Eolya şehirleri için, bu manzara kadar fikre yücelik verebilecek tabloya, çok az rastlanır.

Yaylanın ta tepesine varabilmek için izlenen yol, aşınmış ve otlarla örtülü trakit kütlelerinin ortasından geçer. Bazı yerlerde, içi prizma şeklinde dikey bazalt kütleleriyle tutulmuş yarıklar gördüm. Daha sonra, kaldırımlı geniş bir yola geldim. Bunlar, birçok yerde ve Assos'ta rastlanan eski zaman yollarından başka bir şey değildir. Şehrin uzun ve güzel surları, artık gözlerimize açılır. Çizgilerin netliği ve düzeniyle, bir harabeden çok yeni başlamış bir esere benzer. Tepeye ulaşınca, burasını ziyaret etmiş olan bütün gezginlerle beraber Stratomnicus'un şiirini tekrar etmek gerekir:

"Ölümünün yaklaşmasını istersen, Assos'a çıkmayı dene[618]."

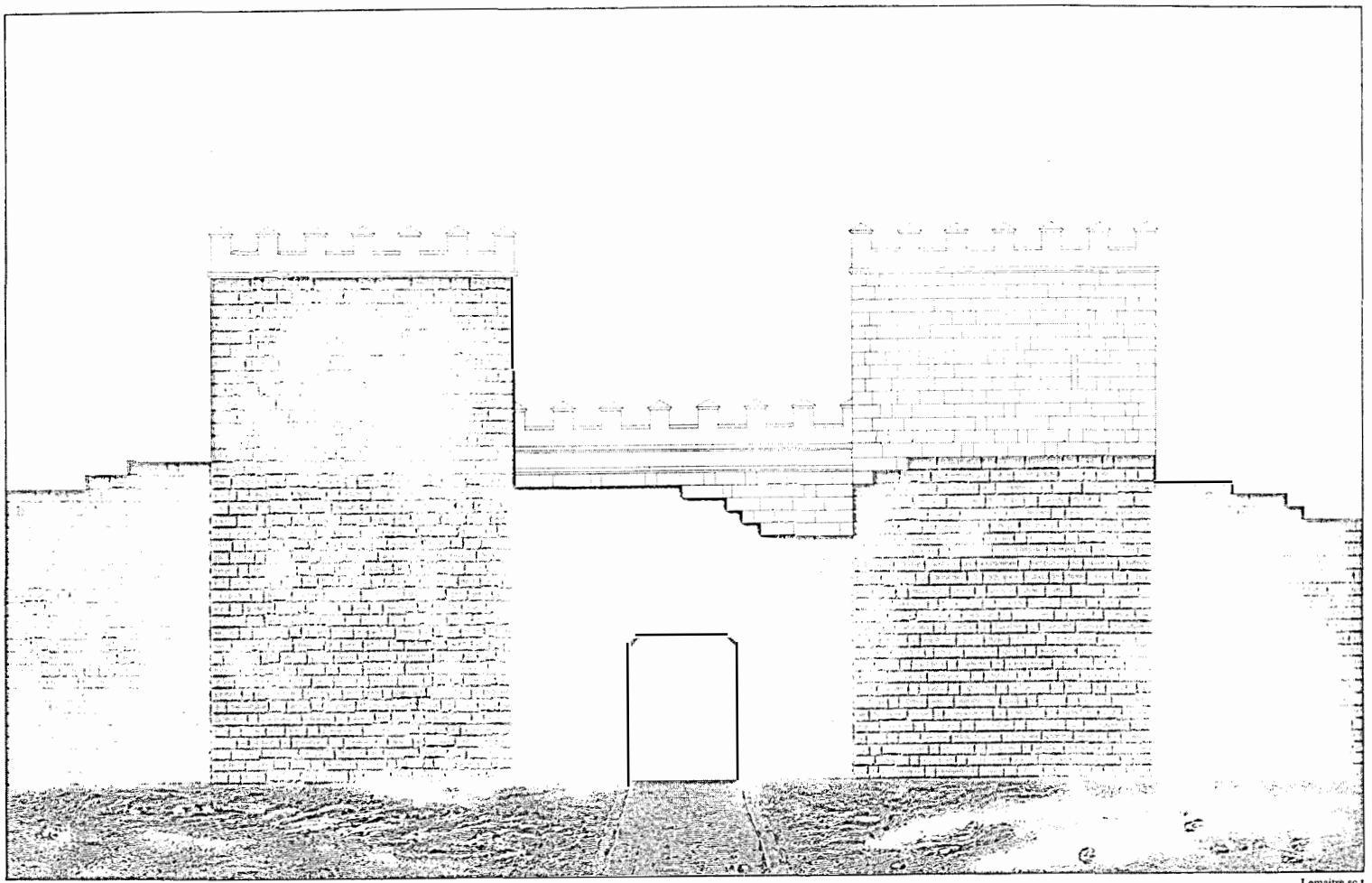
Strabon, limanın büyük bir dalga kıran oluşturduğunu söyler. Kıyı boyunca yaptığımız araştırmalarda limanın yerini belirleyemedik. Her yerde suyun derinliği öyle ki demir atılamıyor, kıyıda demirlemek gerekiyor[619].

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM
Behramkale (Assos)

Behramkale (Assos) şehri[620], Méthymne sakinleri tarafından kurulmuş (s.360) sayılır. Étlıore, bu şehri Gargara Dağı yakınına koyar. Bu şehir, bir Eolya sömürgesini almış ve etrafı, yörenin büyük bir bölümünü sahiplenmiştir. Bu şehrin başlangıç tarihinden çok az şey bilinir. Misya (Mysie) sahası, Lidya (Lydie) krallarına bağlı olduğu zaman bu şehir, Truvalıların en önemli ve en müstahkem yeri idi. Saha İranlıların eline

---

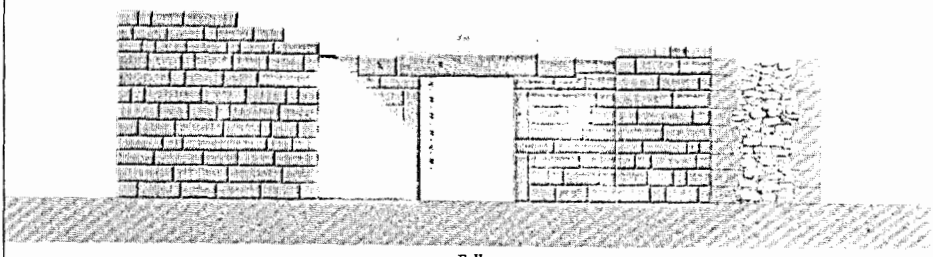
[618] Parodie d'un vers de l'Iliad., VI. Kitap, s.143.
[619] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).
[620] Çanakkale ili, Ezine ilcesi, Ayvacık kasabasına bağlı Behramkale köyünün yerindeki eski bir şehir (Y.N.).

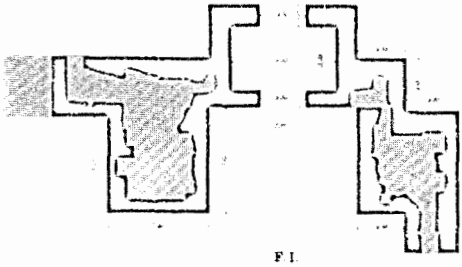
Ch. Texier delt

Lemaitre sc.t

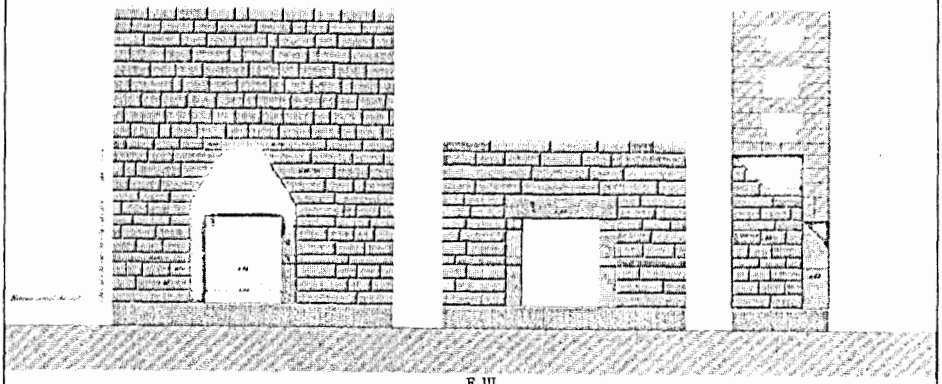
BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR KAPISININ CEPHE ÇİZİMİ

F. II.

F. I.

F. III.

F. IV.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BEHRAMKALE(ASSOS). KAPI VE GİRİŞ GEÇİDİ

geçtiği zaman, bu krallar Behramkale arazisini kendi buğdaylarının ekildiği yer olmak üzere belirlediler. Bunların şarapları, Suriye'den ve suları Eulée'den getirilirdi. Strabon[621], bir süre Assos'ta egemen olan Hadım Hermias'ın bir hikâyesini bize aktarmıştır: Hermias, bir bankerin yanındaydı. Atina'ya bir yolculuğu sırasında Aristo ve Eflatun'un derslerini takip etmişti. Dönüşünde Behramkale (Assos) ve Atarnée'de[622] zorla tutulan efendisiyle ortak olma ve onun yerine geçmek üzere bu yerleri eline geçirdi. Aristo ile Xénocrate'ı yanına getirtti, onlara çok saygı gösterdi. Hatta Aristo'yu kardeşinin kızlarından biriyle evlendirdi; fakat İranlıların hizmetinde bulunan general Memnon, Hermias'ı kandırarak kendi olduğu yere getirdi. Bir kere eline geçirdikten sonra, doğru İran şahına gönderdi. Şah da onu öldürttü. Birkaç yıl sonra, Hadım Philetère yine aynı şekilde Bergama (Pergame) şehrine hâkim oldu. Sonunu gördüğü için Hermias'tan daha becerikli olan bu kişi, yerini korumada tamamen başarılı olarak tacını yeğeni Euméne'e bırakıp yeni bir sülâlenin lideri oldu. Hermias eğer tahtında ölseydi, yeğeni olan Aristo'nun onun yerine geçmesi ihtimali çok yüksekti, bu şekilde o da bir hükümdar hanedanlığı lideri olacaktı; fakat koca filozofla dostu Xénocrate, tedbirli bir bir şekilde Behramkale ve Atarnée'yi terk ettiler. İranlılar da oraya zaferle girdiler.

Behramkale, bu yöredeki bütün şehirlerin kaderini gördü: Lysimaque hükümetinden Bergama krallarına geçti, III. Attale'ın ölümüyle Romalılar sahip oldular. Bu şehirden bazı ünlüler yetişmiştir. Strabon, bunların adlarından sözediyor, Olimpie tapınağında Aristo'nun heykeli yanında Sodamas'ın heykelini gösteriyor. (s.361) Pausanias,[623] buna Behramkale'nin vatandaşı ve Eolyalıların birincisi diyor. Olimpus'un oyunlarında, taç aldığını söylüyor.

Azizlerden St. Paul ve St. Luc, Truvalılara telkin için geldikleri zaman, Behramkale'yi de ziyaret ettiler. İlk çağa ait bir kilise, Hristiyanlığın burada erken başladığını doğrular. Behramkale bir piskoposluk merkeziydi ve baş papazı Maximus 431 yılında Efes Konsilinde bulundu. Kalede, askerî bölümlerin yerleşmiş olduğu binalar, bu eski Eolya tipi kulelerinin orta çağda da önemli bir yer sahibi olduğunu gösterir. Kalenin meydanından, gerçekte bütün Edremit (Adramıytte) körfeziyle Midilli (Métélin) kanalına hâkim olunur ve bakışlar denize açılarak hemen Sakız (Chio) adasına kadar uzanır. Dağın tepesinden görülmeden, hiçbir geminin yaklaşabilmesi

---

[621] Strabon, XIII. Kitap, s.610.
[622] İzmir ili, Bergama ilçesinin yakınında Kaletepe (Y.N.)
[623] Pausanias, VI. Kitap, bölüm 4.

mümkün değildir; yazık ki, oraya yanaşmak çok tehlikelidir. Bu önemli şehrin yerini bugün işgal etmekte olan köyün adı, Bayram köyüdür. Bu kelime, şüphesiz Truvalıların küçük bir kısmında yöneticilik yapmış emirlerden birinin adıdır. Binalarını Bizans İmparatorluğu yıkıntıları üzerine kurmuş olan Orhan Gazinin bütün bu dostları olan emirlerin adları, şehirlere isim olarak verilmiştir.

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Duvarlar

Şehir harabelerini gezdiğim zaman, ilk sakinlerinin bıraktığı eserlerin sonradan bozulmasına ya da yerine değersiz bir şey yapılmış olmasına, çoğunlukla üzüntü duyarım. Assos şehri, böyle bir hasara uğramamıştır. Onun surları içinde, asırların muhafaza ettiği Yunan eserlerini bir örnek olarak incelemek mümkündür. Bu eserin mükemmelliği o kadardır ki Romalılar, gerek sanat ve gerekse savaş tekniği açısından bir şey ekleyemedikleri gibi, gereksiz bir şey de bulamamışlardır.

(s.362) Bütün duvarlar harçsız ve çimentosuz olarak büyük trakit kütleleriyle yapılmıştır[624].

Kuzey köşesinden sur duvarlarının izlenmesine başlanınca, önce başka tarzda yapılmış dört köşe bir çıkıntı göze çarpar. Yüzleri yontulmamış büyük taşlarla kısmen düzenli ve yatay sırada, kısmen düzensiz en eski tarzla yapılmıştır. Boyu on bir metre on santimetre ve eni altı metre altmış santimetredir. Yanı başındaki kule, yarım daire şeklindedir. İçinden çapı yedi metre yirmi santimetre ve duvarın kalınlığı bir metre elli dört santimetredir. Bu duvarların örülüşü, eski eserler içinde bir tanedir, benzeri yoktur. Duvar, kalınlığı kadar boyu olan büyük taşlarla yapılmıştır. Taşların yüzeyleri kabarık ve bitiştikleri aralar deliktir. Kulenin girişi, tamamen Roma tarzı bir kemerdir. Yalnız bu kule yarım daire şeklindedir. Ötekiler hep dört köşelidir. Kalenin iç halkası, duvarlarla çevrilmiş bir düz tepe oluşturur. Kulelerin tamamı aynı tarzda yapılmıştır. Küçük bir istihkâm, şehrin kuzeydoğu köşeşine hâkimdir; duvarlar kalenin güneydeki gizli kapısına kadar gelirler. Bu duvarlar boyunca açılmış olan yol, yatay hâldedir ve lâhitlerin konulması için seçilmiştir. Hepsi Yunan tarzında, yani kapaklı

---

[624] Şehirleri tasvir ederken trakitten sık sık söz ettim. Jeolojiye yabancı olan kimselere trakitin porfire çok benzediğini söylemem gerekir. Hatta maden bilimce bilinen bazı özelliklerle sınıflandırılabilirler. Görüntü ve sertlik olarak biri diğerinin aynısıdır. Uzun zamandan beri jeologlar trakitle porfiri birbirinden ayırt ettiler

yapılmış çok sayıda lâhit, şu anda yerlerinde duruyorlar. Bunların hepsi açıktır. Kırık kapaklar yerlerinde bırakılmıştır.

Duvarlar, bu yerde çok içeri girmiş bir köşe oluşturur. Köşenin sonunda, küçük bir gizli kapı vardır. Şehrin büyük kapısı, lâhitler yolunun sonundadır. Bundan ileride söz edeceğiz.

Bu noktadan itibaren, zemin hızlıca inmeye başlar; fakat duvarlar, her kısımda aynı özenle yapılmışlardır. Şehrin aşağı kısmında, dağın hiç arası kesilmeyen sularının tahribatı istisna olmak üzere, hemen hemen her tarafı iyi muhafaza edilmiştir.

İlkine dikey olmasına karşılık, diğer bir küçük tabya, şehrin güney kısmını korur. Kuzeye doğru çıkılarak, iyi muhafaza edilmiş ve birincinin aksine süs ve özenden uzak diğer (s.363) bir kapıya daha gelinir. Bu kapı da içeri girmiş bir köşenin merkezine yapılmıştır. Bu tarz konumun, özel bir sistem sonucu olduğu anlaşılıyor. Kuzeydoğudaki duvarlar, büsbütün kaybolmuştur. Anlaşıldığına göre bunların taşları ile kaleyi süsleyen orta çağ kulelerini yapmışlardır.

Dış surdan daha az kalınlığı olan bir duvar, kalenin eteğine ve bir de büyük kapı tarafından içeri girmiş batı yönündeki köşeye bitişir. Bunun yapımına sebep, hiç şüphesiz şehri iki ayrı mahalleye ayırmak içindi. İran'ın şimdiki şehirlerinde de görüldüğü üzere İranlılarca bu, bir âdettir. Şehrin bazı noktalarında, kale bedeni bir teras oluşturur. Bu parçalar, bir metre otuz santimetre yüksekliğinde ve yirmi santimetre genişliğinde kanallarla delinmiştir. Bütün taşları çıkıntılıdır ve büyük bir dikkatle yapılmıştır.

Şehrin toplam çevre uzunluğu, üç bin yüz üç metredir.

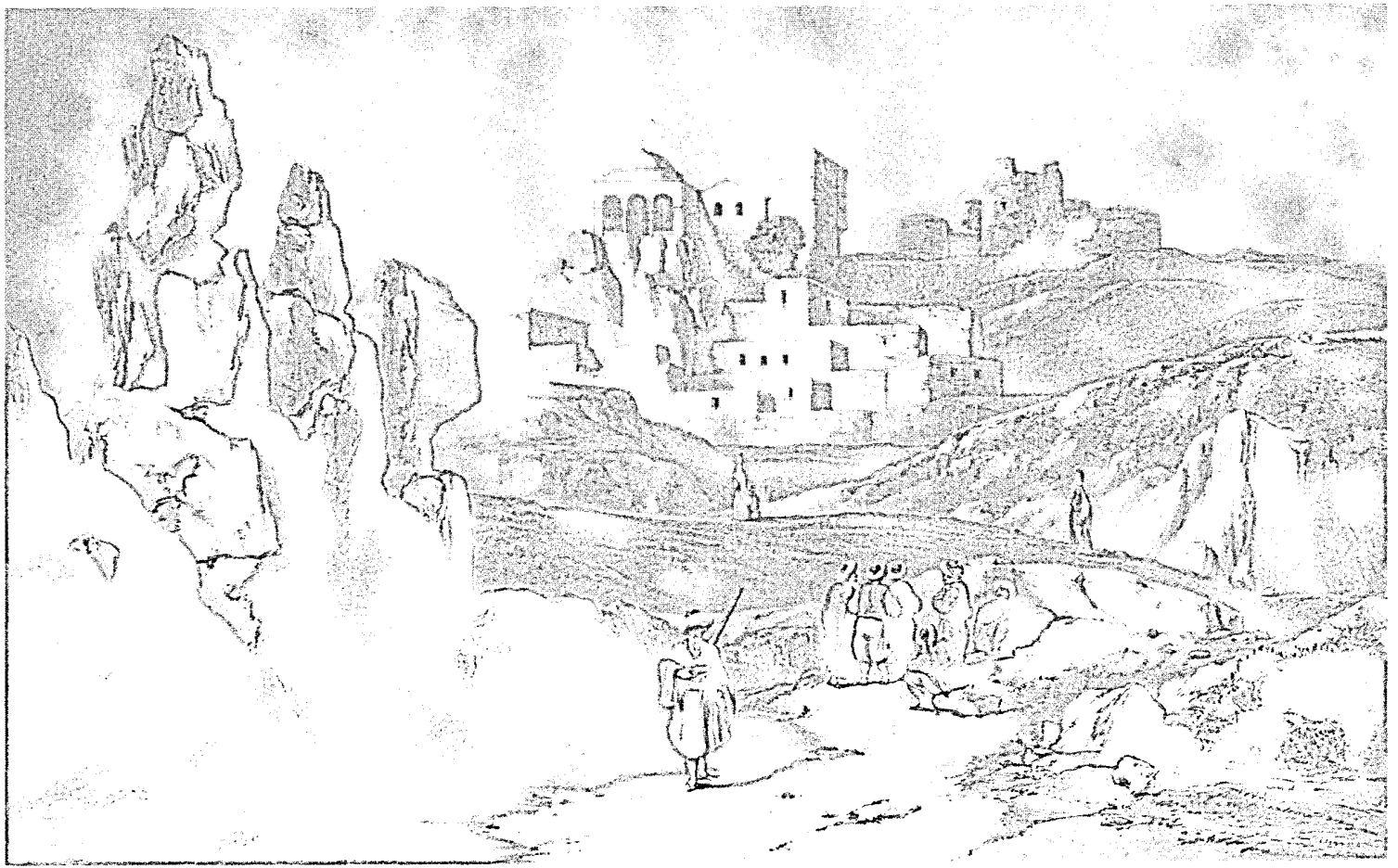
Ölçüler, tabyadan görülen gedikten şehrin kuzeybatı açısından alınmıştır[625].

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Kapılar

Şehir kapılarının savunma sistemi, eskilere göre az bir farkla değişir. Kapılar, bazen bir kare ya da dairenin sonundaydı ki iki yandan savunulurdu; bazen de kale duvarı kapıyla beraber cepheyi oluşturarak

---

[625] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu cümle, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

Ch. Texier delt

Imp. chez L. Kaeppelin, 15 Quai Voltaire

Lith. par Freeman

BEHRAMKALE(ASSOS). AKROPOLİS'DEN GÖRÜNTÜ

duvar boyunca dışarı çıkmış kulelerle savunulurdu. Behramkale (Assos)'nin kapıları bu tarzdadır. Asıl büyük kapı, şehrin kuzeybatısındadır. İki tarafında kalınlığı kadar dışarı çıkmış dört köşe şeklinde iki kule vardır. Şehir tarafında, yüksekliği artık birkaç metreden ibaret küçük bir duvar vardır. Kapının kenar çerçevesi görülmez. Kapandığı zaman doğrudan doğruya duvara gelecek tarzda, yapıldığı anlaşılır[626].

Duvarın dışarıya çıkık yerinde, şehrin dışına doğru taşları (s.364) duvarın genel hizasından ileri çıkmış tarzda sivri bir tâk vardır. Kapının biçimi dört köşedir. Üstü iki taştan oluşur. Meydan tarafından kapının önüne, yine bir kemerle çıkılmıştır. Bu da yine öteki gibi sivri ve taşları yatay olarak dizilmiştir. Binanın bu tarzı, çok eskiliğine ve *voussoirs* tarzının Yunanlılar tarafından daha bilinmediği bir döneme işaret eder.

Romalıların çok az kullandıkları *ogivale* tarzı, Asya'da milâttan önce VIII. yüzyıldan V. yüzyıla kadar binalarda olduğu gibi, Tantale'ın mezarında ve Likyalılar'ın mezarlarında bulunur. Eolyalıların Truva topraklarına gelmeleri ve orada kalmalarının, Truva savaşından az bir süre sonra olduğu tahmin edilir. Yunanistan'dan Asya'ya başka göçler olmuştur; fakat İranlılar bu bölgeyi fethettikleri zaman, Eolyalılar çok yayılmış durumdaydılar, hükümetleri birkaç devrim geçirmişti.

Assos'da gördüğümüz bazı kabartma resimler, Yunan tarzından çok Mısır'ınkine benzer. Bu eserler hakkında söylenecek şey, bundan ibârettir. Çünkü yapanlar, taşların yazı kazınmasına zıt yapılarından dolayı bilgi bırakmakta bencillik etmişlerdir. Bütün bu eserlerin bize en yakın tarihi, milâttan beş asır öncedir.

Duvarların yapımındaki ilginçliğin sebebini, ancak düşmanın aynı noktayı dövmek çabalarına karşı koyma düşüncesine bağladım.

Büyük kapının yanında, mükemmel muhafaza edilmiş bir gizli kapıcık görülür. Bunun kemeri, dışarı çıkık olarak yapılmıştır. Üç metre boyunda bir taşla küçük kapının üstü süslenmiştir. Kilit delikleri, menteşe ve mandal yerleri bellidir. Üçüncü kapı, şehrin tamamen doğusundadır. Diğerlerinden farklı bir şeyi yoktur. Yüzeyleri düz ve parlak kulelerin, içten bölmeleri yoktur.

---

[626] Bkz. 17 numaralı gravür.

Kale (Acropolis) - Tapınak

Acropolis, yani şehrin kalesi, bütün surlara hâkim ve çıkılması mümkün olmayan (s.365) yüksek bir taş tepeyi işgal eder. Yanları düşey şekilde büyük bir bazalt prizma oluşturur. Buraya, güney taraftan, kayaların içine oyulmuş bir keçi yoluyla çıkılır. Kuzey tarafı ise şehri her türlü ani ve beklenmeyen saldırılara karşı koruyan tam bir uçurumdur.

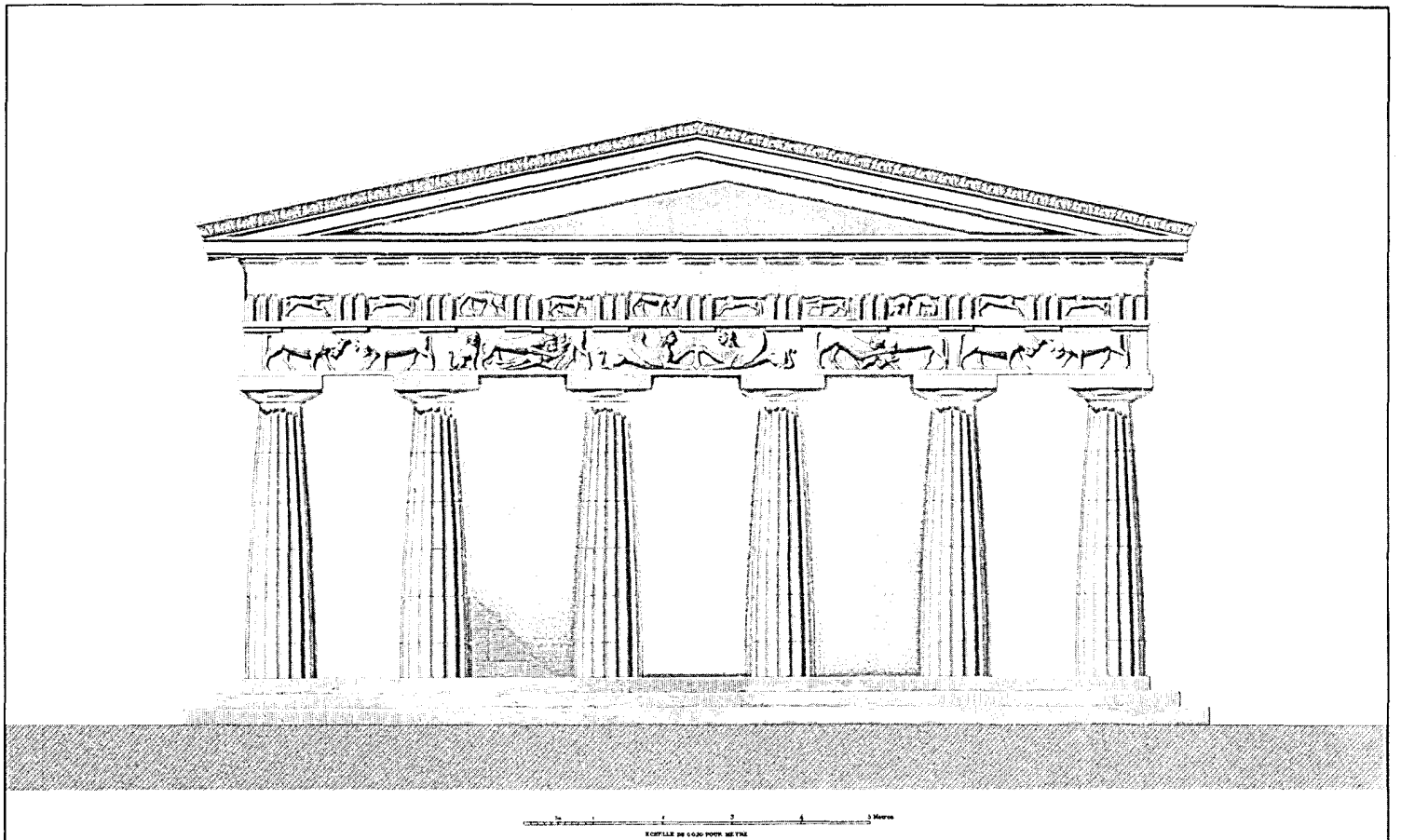
Kalenin orta yerinde, eski şekliyle aynı mimârî tarzda harabeleri hâlâ İtalya, Sicilya ya da Yunanistan'da bulunanlardan özellik gösteren Yunan *Dor* tarzında bir tapınak vardı. Sütunları kısadır ve kalınlığının çapı yedi metreyi bulmaz.

Sütunların boyu dört metre yetmiş ve araları iki metre kırk beş santimetredir. Köşelerde, iki sütunun arası iki metre yirmi santimetredir. Çok düzgün kesilmiş olan bu sütunlar, on adet olukla süslenmiştir. Louvre Müzesinde bir örneğini görmek mümkün olan sütun başlığı, çok mükemmel bir kalıp sergiler.

Behramkale (Assos) tapınağı altı köşeliydi. Yan tarafında on üç sütunu vardı. Üzeri, harabede bir iki örneğini bulduğumuz, kenarı kıvrık kiremitle örtülmüştü. Bu tapınağı diğer benzerlerinin hepsinden ayıran fark, bu tür binaların tamamında direk başlıklarından sonra gelen üst kat dümdüz bırakıldığı hâlde, bununkinde, hemen dokunulmamış derecedeki parçaların harabede bulunan kabartmalarla dekore edilmiş olmasıydı. Bunların büyük bir kısmı, Paris'in Louvre Müzesine götürülmüştür. Uzun bir şerit oluşturan bu kabartmalar, farklı konuları, en eski bir tarzda ve bazılarının açıklaması çok kolay bir şekilde gösterirler. Cephenin iki tarafının sonunda, biribiriyle vuruşur vaziyette iki çift boğa vardır. Orta kattakiler, biri diğerine arkasını dönmüş ve yatmış hâldedir. Sifenksi, yani Mısır eski eserlerinde Ebû'l-Hevl denilen hayalî yaratığı içerir. Bir kabartmada da Ménélas ile Protée'nin Mısır'daki mücadelesi tasvir edilmiştir. Sırf Truvalı olan bu konu, Mısır hükümdarlarıyla Truvalılarınkiler arasındaki eski ilişkileri hatırlatır. Ménélas'ın bu macerasını, Herodot kayda geçmiştir: "Sésostris'in oğlu Phéron'un halefi Memphis şehri vatandaşlarından ve Yunanlıların diliyle Protée idi[627]. Paris ile Sparta (Sparte)'dan kaçan Hélène (s.366) Truva'ya gitti ve ters rüzgârlar onu Mısır'a yönelttiği zaman, Protée'nin yanında yaşadı."

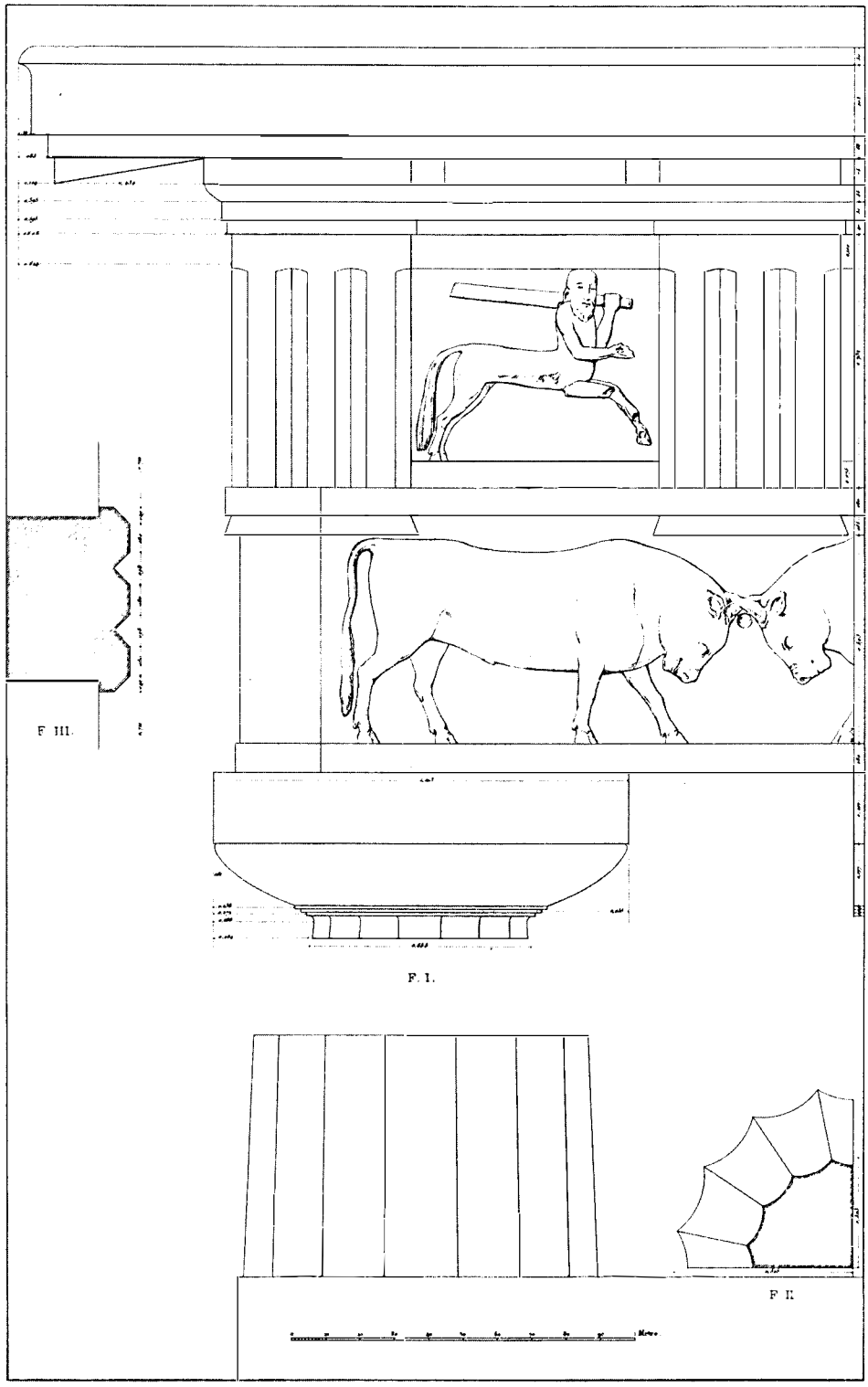
---

[627] Hérodote, II. Kitap, bölüm 92.

Ch. Texier delt Lemaitre direxit Guillaumot sc.t

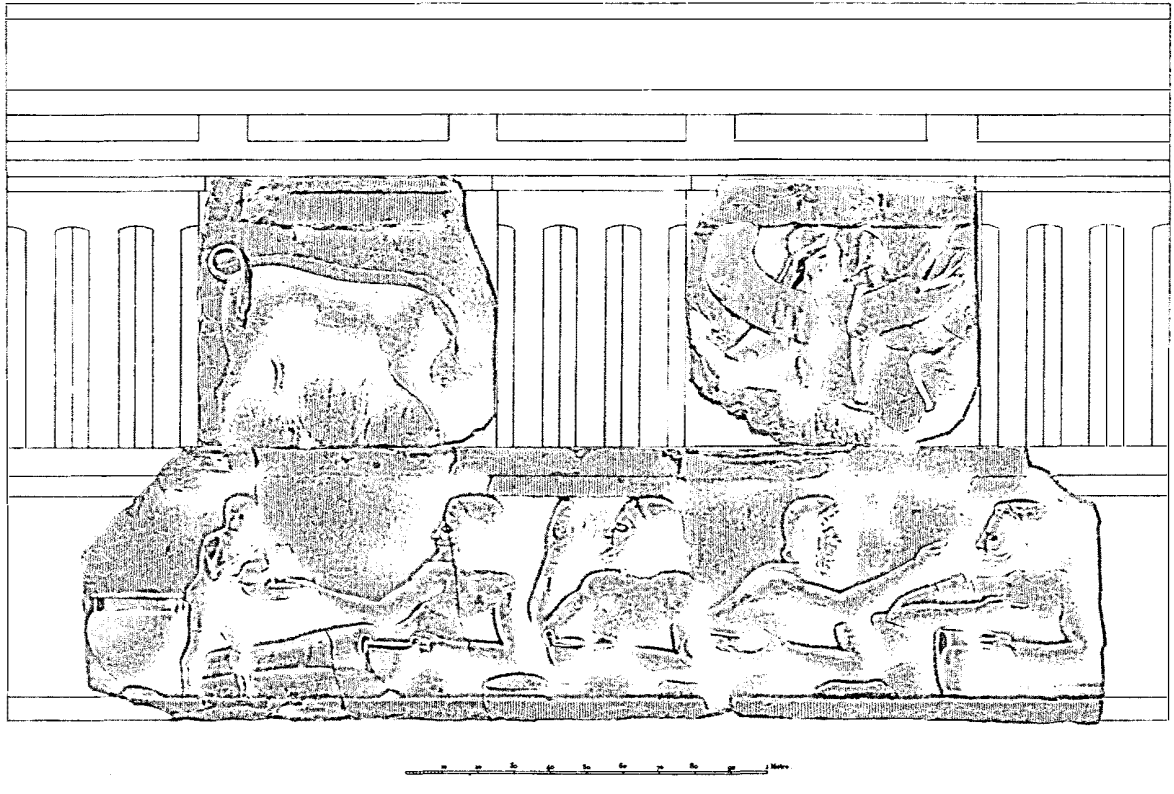
BEHRAMKALE(ASSOS). DOR DÜZENİNDEKİ TAPINAĞIN CEPHE RESTİTÜSYON ÇİZİMİ

Ch. Texier delt

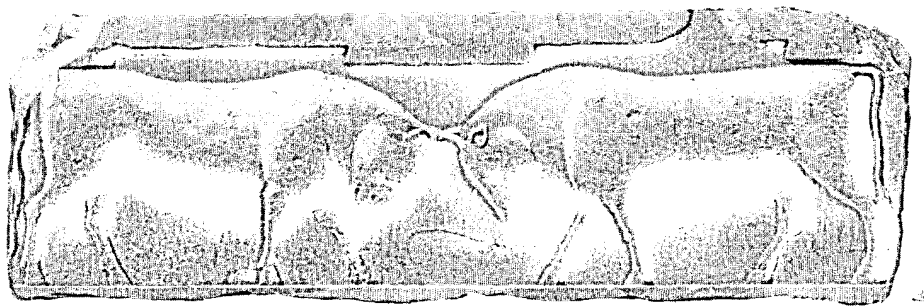
Lemaitre sc.t

BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAK DÜZENİNDEN AYRINTI

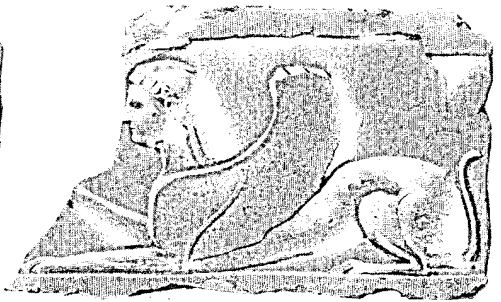

Ch. Texier del. Lemaitre direxit Guillaumot sc.t

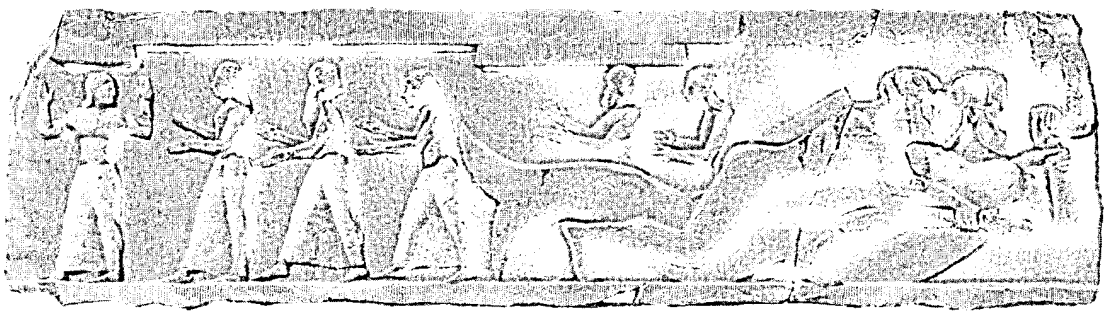
BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAĞIN YAN YÜZÜNDEN KABARTMALAR

F. I.

F. II.

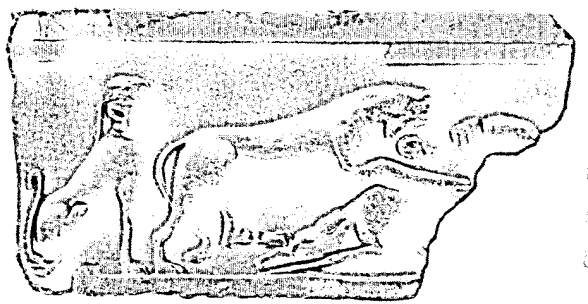
F. III.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

Guillaumot sc.t

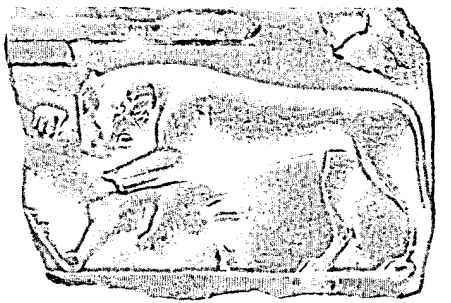
BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAKTAN KABARTMALAR

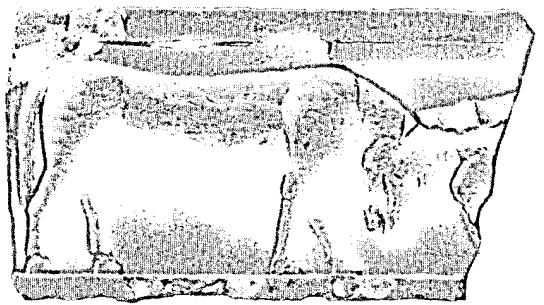
F. I.

F. II.

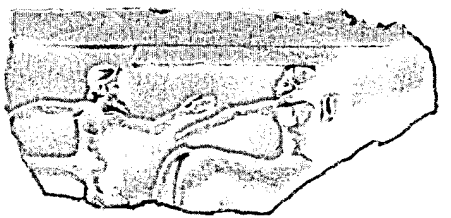
F. III.

F. IV.

F. V.

F. VI.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

Guilloumot sc.t

BEHRAMKALE(ASSOS). TAPINAKTAN KABARTMALAR

Bu Hélène'i istemek için, Ménélas bizzat bu hükümdarın sarayına geldi. Okluğuyla başlığından tanındı. Protée boş yere Ménèlas'ın takibinden savuşuyor; deniz perileri sanki savaş yerinden kaçıyorlardı[628]. Diğer bir kabartmada, Pirithous'un evlenmesi tasvir edilmişti. Yastıklar üzerine yatmış ya da yaslanmış olan davetliler, esirlerin sundukları şarabı alırlar; bütün bu resimler, ilkel bir his ürünüdür. Bu eserleri Étrurie lâhitlerinde bulunmuş olan en eski resimlerle karşılaştırmak mümkündür. Bu uyumda, hiçbir doğal olmayan şey yoktur. Çünkü bugün genellikle kabul edildiği üzere Etrüskler (Etrusques) Asyalıdır. Herodot'un önceden tartışmaya sebep olan açıklamalarına, bugün bir gerçek olarak bakılıyor.

Tapınağın saçak altı kısmı, aralıklı *Dor* tarzında bölmelere ayrılarak bunlara yarısı insan, yarısı at vb. gibi efsanelere ait resimler kazınmıştır. Bu tapınağı ilk durumuna ve şekline getirmek için, hiçbir eksiği yoktur. Çünkü enkaz içinde, hâlâ birçok sağlam parçalar bulunmaktadır.

Bu tapınak, şehrin arazisini oluşturan volkanik taşlarla yapılmıştır. Hiçbir yerinde bir parça olsun mermer yoktur. Genel yapısıyla bina, en eski bir zamanın özelliklerine sahiptir.

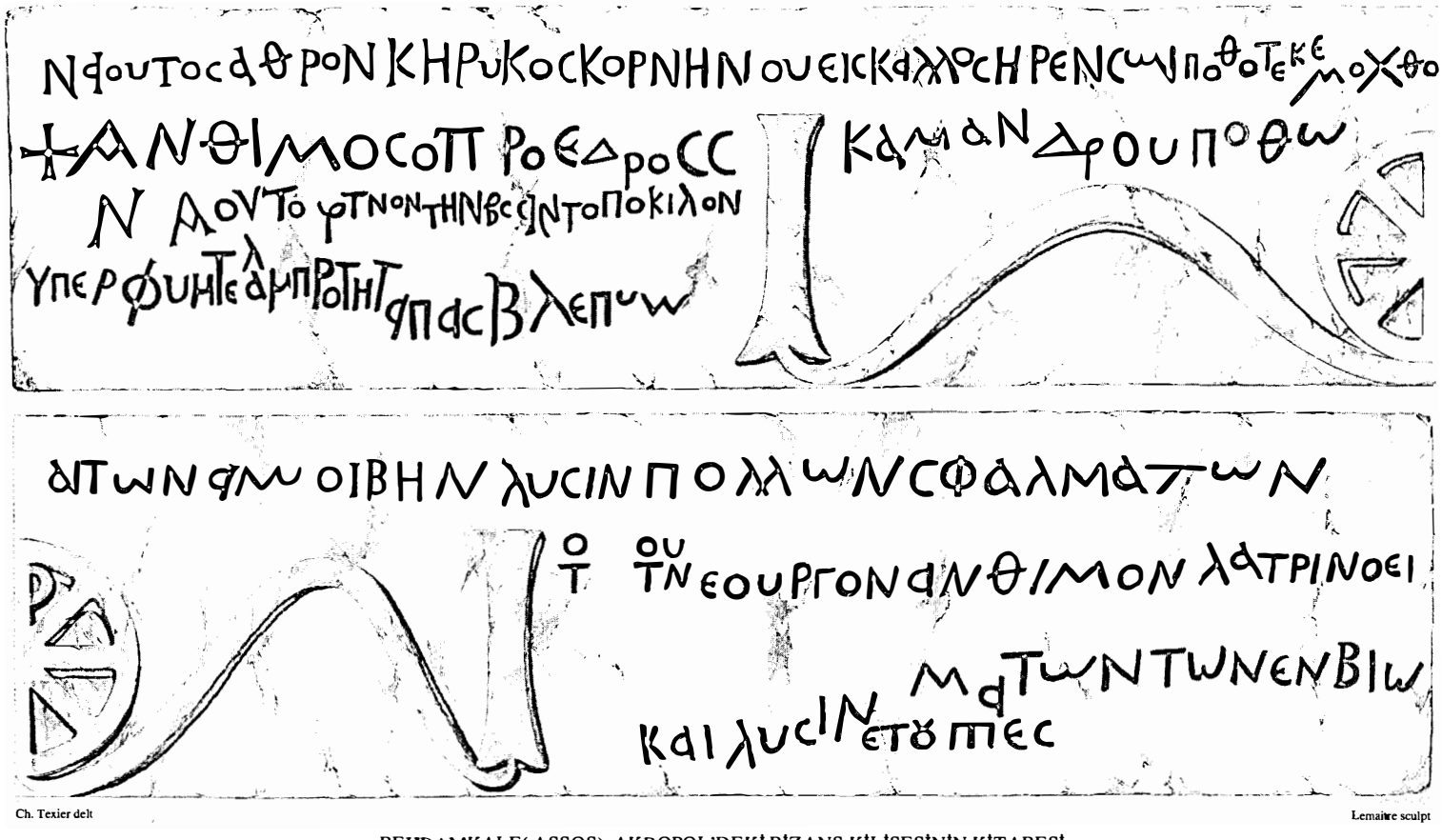
Bilinmeyen bir zamanda ve belki de Bizans zamanına yakın bir dönemde, Behramkale (Assos) kalesinin içinde yapılmış olan kuleli bir istihkamın büyük kısmının malzemesini, tapınağın yıkıntılarından almışlardır. Küçük Bayram köyü, bu istihkamın üzerine kurulmuştur; yirmi kadar Türk ailesinden oluşur.

Kalenin dışında ve şehrin bir seti üzerinde geniş bir tiyatro yeri vardır. Oturacak yerleri, olduğu gibi durmaktadır. Fakat sahne önü yerindeki kısmın, çok yeri yıkıktır. Biraz ötede küçük bir tapınakla diğer büsbütün harap bir binanın yıkıntıları yerleri kaplamıştır. Bu yıkıntılar kaldırılarak önemli keşifler yapma imkânı vardır. Assos'ta kitabeler azdır. (s.367) Volkanik taşlar, bu işe çok az uygundur. Bir kitabede yazılı olduğuna göre Behramkale (Assos)'de, Ankara (Ancyre)'dakinin aynı bir Ogüst (Auguste) tapınağı da varmış. Bu tamam olmayan kitabe şöyledir:

"Sezar Ogüst'e ve halka (Romalılara). Tanrının ruhanî lideri ve kendi vatanı hükümdarlarının bizzat halefi Sezar Ogüst ve Konkord (Concorde)'a başkanlık eden Jüpiter'in papazı ve beden eğitimci Quintus..."

---

[628] Bkz. 15, 16 ve 48 numaralı gravürler.

Ch. Texier delt

Lemaire sculpt

BEHRAMKALE(ASSOS). AKROPOL'DEKİ BİZANS KİLİSESİNİN KİTABESİ

Kale (Acropolis) içinde bulunan küçük Bizans kilisesinin, ithaf kitabesinden başka önemli bir şey yoktur. Bunu, Scamandria Papazı Anthimus yaptırmıştı. Bundan anlaşıldığı üzerine bu şehir, VIII. ve IX. yüzyıllar arasında vardı.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM
Edremit (Adramyttium)

Yakınındaki körfeze adını vermiş olan Adramyttium, en eski zamanlardan beri adını ve sakinlerini korumada zayıf kalmış şehirlerden biridir.

Şimdiki Edremit (Adramytte)'in yine sekiz bin kadar nüfusu vardır. Bir sancak merkezi olduğu gibi, diğer şehirler ve çevredeki adalarla önemli ticarette bulunur. Kaynaklar ve akarsularla bolca sulanan arazisinde buğday, zeytin, incir, ipekböceği, tütün yetişir. Burada Rumlar, Türk unsuruyla yaklaşık olarak eşit bir orandadır. Şehir ovadadır. Etrafında suru yoktur. Evleri İstanbul ve İzmir'de olduğu gibi ahşaptan yapılmış ve hemen hepsi bağlarla meyve veren ağaçların arasında bahçe içinde yapılmıştır. Gayet gürbüz zeytin ağaçları, şehirden denize giden yolun kenarlarında, daha çok tarıma elverişli bir memleket görüntüsü verir. Edremit'te ne eski, ne de yeni hiçbir abide yoktur. Camileri bile diğer özel binalardan güç ayırt edilir. Kısaca denilebilir ki geçmiş zamanların anılarından Edremit, yalnız adını (s.368) saklamıştır. Bu şehir bütün orta çağ dönemini derin bir karanlık içinde geçirdi. Yunan devrimi sırasındaki büyük olaylardan, çok az etkilenmişti.

Adramyttium şehrinin kuruluş zamanı, eski zamanların çok yukarıda ve gerideki bir dönemine gider. Pline'nin muhafaza ettiği tarihî geleneklere göre, eğer[629] bunu Leleglerin eski Pédasus şehri diye sayacaksak, Truva'nın da öncesine çıkmak gerekir. Bu şehir, büsbütün Lidya (Lydie) krallarına bağlı olduğu zaman, Cresus (Krezüs)'ün Adramys adında bir kardeşi şehri süsledi ve ona kendi adını verdi. Lidyalılar tarafından kuruldu denilmesine sebep budur. Edremit (Adramytte), Atina'dan göçmen kabul etti ve Marmara denizi (Propontide) şehirleriyle ittifakta kalarak, şehir hemen hemen devamlı olarak bundan yararlandı. Atinalılar buraya, Délos adası halkını getirdiler; fakat Atina devrimi, bu yeni gelenler üzerine İranlıların intikamını çekti. Tamamı Tissapherne'nin kaymakamı Arsace tarafından

---

[629] Pline, V, 32.

öldürüldüler[630]. Antichus'un yenilgisi üzerine, Romalılar tarafından terk edilmek suretiyle bu Adramyttium yöresine Bergama kralları da mirasçı oldular. Edremit, ya kendiliğinden ya da zorla Mithridate tarafıyla bağlantı kurdu; kaymakamı Diodore bütün Romalıların boğulmasına dair bir çılgınlık sonucu olarak verdiği emre uymuş olmak için, Edremitliler (Adramyttiens)in bütün senatörlerini idam etti ve Romalıların intikamıyla karşı karşıya kalmamak için, Amasya (Amasie) şehrinde açlıktan ölerek hayatına son verdi. Bu cinayete bulaşmış olmakla suçlanan Edremitliler, Roma senatosu huzurunda savunulmaları için, en ünlü hatiplerinden biri olan Xénoclès'i Roma'ya gönderdiler[631].

Edremit şehrinden, her ne kadar bir savaş yeri olarak söz edilmemişse de Romalılar zamanında yine bir liman ve bir tersanesi vardı ki bugün bunlardan, hiçbir iz kalmamıştır. Zannedildiğine göre o zamanlarda, şehir şimdikinden çok denize yakındı. Sonra seller ve getirdiği birikinti malzemesi, bugün ara yerdeki toprağın bir bölümünü meydana getirdi. Asu adında küçük bir dere, büyük miktarda alüvyon taşıyarak kıyısına toplar. Eğer (s.369) gerçekte Edremit şehri eski Pédasus şehrinin yerini işgal etmiş ise, bu küçük derenin Homer'in çoğunlukla söz ettiği Satnioeis suyu olması gerekir[632].

Körfezin sonunda ve Edremit'in yakınında, Antandros halkının kutsal malı bir ormanda, Diane Astyrène (Astiren Dianası)'e ait tapınağın bulunduğu Astyra şehrinden söz etmek zorundayız. Bu yer, şimdi bilinmemektedir. Yerini, körfezin belki kuzey kıyısında bulma ihtimali vardır. Astyra'nın yakınında, birçok girdapları olan ve suları kayalarla çevrili bir kıyıya bulaşan Sapra adında bir göl vardı. Bütün bu bilgilerin varlığı, Astyra'nın yerini bulmaya yardım etmeliydi[633].

Lectum'un karşısında bulunan Pyrrha yüksek burnu, Edremit körfezinin güney boynuzunu oluştururdu. Diğeri, burundan yüz yirmi stade ya da yirmi iki kilometre uzakta bir Venüs tapınağıyla bilinirdi.

Ege (Égée) denizine adını vermiş olan Aegae ya da Canae burnu, Elaitique körfezinin sınırını oluştururdu. Canae, Lokriyalılar (Locriens)ın

---

[630] Pausanias, V, 27.
[631] Strabon, XIII, 614.
[632] Homeros, *Iliade,* XXI, 86.
[633] Strabon, XIII, 613-614.

küçük şehriydi. Güney ve batı taraflarından denizle çevrilmiş bir dağın eteğinde kurulmuştu[634].

Elaitique körfezi kıyısı, Mitileneliler (Mityléniens)ce Acté adıyla bilinirdi. Çünkü bu yörenin şehirlerinin çoğu, bu ada halkı tarafından meydana getirilmişti.

Pline, bu Edremit körfezine Gargara yamacından inip dökülen birtakım sulardan ve kısacası Astron, Carmalus, Eryannus vb. derelerden söz ediyor. Fakat başka bilgilerin olmamasından dolayı, bunların yerlerini doğru olarak belirlemek mümkün değildir. Edremit şehrine su veren ve kıyısında Truva kuşatması sırasında tahrip edilen eski Lyrnessus beldesi bulunan Evenus çayı da bu türdendir[635]. Bu su, eski Çandarlı (Pitane)'nın yakınından aktığına göre, güneyden geliyordu. (s.370) Adramyttium bölgesine, Andromaque'ın babası Éétion'un uyruğundan Kilikyalılar oturuyordu. Bu adam, Palancus Dağının eteğinde Aşil (Achille)'in yok ettiği Thébé şehrine sahipti, "Éétion, yeşil Hypoplacée'nin içindeki Thébé şehrinde oturuyordu ve Kilikyalılara hâkimdi[636]."

Homeros'un şiirlerinin, Yunan milleti üzerindeki etkisi sayesindedir ki bu iki şehrin adları, sürekli işgal etmiş oldukları yere bağlı kaldı ve bu yöre, her zaman Tébé ve Lyrnessus ovası adlarından başka bir adla anılmadı. Strabon, kendi zamanında bu iki şehirden bazı eserler kalmış sanıyordu. Birinciyi, altmış stade mesafe ile Edremit (Adramyttium)'in kuzeyine ve ikinciyi seksen stade uzaklıkla güneye koyar.

Strabon'un düşüncesine göre, iki Chrysa ve Cilla şehirleri, Edremit'in hemen yakınındaydı. Bütün bu memleketler, Aşil (Achille)'in ilk seferine sahne oldular.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM
Hecatonnèse[637] - Çandarlı (Pitane)

Midilli (Lesbos) adasıyla Anadolu kıyısı arasındaki boğazda, çok iyi bir demir atma yeri olan küçük bir adalar takımı vardır. Eski zamanlarda Hécatonnèse adı verilen burasını, eski yazarlar ad açısından iki türlü

---

[634] Strabon, XIII. Kitap, s.615.
[635] Strabon, XIII. Kitap, s.614.
[636] Homeros, *Iliade,* VI, 415.
[637] Ayvalık'ta, Cunda/Alibey adası çevresindeki adaların adı (Y.N.).

açıklarlar: Bu Apollon Hécatèus'tan alınmış bir addır ya da sadece "yüz ada" manasını ifade eder. Zamanımız gemicileri, Mosko Nisi, yani "Danalar Adaları" adını verirler. Bugün yeri bilinmeyen Atarnée, bolluk ve bereketi vecize olmuş geniş bir araziye adını veriyordu. Bu şehrin birkaç konuda ünü de vardı. Çünkü Aristo, amcası Hermias'ın bu kıtadaki hâkimiyeti sırasında bu şehirde ikamet ederdi. Sonra (s.371) Pactyas'ı Keyhüsrev (Cyrus)'e teslim etmek ihanetine ödül olarak Sakız (Chio) halkına verildi. Bu adalılar, yaptıkları işten daha sonra korkuya kapıldılar; Atarnée'nin arpasından, buğdayından, dinî törenler şiddetle yasaklanmıştı. Bu yerde her ne doğarsa lanetliydi[638]. Bununla beraber bu kötülük Milet'in başında bir zorbaydı. Hystiée'nin yağmasına engel olamadı, buraya çıkarak bütün harmanları aldı götürdü; fakat bu bölge, İran generali Savaşagus'un işgali altında olduğundan, Hystiée ile savaştı ve onu ele geçirerek Sart (Sardes) şehrinde idam etti[639]. Adı geçenin bu yenilgisine şahit olan Malène, Atarnée'nin güneyinde ve Bakırçay (Caïque) nehrinin sağ kıyısında bulunuyordu. Burada doğudan batıya doğru uzanarak, Misya Eolya'yı birbirinden ayıran büyük bir vadi açılır. Nehrin kuzeyinde ne kadar şehir varsa, bu iki bölgeden ilkine aittir. Bergama (Pergame) kralları zamanında bu sınır karıştı ise de biz, daima eski coğrafyayı muhafaza edeceğiz.

Bakırçay nehri ağızının biraz kuzeyinde ve Mosco-Nisi takım adalarıyla Midilli adasının koruması altında bulunan Çandarlı koyu vardır. Burası, güneye doğru giderken ilk rastlanan bir körfezdir. Eski Pitane şehrinin bulunduğu yer buradadır.

Bir Eolya şehri olan Pitane'in eski limanı vardı; önünde birkaç volkanik adacıklar kabaran bir dil üzerine kurulmuştu. Élée koyuna dökülen Evenus nehri, biraz ötesinden geçer. Edremit (Adramyttium) şehrine su ulaştıran kemerler bu civarda ortaya çıkmaya başlar. Çandarlı'nın iki limanının, eski zamanlarda az savunma araçlarına bile sahip olduklarına dair bir işaret yoktur. Limanı koruyan adacıklar, boz renkli kayalardan oluşur ve aynı türdendir. Pitane'da su üzerinde yüzme özelliğine sahip tuğla üretilirdi[640]; bu hiç şüphesiz volkanik arazinin sünger taşı esasındaki bir tür kül maddesidir. Rodos (Rhodes) adasından da buna benzer bir tuğla alınarak Ayasofya'nın yapımında kullanılmıştır[641].

---

[638] Hérodote, I. Kitap, bölüm 161.
[639] Hérodote, VI. Kitap, bölüm 28.
[640] Strabon, XIII, 614.
[641] Banduri, *anonyme de Const.*, I.

(s.372) Eski Pitane'nin yerine geçmiş olan küçük Çandarlı, Türklerin Ayvalık (Kidonia)'ta yaptıkları katliamın intikamı olarak, Rumların tahribiyle karşı karşıya kaldı. Psarioteler, korsan gemileriyle gelerek limana çıktılar ve Türkleri öldürerek şehri ateşe verdiler.

Bu hareket, Rumları Osmanlı hâkimiyetinden kurtaracak devrimin başlangıcıydı. Bu ilk girişimi kendi kanlarıyla ödemiş olan Midilli (Lesbos) ve Sakız (Chio) halkı, hâlâ kurtuluş saatini bekliyorlar.

Türkçe adı Ayvalı olan Kidonia, bilinmeyen bir dönemde, yakındaki adada kurulmuştur. Hemen hemen hepsi Rum olan sakinleri, asıl bölgeye geçerek aynı adda bir şehir kurdular! Gemicilik ve ticaret sayesinde, az zamanda ilerlediler. Kidonia'nın nüfus sayısı, yirmi beş bini buldu.

Öncelikle başpapaz Jean Oeconomos'un kurduğu okullardan ve kuruluşlardan söz etmek gerekir. Bunlara, adaların ve Yunanistan'ın gençleri gelir, toplanırdı. Rum milletinin ilk ayaklanma izleri görüldüğünden itibaren, Türklerin hareketlerine engel olmak için silahlananlar Kidonyalı (Cydoniate)lardı. Kendilerine üstün kuvvetlerle şehirlerinde kuşatılarak, Rumlar 1821 Haziranında hemen hemen tamamen öldürüldüler, Kidonia da ateşe verildi[642].

Bugün katliamdan kaçan bazı denizci ailelerin oturduğu kalıntılardan başka bir şey değildir.[643]

Teuthranie - Caïque

Bakırçay (Caïque) nehriyle sulanan büyük vadi, Kilikyalılara hükmetmiş olan Télèphe'nin oğlu Teuthras'tan, Teuthranie adını alan bölgesinin bir kısmını oluşturur. Bugün yeri bilinmeyen Teuthranie şehri, Pitane ve Bergama (Pergame) şehirlerinden yetmişer stade, yaklaşık olarak on üç kilometre mesafedeydi. Teuthranie ovasını, üç ırmak sular.

Çandarlı şehrinin otuz stade kadar güneyinde, Élée limanı yakınlarından denize (s.373) dökülen Bakırçay, kaynağını Bakır köyü

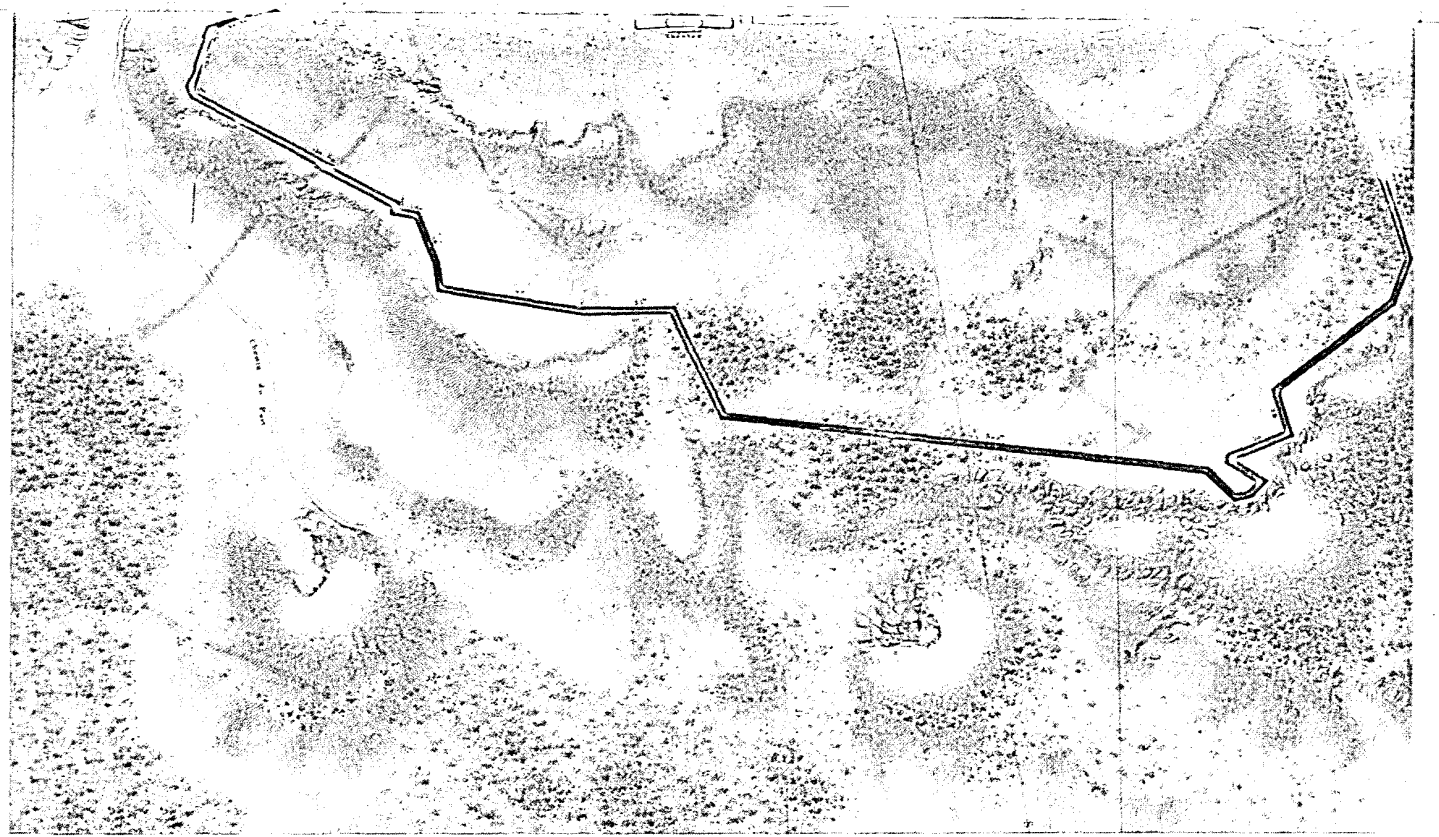
---

[642]Yunanistan'ın bağımsızlığıyla sonuçlanan isyan hareketinde Avrupa aydınının Yunanistan'ın bağımsızlığı doğrultusunda ikna edilmiş olduğunu gösteren bu görüşler tek taraflıdır (Y.N.).

[643] Ali Suat'ın çevirisinde yer almayan bu paragraf, eserin aslından çevrilmiştir (Y.N.).

PL-108-109

Roux aine Lith.

Ch. Texier delt

BEHRAMKALE(ASSOS). ŞEHİR ÖRENLERİNİN GENEL PLANI

yakınında Kaz (İda) Dağının kollarından biri olan Temnus Dağından alır[644]. Bakırçay nehrinin şimdi birçok adı vardır: Kaynağında Bakırçay, sonra Aksu adlarını ve daha sonra Sélinus ırmağının Pindasus kolundan gelen sularını alarak Bergama'dan geçtiği zaman da Bergama çayı adını alır. Bundan başka Bergama'nın kuzeyindeki dağlardan gelen Mysius adındaki küçük çay ile adını Téléphelere mensup Keteioslar (Cétiens)dan alan Cetius dereciğinin sularını da alır. Bakırçay nehrinin aşağı havzasının bir kısmına, Apia ovası adını verirler. Burası, zamanında çok verimli olmakla ünlüydü. Çandarlı'nın Bergama'ya yolu, Bakırçay kıyısını izler. Kuzeyden, trakit oluşumlu ve Gargare Dağının son kıvrımları olan bir silsile ile sınırlıdır. Çandarlı ile Bergama'nın arası yirmi kilometredir. Şato Dağı, bütün vadiye hâkimdir; yirmi kilometreden fazla bir mesafeden görülür.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM
Bergama (Pergame)

Bergama şehrine girerken yeşil renkli ve ilk bakışta insan eliyle yapılmış oldukları belli iki tepe vardır. Bunlar Truva ovasındakilere çok benzerler: Dışarıdan hiçbir bina izi görülmez. Birinin adı Maltepe'dir; yaklaşık olarak altmış beş metre kadar yüksekliği vardır; çapı yüz kırk metredir. Ötekinin büyüklüğü, bundan biraz azdır. Efsane ve kahramanlık dönemine ait bulunan bu tepeleri, Pausanias açık bir şekilde belirtir, "Kuruluş ve ad açısından Bergama'nın eseridir" der.

Hermione'un ölümünden sonra Pyrrhus, Andromaque ile evlenerek (s.374) ondan üç oğlu oldu[645]. Pyrrhus öldükten sonra oğulları birbirlerinden ayrıldılar. "Yanında anası Andromaque bulunan Pergamus, şansını Asya'da denemeye gitti ve Arius'un hâkim bulunduğu Teuthranie'de durarak ilginç bir çatışma sonucunda bu prensi öldürdü ve yerine geçerek şehre de kendi adını verdi. Hâlâ mezarları görülür. Zira Andromaque ona eşlik etmişti." Aynı yazar[646], Télèphe'in anası Augé'nin Bergama (Pergame)'da mezarından söz eder. Yunanlı yazarın açık olan tarifi, bu mezarı şehrin girişindeki o yapma tepeye kesinlikle koyar: "Bugün hâlâ Augé'nin mezarı Bakırçay (Caique) nehri yukarısında bulunan Bergama'da görülür. Bu yer küçük bir tepedir, etrafı alçak bir duvarla çevrilmiştir." Bu ayrıntı, hemen hemen Herodot'un Alyatte'ın mezarı için söylediklerinin aynısıdır ve gerçekte iki mezar arasında, pek çok benzerlik vardır. Tarihî gelenekleri

---

[644] Strabon, XIII, 615.
[645] Pausanias, I. Kitap, bölüm 10.
[646] Pausanias, VIII. Kitap, bölüm 4.

boşuna zorlamayarak bize kalırsa iki tepeden birini Augé'nin ve diğerini Andromaque'ın mezarı saymak uygun olur. Bu iki kahraman kadının mezarlarının gerçekten bu yerde konulduklarını tam olarak bilmek de büsbütün ayrı bir problemdir; yalnız demek isteriz ki bu iki tepe, ta Pausanias'ın zamanından beri bu iki kadının mezarları olarak tanınmıştır.

Pausanias, Bergama'nın Andromaque'ın oğlu kahraman Pergamus tarafından kurulduğunu söyler. Diğer yönden Hector'un eşi, bu kelimede Truva kalesine ait bir anı bulur. Bu duruma göre Pergame kelimesinin Rumca dışında bir dile aidiyetini umabiliriz. Perg ya da Berg, dağ demektir. Pamfilya'da da aynı Truva'nınki gibi bir şehir, aynı şartlar altında Pergame adını alır. Perga'nın yeri bulunmazdan epeyce zaman önce yapılan bir incelemede, bunun yüksek bir yeri işgal ettiği yazılmış ve bu kesin olmayan görüş, adeta tasdik edilmişti[647]. Bergama'nın ilk var olduğu asırlar, tarihin bilinmeyen karanlıkları içinde kaybolur. Tarih döneminde ilk defa bu addan söz eden Ksenofon'dur[648]. Bu, general Gorgion ve Gongyle (s.375) kardeşlerden büyük ikram ve misafirperverlik gördü ve Bergama'dan bu bölgenin hâkimi olan İranlılar'ın yanına seyahat etti.

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM
Bergama (Pergame) Devletinin Kökeni - Philétère - Eumène

Bergama kalesinin güzel yeri, Lysimaque'ın dikkatini çekmişti. Lysimaque, burasını dokuz bin talent, yani kırk yedi milyon frank değerindeki hazinelerini saklamak için seçti ve korumasını Paflagonya (Paphlagonia)'daki Tiumlu Philétér'e[649] emanet etti.

Küçük memurluktan böyle iyi bir makama yükseltilen bu şahıs, Boa adında bir dansöz ve hayat kadınının oğluydu. Çocukluğunda geçirdiği bir kaza sonucu, erkeklik duygusu yoktu. Antigone'un ordu subayı Docime'in ileri sürdüğü ve koruduğu bu adam resmî ve genel işlere de girmeye başladı. Docime, daha sonra Lysimaque'ın yanına geçtiğinden, bu Philétère'i de beraber götürdü. Philétère, düzeni ve ekonomiye yatkınlığıyla Lysimaque'i kendine bağladı, hazinedarlığa ve Bergama Şatosundaki değerli hazineyi korumak üzere oranın kumandanlığına atandı. Bir süredir hükümdar, bu adamını övüyordu; fakat Lysimaque'ın hanımı Arsinoe'nin entrikalarıyla zor duruma düşmek tehditi altında bulunan hazine koruyucusu, bu

---

[647] Pline, (Poinsinet'in çevirisi), 1770, V. Kitap, bölüm 32.
[648] Anab., VII, 8, 4.
[649] Kapadokya'daki Tyana'da doğmuştur. Strabon, XIII, 613,

durumdan kurtulmak için herhâlde bağımsız kalmayı düşündü. Bu türden olan her girişim, birbirine rakip olan ya da diğerini kıskanan Rum prensleri tarafından, daima yardım görürdü. Séleucuss, Lysimaque'ın bu bakanı tarafından ortaya atılan hırslı fikre taraftar çıktı. Lysimaque, Sardes yakınında Séleucus'a karşı yaptığı savaşta öldürüldüğünden, Philétère çok yüksek ve değerli bir makam (s.376) sahibi oluverdi ve düşmanlarıyla hiçbir çatışma yapma zorunda kalmadan ustaca idare ettiği hilelerle, yirmi yıl süre yerini korudu. Lysimaque'in hazinelerini teslim etmeyle ilgili yapılan antlaşma, dikkate alınmamıştı. İki müttefik, bundan dolayı emsalsiz iki düşman hâline gelmişlerdi. Fakat Philétère'in şansı, bunda da yaver gitti. Çünkü Séleucus, yedi aylık bir düşmanlığın sonrasında Ptolémée Céraunus'un kurbanı olarak öldü.

Philétère, etrafından mümkün olduğunca kin ve düşmanlık görmemek siyasetinde usta olduğu için, Séleucus'un cesedini istedi ve ona saygı töreni düzenlettikten sonra oğlu ve halefi Antuochus'un yanına gönderdi. Bu günden itibaren Philétère, kendi kurduğu hükümetinde rahat bir durumda kaldı. Komşuları prenslerle antlaşmalar yaptı ve Eolya[650] bölgesinin büyük bir bölümünü, kendi topraklarıyla birleştirdi.

Assos hâkimi Hermias'tan daha mutlu olan Philétère, hükümetini yeğeni Eumène'e bırakıverdi. Sağlam özellikleriye kendini gösteren bu Prens, kendine bırakılan mirası çok iyi savundu. Antiochus, sürekli olarak Philétère tarafından imza edilmiş olan antlaşmanın hükümlerini uygulamaya geçirmeyi ısrarla istiyordu. En sonunda savaş ilan ettiler ve Sardes yakınları, gelecekte bir Bergama devletinin doğuşunu kararlaştıran savaşa meydan oldu. Antiochus yenildi ve az süre sonra da öldü. Euméne yirmi iki yıl yönetimde bulundu ve milâttan 241 yıl önce öldü.

I. Attale

Euméne'in amcasını oğlu ve halefi I. Attale, Attale'ın ve Achaeus'un kızı Antiochide'in oğludur. Galatlar (Galates)[651] üzerine kazandığı büyük bir zafer sonucunda krallığını ilan etmiştir.

Hiçbir hükümdar bunun yardımına gelmemişti ve Asyalılar için yalnız adını işitmek yeterli olan Galler (Gaulois), Pergame üzerine (s.377) yürüyorlardı. Attale'in ordusu, korkudan donmuştu. O zaman bu Attale, birkaç asır sonraya layık olacak şekilde tedbire müracaat etti. Avucunun

---

[650] Strabon, XIII, 623.
[651] Strabon, XIII, 624.

içine "Nika" yani "zafer" kelimesini ters olarak yazdı ve kesilen bir kurbanın ciğerine bu kelimeyi okunacak bir şekilde işlettirdi, buna hayrette kalan asker, artık tanrıların yardımından emin olarak hareket etti. Galler yenilerek kaçtılar. Hiç yılmaz ve yenilmez tanınmış Galler üzerine kazanılan bu zafer, bütün Asya'da büyük bir sevinç uyandırdı. Bu savaşı tasvir eder levhalar yapılarak biri Bergama, diğeri Atina'da tapınağa konuldu[652].

Attale'ın bu zaferle büyüyen gücü, onu doğal düşmanı olan Suriye krallarıyla yeniden tutuşturdu. Séleucus Céraunus, Bergama üzerine yürümüştü; fakat Attale, birliklerini iyi idare etti. Séleucus, Toros boğazında öldürüldü. Bu sırada Psidyalıların ayaklanarak Suriye'de yaptıkları baskın sebebiyle Bergama üzerine yürümekte olan Achaeus, dönmek zorunda kaldı. Bu durumun etkisiyle Eolya ve Misya şehirlerinin çoğunluğu, bağlılıklarını bildirdiler. Téos ve Colophon şehirleri sakinleri, memleketin anahtarlarını sundular. Kyme, İzmir ve Foça şehirleri, yeni hükümete katıldılar. Prens Attale, kral ilan edildi; Bizans cumhuriyetiyle antlaşma yaptı ve Rodosluların dostluğunu kazandı. Bu iki krallıkla iki cumhuriyet antlaşmasının amacı, bütün kıyıları ele geçirerek deniz ticaretine dayanılmaz baskı uygulayan Rum prenslerinin yönetimine karşı gelmekti. Bitinya kralları da bu mücadeleye karışarak Bergama kralından, başlangıçta bazı çıkarlar elde ettiler. Fakat Bergama, Makedonyalı Filip (Philippe) ile[653] savaş etmek için Romalılarla antlaşma yaptığından, birçok düşmana karşı gelmek durumunda kaldı ve kendisinden alınmış olan bazı bölgelerin geriye alınmasında başarılı oldu.

Medenî bir hükümdardan çok barbar bir adam gibi savaşan Filip (Philippe), Bergama üzerine bir ordu sevk etti. Bu şehre ettiği saldırıların hepsi faydasız kalınca, bütün kızgınlığını (s.378) tanrılara çevirdi. Yalnız tapınakları yakmakla hırsını yenemeyerek heykelleri de kırdı, tapınağın bölümlerini alt üst etti ve hatta temel taşlarına kadar söktürdü.

Aetolienlerle antlaşma yaptıktan sonra, Filip (Philippe) Makedonya'ya döndü. Kral Attale, kırk dört yıllık yönetim süresini barışla tamamladı. Edremit (Adramyttium)'e kadar devam eden memleketini, bir kanun altına topladı ve Bergama kütüphanesinin ilk temelini kurdu.

---

[652] Polyoen., Strab., Pausanias, V. Kitap, bölüm 9.
[653] Bkz. İkinci Kitap, ikinci Bölüm, Bitinya Kralları.

II. Eumène

Attale ile Kyzikoslu Apollonis'in oğlu II. Eumène, babasının yerine geçerek Antiochus'a ve Persée'ye karşı savaşlarda, Romalıların müttefiki kaldı. Her zaferde Romalılar biraz daha arazi kazanırlardı. Suriye Kralına verilen buğday bedeli olmak üzere Antiochus'tan, fazla olarak 400 palent almıştı. Fakat bir aralık bu ödülleri veren dostların şüphesine uğradı; Romalıların düşmanlarına gizlice yardımcı olmakla suçlandı. Buna dair elde bir delil olmadığından, Attale'ın durumunu incelemek için Tib Gracchus adında bir komiser gönderildi. Komiserin Attale lehine olan raporu, her iki tarafı da eski dostluğa döndürdü.

Roma senatosunun kötü bir kararıyla, bu kralın halka açık yerlerdeki heykellerinin kaldırılması ilan edilmiştir. Kralın kardeşi Attale, Roma'ya giderek kararın bozulmasını istedi ve başarılı oldu. Bu kralın zamanında, Romalıların bir elçilik heyeti, Élée limanına çıkarak doğru Bergama (Pergame)'ya geldi. Amaçları, Pessinus (Pessinunte)'ta bulunan Ana Tanrıçanın heykelini, Roma'ya taşınması için izin almaktı.

Bergama şehri, genişleme ve ilerlemesini, Kral Eumène'e borçluydu. Bu adam, son savaşların yıkıntılarını onardı, Strabon zamanında var olan çok güzel anıtlar meydana getirdi; Attale'ın yaptırdığı Nicéphorium'u ağaçlar ve mimarî dekorasyonlarla süsledi. Polybe[654] ve Strabon,[655] burasını tapınaklar, heykeller ve tâklar arasında şaşırılacak (s.379) bir yer diye tasvir ederler. Bergama kalesinde bulduğumuz bir kitabeye göre bu Nicéphorium denilen eser, bir rahibeler okulunu içine alan Minerve Poliade ve Nicéphore'ye özel bir tapınaktı[656]. Söz edilen kitabe, iç duvar yerinde bulunduğuna göre, asıl Acropolis'e ait bir belgedir.

Eumène, kaybolmasına bütün ilim adamlarının bugüne kadar üzüldükleri iki yüz bin ciltli kütüphanenin gerçek kurucusudur[657]. Edebî eserleri çoğaltmaya çalışan ve kopye edenlere en kolay malzemeleri hazırlamak için, yazıya ait deri fabrikaları kurdu. O zamandan beri bu sanatın ilk doğduğu şehrin adı korunarak, Pergamenae Chartae denilmiş ve Fransızcası *parşömen* (parchemin) olmuştu. O zamanlar kullanılan *papirüs* (papyrus) hem pahalı, hem de üretilmesi güçtü. Mısır'a hâkim olan Yunan

---

[654] Polybe, XVI. Kitap, bölüm 1.
[655] Strabon, XIII, 624.
[656] Bkz. *Description de l'Asie Mineure,* II, 220.
[657] Strabon, XIII, 624.

prensleri bu bitkiyi ürettiriyorlar; fakat kullanımı sürekli arttığı için, ihracına çeşitli şekillerde engel oluyorlardı. Parşömen üretimi, az zaman içinde büyük bir ilerleme gösterdi; bugün bile Bergama, deri üretimindeki maharetiyle benzerlerinden farklıdır. Selinus kıyıları, tabakhaneler ve deri fabrikalarıyla işgal edilmiştir. Yakın zamana kadar İstanbul'da, müstensihler pazarı vardı[658]. Burası, eski zamanların bu sanatı ve bir hattatın nasıl bir yetenek ve hızla meşhur eserleri yazdığı hakkında bir fikir verirdi. Kur'ân hattatları, kitabın şekil ve tertibine o kadar alışmışlardı ki bir satır, bir kelime bile sayfanın düzenini bozamazdı.

Kitap, yazıldıktan sonra önce parlatılmaya giderdi. Bundan sonra bölüm başlarını, kenarları süsleyen ve yaldızlayana verilirdi. Türk hattatlar, ilim adamı (ulema) sınıfına mensup olduklarından, uzun süre matbaada basılmış kitap yayınına karşı oldular. Kur'ân da matbaayı kabul etmeye karşı bir kelime düşünmek hatadır.

Silindir kullanılmasını, damgaları ve kazınmış markaları bilen Romalıların, yazıları mekanik araç ile çoğaltmağı düşünmemeleri ilginçtir. Onları bu yolda durduran sebep, her şeyden çok kağıtsızlık olsa gerektir.

(s.380) **II. Attale**

Kırk dokuz yıl yönetimden sonra Eumène, hükümdar vekilliğini kardeşine ve tahtını III. Attale unvanıyla daha sonra kral olan küçük yaştaki oğluna bırakarak öldü. Bu çocuk, Kapadokya Kralı Ariarethe'nin kızı Stratonice'nin oğlu idi. Eumène'in kardeşi Philadelphe II. Attale, gerçekte yönetimini uygulamaya koydu. Fakat Bitinya Kralı Prusias tarafından devrilmesine, çok az bir şey kalmıştı. Bu kral, Bergama (Pergame)'yı ele geçirmişti ve Filip zamanındaki tahribatı da yapacaktı. Fakat Romalılar, Bergama kralıyla hemen antlaşma yaparak şehirde meydana getirdiği hasarların da tamiri için Prusias'ı zorladılar.

Attale, bu yılmaz düşmandan intikam almak için, asıl kendi oğlu Nicomède'i ona karşı tahrik ederek Prusias'ı öldürttü. Attale, artık kayınpederi Kapadokya Kralı Ariarathe'nin tahtını sağlamlaştırmak için de güç sahibi olmuştu[659]. Frigya ve Pamfilya'ya hükmederek Antalya (Attalia) ve Alaşehir (Philadelphie) şehirlerini kurdurdu ve onlara Attale Philadelphe ikili adını verdi. İhtiyarlığında, memleketin işlerini ihmal etti ve onları

---

[658] Yazar burada Copist tabirini kullanmış ise de kastı bizim hattatlarımızdır. Fransız yazısının hattatı, yani uzman sanatkârı olmadığından özel bir tabiri de yoktur (Ç.N.).
[659] Strabon, XIII, 624.

nedimi Philopoemen'e bıraktı. Yeğeni Attale Philometor tarafından zehirlenerek öldü.

III. Attale

Bu hükümdarın zamanı, bütün tuhaflıkların ve zulümlerin devamıdır. Romalıların yardımı ve koruması altında düşmanları Bitinyalılara savaş açarak, başarılı olmuş ve yendiği Nicomède, bundan sonra Bergama'ya karşı hiçbir düşmanca harekette bulunmamıştı. II. Attale, son zamanlarını çoğunlukla vicdan azabı çekerek inziva hâlinde geçirdi ve ölümünden önce (s.381) bütün Asya krallarına imzalattığı vasiyetname gereğince, Roma halkını memleketin ortak vasiyet sahibi tayin ediyordu:

Populus Romanus bonorum meorum haeres este ("Roma halkı benim iyi adamlarımın mirasçısı olsun").

Bir şehirden başlamış olan Bergama Hükümeti, bu dönemde, ta Toros Dağlarına kadar, bütün merkezî Küçük Asya şehirlerini içine alıyordu. Bununla beraber güçlü Roma Cumhuriyeti bu mirasına kavgasızca sahip olamadı: Attaleların sonuncusunun gerçek oğlu Aristonic, babasının tahtını kurtarmak için silaha sarıldı. Birbirinin peşisıra iki konsül, buna karşı savaşa girdiler. Savaş, aralıksız üç yıl sürdü. Birçok şehir, taht iddiasında bulunan kişiye bağlıydılar. Bu şekilde Aristonic, başlangıçta büyük başarılar getiren bir ordunun başındaydı. Akhisar (Thyatire) ve Apollonis[660]'i aldı, ordularını konsül kişiliğine vermeyi gerekli sayan Romalılar için, tehlike büyük görüldü. İlk savaşa başlayan Publius Crassus, İzmir yakınında Aristonic'in silah yeri olan Leucae'de öldürüldü; savaşı tamamlayan halefi Perperna, ikinci seferi bitirdiği sırada öldü. Yenik düşen ve esir edilen Aristonic, Roma'ya sürüklendi ve orada, babasının müttefiklerine karşı bu önemli avın hırslı mücadelesini yapma cesareti pahasına öldü[661]. Üç kralın da hazineleri Roma'ya götürüldü ve bir prokonsül gelerek memleketi, Roma halkı adına teslim aldı.

Strabon'un verdiği bilgilere göre, Bergama (Pergame) kralları hanedanı, milâttan önce sırasıyla aşağıdaki yıllar arasındadır:

1. Hadım Philétère 283 -265

---

[660]Manisa ili, Akhisar ilçesinin güneydoğusundaki Bozalan köyünün bulunduğu yerde eski bir şehir (Y.N.).
[661] Strabon, XIV, 646.

2. I. Eumène (İlk Kral)	263 - 241
3. I. Attale	241 -198
4. II. Eumène	198 -157
5. II. Attale Philadelphe	157 -137
6. III. Attale Philométor	137 - 132
7. Aristonic (Taht iddiasında bulunan)	132 - 129

(s.382) Roma İmparatorluğunun bir şehri seviyesine indirilen eski Bergama (Pergame) hükümeti, özel şekilde verilen unvan ile "Asya Eyaleti" ni oluşturdu ve yönetimi, başkent kanunlarına bağlı kaldı. Öyle ki bu eski şehirlerin çok kıskandıkları bazı belediye hukuku görünüşte bırakıldı ve Asya şehirleri ortak heyeti unvanı altında, bazı ayrıcalıklar korundu. Dinî törenlerle genel oyunlar, Asiarque lakabını taşıyan bir hâkimin liderliği altında yapılacaktı. En önemli ve güçlü adamlar, bu görevi elde etmek için planlar kurarlardı, Asya şehirlerinin katılımı onuruna, yeniden tapınaklar yapılarak, Asya tapınakları adı verildi. Çok sayıda şehir, bu yolda harekette gecikmediler; çünkü bu tapınaklar, aynı zamanda var olan imparatora da ithaf ediliyordu.

Hemen her zaman nutuklar ve konferanslar aracılığıyla verilen genel oyunlara Asiarque liderlik ve yöneticilik eder ve tapınaklar, büyük papazların yönetimi altında bulunurdu. Bir kitabede "Diadochus Pergame'de Asya tapınaklarının ruhanî lideridir" diye yazılıdır[662]. Sart (Sardes), İzmir (Smyrne), Kyzikos (Cyzique) şehirleri de Asya tapınağı yaptılar; genel oyunlara Asya Oyunları adını verdiler.

İmparator Tibère adına bir tapınak yapımı için Asya'nın on bir şehri arasındaki bir yarışmada, Pergame'ın iddiası, Auguste ve Roma tapınaklarını içermesi açısından kabul olunmadı. Kutsal ayinler, imparator adına olacaktı[663].

Bergamalıların tam bir saygıyla ibadet ettikleri tanrıların en önemlisi, itirazsız Asklepius (Esculape) idi. Zira fanilerle en çok ilgisi olan, bu

---

[662] Wheler, I, 240; Caylus, *Antiq.*, II,
[663] Tacite, *Annal.*, IX. Kitap, bölüm 37.

tanrıydı. Mezhebi Asya'ya, Aristechmus'un oğlu Archias tarafından getirilmişti ve tapınağı, sığınak olma hakkına sahipti. Bu tapınağın en büyük şöhreti, Asklepius (Esculape)'un himmetiyle burada yapılan bir tedaviydi. Hastalar, gece kemerlerin altında yatarlar ve rüyalarında hastalıklarına şifa verecek ilacın kullanımını öğrenirlerdi. Burada üç ayağı altın heykelli bir sehpa dikkat (s.383) çekiciydi. Üç heykelin biri Esculape, biri Coronis ve üçüncüsü Télesphore idi.

Tapınak şehrin dışında, batı taraf mahallesinde ve tiyatronun yakınındaydı[664]. Tiyatronun yeri malum olduğundan, o sayede tapınağın yerini de bulmak mümkün olacaktı. Bitinya Kralı II. Prusias, Bergama kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldığı zaman, tapınağın en değerli süslemelerini yağma etti. Esculape'ın düşkünler yurdu, Asya'da bilinir ve çaresiz her insana açıktı. Fakat karışıklık zamanlarında, sürekli olarak saygı görmedi. Mithridates'in takibi sırasında, birtakım Roma vatandaşları buraya sığındılar; bununla beraber tapınak sunakları önünde boğazlandılar. Askerleri tarafından terk edilen, Prokonsül Caius Fimbria idi. Düşmanı Sylla'dan Bergama'ya kaçtı ve Sylla'nın eline geçmek ümitsizliğiyle, Esculape tapınağına girerek kılıcıyla kendini öldürdü.

Roma imparatorları, Bergama'yı yeni Asya vilâyetlerinin en güzel başkenti yaptılar. Bundan başka ona Néocore, yani "mabetler muhafızı" unvanı verildi. Bu unvan, imparatorluk madalyalarının birçoğuna kazınmıştır. Asklepius (Esculape) tapınağının ünü, yeni hükümet için bir kere bile olsun hakkında kötü düşünmeyi gerektirmedi. İmparatorlar bile, bizzat gelerek Apollon'un oğlundan sağlık dilerlerdi. Tanrının bu gücüne inanç meselesi, ta Hristiyanlık zamanına kadar sürdü. Bununla beraber bunun gerçek etkisidir ki Bergama'da bir tıp okulunun kurulmasına sebep oldu. Bu okulun en büyük ünü Claude Galien'dir. Buranın başlıca eğitimi, tapınağın arşivindeki bütün gözlemleri toplayarak bunları bir tedavi yöntemi hâlinde birleştirmekti.

Bergama, *İncil*'in ışığının ilk defa oradan çıkarak bütün Asya'ya yayıldığı şehirlerden birisidir. Bundan dolayıdır ki *Apocalypse*'de buna, Yedi Asya Kiliselerinden birinin adı lakap olarak verilmiştir. Sonra İzmir'e bağlı bir baş papazlık merkezi ve daha sonra metropolitlik oldu. Konstantin Porfirogenet, yaptığı şehir taksimatında Bergama, Obsequium dairesine dahil oldu. Selçuklular, milâdî 1306 yılında, batı Asya'ya akın ettikleri

---

[664] Aristid., *Orat. Sacr.*, III.

zaman, Bergama daima Rumlara kaçtı. Karesi (s.384) Emîri bu şehre sahip olunca, Karesi İli adını verdi. Birkaç yıl sonra, 1336'da Karesi, Bergama şehri içinde Türklerin Sultanı Orhan Gazi tarafından kuşatıldı. Şehir ele geçirildi ve Karesi idam edildi. Osmanlılar Bergama'ya, bu şekilde yerleştiler. Orhan Gazinin Süleyman adındaki oğlu, edebiyat ve sanatı severdi; yeni fetihlerini süsleyen bu mükemmel harabelere hayran kalırdı. Jean Vatatzes'in kızı güzel bir Rumla evlenmişti. Fakat Sultan attan düşme sonucu olarak 1360 yılında öldü. Eski eserleri ise tahrip etmeye devam ettiler[665].

Orhan Gazi ölürken Bergama hükümetini Süleyman Paşaya verdi. O zamandan beri burası Hüdavendigâr Sancağının bir kısmını oluşturur.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM
Şehrin İçi - Surlar - Kale

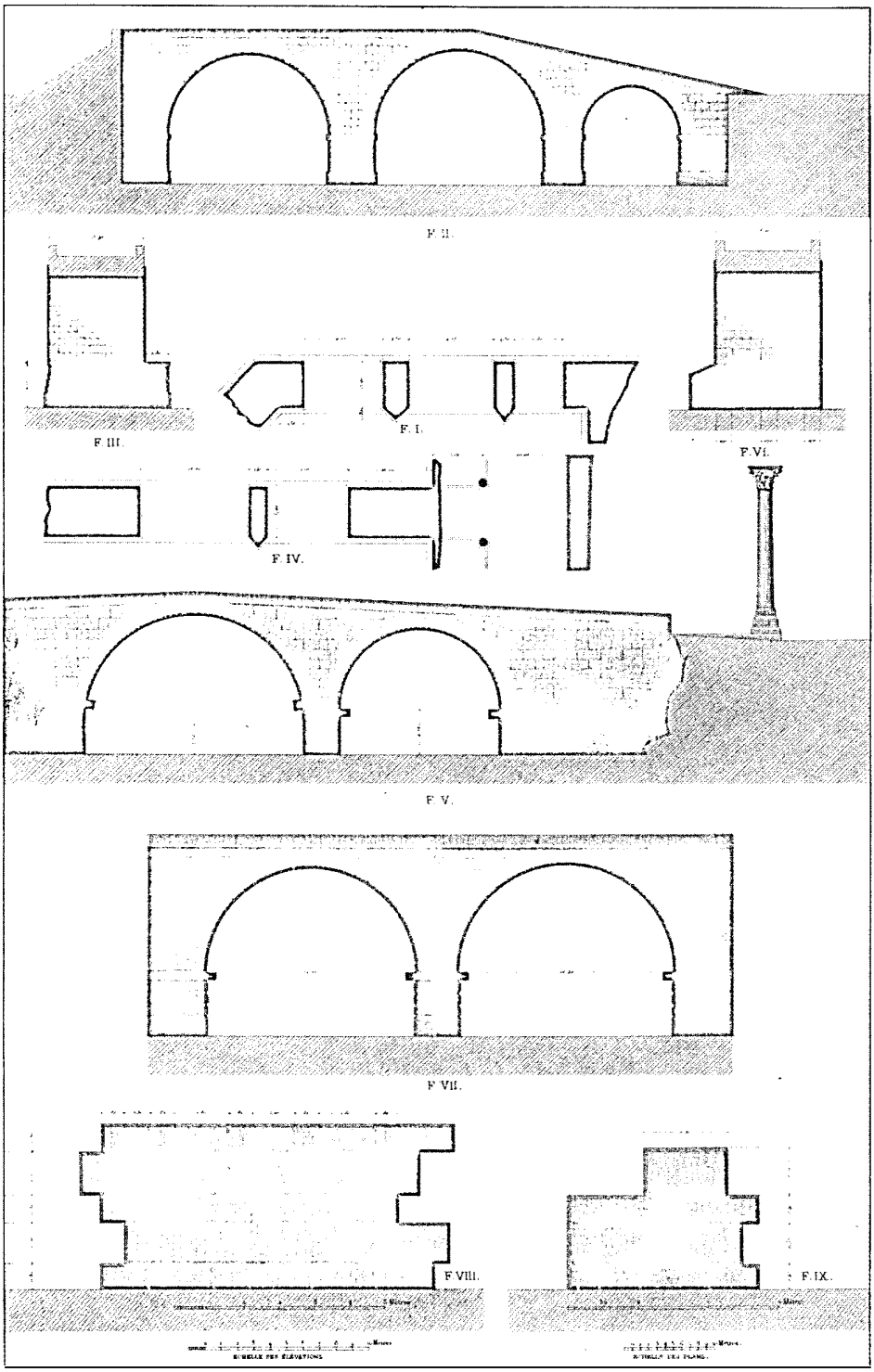
Strabon'un tarifine göre, Rum krallar zamanında Bergama şehri, daha sonra Acropolis, yani en yüksek noktadaki "iç kale" hâline gelen surlardan dışarı çıkmamıştı. Kuzeyde çıkılmaz bir kaya, sağdan soldan iki coşkun dere ile koruma altına alınmış olan şehir, ancak güney tarafından saldırıya uğrayabilirdi. Volkanik geniş taşlar döşenmiş yollarla Propylees'e gidilirdi[666]. Minerve Poliade tapınağı, setler üzerinden görkemli bir şekilde yükselirdi. Kalenin tepesini iki katlı saran hemen hemen bütün duvarlar, Rum krallarına ve sanatın en güzel devrine aittir. Malzeme esirgenmemiş ve binası şahane süslerle yapılmıştır.

Acropolis'e çıkılırken ilk göze çarpan şey, duvarlarındaki süslemeleri gitmiş bir tür saray binasıdır. Duvarlar, küçük taşlarla yapılmıştır. Duvarda, pencere olarak oyulmuş (s.385) yerlerle, biribirine bağlı iki büyük raf vardır. Bu bina, *Dor* tarzı sütunlar ve taklarla çevrelenmişti. Fakat enkaz yığıntısı o kadar çoktu ki ilk durumu bulup çıkarmak, çok zordur. Bu yerden itibaren acropolün yolu, hâlâ olduğu gibi durur. Geniş volkanik döşeme taşlarıyla kaplanmıştır. Şurada burada yolun iki tarafını süsleyen binaların zemin kısmı kalıntısı görülür. Bu yol, altı yüz metre kadar bir mesafede, kalenin kapısına kadar gider. Bu kale duvarları ve kuleleri, farklı çaplarda ve hemen hemen hepsi mermerden sütunlarla birleştirilmiş bir orta çağ binasıdır. Sütunların birkaçı, Romalıların uyguladıkları tarzda yarı silindir şeklinde

---

[665] Hammer, *Histoires des Ottomans,* I; Lechevalier, *Troade,* II.

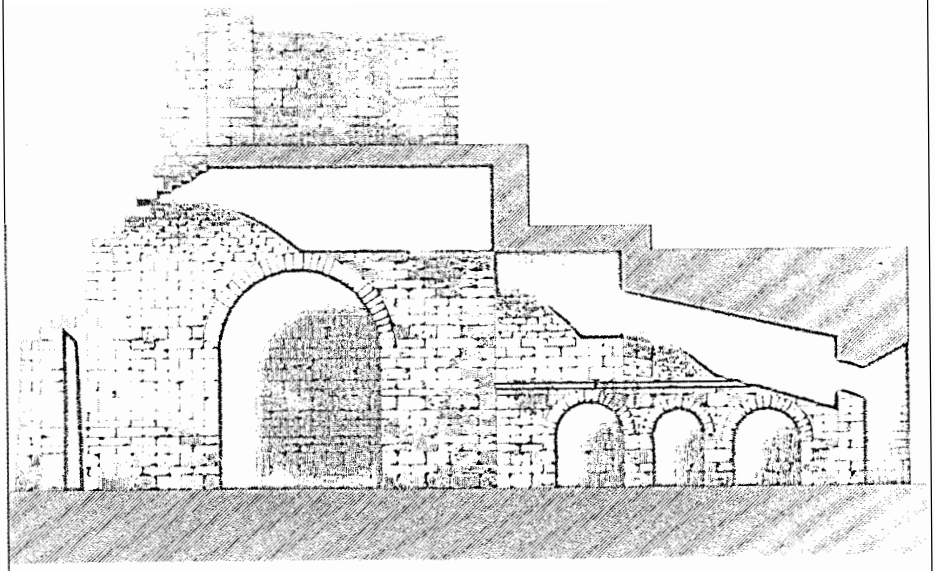
[666] Çok büyük kapı. Bir tapınak ya da saray, eski çağlara ait kale akropollerinin önü anlamınadır (Ç.N.).

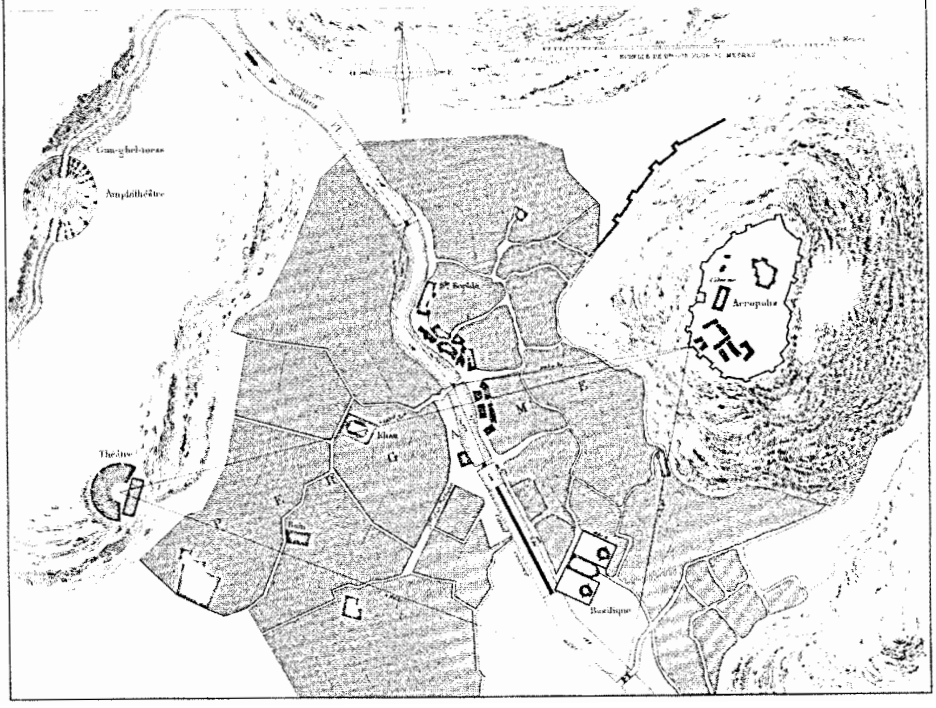
Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME) KÖPRÜLERİ

COUPE SUR LA GRANDE GALERIE DE L'AMPHITHÉATRE

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). BAKIRÇAY (CAIQUE)'IN ŞEHİR İÇİNDE İZLEDİĞİ YOL

olukludur. Diğerleri, Yunanlı tarzında oyulmuştur. Kısacası daha başkaları olukları az çukur ve kesik tarzda yapılmıştır. Girişin yanında, bir kireç fırını vardır. Burada, tapınak ve sarayların son enkazı yakılırdı. Çünkü Bergama'nın arazisi volkanik olduğundan, yakınında kireç taşı azdır.

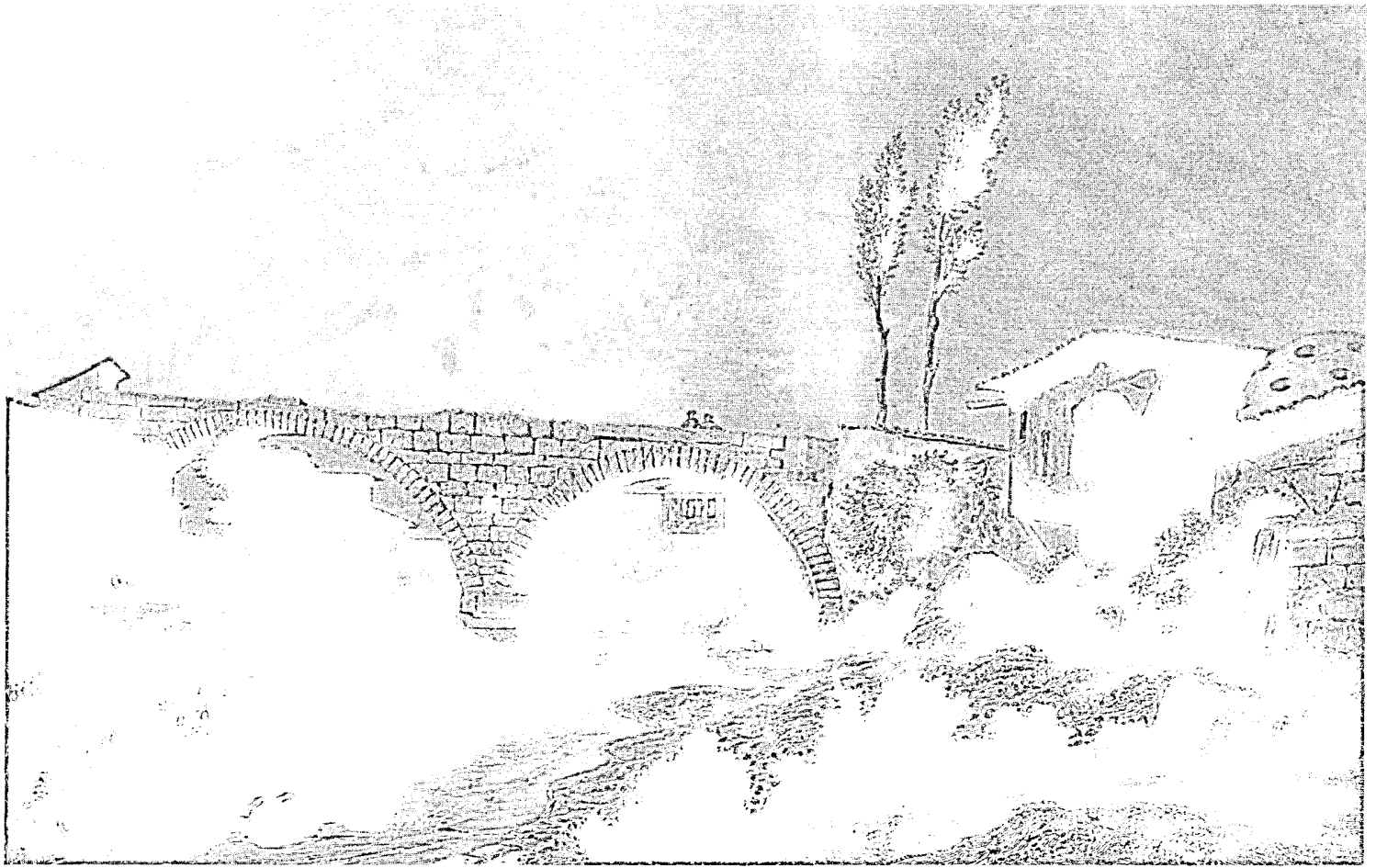
En yüksek noktayı, Lysimaque kalesi işgal ediyordu. Bunun bütün temelleri vardır ve bazı katlarında, şaşılacak bir binanın dayanak temellerini gösterir duvar parçaları bulunur. Bunların biri hafifçe eğimlidir. Her üste gelen sıra, alttaki sıra taştan biraz geridedir.

Güneybatıya yönelmiş duvarlar, büyük tapınağın zeminden yukarı temellerini oluşturuyordu. Burada asıl cepheye dayanarak temelleri sağlamlaştıran kemerler, hâlâ vardır.

Büyük tapınak, çok görkemli bir şekilde, bütün Bakırçay (Caïque) vadisine hâkim bir noktadaydı. Parthénon ve Assos tapınakları gibi, şehrin yerini ta uzaktan işaret ederdi. Oluklu sütunların çapı, bir metre kırk iki santimetredir. *Korint* tarzında ve beyaz mermerden yapılmışlardır. Bergama'yı altmış yıl önce ziyaret etmiş olan İngiliz Gezgin Dallaway, boyut verebilmek için, tapınağı oldukça iyi korunmuş durumda bulmuştur[667]. Ölçtüğüm kısımlar, onunkine uygun düşmüştür. Burada her ne buldumsa, o ciddî gözlemciyi doğrulamak ve desteklemekle sonuçlandı. Güneybatı tarafından inilirken çok sayıda dayanak duvarları görülür. Bu basit kısmındaki sanat ve lüks düşünülürse, Bergama eski eserlerinin çok yüksek bir değerde oldukları anlaşılır. Fakat Acropolis'in bütün duvarları (s.386) aynı tarihe ait değildir. Romalılar buraya taşla mermer karışık tarzlarıyla dikkat çeken ve sırf askerî binalar eklemişlerdir. Batı tarafından kule duvarları ve kapılar, beyaz mermerden, düzgün bir şekilde ve büyük sıralarla bunları kesen küçük kesim taş katlarından yapılmıştır. Bunlarla *bazilika* (basilique) dediğim ve şimdi bahsedeceğim binanın kimliği aynı devrin eseri olduklarını gösterir. Sarnıçlar da Roma binalarıdır. Bunlar, geniş ve iyi korunmuştur. Dağın yamacına dayanmış olan bütün mahallenin güney batısında, kesme taşlarla yapılmış büyük kemerler bulunur ki bunlar, sokakların seviyesiyle Selinus'un iki kıyısına ulaşmış olan sağlam taş

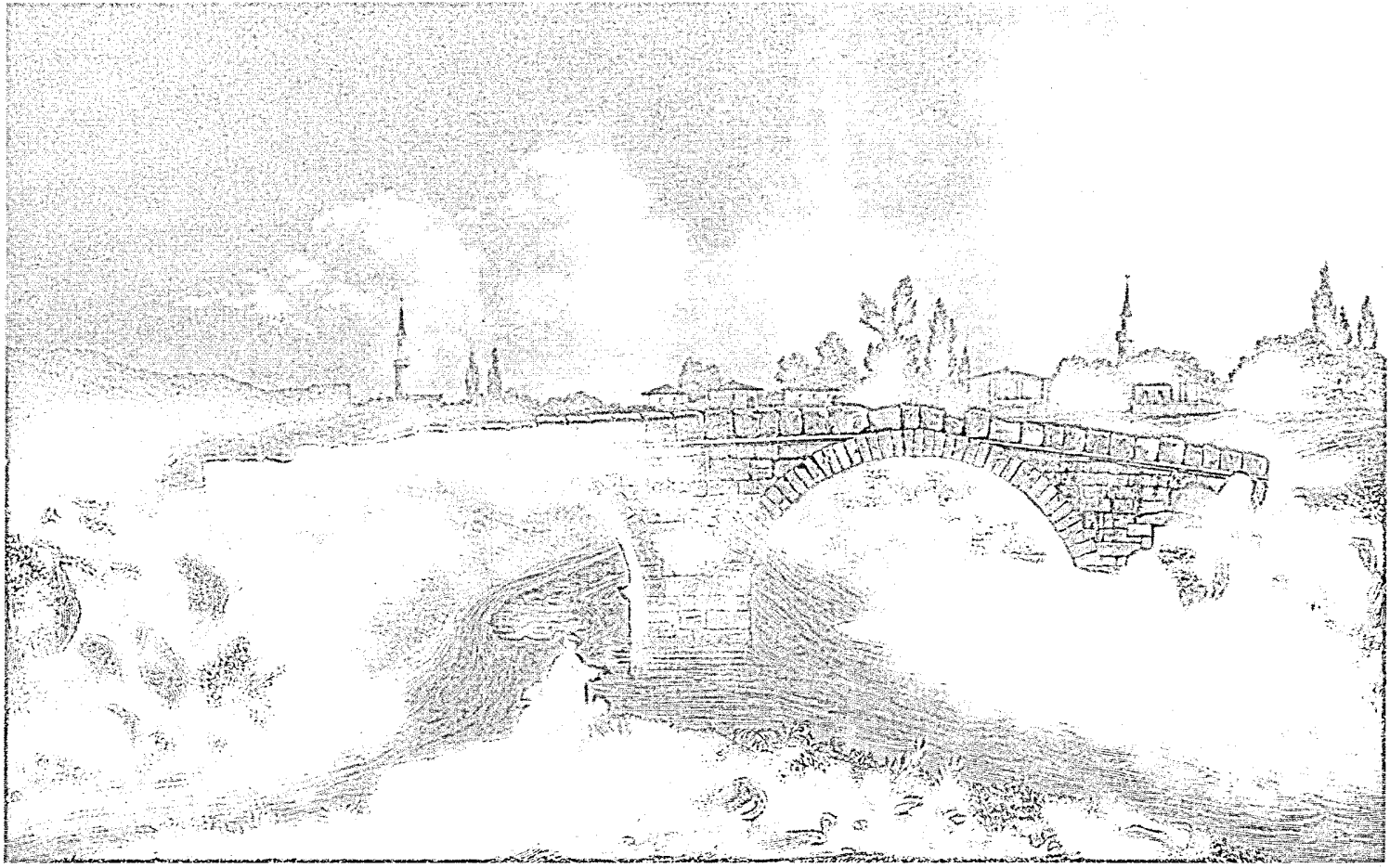
[667] Bölmenin bütün uzunluğu kırk dokuz ayaklık bütün zeminin planının otuz dört ayaklık kısmını işgal ediyordu; revaklı kısmın uzunluğu yirmi ayak olup, sütunları dört ayak çapındaydı. Bununla beraber şurası kayda değerdir ki sütunlar defne yapraklarıyla süslü, frizler de aynı şekilde Trajan döneminde yapılmış olan süslemeleri karakterize eden kartal motifleriyle işlenmişti. Böylesine büyük bir binayla İmparator Trajan yüceltiliyordu.

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

BERGAMA (PERGAME). MUSLUK KÖPRÜSÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). AYASOFYA KÖPRÜSÜ

köprülerin hizalarını oluşturuyordu; fakat güney taraftan hiçbir duvar izi görülmez. Hatta tiyatro ile tiyatronun seyirci setlerinin eski beldeye ne şekilde bağlanmış olduğunu düşünmek, çok zordur. Eski tarzda, yani Jüstinien döneminden önce yapılmış bir Bizans kilisesi, Selinus'un sağ kıyısından yükselir. Türkler tarafından camiye dönüştürüldüğü hâlde, eski Ayasofya adını daima korumuştur. Büyük bir kemerle ikiye bölünmüş iç kısmında, iki kubbe vardır. Kesme taşla düzgün şekilde yapılmıştır. Fakat hangi dönemde yapıldığını belirleyebilecek ne kitabe, ne de bir mimarî süsleme ya da heykel, kısacası bir şey yoktur. Selinus'un sol kıyısında ve "musluk köprüsü" denilen köprü hizasındaki büyük harabe, Bizans Sarayı Harabeleri ya da Galyen (Gallien) döneminden hiç değilse ileri gitmeyen eski yıkıntılardır. Sokağın bir tarafı, tamamen sarayın ön yüzüdür; pencere delikleri ve sıvaya yapıştırılmış işlenmiş mermer levhalardan dekorasyonu vardır. Büyük bir kemer kapı, hâlâ bulunmaktadır. Sokak boyunca mermer sütunlar şu anda da yerde yatmaktadır. Birkaç sütun, surun içine girmiştir. Başlıklarından, *Korint* tarzında oldukları anlaşılıyor. Çok sayıda pencere kenarı, korniş ve *Dor* tarzında bir saçak altı, hâlâ yerlerinde duruyor. Şehrin bazı eski binaları hakkında bilgisi olan bir Rum, bu saraya, halka ait genel bir yer gözüyle bakar.

Selinti (Selinus) Nehri - Köprüler

Eskilerin mükemmelliklerini anlamak için, binalarını dikkatle incelemekten daha doğru (s.387) bir şey olamaz. Onlar, genel çıkarlar için olan herhangi bir binayı da en güzel bir sanat eserine gösterdikleri aynı özenle yapmışlardır. Bergama'nın rıhtımı, bu bakış açısıyla özel bir şekilde anmaya değerdir. Bunları bağlayan köprüler, tarz açısından daha az sade ve daha az ciddî göründükleri hâlde, yine itirazsız olarak görkemli ve asil bir manzaraya sahiptir.

Selinti (Selinus) nehri, çok dar bir yatak içinde şehri dolaşır ve önemli taşma zamanları olduğundan, suları hapsedebilmek için rıhtımı yükseltmişlerdir. Bunlar hep büyük parça kesme taşlarla yapılmıştır. Şehrin sularına yol vermek için, uygun mesafelerde yer altı kanalları vardır. Selinti nehrinin Bergama şehri içindeki yatağı, sekiz yüz altmış yedi metredir. Bundan, hepsi Roma tarzı olmak üzere beş köprüyle geçilir. Şehrin üst başındaki köprü, farklı dönemlerde onarılmıştır. Bunun, diğerlerinden daha eski olduğu zannedilir.

"Musluk Köprü" adı verilen köprü, Yunan tarzı temeller üzerine Roma yapısıdır. Pek eşit olmayan iki gözü vardır. Bunlardan birinin çapı, dokuz metre on santimetre ve diğerininki, on iki metre altmış santimetredir.

Selinti nehrinin sol kıyısı, sağ kıyısına oranla daha çok yüksek olduğundan, bütün köprüler bu iki farklı seviyeye bağlı olurlar. Musluk köprüsü, güney ucundan iki mermer sütun ile süslenmişti. Bunlardan biri, hâlâ rıhtımın yanında yatmaktadır.

Bu köprünün yanında dikkat çeken bir eser vardır. Bu eser, derenin üzerine yapılmış yüz doksan altı metre uzunluğunda gerçek bir tüneldir. Bu eseri yapmanın amacı neydi? Hiç şüphesiz, şehrin bir mahallesinde dolma toprak meydana getirmektir. Çayın üzerine biri on iki metre, on santimetre ve diğeri on iki metre kırk iki santimetre çapında iki kemer yapılmıştı. Bunlar, yine eski durumlarında devam etmektedir ve eski büyük bir bina bedenlerin oluşturdukları boşluğu doldurur. Bu yerler, çok sık evlerle örtülmüştür. Bu mahalleye *Ne Yerde ve Ne Gökte* adını verirler. Bu kemerlerin istinat duvarları, büyük trakit kütlelerinden ve bir enine bir boyuna birdiğerine keskin istiflerle, özenli şekilde yapılmıştır. Kemerler, taş dolgu tarzındadır ve her yedi metreden yedi metreye, kesme taşlardan yaylar vardır. Selinti nehrinin sağ kıyısında bulunan kemerin ortası delik olduğundan, giren ışık, hoş bir etki oluşturur.

(s.388) OTUZUNCU BÖLÜM
Bazilika (Basilique)

Selinti (Selinus) nehri üzerine yapılmış olan tünelin güney ucundan şehre giren her gezginin dikkatini çeken büyük bir anıt vardır. Tuğladan yapılmış yüksek duvarlarına, mermer levhalar eklenmiştir. Farklı cinste mermerden sütun gövdeleri, yanı başında yatmaktadır. Bu şeylerin tamamı, burada eski Bergama'nın çok önemli bir eseri olduğunu gösterir. Doktor Spon'un Rumlar arasında rastladığı bir geleneğe göre bu eser, Aghios Theologos dedikleri ve Türklerin tahrip ettikleri eski St. Jean kilisesidir. Bergama'dan söz eden yazarların hepsi, bu Rum kaynağından gelen geleneksel rivayeti incelemeden kabul ettiler ve hiçbiri bu binaların gerçekten çok eskiden kilise olarak bina edilip edilmediğine dair bir fikir edinmek için resmini kâğıt üzerine almamıştır.

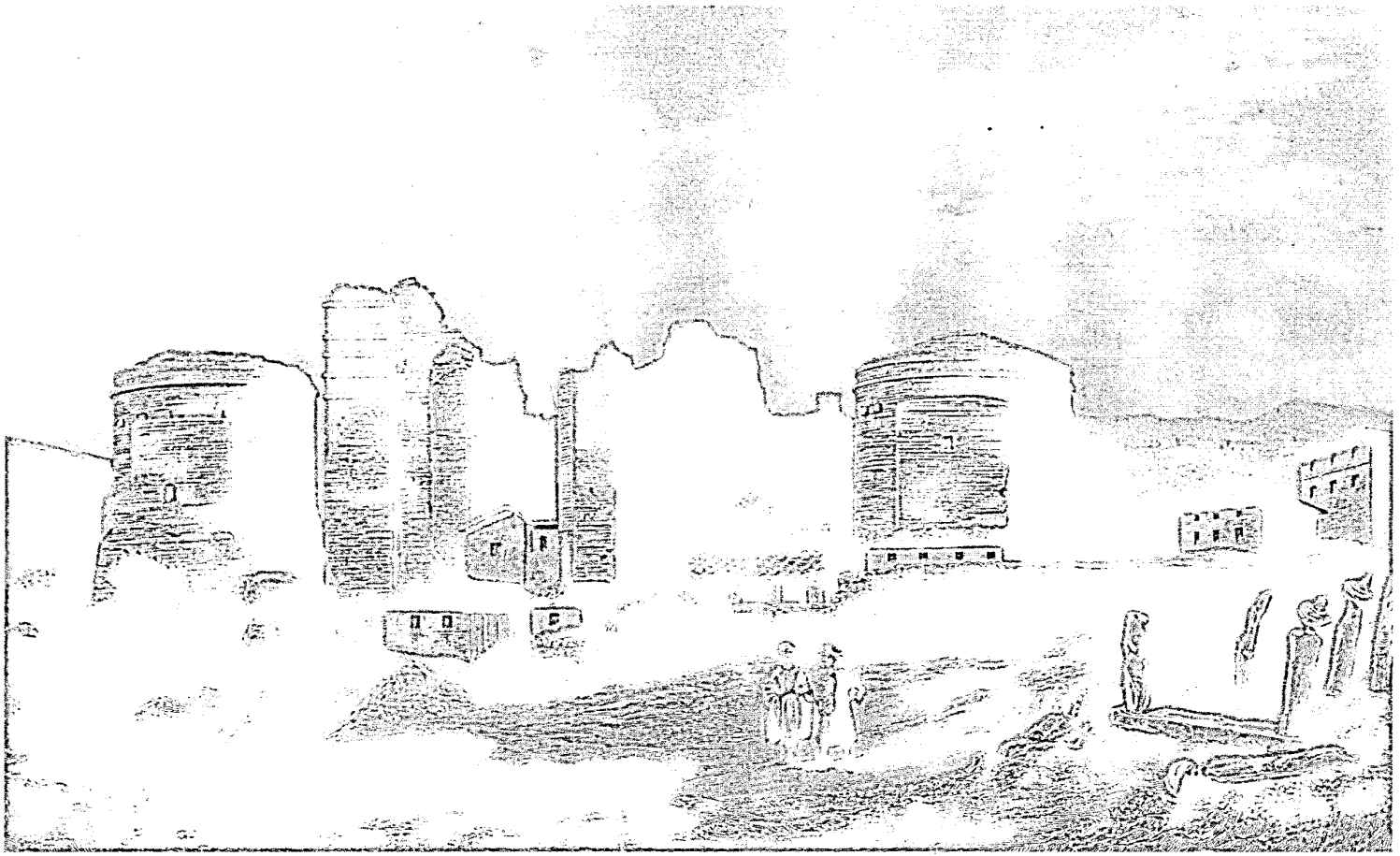
Bu bina, elli altı metre boyunda ve yirmi altı metre eninde büyük bir dikdörtgen şekli sergiler. Yedi metre elli beş santimetre açıklığında bir kapısı vardır. Bunun sağında, solunda üç metre otuz sekiz santimetre genişliğinde birer girinti sofa vardır. Kilisenin içine önce girildikten sonra ilerilerde sunak (autel) adını verdikleri yüksek ayin yerine kadar olan büyük kısmı, kırk iki metredir. Yarım daire bir kemerin başladığı noktaya kadarki bu yer, uzunluğuna ikiye bölünmüştür. Birinci kat, sağdan ve soldan dörder köşeli beş adet girinti ile süslenmiştir. Yarım daire kemerin on beş metre

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

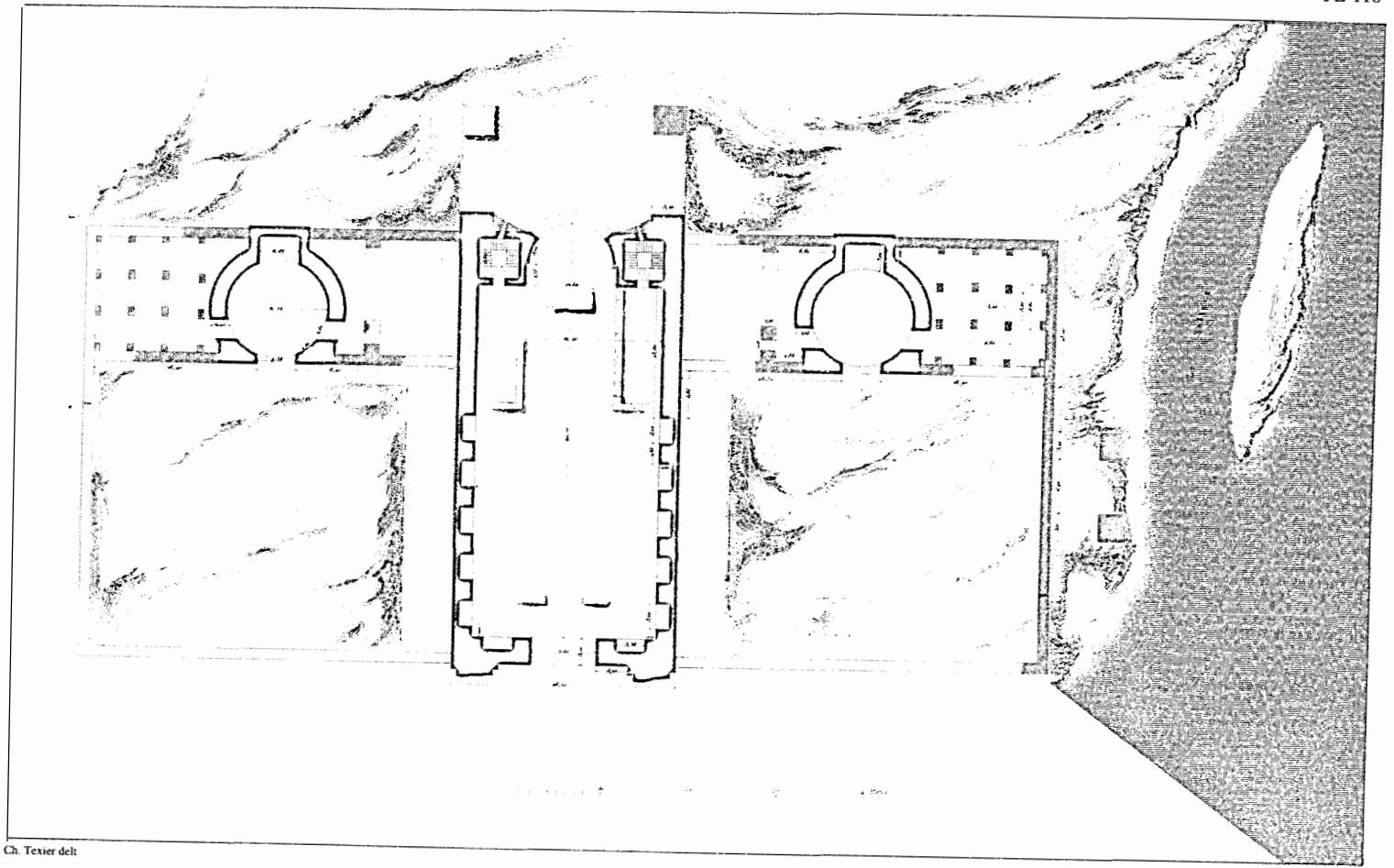
BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'DAN GÖRÜNTÜ

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

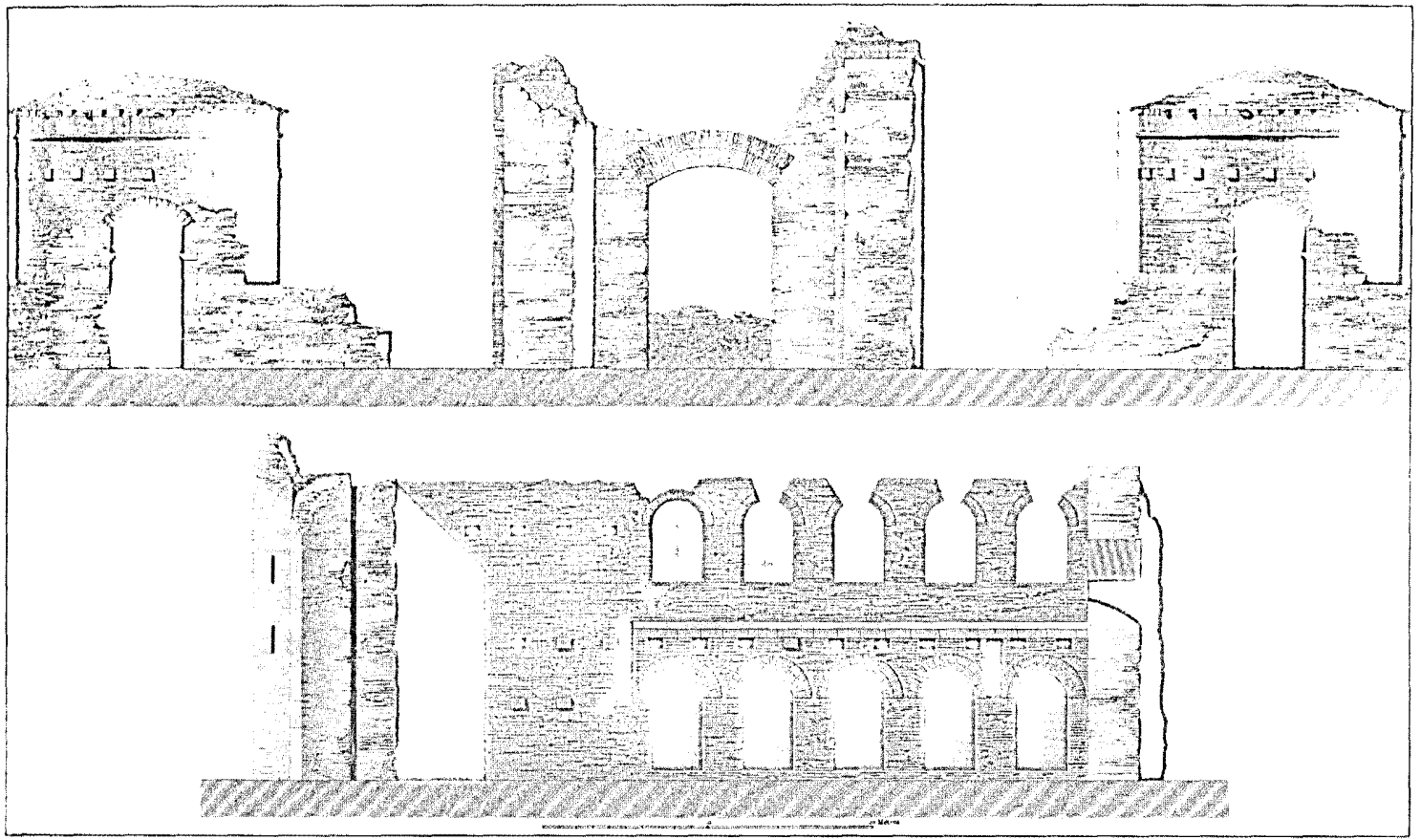
BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN ANA NEF UZANTISI

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN PLANI

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). BAZİLİKA'NIN CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ

mesafesinde, bir duvarın toprak üzerinde temel izleri görülür. Ondan sonra, on metre elli iki santimetre çapı olan sözü edilen yarım daire kemeri gelir. Bunun sağında ve solunda, binanın yukarılarına çıkan iki merdiven yeri vardır. Aynı konumdaki duvar girintileri, birinci katta da tamamen aynı şekilde pencerelerle tekrar edilmiştir. Çıkarılmış mermer yerlerinin işaret ettiğine göre bu girinti, köşe ya da kenar sofaların önünde, üzeri birinci katın vaaz kürsüsünü veya açık salonunu oluşturan sekiz sütunlu bir tâkı vardı.

(s.389) Yarım daire büyük kemerin daha yakınındaki karşı bir duvar kısmında, çıkarılmış mermer yerleri, zemin katında olduğu gibi, birinci katta da görülür. O hâlde bu içerinin geçmişe döndürülmesi daha kolaydır.

Büyük kemerin orta yerindeki yığıntının üzerinde, bir set vardı. Karşı duvarın dışında da görülen alınmış mermer yerleri, orada da bir dış kemerin bulunduğunu gösteriyor; renkli ve damarlı kalkerden yapılmış direklerin yanında hâlâ yatmaktadır. Birinci katın pencereleri, yatay mermer levhalarla süslüdür; fakat heykel, süslemeler ve mimarî oymalar türünden ne varsa hepsi kaybolmuştur. Binaların yapılış zamanını, ancak malzeme ve tarzından anlamak gerekir. Burada, ikisi de çok iyi bir durumdadır.

Bu binalar hakkındaki ayrıntıları çok ileri götürmeyerek deriz ki buranın kilise olmak üzere yapılmadığı ortadadır. Burada ilk Hristiyanların yaptırdıkları kiliselerde alışılmış olan hâl ve şekil yoktur. Fakat aksine Vitruve'nin tarif ettiği bazilika[668] tarzı uygulanırsa, her kısmında ona uyduğu görülür. Vitruve diyor ki[669] bazilikanın genişliği, uzunluğunun üçte biri veya son yarısı kadar olmalıdır. Burada uzunluk olarak kırk iki metre ve genişlik olarak yirmi bir metre kırk santimetre vardır. İki kat sütunlar, vaaz yerine çıkan merdivenler, hep Vitruve'nin istediği şeylere uygundur.

Fakat tarif bununla tamam olmuyor; çünkü kilisenin içerideki en büyük kısmı, bütünün dikkatle bulunacak bir parçasıdır. Bazilika'nın iki tarafından başını oluşturan meydanda, çapı on bir metre yetmiş iki santimetre ve duvarlarının kalınlığı iki metre elli santimetre olan, daire şeklinde birer bina yükselir. Bu iki bina da iyi korunmuştur ve ikisinin

---

[668] Bazilika (Basilique) kelimesi Roma dilinde dava görülen ve iş için tüccarların da toplandıkları genel bir yerdi. Daha sonra bu ad belli başlı bazı büyük kiliselere verilmiştir (Ç.N.).
[669] Vitruve, V. Kitap, bölüm 1.

resimleri birdir. Kapıdan girilince, aynı kapı genişliğinde dört köşeli bir sofa vardır ve iki metre altmış santimetre genişliğinde iki kapı, girişin biri diğerini dik olarak kesen iki çap üzerine açılmıştır. Taştan yapılmış bir kubbe, tavan kemerinin başladığı yere kadar olan, yüksekliği on beş metre seksen iki santimetre olan bu salonu örter. İçte, bu salonun iki kata (s.390) ayrıldığına işaret eden bir tavan izi yoktur. Ana kapılar kemerli yapılmıştır. Dışta duvara geçme tarzında görülen mermer taşlar, kaybolmuş mimarî süsleme izleri hâlinde kalmıştır[670]. Dışta, kemerlerin başlangıcında, saçak altında çıkma mimarî dekorasyonlardan mermer üzerine oyulmuş bir işleme hattı görülür. Daire şeklinde iki binadan nehre yakın olan soldakinin, yer altında sarmal merdivenle inilir bir salonu vardır. Dört köşe dayanaklarla tutulmuş olan bu yer, bir hapishane veya bir sarnıç mıdır?

Bu iki yuvarlak bina hakkındaki görünüşe dayanan tahminler, sayısızdır. Fakat şekil ve düzenleri, tanınmış binalardan o kadar farklıdır ki tatmin edici bir eşini bulmak mümkün değildir. Bergama Rumları, bu binalara otel (autel), yani kilise mihrâbı derler. Fakat bunlar, belki de ticaretin koruyucusu olan tanrılara ithaf edilmiş iki küçük tapınak ya da Asklepius (Esculape) ile kızı Hygie için iki tapınaktır. Bu tanrının dini, Bergama'da çok yaygındı. Fakat burada, buna dair bir tek delilimiz yoktur. Açık olan taraf ise şudur: Önce Aghios Theologos denilen kat genel planda toplu binalardan ayrı olarak belirlidir; iki yuvarlak bina tartışmasız kollarıdır. İkinci olarak Vitruve'nin bir Roma bazilikası için şart kıldığı durum, bu planda tamamen vardır. Üçüncü olarak ihtimal ki Hristiyan ve Müslümanlar, bir dönemde burasını kendi dinlerine ait ibadet yeri hâline sokmuşlardır; fakat binası eğer Hristiyanlık döneminden önce değilse, büsbütün Roma tarzında yapılmıştır.

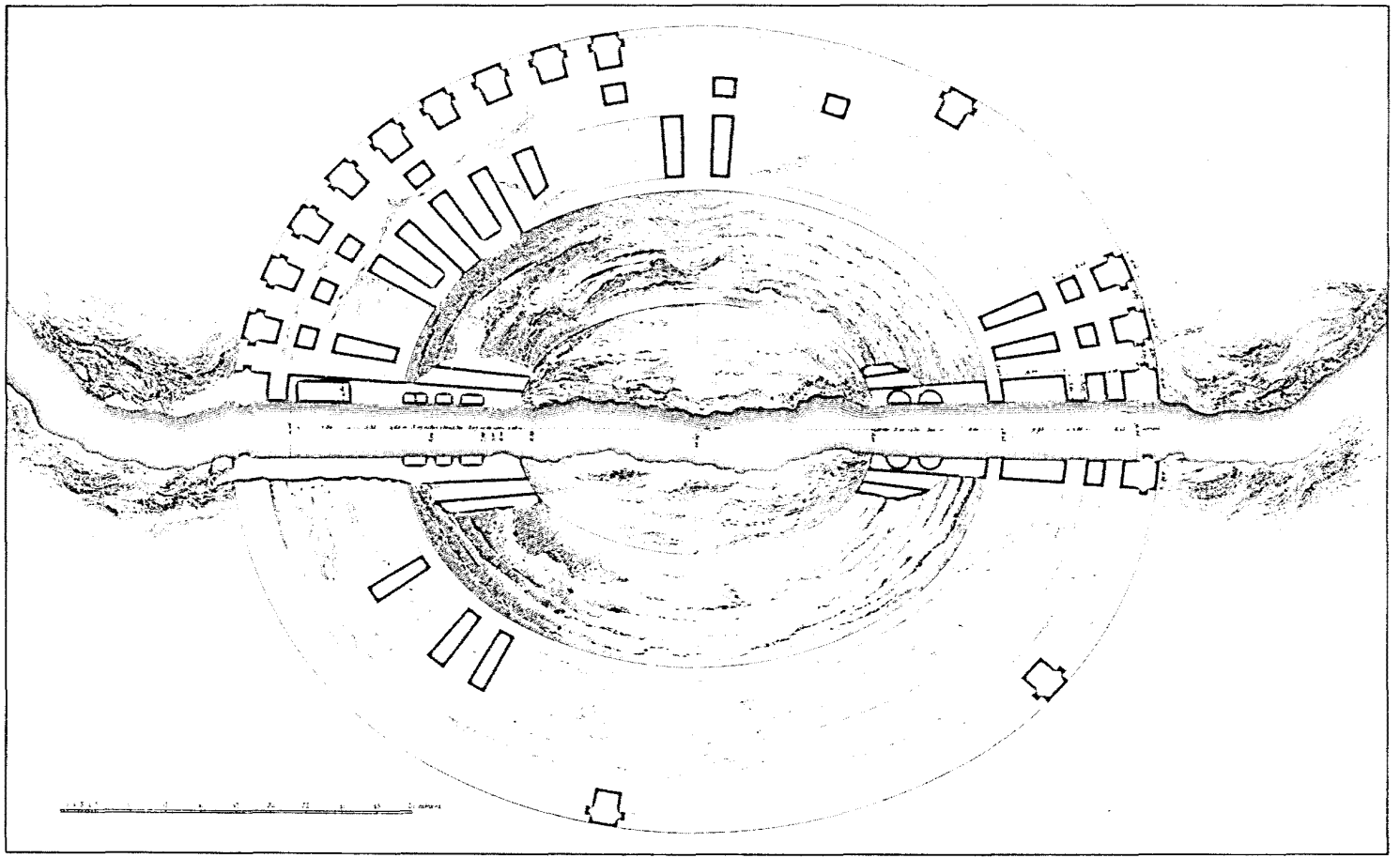
Amfitiyatro (Amphithéatre)

Şimdiki şehrin dışında ve batı kısmında, hâlâ girilebilen yer altı kemerlerinden dolayı, yerlilerin "Gün gelmez" dedikleri geniş harabeler vardır. Bu eserler, çoğunlukla bir sirk yeri diye anılır; fakat aslında, düzenini incelemeye değer bir amfitiyatrodur.

Bu amfitiyatro, Selinti (Selinus)'nin kollarından biri olan derenin aktığı derin bir yar üzerine kurulmuştur ve görülen bütün düzen, gerektiğinde derenin suyunun kesilmesine ve bazen de (s.391) ortadaki asıl meydanın, büyük bir havuz hâline konmasına uygun şekildedir. Bina da

---

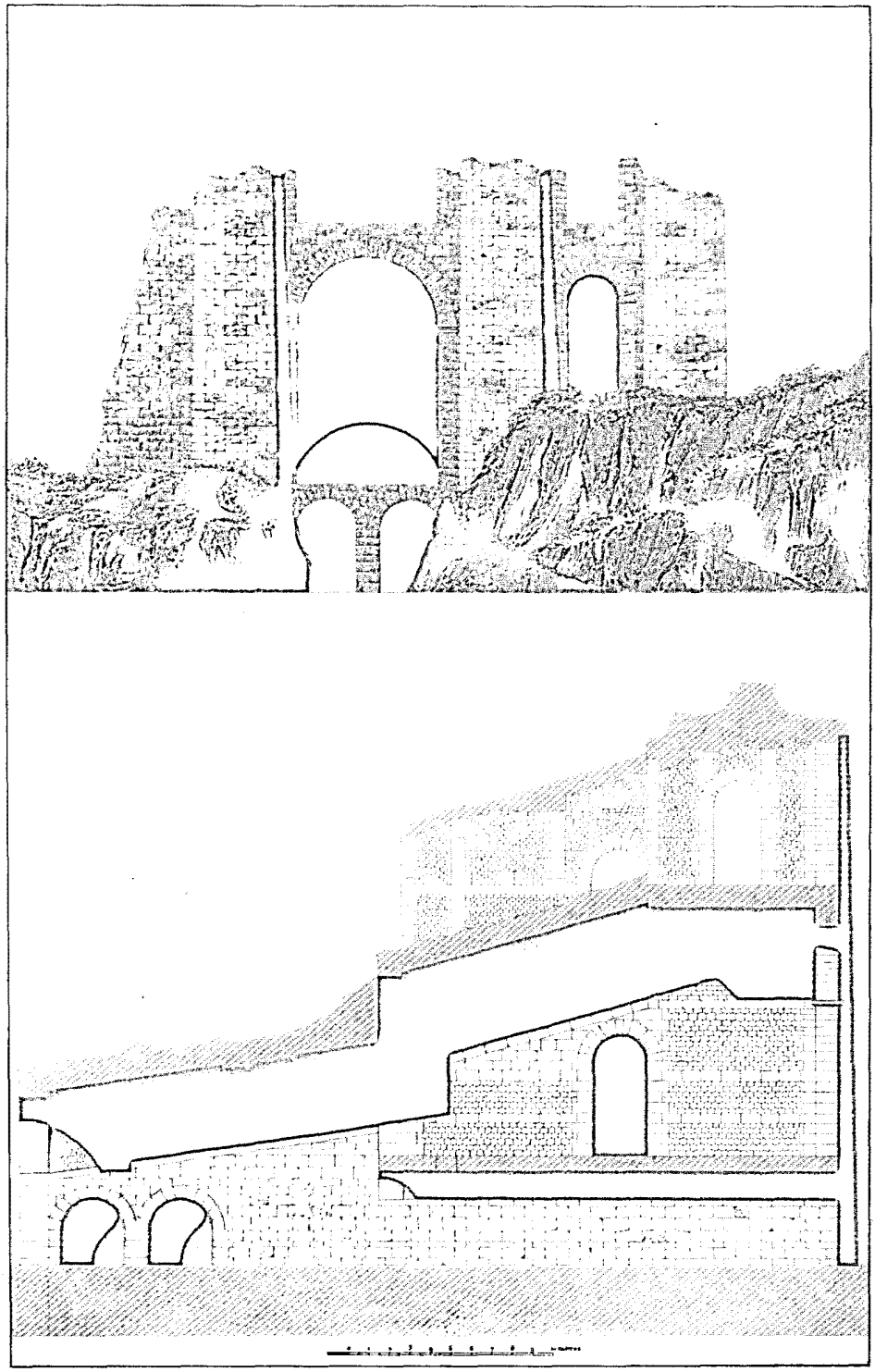
[670] Bkz. 30 numaralı gravür.

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

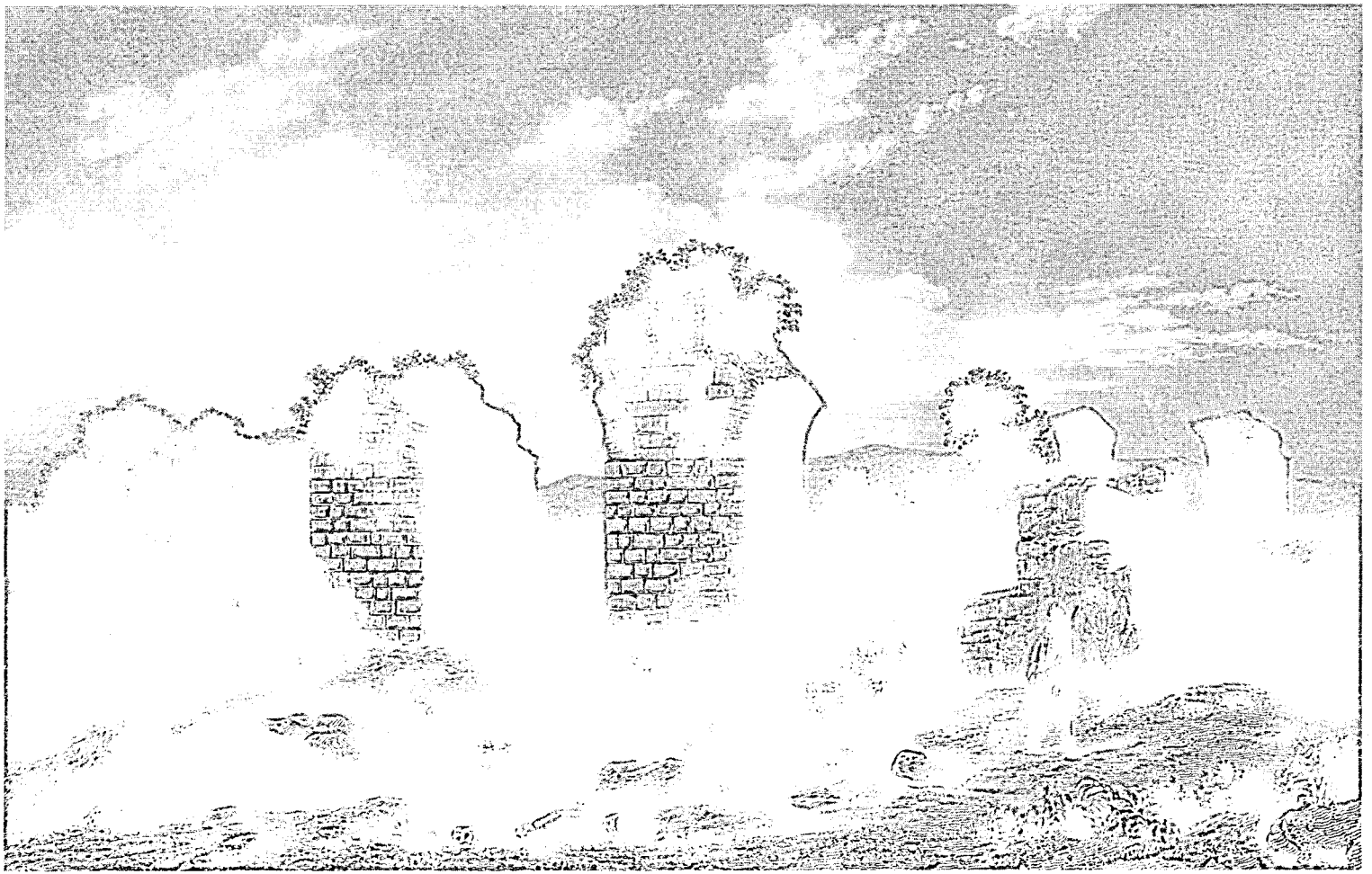
BERGAMA (PERGAME). AMFİTİYATRO'NUN PLANI

Ch. Texier delt

Lemaitre sculpt

BERGAMA (PERGAME). AMFİTİYATRO'NUN BİR KISMININ CEPHE ÇİZİMİ VE KESİTİ

Ch. Texier delt

Remaitre sculpt

buna göre yapılmıştır. Bütün Küçük Asya'da, ancak iki amfitiyatro vardır. Bunların biri Kyzikos (Cyzique)'da, diğeri de Bergama (Pergame)'dadır. Mora (Péloponèse)'da hiç bulunmadığı gibi, Atina'da da hiçbir zaman buna benzer bir bina yapılmamıştır. Eğer her eski beldedeki tiyatro harebeleri birbirinin yanına konulsa, Romalıların bu tür eğlenceler için her yerde en güçlü bir motivasyon bulduklarına kanaat getirilir. Asya'da oldukça çok bulunan stadyumlar, çeviklik, beceri ve cesarete ait oyunlar ve gösteriler için yeterliydi. Fakat anlaşılması zor olan bir taraf varsa amfitiyatro oyunlarını bu kadar teşvik eden aynı milletten gladyatörler, yani meydanlarda düello eden yiğitler yetiştirerek bunları Romalılara satmayı hiç önemsemiyorlardı. Bu takımlara, savaşçılar ailesi adını verirlerdi.

Marc-Antoine, bunları Roma'ya göndermeden önce antrenman yaptırdı; bunları Roma'da zafer oyunlarında dövüştürmek istiyordu. İstanköy (Cos) adasında bulunan bir kitabede, bir gladyatör takımının Lucius Paconianus başkanlığında gösteri yaptığı belirtilmiştir.

Roma hâkimiyetinin Asya'da yerleşmesinden önce, cenaze alaylarında ve panayırlarda gladyatör dernekleri var mıydı ya da bütün büyük törenlere katılan bu oyunları, Romalılar Asya'ya taşımışlar mıydı? Bu sorulara ancak kanıtsız sözlerle cevap verilebilir.; fakat tarihçilerin verdikleri bütün delillerden kesinleştiği üzere, taştan yapılmış ilk amfitiyatro binaları, hep Roma eserleridir ve başlangıçları İmparator Titus'un zamanından çok önceye gıtmez. Auguste, taştan bir amfitiyatro yapmayı düşünmüştü[671]; fakat bu niyet, hiçbir zaman uygulamaya konmadı. Aksine ahşaptan yapılmış çok sayıda amfitiyatroların yıkıldığını ya da yandığını ve birçok felaketin başlangıcı olduklarını biliyoruz.

Tiyatro yapımı, aksine ta efsaneler ve kahramanlık dönemlerine kadar çıkar. Atletizm yarışmaları, düzenlenmeye başlandığı andan itibaren, bunun seyredilmesi için özel bir yer yapımı tiyatro binasını (s.392) ortaya çıkarmıştır. Hiçbir yazarın bu buluştan söz etmemiş olması, şaşırılacak bir şey değildir. Romalılara bir dost sıfatıyla ya da bir yardım ricasıyla giden Asya kralları, daima bu gösteri yerlerine davet edildiler ve Tiridate adında bir Ermenî Kralının, bizzat meydana inerek Néron'un huzurunda iki kızgın boğayı kendi eliyle öldürdüğü görüldü[672].

Bugün kesin olduğu üzere taştan yapılmış olan amfitiyatroların tamamı, Roma Kayserleri zamanından sonra ve daha ileri gidilerek

---

[671] Suétone, *In Vespasiano,* bölüm 10
[672] Dion Cassius.

denilebilir ki, bu binaların büyük kısmı, sınırlı bir zamanda ve hatta üç asrın içinde yapılmıştır.

Yapılış tarihi konusunda hiç bilgi bulunmayan binalar hakkında bir yargıya varmak için tek araç, onun yapım tarzı ve düzenidir ve Roma İmparatorluğunun bütün şehirlerindeki amfitiyatrolar arasında, diğer sınıf binaların hiçbirinde bulunmayan bir benzerlik vardır.

Birçok amfitiyatronun ve kısacası Nimes, Fréjus, Cimiez (Cemenelium) ve Roma'nın Castrense amfitiyatroları ile Afrika'daki Rusicada amfitiyatrosu arasında bir karşılaştırma yapılırsa, şekil ve genel düzenin her yerde aynı şey olduğu ve binanın bir asırlık bir fark bile ortaya koymadığı görülür.

Bergama'nın amfitiyatrosu, aynı sınıf sırasına geçirilebilir. Büyük bölümü harap bile olsa, bütün düzeni gösterecek yeterli sayısı yine kalmıştır. Asyanın gladyatör oyunlarından, bu küçük ölçüde ve Ligurie'nin bilinir olmayan küçük Cimiez şehrininki kadar olan bir amfitiyatroda ne dereceye kadar hisseleri olduğuna gelince, birçok yazar, özellikle Tacite diyor ki,[673] Romalılar, gladyatör kavgalarını Etrüsklerden[674] almışlardır. Asya'da bu oyunların, Roma istilalarından önce yapıldığını ispatlayacak bir kitabe ya da resim kalmamıştır.

Bergama'nın amfitiyatrosu incelemeye değer bir durumdadır. Çünkü halk, insan ve hayvan (s.393) avları ve mücadeleleriyle beraber gösterilen suya ilişkin gösterilere ve eğlencelere katılırlardı. Yani bütün olağanüstü gösterilere uygun mükemmelliğe sahipti.

Amfitiyatronun ortasını oluşturan asıl gösteri alanının, büyük çapı elli bir ve küçük çapı otuz yedi metredir. Binasının kalınlığı, her yerinde kırk üç metredir. O zaman dış çapları yüz otuz altı metre ve yüz yirmi sekiz metre eder. Farkı ancak sekiz metre olduğuna göre, genel yapısı hemen hemen bir daire demektir.

En dış açık kemerin yapısı, ağır ve kabadır. Salonlarla istinat duvarlarının kalınlığı arasında orantı yoktur. Büyük yay üzerindeki salon gerek uzunluk, gerek genişlik açısından, alışılmışın üstünde bir genişlik

---

[673] Tacite, *Annales,* XIV. Kitap, bölüm 20.

[674] Milâttan yirmi yüzyıl önce gelmiş Arî soyundan Asyalı ve Küçük Asya ile İtalya taraflarında büyük hükümetler hâlinde yaşamış kavim (Ç.N.).

ortaya koyar. Bu yay, kuzey ve güneye biraz dönmüştür. Kuzeydeki sağda bulunan salon, bu şekilde boşluk üzerine kurulmuştur. Çok dar bir yarık, kenarları uçurum hâlinde, yayın bütün istikametince uzanır. Bu geniş çukur, zamanında elbette ahşap ile örtülmüştü. Çünkü binaya ilişkin hiçbir kapak izi yoktur.

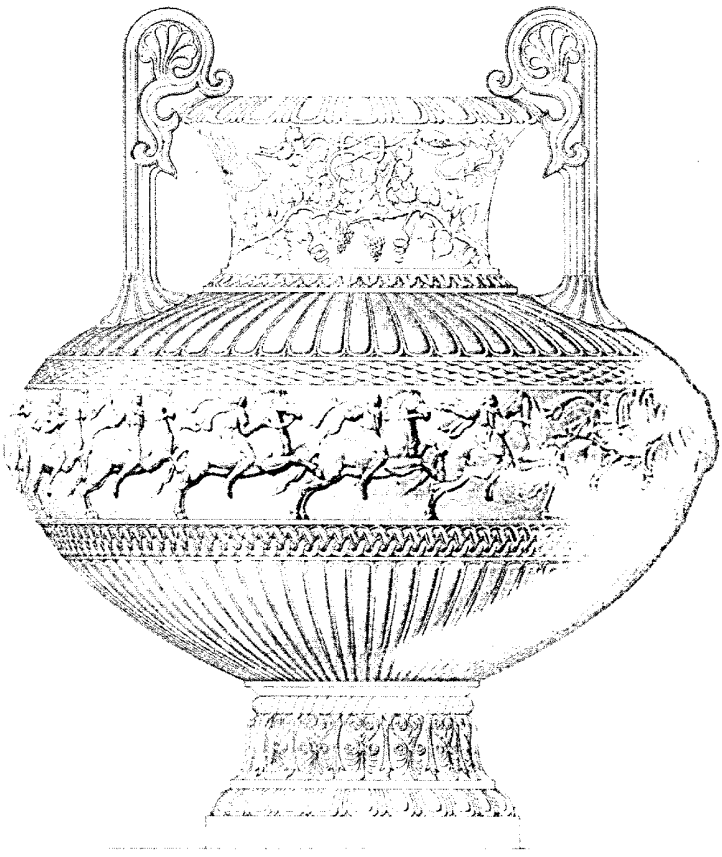
Güçlükle girilen bu salonun sonunda, boşluğa açılır bir kapı vardır. Burada ahşaptan bir merdiven olması gerekirdi. Zira amfitiyatro yaylarını dolaşan yolların, merdivenlerle aynı maddeden olması muhtemeldir.

Kemerlerin genişliğiyle istinat ayaklarının eni eşit olduğundan, bu görüntü binaya ağırlık vermektedir. Yukarı katlara çıkan merdivenler, çıkma kemerler üzerindeydi. Binanın çevre ekseninde, yay üzerindekilerden başka kırk kemer vardır; fakat küçük yayın üzerindekiler, diğerlerinden kesinlikle ayırt edilemezler.

Büyük yay üzerindeki salonlar, biribirine benzemezler. Buna sebep, derenin rahat akması ve rahat yönlendirilmesidir; fakat her birinden sağa, sola giden yollar, oyun alanında son bulurlar. Ancak bazen bir deniz parçasına dönüşebilen bu alanda, at ve mızrakla savaş gösterisi yapmaya yeterli genişlik yoktur. Bunun için burada mutlaka hem suda, hem karada yaşayan bazı hayvanaları, timsahları, su aygırlarını ustaca yüzenlerle suyun ortasında dövüştürmekle yetinmeleri gerekirdi. Bazen de peri grupları, deniz oyunları yaparak görüntüyü değiştirirlerdi.

(s.394) **Mermer Vazo (Testi)**

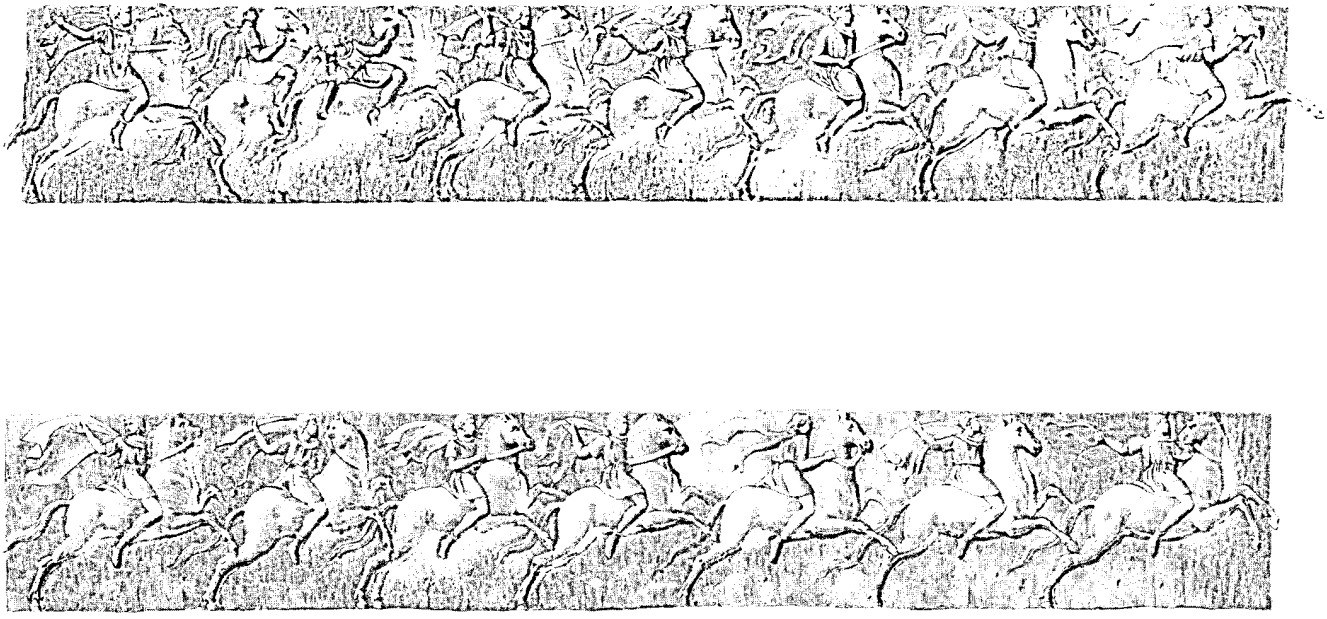
Türk hamamlarından birinin büyük salonunda, mermerden yapılmış büyük ölçülerde bir küpün üzerindeki oyma resimler, daima gezginlerin dikkatini çekerdi. Bu eserden söz edenlerin ilki Spon'du. Biz de 1837 yılında görmüştük. Bu sırada Sultan Mahmut, bu vazoyu Fransa Hükümetine hediye etti. Bu hediye şimdi Louvre Müzesi salonlarından birindedir. Kaidesiz, yani altı yassı olmayıp yuvarlak ve boynu yumurta şeklinde bir vazodur. Gövdesi; süratle koşan on iki süvari resimlerini içeren bir kuşakla çevrilmiştir. Oluklar ve nakış çizgileri zarif bir tarzda dekorasyonu tamamlar. Bu eserin kökeni kadar ilk şekli hakkında da görüşler ayrıldı. Bergama'nın bazı madalyaları üzerinde, yaklaşık olarak yuvarlak şekilde, yenen oyunculara verilecek defne dalları olan küp resimleri görülür. Bergama vazolarının kullanış şekli, böyle düşünüldü. Bazıları da bu küpün eksik olduğunu ve her hâlde altında bir kaidesi ile boynu ve kulpları olacağını hayal ettiler. Kısacası bu vazo, eskilerin âdeti üzerine bir tapınağa sunulan ya da bir antlaşmanın anısı olarak hediye edilen

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). MERMER KRATER

Ch. Texier delt

Lemaitre direxit

BERGAMA (PERGAME). KRATER ÜZERİNDEKİ KABARTMALAR

gerçek eserlerden biridir. Lakedemonyalılar (Lacédémoniens), Krezüs (Crézüs) tarafından önerilen antlaşmayı kabul ettikleri zaman, *tunç* denen maden karışımından, ta kenarlarına kadar resimler ve nakışlar işlenmiş bir vazo üretip Crézüs'e hediye olarak sundular[675]. Bu kaplar, ayin veya ziyafet sırasında su karışık şarap koymaya aitti. Büyüklükleri hemen hemen değişmez. Eski zamanlarda *amfora* (amphore) dedikleri yumurta biçimli iki kulplu testilerin, altı kat büyüklüğündedirler.

Bu Bergama testisi, Bergama yakınında bir yere sürgün edilmiş olan Karesi beylerinden Karaosmanoğlu torunlarından birisi tarafından 1350 milâdî yılında bulunmuştur. Aynı zamanda iki tane daha buldular ve bunların üçü de aynı şekilde, aynı tür mermerden, büyüklük olarak çok az farklı olduklarından, Karaosman tarafından Padişaha sunuldukları zaman, Sultan bunlardan ikisini Ayasofya Camisinin içine koydurdu. Bunlar bugün camide (s.395) vardır. Diğerinin üzerindeki resimler, camide kullanılmasına engel oluşturduğundan, o da bir hamama konarak 1837 yılına kadar kaldı.

Bağımsız olarak madalyalar üzerine kazınmış yumurta şeklindeki vazolar için, aynı şekilde Rodos adasında bulunmuş ve Münih Müzesinde, koruma altındaki bir eserden söz etmek mümkündür. Bunun kuşağı üzerinde yunus balıklarıyla Akdeniz perisi néréïdelerin resimleri kazınmıştı. Bu, bir Yunan eseridir. Bu örnek, Bergama vazosonun bir bütün olduğunu iddia edenlere hak verir.

Bakırçay (Caïque) nehrinin güneyinde ve Bergama'nın güneybatısında bulunan memlekete, bazı eski coğrafyacılar tarafından Akhisar (Thyatire)'a kadar Misya (Mysie)'nın bir kısmı gözüyle bakılır. Strabon'un dediğine göre, o coğrafyacılardan bazıları, bunu Misya'nın son şehri saymışlardır. Fakat Bakırçay (Caïque) vadisi, doğal bir coğrafî sınır oluşturduğu için, nehrin güney tarafında bulunan şehirlerin Eolya (Aeolide) ve Lidya (Lydie)'da bulunmaları daha doğrudur.

---

[675] Hérodote, I. Kitap, bölüm 70.